

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

BEŞ CİLDDƏ

III CİLD

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI-2006

Tarixi edisi:

Zaman Əsgəri

894.361'3'008-dc22

AZE

Azərbaycan nəsr antologiyası. Beş cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb",
2006. 416 s.ih

Kitabda 1920-1930-cu illər Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən Məmməd Səid Ordubadi, Seyid Hüseyn, Qantamir, Tağı Şahbazi, Simürğ, Hacıbaba Nəzərli, Bəyülkəgə Talibli, Əvəz Sadiq, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Səbit Rəhman, Mirzə İbrahimov, Əmər Məmmədov və İlyas Əfəndiyevın nəsr əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

ISBN 10 9952-34-056-7

ISBN 13 978-9952-34-056-3

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütüvə nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

1920-1930-cu İLLƏRİN AZƏRBAYCAN NƏSRİ

1920-1930-cu illər Azərbaycan həyatında siyasi-mədəni təbəddülətlər dövrüdür. Əsrin əvvəllərindən Avropa və dünya prosesləri kontekstində milli özənini yaşayan Azərbaycan həyatı bu vaxt dünyanın bir daha silkəndiyi, XIX əsrdən bəhşütlən qəpib, XX yüzilliyin adladığı bir epoxaya tuş gəlir, bir-birinin ardınca müxtəlif inqilablara məruz qalır və bütün bunlara dərəc gətirməyə, onları dəf və həzm etməyə məcbur olur. Bədii nəsr bu hadisələrin xalqın varlığında, ictimai həyatında, məişətində, güzərərində, bütövlükdə mədəni səviyyəsində doğurduğu problemləri; insanların şüurunda, monoviyyatında, davranış və xasiyyətində əməli gətirdiyi təsir və dəyişmələri qeyd edir, təsvir və şərh edir, bədi dərkini verir.

1920-1930-cu illər nəsrinə ideya və məzmun, mövzu və problematika, konflikt və bədii qəhrəman, janr və üslub, bütövlükdə poetika və estetikası etibarlı özumlu keyfiyyətləri məlikdir. 1920-1930-cu illər nəsrinin inkişaf tendensiyaalarını bir yandan əsrin əvvəllərindən klassik nəsrə, bu nəsrin təcrübəsi və dəyərləri, digər tərəfdən zamanın tələbləri, yeni epoxanın irəli sürdüyü məsələlərə cavab əzmi şərtləndirir, təyin edir.

1920-ci illərə qədər Azərbaycan nəsrinin güclü realist əsərləri var. M.F. Axundzadənin, N. Nərimanovun, Z. Mərkəzinin, S. Qəniyədinin, S.S. Axundovun, M.S. Ordubadının məarif-realist nəsrə, C. Məmmədquluzadənin yaratdığı "Molla Nəsrəddin" maktəbi, Ə. Haqverdiyevin, Y.V. Çəmonziminin, F.Ş. Simürğünün inqilabi-realist əsərləri yeni dövrün nəsrinin formalaşmasında, əsas bədii istiqamətlərin müəyyənləşməsində baza rolunu oynayır.

1920-1930-cu illərin nəsrində ideya arsenalını Azərbaycan həyatında baş verən dərin ictimai-siyasi dəyişikliklərdən, kəskin ideya və fikir mübarizələrindən alır. 1917-ci ildə rus imperiyasının çökməsi, imperiya əsarətində olan bir qrup xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının taleyinə də təsirini göstərdi. Xalqın əzəmətli əzəmətli apardığı milli əzəmətli hərəkatı Azərbaycan həyatında və 28 may 1918-ci il tarixində Şərqi ilk demokratik respublikası Azərbaycan Xalq Cəmiyyəti yarandı. Xalq Cəmiyyəti mövcud olduğu əz bir zamanda (1918-1920) ictimai-siyasi həyatda, məarif və mədəniyyət sahəsində xalqın milli ideallarını – milli dövlət, dil, təhsil quruculuğunu həyata keçirməyə başladı, milli məvəduat və birgə yaşayış normalarını müəyyən etdi. 1920-ci il 28 aprel çevrilişi – bolşevik hökuməti tərəfindən Azərbaycanın yenidən işğalı bu prosesləri əngəlləşdirdi və, bütövlükdə dayandıra bilmədi.

Yeni Səvet hakimiyyəti fəhlə-kəndli hökuməti adlandırdı, zəhmətkeşlərin sinfinin mənafeyinə xidmət etdiyini iqrar edirdi və bayrağına geniş xalq kütlələrinin əzəməti; əzad və xoşbəxt gələcək uğrunda mübarizə şüarlarını yazmışdı. Digər tərəfdən, Səvet hakimiyyəti bütün dünyada müstəmləkə xalqlarının milli əzəmətli hərəkatlarını dəstəklədiyini bəyan etmişdi və eyni zamanda, ələ keçirdiyi, səvəlləndirməyə başladığı ölkələrdə yaşayan xalqların gərək durumuna, real arzu və istəklərini qiymətləndirməyə, nəzərə almağa bilməzdi. Beləliklə, məhyə bu tarixi fərsət nəticəsində Azərbaycan xalqının məarif, mədəniyyətə, tarixiyyəti, yeni dünya quruculuğuna olan məhyəti səvət hakimiyyəti illərində də səngimədi. Əksinə, həmin dövürün bütün tələbləri, qəsdəlan, repressiya və qətlərinə məğmən, xalq öz milli varlığını, ictimai və mədəni şüurunun yetkinliyini, yeni cəmiyyət quruculuğuna qəbil olduğunu tam şüba təyirə bildi.

Yeni cəmiyyət quruculuğunda Azərbaycan yazıçıları öz xalqı ilə birgə idi; kəhneliyə, patriarxal geriliyə qarşı mübarizədə, mədəni tərəqqi nəminə atılan addımlarda yazıçıları yeni quruluş dəstəkləyirdi. Səvet hakimiyyətinin irəli sürdüyü mədəni inqilab proqramına milli ideya və arzuların gərəklişməsinin dəvami kimi, milli mənafe prizmasından yanaşır, həyün ziddiyyətlərini baxmayaraq, bütövlükdə ənu qəbul edirdi. İctimai hadisələrə real şəkildə yanaşma, gərəklikləri geniş fikir platformasından, obyektiv qiymətləndirməyə çalışmaq 1920-1930-cu illər nəsrinin xarakterik xüsusiyyətlərindənidir.

Bu dövürün Azərbaycan yazıçıları əsarətlərində eyni aktual məvəzülər tələ-nur, zamanın, günün doğurduğu toxirəsi məsələlərə cavablar axtarırdılar. Azərbaycan nəsrinin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan yazıçılarıdır. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürəhman bəy Haqverdiyev, Əhdulla Şəiq, Yusif Vəzir Çəmonziminin, Süleyman Sani Axundov, Məmməd Səid Ordubadı, yarıdehşəğlin məhsuldar mərhələsi bu zamana təsadüf edən Tağı Şəhbəzi Simürğ, Cəfor Cəbbərli, Seyid Hüseyn, Büyükkəğə Talibli, Qəntəmir, yaradıcılığa səvət dövüründə başlamış nəsrilərimiz – Hacıbaba Nəzorli, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Hüseyn Məhdi, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Səbit Rəhimov, Ənvər Məmmədxanlı, Mirzə İbrahimov və b. eyni ictimai-siyasi hadisələrdən məvzu alır, aktual həyat problemlərini qəldirirdi.

1920-1930-cu illər nəsrinin problematikasını milli həyatın məzmunu, ədəbi-mədəni dövürün sosial konfliktləri dikta edir. Dövürün başlıca konfliktini çağdış XX əsrli patriarxallıqdan çıxma mərhələsində olan milli vətəli arasındakı gərək təuzadı; milli tofəkkürlə qeym-milli, yad təsirlər arasındakı uyumsuzluqlar; inqilabi, yaxud inqilablaşmış şüurla milli gərəklik arasındakı ziddiyyətlər təyin edirdi. Digər tərəfdən, bu təuzadlar özünün konkret ifadəsində ictimai-siyasi, sosial-mənovi, ictimai-psixoloji, oxlaqı-mənovi və s. şərtlərlər alır, ənu müxtəlif bədii konfliktlər şəklində təcəssüm edirdi.

C. Məmmədquluzadə və Ə. Haqverdiyev 1920-ci illərdə qələmə aldıkları hekayələrində zəhri "köhnə dünya"ni, milli varlığını keçmiş təsvir edirlər. Əslində bu, zəhri, görkəmli fakt və fakturası dəyişə də, məhiyyətini saxlamış bəzi "köhnə dünya"nin gerəkliyi idi. "Dünyalar tüpüyü, əlmlər məvəlləşmiş, fəlakətli hır-hirimi qarışmış" (C. Məmmədquluzadə) da, məsələn təvri və adətindən ol çəka, xasiyyətini dəyişə bilmir. Molla Nəsrəddin yəna də xanlar-rəisyyatlar, vəzir-fərmaqlar, mollalar, kərbəlayılar və mirzələr məhiyyətində ələb, xanın "ədalət" və zülm rəmzi olan təsbəhinə heyvət edir ("Xanın təsbəhi"), məsələn, qəssablar, zəmirəmlər arasında dələğış "bizim gəzəl vətəninizin meyvə"lərinə heyvən kəsilir ("Qəssab", "Zəmirəmlər"), saqqallı uşaqın gərib, uşaqlarına ibrət hüvənir ("Saqqallı uşaq"), ədiblər-nəzimlər ələmədə saz güləsdirib, cüməpərdəzlər xalq hikmətini ilə dərş verir ("Sirkə", "Sən bülhüllən"), "köhnə dünya mülkədarları", bəylər, xanxədələrlə birgə bütən bu işlərin sonunu ("Bəlkə də qəyrdarlar") intizarla gözləyir.

Ə. Haqverdiyev istər "Maralları" sibiləsindən yazdığı yeni hekayələrdə ("Keçmiş günlər", "Uca dağ başında", "Çəsmək", "It oyunu" və s.), istər "Xorandan cəhənnəm məktubları"nın yeni variantında, istərsə də ayrı-ayrı hekayələrində ("Müsbət", "Oxçu Qasım", "Kapitalizmə mübarizə", "Qəbən", "Pristav və oğru", "Səhbat" və s.) bütöv bir milli xarakter və obrazlar qələməsini yarıdır. Burada həm ayrı-ayrı milli müsəlman tiplərinin, həm də birgəlikdə cəmiyyətin siması, rüfəhli ümumiləşdirir. Ədib sanki bu ömir və əhvalla sar olmaqda, yaşamaqda, aynalıb günlərini keçirməkdə olan cəmiyyətdə bu məcləzə kimi bəzi, bunlara qarşı əsl insanlığa nümünə ola biləcək işli insanlar axtarı ("Mirza Səfər", "Seyx Şəhən", "Ocaq tarzun" və s.).

1920-1930-cu illərdə milli təfəkkürdə məarifçi əğil, milli əxlaq, tərbivə, təhsil, xarid kəltür qalmaqda davam edirdi. Nəsr həmin faktlarını verir. S. S. Axundov və Abdulla Şağ kimi məarifçi yazıçılarımız konkret zamanla milli gerilik arasındakı tozadin səbəbini xarakterizləyirdə, yerləmədə görür və bunu öz "əbrətli" hekayələrində nümunəvi xarakterlər bəyələməklə işləh çalışırlar (S. S. Axundovun "Qan bulığı", "Ümid qarığı", "Cəhalət qurbanı", "Qatil uşaq"; A. Şaiqın, "Vəzilə", "Özü bilən, mənə na", "İsəbi adam") "Haqiqizlik dönsax" buradə qarantılı, zülmətə, yeni quruluş-qurtuluşu, işığı təmsil edir (S. S. Axundovun, "Ləbnək", "Sənə xala", "Yoluxma xəstəlik"). Maraqlidir ki, məarifçi düşüncə 1920-1930-cu illər nəsrinin bütövlükdə xas olan cəhətdir.

Bu gün vələd bir ictimaiyyət kimi səsəyənən 1920-1930-cu illər nəsrində ədəbi-mədəni dövri məhiyyətində bir şiklik güzdür və demək olar ki, hər bir nümunəsində bu qarşıdurmanı ehtiva və aynıdır.

1920-ci illərdə nəsrində klassik-tənqidi və təsviri realizm aparıcıdır. Tənqidi milli məzənin milli həyat, məişət, mədəniyyət planı əndədir, "yeni"

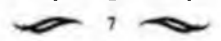
müdəncə isə sosial fon və atributika şəklinə bəşiyələrdə yerləşdirilir. C. Məmmədquluzadənin, Ə. Haqverdiyevin, Y. V. Cəmənzaminlinin, Qantemirin, B. Talibinin hekayələrində məhz belədir: milli tiplər və tipajlar yeni vəziyyətlər ("təze həyat") düşür, ondan baş çəməyə çalışırlar. C. Cabbarlının, S. S. Axundovun, T. Ş. Simürğün, A. Şaiqın qəhrəmanları "yeni"yə münasibətdə gəlinir, ifadə olunurlar. Həttə yeni dövrlin gənc yazıçılar da hekayələrində milli keçmiş və indi, onun səsəyəsini, inqilabi hadisələrə reaksiyası üzərində düşüncə, sətəv ədəbiyyatının tələb etdiyi "proletar" məzmunu bilavasitə problematikayə çıxara bilməyib, zəif bir tənqidi şəkildə daxil edirlər. Bu həximədən iyirminci illər nəsrinin ən tipik qəhrəmanı— Sofidir.

Bu zaman nəsrdə Əbülhəsənin "Səfi" hekayəsi pəcəziyində S. Rüstəmin "Ələmdən nəşayə" şerhinə ifadə etdiyi məqəmi əks etdirir. Fərə burasındadır ki, S. Rüstəmin qəhrəmanı "sevinc yaylığı ilə gözününün yaşını silib" yeni həyata qoçulsə (1920-ci illər üçün bu — məhz pəxtik məqəm idi), hekayənin qəhrəmanı Səfi Ələvət birnə heç cür bacarmır, rihəna, beyninə, həyatı tərzinə hopmuş köhnəliklə bəni "cəddinin ərində" qeybə çəkilir. Bununla da nəsr milli həyatda, mədəniyyətdə və məişətdə bütöv bir qatın ələvəsini qeydə alır, əks etdirirdi.

M. S. Ordubədinin "Şəhəli bəyin nəvəsi" hekayəsində yəna da "köhnə mühi", "köhnə dünya" münasibətlərindən bəhs ələvür. Yazıçı bu mühiyə yeni şərait prizmasından həxir və fərəqi dəyməyə soy edir. Şəhəli bəyin nəvəsi— Mirzə Kazım Kazimçi müflisəmiş ziyalı-bəydir; "təxidən düşməklə" mənuviyyətinə, simasını itirmiş, həttə qızlannın adı ilə əlvər etməyə başlamışdır. Əksinə, zamanəyə uyğun yənidən dirçələn baqəql Məşədi Həşim nəinki özü tərəqqi edir, həmçinin gələcək qaymamasını yələnci biliklərin "yalənci korin" quruculuğunda əlğış-satğı ələtinə çevirir. Hekayə milli həyatda dərən aşınma gətirdiyini real həyətə əks etdirir.

Maraqlidir ki, "yeni cəmiyyəti" Mirzə Kazım Kazimçi yaramadığı kimi, zamanənin başqə bir tipik surətli, T. Ş. Simürğün "Çatın mənimə və ya iki ərvad ələmq məsələsi" hekayəsində qəhrəmanı kondli Forəməzi də təmmə etmir. Forəməz kişiyə təsəvvüfatını idarə ələ bilmədiyinə gərə, ikinci ərvad ələmq əşqinə düşür. Əyləlmə də bunə etirazı yoxdur. Yələnci hökumət icazə verməz. Forəməz kişiyə heç cür ənləyə bilmir ki, "kondli hökuməti" niyə onə— kondliyə bu "zəlmü ələyir". Yazıçı Azərbaycan kondlisinin dünyəgərşiyüş, mənuvi ələmi ilə sətəv quruluş əməsindəki tozadi, ənləşməzliyi həssaslıqla müşahidə etmiş və mənalı bir təbəssümlə yazıya ələmişdir.

Qantemirin "Buğdə quyusu" hekayəsində güllüşün hədəfi təkəvə qazanc dələncə Arətə keçmiş Axund Fərəc, onun dini təbliğ üsulları və köçürü tərəkəmə həyatı sətəv ələtin dini məzəsinə münasibəti deyil. Hekayədəki şux və mənalı güllüş bu hadisələrin yələnciliğindən, heyvətəməz şəkildə bir-hirne

səbəb-nəticə ola bilməsindən, "hüdə ləlalığı"ndan doğur. Hekayənin süjeti kənd və şəhər, milli-müsləman mədəniyyətinin min il boyu davam edən tozları arasında qurulub. Sovet hakimiyyətinin kəndə gətirdiyi "inqilab" milli həyatı belə bir məqamda haqlamışdı.

Təsədufi deyil ki, milli həyatla sovet gerçəkləri arasında tozadı problemi bilavasitə inqilab mövzusunda yazılmış əsərlərdə də özünə yer tapır. S.Rəhimovun "Şamo", Mir Cəlalin "Dirlik adamı", Əbülbəhsən "Dünya qopur", Mehdi Hüseynin "Tortan", Əli Vəliyevin "Qəhrəman" romanlarında Azərbaycan kəndinin varlığı, real mənzərələri, həyat və məişəti təsvir olunan inqilabi hadisələrdən daha konkret və canlı bədii ifadəsinə tapır.

Yazıqların ayrı-ayrı əsərlərdə təqdim etdikləri inqilabçı obrazların oksimiyətə məhsulətə mənaifçi qəhrəmanlar kimi təzahür edir. A.Şaiqın "Arız", M.S.Ordubadının "Gizli Rəki" romanlarında, Həmid Axundlunun "Kələfin ucu" povestində, M.İbrahimovun "Həyat üçün", H.Mehdinin "Pəgman" hekayələrində səciyyəvi fəhlə surətləri, Əbülbəhsən "Yoxuşlar", S.Rəhimovun "Şamo" romanlarında, S.Rəhmanın "Qudurğan" və "Bəyram hekayəsi"ndə, H.Mehdinin "Əllilik", "Nuru oğlu", "Öçürəndə kəndi-qəhrəman tipləri təqdim ediləndə, nəvən başlıca təsvir bədii ziyalı obrazı olaraq qalır. Y.Vəzirin "Studentlər", S.Hüseynin "Armiş", H.Mehdinin "Tortan", Ə.Məmmədovun "Burulğan" romanlarının, nəçə-nəçə povest, hekayə və əçerklərin qəhrəmanlarını buna misal göstərmək olar.

Bela ki, 1920-1930-cu illər nəsrində sovet ədəbiyyatının əsas qəhrəmanı "inqilabçı" surəti hələ ki, bir milli tip kimi dərk oluna bilmir. "Şamo"nın 1940-cı il nəsrində belə bir sətəmə var. Bulğarı və patlosa dənişən, rinqek şüarlar söyləyən cəhan Şamoni hənəkəndilən heyərlə qarşılayır, onu heç cür anlıya bilmir. " - Ölümlə öldürmək? - Ə, bu nə deməkdir? Bu Şamo da lap qəribə qəribədir! - Özündən sözərk çıxarı... " "Dünya qopur" romanında "...inqilab bəs nəci olmasın? Inqilab eləmək lazımdır axı! - deyə vurmuş müzdr Veyrs əslində bunun nədən ibarət olduğunu görəyincə təsəvvür cəyləyə bilər. Mir Cəlalin "Dirlik adamı" romanında Qara kişi ilə rəncəbr Qədirin bəlgəç partiyası hərəsində dialoqu real ictimai və inqilabi şüar ərsindəki uçurumu mənalı uerzədə təşhüt edür: "Partiya vənə deyəcək sənuyqda köynəkçək burdan Şəm-kirəcənk qac! Cəvək qaçasan - Qədir duruzdu! - Yeni firqə qoymaz məni arvad-uşaqım ilə görüşüm" və s.

Əli Vəliyevin "Nəvənin cəluəsi" hekayəsində istifadə olunmuş dövrün sənəti üçün çox səciyyəvi bədii usul: - dil məzəlini üzərində "şüar yanlığı" öz zəmninə gerçək hüquqlarında ərsiz. Qafar Cəlorzadəyə firqə tərəfindən "səvid" təhminat verilir, kəndə yığılır ki, Cəlorzadəyə puluz nəci vətənkəlik. Kəndə gətirilmiş "pələnkürü" təvənnü kəndliklər "pələnkürü" adlandırır. Yeni dövrün dəbilinə uyğun əğlənə "Yeniçilik" adı qoymuş Cəlorzadə hərbxanadan

evə xəber göndərir ki, cəhri ilə dn olsa, Yeniçili böyütsünlər Yazıçı hekayədə simvəlik olaraq, cəhri detalını Azərbaycan kəndinin atributu kimi verir, "Yeniçilik" isə yeni quruluşu işarədir.

Inqilabi hadisələrin milli mədəniyyətdə aşkarladığı ən inco, təzadı mətləblər "qadın mövzusu"nda yazılan əsərlərdə qəbərdir. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan qadını, onun həyatı, taleyi, sənğüzəştləri bəmdə yazmayan nəsir tapmaq çətindir. Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.V.Çəmənzoimlini, S.S.Axundov, T.Ş.Simürğ, C.Cəbbərlin, S.Hüseyn, B.Talibin, Qantimər, H.Nozorlin, H.Mehdi, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, M.İbrahimov və b. yazıçılarımız bu mövzuda nəçə-nəçə hekayələr qələmə almış, dövrün roman və povestlərində isə bu inoqam xüsusiyyə qəbərdirilmişdir.

Qadının, ənənəni cəmiyyətdə vəziyyəti, mövqeyi məsələsi Azərbaycan ədəbiyyatını həmişə məşğul etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq qəbərçək fikir ədəmlən müsləman Şərqi qadının mənzir qaldığı real təzyiqlərə, hüquq-süzluq ləalləna qarşı etiraz səsini ucaltmış, həm də onun xiləsinə, ilk növbədə, daxili-mənəvi qətdə, Şərqi qadınına xas təbii-mədəni keyfiyyətlərin cəsarətlə gerçəkləşdirilməsində gürməmiş. XX əsrin əvvəllərində bu proses Avropa mədəniyyətinə döndürən, harmonik şüəllənmə şəklinə gətirdi və fikir münəqqidləri bu gedişətdə təkəmil yolunu üstün tuturdular.

Buna görə 1920-1930-cu illərin "mədəni inqilabı"nın qadının əzadlığı çıxması yolunda birmənalı olaraq müştək tendensiyəyə yozmaq mübahisəli məsələ idi. Kişilər üçün "pəpəgə hücum", qadınlar üçün "qadınların atılması" kəmpəniyələri mədəniyyəti yalnız zəhri atributlarına toxunur və ən geniş miqyasda mübahisə olunmuş səbəb olurdu. Müxtəlif yaşlı, müxtəlif zümərəndən olan "kəhnələr" və "yeniçilikçilər" arasında ictimai qarşılıq, din, Allah, pəçğəmbər, qadın bəhəşərliyi, nəhayət mədəniyyət bərdud fikir müxtəlliliyi çox zaman və çoxları "Bax, mən buna yoxam!" nidası ilə təməmləndir. S.S.Axundovun "Bax, mən buna yoxam" hekayəsindəki surətlərdən birinin - doktorun əylədiyi "Mənə, küçnləri düşüb "qadın dələy" deməyin heç mənası yoxdur. Bela şeylər öz-özünü məhv olub gədsindir. Hərzədə inqilab şü, təkəmil yolu ilə gətirmək lazımdır. Yətişməmiş bir məyevəni dərməkdən mənfəət əvəzində zərər və bəlkə də xəbə gələ bilər..." - sözləri tarixi hüquqi ifadə edirdi.

Külvəli savad kurları, fabrikkə-zavod muktəbləri, klub və domoklər iciməti şüuru dəyərçiməkdən çəx, sındırır, ərsərdən gələndə adət və ünənlərə əğalmaq yolunda T.Ş.Simürğün "Məşədi Qədirin evində hərbxətlik" hekayəsində qəbərçək "hərbxətlik" məqəminə mənası budur ki, Məşədi Qədirin ərsədaları - Gülsəhə və Gülsəhən məhsuliyətini ənlədiqləri üçün yox, bir-birinin əçiginə kluba gədirlər. Və istər "kəhnə" uslaq (kikir-vədilliy), istərsə də buna qarşı duran "yeniçilik" (məişətdə inqilab) bərdə gülüş və istehzə hədəfidir.

Dövr belə idi ki, qadın emansipasiyası problemi əz qala siyasi status almış, sanki matnarsızla qayıdıq təsiri hağışlayırdı. B.Talibinin "Ereok Tüközban" hekayəsinin qəhrəmanı Tüközban xala kimdir? Adı "bir türk qadını". Elo ki, kəndə Şura hökuməti gəlir, qadın problemini imali sürür və "ana-bacısından keçməyib" hamı qabağa Tüközban xalanı verir, Ereok Tüközbanın kond şurasına sədr seçilməsi ilə "bir günün içində" "kənddə də namus məsələsi həll olunur". Burada yazıçı sarıcazı aşkardır. Milli mənafehiyədə yaranmış aşınma çox darına işləmişdir: köhnə kondin atıribulan - kond ağsaqqalı və mollası "erokluğu" həradə "qırmızı kağız" olan bir qadının olındə nəçər qalır.

Mühtin qadını ifrat inqilablaşdırması prosesi Qantomirinin bütövlükdə bu mənzədə əsərlərində, xüsusən "Zeynəb Tüközbanova" hekayəsində daha tofor-nətlə izlənilir. Kişi göründə qaçib-gizlənen doqquca yaşlı Zeynəb "bolşeviklər gələndən sonra" toza hökumətlə bahəm "biyüyük", yüksək "təroqqi"yə nail olur. Əvvəlcə firqa məktəbini, sonra rəbfaqi (fəhlo fəkülitosini) qurtarır. Moskvağa oxumağa gedir. O qəndə modernləşir ki, "erok və qadın bərabərliyinə razı" olmayıb, "qadın hakimiyyəti" tələb edir. Hətta soyadını da dəyişib anasınındə adı ilə "Zeynəb Tüközbanova" yazdırır. Burada hekayə müəllifinin tənqidi həssaslığı Zeynəbdən daha çox, Zeynəbin ömrəsindəki adamlara yönəlmişdir. Məşədi Nəcəf ovsul qızının klub müdiri olması ilə razılaşır, toki "çarşafı saxlasın". Sonra nömkə çarşafın atılması ilə, hətta qızının qısa don, dikdəhan çəkimo geyinməsi, taməm üzəaçıq guzması ilə do başşmalı olur; toki saçına toxunması: "Arvadı arvad deyiblər, kişiyə do kişi..." Bununla yazıçı fərqin yalnız zahirdə qaldığına işarə edir.

1920-1930-cu illərdə "qadın məvzusu"nun daha çox dramatik səppədə işlənməsi də bu amillərlə hağışdır. Seyid Hüseynin "Həzin bir xəstə" əsərində qələmə aldığı hədisə - Xədicənin sentimental sevgi məcərası mühtilə Azərbaycan qadınınin zəngin daxili ələmi arısında mövcəd olan ziddiyyətləndə doğur. Xədicənin ölmü ağrıdır və düşündürür. Lakin bu, hekayənin digər qəhrəmanının iqrar etdiyi kimi, təkə "köhnə və məhəus adələrlə" olaqədr olmayıb, həm do Azərbaycan qadınınin "müqəddərat və taleyi" bərosində olan düşüncələrdir. Bu məqam bütövlükdə S.Hüseyn yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir: "Yatmış kondin qış gecələrində", "Gələcək həyat yollarında", "Məhrəban", "İki həyat arısında", "Gilan qızı", "Sənköynük", "Gənclik xatirələri" hekayələrindəndə keçir.

T.Ş.Şimürğün "Yox" və C.Cabbarlının "Dilbər" hekayələrində eyni problemlə toxunulur: - məktəbli qızın təhsildən zorla ayrılıb övə verilməsi. Əğər T.Şəhbəzi qəhrəmanının mühtilə xəvəşinə plakatıvın "nümünə" əsəsində göstərənə, C.Cabbarlı daha çox reallığın təsvirinə üstünlük verir. Ədibin yaradıcılığında qadın emansipasiyası problemi idraki çalardadır. Milli həyat təkə Dilbər, qızını oxutmağa çalışın Həsən kişilərin varlığı ilə sosiyyolnmir.

Molla Kərimlər dönüb Mirzə Kərim olsalar da, müəqələrinə dəyişmirlər. Qadın faciəsi ləhəndə qalır.

Bu həlde yazıçının qəfil sıçrayışı təsbit edən "Firuza" hekayəsi daha çox sosiyyovidir. "Həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanlann şüurəndə inqilab..." - zamanın məydəna atıldığı bu şüar "Firuza" hekayəsində tam, hətta ifrat realləzə olunmuş şəkildə təqdim olunur. Bir nəçə ilin içində nömkə Bakın zəhin görkəmi dəyişir, modernləşir. hətta insanlann şüuru, dəvranışı, psixologiyası da başqalaşır: dünün savadsız olan qadın bu gün hakimo, müəllimo çevrilir, avtomobil sürür, Avropa həyat tərzinə yiyələnir, adəlləri yaxşı-pisə ayırmadan "kəhnəpərositlik" ədlandırır, kiminlə istəyirə roqə eləyir, qucaqlaşır və s. Burada C.Cabbarlı əslində gələcəyin amansız əynasına üz tutaraq təsvir ədlokətrinə reallıq kimi verir, icmalə həyatda ki tendensiyaların səbahını aydın görür. Bu "səbah" da hər şeylə razılaşmaq çətinidir.

Ümumən, "gələcək gün"lə, milli şüurun modern tofəkkürə çevriləcəyi səbahla bağı arzulər 1920-1930-cu illər nəsrinin orijinal məvzularından olub, həm pozitiv planda - S.Hüseynin "Çarların hücumu", Y.Vəzirin "Gələcək şəhər", C.Cabbarlının "Firuza", S.Səninin "Gənə məşinistka və qoca yazıçı" hekayələrində təccəssümü tapır, həm do satıra və yumorun predmeti olur.

Bələ ki, modəni təroqqi, yeniləşmə həvəsi xəlqin adət-ənənəsi, mərasim və həyat tərzinə sirayət ədirdisə do, çox zaman eklektik sosiyyo dəşiyir, milli oxlaq və məişətin dərininə işləmir, ələcə üst qatda qalır. Mir Colalın "Tozo toyun nəzakət qaydaları" adlı satirik hekayəsində "təzəlik" adına təqdim olunanlar nödir: zahiri ələməllər, etiket və qaydalar. Daxilən hər şey əvvəlki "köhnə" müsəlman oxlaqı və övətinə bağı ələraq qalır. Dəyişən hircə ədər ki, "Allah məbərək ələsin!" əvəzinə, "Təbiiən gizli qəvvələni mühtilə ələsin!" deyirlər.

"İnteleqentlik", "əcnəbiçilik", qərbpənsitlik məzəni mühtilə ədibiyatın daim hədəfə aldığı problemlərdəndir. 1920-1930-cu illər nəsrində do bu məvzuya diqqət var. S.Rəhmanın "Pəzğun", H.Axundlunun "Kolofin ucu", S.Hüseynin "Uzun dənə", Qantomirinin "İntelleqentlik" hekayələrində ballar, müsəmirələr, Avropa rəhlu məclislər - yeniləyin, üstəlik "sosiəlist modəniyyəti"nin atributu ələraq, mühtilə musiqi, adət-ənənə, imilli yeməklər isə "əsəri-ətiqə", "bəzbəz, dolma, plov, kabab - həmşəri xəməyi" ədiylə qurqı-qarşıya gətirilir, əbsurd diskussiyələrin predmeti olur, Qantomirinin "Dəfətrəti-Üzviyyən" hekayəsində hətta: "kişnişə nisbətən təruxən əvrepəlidir" şəkildə qrotesk sosiyyosı əlir; müəlliflər burada ümumən "inqilab əynası"nda görünen əyhəcərliləri gülsüz hədəfünə çevirirlər.

Bu dövrdə satırının predmeti təkə "köhnə cəmiyyəti"n bulənin deyil. S.Rəhmanın "Şiyax", Mir Colalın "Anket Anketov", M.İbrəhimovun "Məntiq Həsənəviç", Qantomirinin "Şərhlən", B.Talibinin "Dirok", Tağı Şəhbəzinin "Zərifə" və s. kimi hekayələrində səvət quruluşunun iqrətdiyi məmurluq sistemi, yeni bürokrətiya əinfi müxtəlif boyu və çalərlərdə təşhirlənir.

"Sovet ədəbiyyatı"nın qatı tələblən Azərbaycan nəsrində yalnız 1930-cu illərdən qərarlaşır. Hələ 1920-ci illərin sonunda ədəbi tənqid göstərdi ki, "Proletar ədəbiyyatının realizmi, öz mahiyyəti etibarilə klassik ədəbiyyatın realizmindən, əlbəttə, fərqli olacaqdır. Yaşadığımız dövrün sünni möznunun inkişaf etməsində və əsərin ümumi qurululuşunda göstərilməyə bilməz. Proletar ədəbiyyatının realizmi, sosializm cəmiyyəti qurmaq uğrunda mübarizə aparən proletarların son məqsədlərini bütün-lüylə düşünmək vəzifəsilə an sıx bir surətdə bağlıdır." [M.Quliyev. Azərbaycan proletar yazıçıları qurultayının yekunları. "İnqilab və moderniyət" jurnalı, 1929, № 10, s. 2]. Başqa bir vəzirdə daha aqressiv tərdə qeyd edilirdi ki, "hər dürlü nasionalizm, müsavətçilik və dilçilik ünsürü sosializm qurululuşuna atılan bir bomba qədər zərərli-dir. Bu bəhəmlər məhy etmək, onların parılayışını bizə düşmən ünsürörlər zərərinə çevirmək bizim qəbhiyyötimizi təmin üçün zərürdür." [Ə.Nəziz. Şərmizim və şüürümüzün xosialistikləri haqqında. İnqilab və moderniyət, 1929, № 12, s. 31]. Belə ki, M.Hüseynin "Mübarizə, qəlibiyyət, çötilnikləri böyüqür, bir qəhrəmanlıqla aradan qaldırmaq praktikası ədəbiyyatımızim başlıca teması olmalıdır" [M.Hüseyn. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının I qurultayında məruzə "İnqilab və moderniyət" jurnalı, 1934, № 8, s. 31] - sözlərində ifadə olunan "yeni ədəbiyyatın" normaları otuzuncu illərin ortaları üçün artıq müəyyənlaşmışdı.

Hərçibəhə Nəzərli "ədəbiyyati cəbhəsi"na, sözün haqiqi mənasında, cəbhədən, sosializm uğrunda vuruşmalarından gəlmiş, özü ilə birgə nosru mübarizə və mübarizənin canlı nəfəsini gətirmişdir. Onun 1925-1930-cu illər arasında yazdığı bir sıra uğurlu hekayələr - "Qara və qırmızı", "Nişanlı gözör", "Qəhrəmanın tomanı", "Yüz iyirmiən ikisi" və s. Azərbaycan nəsrində sosializm realizmi ədəbiyyatının şöksiz ilk nümunələrini hesab edilə bilər. Sosializm realizmi lap əvvəldən klassik realizmin tənqidi pafos və gülüş estetikasına qonşaq müşbət ideal prinsipini qoyur. H.Nəzərlinin mübarizə, öz əməlinə axıra qədər sadiq, mətin qəhrəmanları, zamanın fəvqəvə yüksələ bilən insan surətləri bu missiyayı müvəffəqlıyayla daşıyırdı. Bu nəsrin realizmini bilavasitə cəbhə haqiqətləri, bəni qəzusu təmin edirdi.

Azərbaycan nəsrində sosializm gərçəklikləri uğurlu əks etdirən daha bir nəsr Böyükəgə Taliblənin "Dürək" povestidir (1930). Əsərin qəhrəmanı Nədirin köndün sosialistləşdirilməsi zamanı sari və qəti addımları psixoloji cəhətdən təfərrüatlı vəmılır və müşbət pafosla müşayiət olunur. Somod xotində təqdim olunan milli və şərriatı bələləsə isə yeni qurululuş paradıyadır, tənqidi kəşvərdən daha çox şük və mikhin gülüşün daşıyıcısıdır.

Bununla belə, bütün nəsrin və ideoloji hazırlığına baxmayaraq, sosialist realizmi 1920-1930-cu illər Azərbaycan nəsrində daha çox empirik realizm kimi dəxtil olur. Təsədüfi deyil ki, bu dövrdə Azərbaycan nəsrində mövzu ardınca

həyatə gedir, Azərbaycan bəlgələrində - Kürdüstan mahalında (S.Rəhimovun "Şamö"), Gəncə vilayətində (M.Colalın "Dirilən adam" və "Bir gəncin manifesti"), Qazax qəzasında (H.Məhdinin "Daşqın"), Şamaxı nahiyəsində (Əhülhənnin "Dünya qəpur"), Bakıda və Tobrizdə (M.S.Ordubadinin "Gizli Baki", "Döyüşən şəhər", "Dumanlı Tobriz") axırdırlar.

"Dünya qəpur", "Daşqın", "Buruğlan", "Yoxuşlar", "Döyüşən şəhər", "Dumanlı Tobriz" tomanlarında milli gərçəkərdə sosial inqilabın cəmiyyəti, mənası, nımlını oxumaq olar. Onu da qeyd etmək gərkdir ki, bu dövr Azərbaycan nəsrində inqilabi sosial romanın uğuru məhz bu əbrələ (inqilab - təbii stixiya kimi), onun məndə təcəssümünə, açılması ilə bağlanırsa, kəsirləri - əksinə sosialist realizminin normativ tətbiqindən doğulur. Məsələn, inqilahlər epoxasının çök-çevirinin düşmüş - klassik realizmin doğma qəhrəmanı - "kiçik adamın" (Qədirin) şüüründə qəpən inqilab milli cəmiyyətdə gedən dinləmə hədisosini təqdim və tənqid həximində təbii məqəmdir ("Dirilən adam", 1934-1935), yaxud "Şamö"nun ilk variantında (1931) inqilab Azərbaycan kəndinə nəgahən, romantik qənad üzərində gəlir, Şamənu və homkəndliklərini namuləm, ümüdlər dolu bir səbəhə alıb-apırdı. "Daşqın" romanında da (1931-1935) birinci hissəsi - Sarxanın povesti canlı və inandırıcıdır, aşib-daşan inqilab effektini hərdə qəhrəmanın sönməkə hilməyən enerjisi, cəbhə boyu durmadan real və mənanı inli hənsəki verir.

1930-cu illər nəsrinin ən cəmiyyəvi nümunəsi Ə.Məmmədxañlının "Buruğlan" əsəridir (1934). Burada dövrün bütün tozları, sosialist inqilabının cəmiyyətdə buraxdığı təsirlər ayn-ayrı əbrələ, onların düşüncə və hərəkətlərində təcəssüm edilir. "Buruğlan" (təkcə nəfə mədənlərində baş vermmiş hədisələrlə məhdudlaşmır, ə bütün-lükdə cəmiyyəti çulğayır, insanların içindən keçir, onların münasibəti və qarşılasmalarında, zamanıya və cəmiyyəto başlanırlarında özür çıxir, vəsəti və vəhsəti ilə romantik pafos doğurduğı kimi, haqlı etirazlara da səbəb olur. Usta Somod, Vasilə kimi insanları uğuşuna alıb bəslədiyi həldə, Rüstəm, Seyfi, Vəryalar götürüb kəməs alır. Üsər insan həyatı, insan duyğularındakı dramatiklik qəbardə, əks etdirə bilər.

Mir Colalın "Bir gəncin manifesti" romanı (1938) yeni ədəbiyyatın uğurlu nümunələrindən hesab olunur. Bir yandan gərçək həyati materialının yazıçı tərəfindən tarixi-romantik planda həddi dərki və təfsiri (xüsusiən Bahar və Sonanın real həyatı və acı taleyi ilə bağlı süjətlərdə), digər tərəfdən inqilabi hədisələrin təsvirində M.Qorki ənənələrinin təsiri bu ikilyi şərhləndirir. Bütövlükdə, roman Azərbaycan nəsrində yeni metoddan daha çox, klassik ənənələrin bəddii gücünü gərçək edir.

1920-ci illərdə Azərbaycan nəsrini hələ klassik güclərində qaldırırsa, 1930-cu illərin ortaları üçün artıq bu nəsrin ən tipik nümayəndələri belə yeni ədəbi-hədii normaları yiyələnməyə çalışırlar. Y.V.Cəmənzadənin "Studentlər"

osasının ardını – "1917-ci ildə" romanını (1931-1934); M.S.Ordubadı tarixi-inqilabi romanlarını "Dəyüşən şəhər" (1938), "Gizli Bakı" (1940), "Dumanlı Tobriz" (1933-1948); A.Sarıq "Araz"ı yazır. Ə.Haqqverdiyev "Koroglu" osasında inqilabi obrazı yaratmış sayılır...

Beləliklə, milli nəsr əvvəlki səsçiyosini artıq tam itirməyə, yeni məzmun, problematika, konflikt ehtiva edərək, yeni ideologiya havasını inikas etdirməyə başlayır.

1920-1930-cu illərin Azərbaycan nəsrin bədii-estetik səsçiyosinə görə daha çox klassik nəsr ənənələrini təbəssüm etdirir. İstər dərinliyi ilə seçilən Cəlil Məmmədquluzadə realizmi, istər məarifçi yazıçıların təsviri realizmi, istərsə də ilkin təcrübələrini verən sosialist realizmi on yaxşı təzahürlənən möhür Azərbaycan realist nəsrinin yüzillik təcrübəsinə əsaslanır. Hoqiqətdə də, nəsrin bəzi bəzilərinin əsərlərində "daha çox tanqidi-satirik, bəzilərinə lirik-motet, bəzilərinə isə romantik rühdə" olan realizm [Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildlə. I cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1967, s. 119] bu dövrdə bir qədər də zənginləşir, yeni formlar və üslublar çalarlar kəşf edir. Sabir və Mirzə Cəlil realizmi C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığı ilə baham, ünsün çatdığı ənənələrində davam edir. Məsələn, "Şəmə" romanında pristas, mamur, xüsusən molla obrazları, "Dirilən adam"da Sarıq molla surəti sifir bu zəmində işlənmişdir, Mir Cəlilin "Güldürən hekayələr" bütövlükdə bu rühdədir.

"Lirik-motet" realizmi kimi qeyd edilmiş yazı tərzini ədəbiyyata birbaşa xalq həyatından gəlmiş "kənd yazıçılarının yaradıcılığında (S.Rəhimovun "Şəmə" romanı, Əli Vəliyevin hekayələri) əksini tapır. Canlı həyat atmosferi, "gördüyünü, eşitdiyini, duyduğunu" (S.Rəhimov) bilavasitə təsvir etmək prinsipinə nüsr müəyyən dərəcədə küsarlığı gətirsə də, ona yeni potensiyaya, tərəvət də verir. Seyid Hüseynin özünəməxsus incə realizmi sifir instinktiv insan hissələrini sosial fonla əlaqələndirməyə cəhd edir. Yazıçının qadın emansipasiyasını əks etdirən bütün əsərlərində qadın qəhrmanlarının yeni həyata gəlişi, təbiət sevgisi, qadın məhəbbəti, "yeni cəmiyyət" rüçularına rəğbət motivindən doğur. Təbiət, saf qadın hissələri münbit sosial mühit daxilində rezonans verir, sərbəstlik qazanır. H.Nəzərinin, M.İbrahimovun, Əbülhəsənin yaradıcılığında realist-psixoloji səpgi müxtəlif səsçiyolarda təzahür edir. Romantik nəsr ənənələri və gülənklər ayrı-ayrı nüsr tapmasa da, realizmlə birləşərək, yeni məzmun kəşf edir və bu, nəsrə ritm və hərəkət gətirir. ("Şəmə"nin birinci variantı, Ə.Məmmədخانlının "Bürülğan" povesti, M.Cəlilin "Bir gəncin mənfəti" əsərlərində və s.)

1920-1930-cu illər realizminin zəmində yeni də əsasən gülüş estetikası durur. qəzəbli-ironik gülüşdən zarafatçıya, düzül, şux sevinə və təbəss-

sümlərə qədər ən müxtəlif çalarlarda nyanışır. Mirzə Cəlildə bu gülüş bir qədər yüngül, satira əli qatda gəlir. İlk baxışda əli görünür ki, yazıçı yalnız təsvir elədiyi məşudlara, kərhalayılara, milli təfəssatə gülür, amma artıq zamana onlara çoxdan gülmüşdür, Mirzə Cəlil bu insanlara acıyır, ağrıyır, qəzəbi – yəni də zəmini aradan qaldıra bilməmiş zamanəyə, mühitə yönəlmişdir. Ə.Haqqverdiyev nəsrində gülüş islah səsçiyosini, "lağlağı" elementini qoruyub saxlayır. Qəntəmir yaradıcılığında da möhür bu səpgi davam tapır. C.Cəhərlidə sarkazm, Mir Cəlildə açıq yumor güclüdür. S.Rəhmən gülüşündə isə əli salma, şəbadə motivləri müşahidə olunur.

Bu dövrdə də hekayəçilik nəsrə istər jurn, istərsə də poetik ünsür kimi (təhkiyə) əpənəli mövqədə dayanır. Burada klassik poeziyada geniş yayılmış hekayənin jənnətin sürətli gələnəklər görünməkdədir. Jənnə strukturunda bu illər ədəbiyyatında də ciddi dəyişmələr sezilməyə də, kompozisiya qurumunda, təhkiyə tərzində, müxtəlif üslub elementlərdən istifadədə müəyyən rəngarənglik müşahidə olunur. Sürətli inqilabi hadisələr qarşısında milli təbəddülət bir tərəfdən müşahidəçi mövqeyini qəbərdir və bu nəsrə kəndən səyr elementini, xüsusən inkişafçı obrazın gəlməsi xatirə üslubunun formalaşması ilə nəticələnir; məsələn, "Studentlər", "Dumanlı Tobriz" kimi inhoemli əsərlər belə xatirə-gündəlik üslubuna kəllənmişdir. "Qızlar hulağı" romanında hekayət başlanğıcı xüsusən yer tutur. Digər tərəfdən əksinə, psixologizmi bədii təsvir vasitəsi kimi təbiiq və həzm etməyə cəhdlər var. (Məsələn, "Şəmə" romanında, Əbülhəsənin əsərlərində, M.İbrahimovun hekayələrində).

1920-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında bədii oçerklər jənnə də geniş inkişaf tapır (T.Ş.Simürğün "Yeni həyat başlanan yerlə", "Səməd kişi"; H.Mehdinin "Nuru oğlu"; M.İbrahimovun "Gicəntilər ölkəsi"; Əvəz Sadıqın "Yeni gün" və s.), məmur jənnətin dəyərli nümunələri yənnəri (C.Məmmədquluzadənin "Xatirətim", "Tərəməyi-halim"; Y.V.Çomçonçiminin "Bir cavanın dəfəni", "Həyatımın iyirmi illi", "Həyatım"; Ə.Haqqverdiyevin "Molla Nəsrəddin haqqında xatirətim", "Tərəməyi-halim"). Birincidə bu jənnə romantik mərhələsinə rəğbət, realist-publist təsvir, ikincidə filosofik qəhəngdir. Oçerklilik hətta bir üslub kimi satirik bədii nəsrə də sərəyət edir (Qəntəmirin "Kəlxəstən"), fəleyton – möhüllə jənnə kimi daha da inkişaf tapır (C.Məmmədquluzadənin, Ə.Nəziminin "Molla Nəsrəddin" dərc edilən əsərləri), dəvənin ictimai fəkatları burda, hər şeydən öncə, mədəni-filosofi qatda dəyərliklər.

1920-1930-cu illər Azərbaycan romanının təşəkkülündə həlledici dövr hesab edilir. Həqiqətdə də, bu dövr rus və dünya romanının jənnə tipoloji – sosial roman, sosial-psixoloji roman, inqilabi-tarixi roman, tarixi roman, roman-epopeya, bioqrafik roman və s. Azərbaycan ədəbiyyatında da müəyyən analoqlar doğurur. Məsələn, roman-epopeya: "Şəmə" yazılmış qatda

vir, sosial- psixoloji roman "Dürlən adam", sosial roman "Dünya qopur", "Voxuslar", "Bir gəncin manifesti", biqrafik roman: "Studentlər", inqilabi-tarixi roman "Gizli Biki", "Doğuşun səhər", "Dumanlı Təbriz" və s. varandır. Lakin yüksək estetik tələblər baxımından bu nümunələrin hələ nəsrdə həyatın klassik roman təcrübəsinə hesab etmək çətindir. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan romanı əsasən xətti, yəni milli hekayətlik zəminində yaradılmış təcrübəni keçməkdədir. Belə ki, janrın ədəbiyyatımızda kütləviləşməsi nəsrin yeni imkanlar qazanması baxımından önəmliyyətlidir.

1920-30-cu illərdə nəsr ilk dəfə olaraq tarixi roman janrını da zənginləşdir. Yusif Vəzir Cəmənzaminlinin bədii siqneti ilə seçilən "İki od arasında" ("Qan içində") romanı yazılır. Yazıcının gərgin xətti janrları sayısında Azərbaycan tarixinin ən mənalı dövrlərindən biri – XVIII əsrin sonları burada əbşekativ bədii-estetik şərhini tapır.

1920-1930-cu illərdə bədii nəsrin dili növbəti dəfə ənənəvi dilemma qarşısında qalır. Klassik poeziya dilinin, vahid ümumtürk dili modelinin və bu zəmində intişar tapmış ağır publisistika dilinin bu zaman üçün inoşeyti tam itirildiyindən, artıq buna qədər "türkün açıq ana dili" kimi xalq danışığı dili üslubunda küllənən Mirzə Cəhli nəsrinin dili, o cümlədən maarifçi yazıçıların sadə "pedaqogik" dili ədəbi-bədii dil normasını müəyyən edir. Bir sıra yazıçıların təbülhəsən, Mir Cəlil, Ə. Məmmədyanlı, M. İbrahimov, M. Hüseyn və s.) nəsr dili də bu platformadan çıxış edir. Digər tərəfdən, dildə geniş şəkildə xalqlaşma, materiala yanaşmada hür eür demokratiyanın tətbiqi xalq dilinin, məhəlli danışığın nəsrə yeni axarı ilə notçolunur ki, bu da daha çox "kondli-vazıçılardan" (S. Rəhimov, Ə. Vəliyev) istifadə tərzində özünü göstərir. Son halda nəsr yaradıcı başlanğıc: bədiiyyatın məntiqi tomin edir. Bədii dil hür iki mənbədən (klassik mədəniyyətin dili və etnik-xalq dili) bəhrələnməyə başlayır.

Bu zaman xalqlıq, novatorluq, realist və tomanik imkən, partiyalıq-sənətilik və s. kimi prinsiplər ətrafında gedən gür polemikalara və bunların birləşməsinə bədii yaradıcılıqda realizmə təkcə ideoloji əminin təsiri ilə bağlı deyil, fəu, həm də millilik istiqamətində durulmuşların nəticəsi kimi meydana çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatının milli soşeyyusi, xalqı, demokratik, dünyəvi nəzərini hələ XIX əsrdən, M. F. Axundzadədən bəri ədəbi və ictimai fikri dərin düşündürmüş nəşğul etmişdir. Azərbaycan nəsrinin 1920-1930-cu illərdə xətti janrları həm də bu məcrada, yəni estetikə yaratmaq cəhdləri kontekstində vərninə və davamını tapır.

Tehran Əliyanoğlu

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

(1872-1950)

XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan türklərinin ən qədim yaşayış yerlərindən birində - İrəvan quberniyasının Ordubad şəhərində, müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk yazı-pozunu atasından öyrənmiş, ibtidai təhsilini Ordubaddakı dördsinipli rus məktəbində almış, sonra Məhəmməd Tağı Sidqinin "Əxtər" məktəbində oxumuşdur.

1886-cı ildə Ordubadda ipək fabrikində əmək fəaliyyətinə başlayan Məmməd Səid 1906-cı ildə Culfaya köçmüş, 1911-ci ilə qədər orada ipəkəsrinə fabrikində fəhləlik etmişdir. Bu zaman o, İran inqilabına kömək göstərən cəmiyyətin üzvü olmuş, 1913-cü ildə həbsdən xilas olmuş, 1914-cü ildə Saritsın şəhərinə sürgün edilmişdir. Azadlığa çıxandan sonra XI Ordunun müəssisə rəhbəri hissəsində siyasi şöbənin əməkdaşı olmuş, daha sonra Həştərxanda "Hümmət" qəzetinin məsul redaktoru, Temirxan-Şuruda "Krasny Daqestan" qəzetinin məsul katibi işləmişdir. 1920-ci ilin mayında XI Ordunun hissələri ilə Bakıya gəlmiş, burada partiya mətbuatında məsul redaktor (1920-1929), Azərbaycan Radia Verilişləri Komitəsində ədəbi-bədii verilişlər üzrə direktor işləmişdir (1929-1937). O, I-III çağırışlarda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. Ədib 1950-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

M.S.Ordubadi bədii fəaliyyətə Culfada yaşayarkən şeir yazmaqla başlamış, lakin ədəbiyyat tarixində böyük nəsir-romançı kimi məşhurluşmuşdur. Onun "İki çocuğun Avropaya səyahəti", "Badxaxı milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməhb", "Dumanlı Təbriz", "Gizli Bakı", "Döyüşən şəhər", "Dünya dəyişir", "Qılınc və qələm" əsərləri Azərbaycan romanının bədii sığlatını və estetik səviyyəsini göstərən qiymətli nümunələrdir.

QIRX DƏNƏ BAQQAL

Bundan irəli müsəlmanların "yaxşı" oxumuş adamları ya naçalnikin, ya da ki, pristavların yanında dilmanc olurdular. Çünki o vaxt oxumuş adam az olduğundan qanacaq dilmancılar da az-az tapırlardı və bu sənət çox da qazançılı olduğundan müsəlmanların bu işə həvəsi çox idi. Hətta bir çoxları dilmanc olmağı pristavlıqdan, naçalniklikdən artıq bildirdilər, çünki naçalnik ilə xalqın arasında olan gizli sirlərin hamısı bu dilmancılarda olmurdu.

Hərgah birisi naçalnikə və ya pristavı özündən razı salmaq istəyirdi, görək qabaqca dilmancın evinə gedəydi.

Deməli, naçalnikə işi düşünər qabaqca dilmancı razı edirdi, sonra naçalnikə verilmiş rüsvətə bir hissəsi də yənə dilmancı yetişirdi.

Amma bu da deyilməlidir ki, hər bir adam da dilmanc ola bilməzdi. Dilmanc olan adam görək məmləkətdə yaşayan adamların halını, güzəranını da biləydi, tainki, damara baxıb qan aləydi. Fəqət bu cürürlər çox nüdrətən düşürdü.

Dilmanc məmləkətdəki bütün qulluqçuların vəzifəsini icra etməli idi. Baqqalların tərəzilərinin çirkinə baxıb bəratül-qol yazmaq, hamamlara girib su hovuzlarına baş çəkmək, çörəkçilərin xəmir təkəsinə baxmaq, gecələr öz vaxtından artıq açıq olan meyxana və çayçı dükanlarına girmək, qumarxana və tirəyxanalara getmək, gizli lahişəxanalara soxulmaq, qəssablardan kəşdiyi otin erkək dişiliyinə baxmaq kimi işlər hamısı dilmancın vəzifəsi idi. Və bu saydığımız yerlərdən toplanan mədəxildən naçalnikə ancaq tula payı çatardı, çox hissəsi isə təbii, dilmancın cibinə girirdi.

İndi görürsünüz ki, bu qədər ağır vəzifənin öhdəsindən də bir çox dilmancılar gələ bilməzdi.

Amma yadıma gəlir ki... Naxçıvan uyezdnə-naçalnikə Zənçenko haradansa özü üçün bir belə dilmanc tapmışdı. Keçən gündür, deyəsən bu dilmancın da adı Hüseyn ağa idi. Savadı da Allah vergisi kimi zad idi. Demək, şəhər ibtidai məktəbinin iki sinfindən imtahansız qurtarmışdı. Buna baxmayaraq, rus dilində çox yaxşı danışırdı.

Həç yadımdan çıxmaz. 11-ci ildə payız vaxtı əlində çanaq, baqqal Tarverdinin bazar hamamı ağzındakı dükəndən qatıq almağa getmişdim. Tarverdi qatığı çəkmişdi, elə mən pulu verməyə qabarırdım. Bir də gördüm ki dilmanc Hüseyn ağa olundu qamçı. Qabağında otuz doqquz nofor baqqal yetirdi. Yetişən kimi lıayırdı:

– Ade, Tarverdi, düş qabağıma gedək naçalnikin evinə!
Yazıq Tarverdi bunu eşidəndə dizləri titrədi, rəngi qaçdı, qorxa-qorxa dedi:

– Mirzo, başına dönüm, de görüm axır, monim axır təqsirim nodir, mən ağaya no ədəbsizlik elmişəm?

Hüseyn ağa acıqlı:

– Mən heç zad bilmirəm, ancaq naçalnik mondon tələsik bir saata kimi qırx baqqal istəyibdir.

Yazıq Tarverdi bu sözü eşidən kimi dükənini bağlayıb açarını verdi mono, dedi:

– Ay ozizim, moni halal elə, pis-yaxşı çörək yemişik, can sonin, can monim oğlum Əbişin omanəti. Ondən mütəvəccəh ol. Yazıq uşaq gözünü açıb özünü atasız görəcəkdir. Əzizim, əlbəttə, monim Sarvanlardakı ev hissəni satın qızım Dilaranı da köçürürsən. Səndən xahiş edirəm, məni rəhmətlik atamın ruhunun yanında xələlət qoyma, əlbəttə, evdən bir qədər paltar-palazdan satın onun sümük-lərini ağa qulluğuna göndörürsən.

Hərgah, ayıb olmasın, bizim ev adamı kəblə Nəsirin qızı istərsə, mənə iki il gözəlsin, hərgah, iki ilə kimi məndən bir xəbər çıxmasa, səni vəkil edirəm ki, Allahın əmri və peyğəmbərin şəriəti ilə onu boşayasan. Yazıqdır, daha iki ildən artıq məndən ötrü göz dustağı qalmasın.

Monim heç kəso borcum yoxdur. Şeyxin yanında öz ölülyüm üçün yüz manat pul omanət qoymuşam. Şeyxo salam yetirib deyərsən ki, homin pula monim üçün oruc, namaz alsın.

Tarverdi mənimlə halallaşmış yola düşdü. Qırx nofor baqqal Hüseyn ağamın qorodovoylarının qabağında naçalnikin evinə doğru yölləndilər...

Tamam şəhər bir-birinə döymişdi. Doğrudan da, bu görünməmiş bir iş idi. Naxçıvan kimi şəhərdə qırx nofor baqqalı birdən yığıb naçalnikin evinə doldurmaq o vaxt böyük hadisə idi. Xalq tökülmüşdü bunların dalınca. Hər bir söz deyirdi. Birisi deyirdi ki, bunların hamısı qəlp pul xorcəleyiblər. Boziləri deyirdi ki, guya bunlar qubernatora yazıb ki, naçalnik İrandan kontrabanda və qaçaq mal gətirənlərə olbırdır. Boziləri deyirdi ki, naxçıvanlı pambıq taciri bunları şeytanlayıbdır. Bir çoxları da deyirdi ki, bu baqqalların hamısı gecələr yığılıb qumar oynayırlar. Amma çox adam da deyirdi ki, bunların peşolun oğurluq mal alıb-satmaq işi, hətta soldatlardan

da hökumətin malın alıb-satmışlar. Bəzi adamlar da piç-piç danışıb deyirdi ki, ay axmaq oğlanlar, sizə kim deyirdi ki, dilmanç keçəndə ayağına durmayasınız, sizə kim deyirdi ki, bayramda düyü, yumurta, yağ, quzu göndərməyəsiz?!
Amma bununla bərabər, heç kəs bilmirdi ki, bu baqqalları hara aparırlar.

Doğrusu, mənəm Tanverdiyə çox yazığım gəlirdi. Ona görə də ondan ayrılmayıb qırağ ilə gedirdim. Yazıq baqqallar dilmanca yalvarırdılar. Hətta bəzilərini başını dilmançın ağızına tərəf uzadıb yavaşdan bir söz deyirdi. Dilmanca da onların cavabında bəzi sözlər deyirdi. Yaxşı qulaq verib gördüm deyir:

– İllərdə oğlanlar, sizə kim deyir ki, İran bilici alıb quru yoldan Xorasana gedəsiniz? Siz eto bilirsiniz ki, hökumət yatıbdır? Bütün haramzadə və nəməkbəharamsınız! Sizə kim deyir ki, sənəin zəngmə güləsiniz? Peşəniz naçalnikin itinə gülməkdir. Mən bilirməm, gözünüzdən içinə kimi haramzadəsınız! Keçən həftə şeyx mən bərdə imperatorun özüne, arvadına, qızlarına, oğluna dua edəndə bir nəfər də baqqal amin deməyibdir.

Xain köpək uşağı! Hələ biz bir-bir bilirik ki, kimin uşağı fəs qoyur və kimin evində osmanlı padşahının şəklidir. Sizə kim deyirdi İrana yazıb İran rəiyyəti olmaq istəyəsiz?

Bu sözləri eşidəndə baqqalların gözlərindən yaş tökülüb, qılcaqlar titrəyirdi.

Mən baqqallarla bərabər daxil oldum naçalnikin həyətinə. Gördüm ki, içəridə bir qiyamət vardır. Bir tərəfdə rus əspazı ruslara, o bir tərəfdə müsəlman əspazı molla qonaqlardan ötrü xörək bişirirdi. Naçalnikin həyəti qulluqçular ilə dolu idi. Bunların çoxu naçalnikin qonaqlığı üçün yaxın kəndlərdən toyuq-cücə, yağ, yumurta, quzu, qatıq, qaymaq, meyvə, qovun, qarpız götürən kəndlilər idi.

Baqqallar da daxil olub həyətin bir bucağından durmuşdu. Bu vaxt gördüm ki, naçalnik balkona çıxdı. Dilmanca Hüseyn ağa bunu görün kimi əlində qamçı irəli gedib öz elədi:

– Cənab naçalnik, ömrünüzü yerinə yetirmişəm.

Naçalnik səsləndi ki:

– Tez ol, ver mətbəxə yuyub təmizləsinlər!

O saatda qaradovoylar baqqalları mətbəxə tərəf qoyun sürüşü kimi sürdülər. Hüseyn ağa əspazları çağırıb dedi ki, naçalnik ağanın ömrinə görə görə bu saatda bunlar çimdirlinsin.

Baqqallar bu sözü eşidəndə lap məottol qalmışdılar. Bilmirdilər nə etsinlər. Onları niyə çimdirlirlər? Amma bu işdən çoxları şokla düşmüşdü. Deyirdilər ki, naçalnik şeyxi də bura çağırıb. Baqqalları da çimdirib qüsl etdirəndən sonra Qurana and içdirəcəkdi. Yəni də bilən yox idi.

Müxtəsər, baqqalları bir-bir soyundurub içəri saldı. Naçalnik arabir çıxıb deyirdi:

– Tez olun!

Koblo Qulu baqqalı soyunduranda deyirdi:

– Getdiyim Kərbəla haqqı ölüm ölüyü sürmüşdü, iki saat bundan qabaq qüsl etməmişəm.

Hosonəli deyirdi:

– Həzrət Abbas haqqı bir saat yoxdur ki, dəstəməz almışam.

Əlibala deyirdi:

– And olsun Allaha ki, bir həftə olmaz ki, mən eümə qüslü etməmiş olmayım.

Amma bu göftularla bərabər baqqallardan iyirmiyə qədər çimdirmişdirlər.

Bir də naçalnik balkona çıxıb dedi:

– Çto za bezobraziye! Qosti ustali ojidat, davayte syuda!

Hüseyn ağa irəli gəlib dedi:

– Ağa, iyirmisi hazırdır.

Naçalnik dedi ki, daha artıq təmizləmək lazım deyildir, tez verin gəlsin.

Naçalnik bu sözü deyib içəri girdi. Hüseyn ağa qabaqda, starşiy qaradovoylar dälca baqqalları oyunlərinə tuman-köynök pilləkənlərdən çıxarib qonaqlıq salonuna doldurdular. Bir də gördüm ki, əvvəlcə bir gülüşmə qalxdı, sonra naçalnikin səsi ucaldı. Yaxşı qulaq asdım, gördüm deyir:

– O bolvan! Mən səni bəkal (qədoh) demişəm, sən gedib baqqalları yığıb gətirmisən.

Bir az keçmədi, bir də gördüm ki, Hüseyn ağa əlində zənbil qapıdan çıxıb bazara doğru qaçır. Baqqalları da qaradovoylar qamçı ilə döyüb bayıra çıxarırlar.

ŞAHQLU BƏYİN NƏVƏSİ

Mirzə Kazım Kazımın evə girən kimi bir ah çəkərək dedi:

– Zəmanənin üzünə nənə!

Mirzə bu sözləri dedikdə onun qadını Şeydabəyim xanım da saçlarını daramağa idi. O, daraqdan tozizlədiyi tük qırıntılarını barmaqlarında yumurladı və üstünə tükürüb kül qabına salaraq:

– Yəno, nə olubdur? – deyə Mirzəyə sual verdi. Mirzə ölündəki bığ çotkasını jiletinin cibinə qoyaraq:

– Bundan artıq nə olacaqdır? – dedi, – Bu dünyada nəcib və alim adamlar üçün iş yoxdur. Gədə-güdə işi alıb olinə, amma Şahqlu bəyın nəvəsi Mirzə Kazım Kazımın kimi alim dünya görmüş adamlara iş tapılmır. Axırda mən kond müəllimliyinə də boyun oydum, onu da mənə çox gördülər. Bilmirəm, yaxamız bu oclafırlardan nə vaxt qurtaracaqdır?

Şeydabəyim xanım iki əllərini düyüb gözlerini bərəldi və:

– O qanmaz köpək uşağı sənəndən də elmi, sənəndən də qanacaq, sənəndən də tərbiyəli, sənəndən də nəcib kimi tapacaqlar? Desinlər görüm, mahalda ikinci Şahqlu bəyın nəvəsi varmıdır?

– Bəlkə də, vardır, – Mirzə qəmli bir halda dedi, – bunu fıtıq-lının birisi mənə imtahan tutdu və “harada müəllimlik qurtarmış-sınız?” deyə soruşdu, kağız gətirdi, mən də ki, bunu tapa bilirmirdim. İndi o kağızı mənə kim verər? Bunun üçün də mərkəzdən ağzından süd qoxusu gələn bir uşağı mənim yerimə göndərirlər.

Mirzə Kazım Kazımın bu sözləri danışarkən qapı vuruldu, o özünü şaşırdı və nə edəcəyini, yaxud hara qaçacağını bilməyərək qadınına müraciətli:

– Şeydabəyim, amanın bir günüdür, mənə bu haramzadənin ölin-dən qurtar, – dedi. – Yəno bu həyasız Moşədi Həşimdir. Sən ulusan Qulu Soltanın qoru, gəl bunun qıt-qırtını birkorəlik kəsək getsin.

Şeydabəyim əlini masaya vuraraq:

– Bunu biryerli başından çıxar. Mən heç vaxt qızımı Keçiqulaq kəndinin küçə baqqalına vermərəm. Siz Allah, bir kişinin namusuna baxın, istəyir ki, Qulu Soltanın nəvəsini itin birisinə versin.

Mirzə Kazım yalvarıcı bir surətdə danışdı:

– Ay arvad, mən bunları hamısını bilirəm. Bilirəm ki, mənim qızım iki tərəfdən də nəcibdir. Ata tərəfindən Şahqlu boy, ana tərə-

findən Qulu Soltanın nəvəsidir. Amma nə çarə etmək. İl uzunu kişinin dükənindən söküb gətirib yemişik. Özünə də qızı vədə vermişik. İndi görək ya qızı verək, yəni kişinin pulunu özünə qaytararaq. Bu da ki, bizdə yoxdur. Arvad, sən gəl mənə alışı-verişimə qarışma!

Şeydabəyim xanım özündən çıxdı:

– Cəhonnəmə yoxdur, gora yoxdur. Get haradan tapacaqsan tap ver, – dedi.

Şeydabəyim xanımın səsinə çidərək içəri otaqdan qızları Dil-rüba xanım da dışarı çıxdı:

– Ana, yənedəmi döyüşürsünüz? Vallah, mən ağlayacağam, – deyə ağlamağa başladığıda baqqal Moşədi Həşim də pərdəni qaldır-b başını içəri uzatdıqdan sonra:

– Mirzə, gəlmək olarmı? – deyə səsləndi.

Mirzə Kazım vəziyyətini dəyişdirərək:

– Buyurun Moşədi, – dediyi zaman əvvəlcə Şeydabəyim xanım, onun dalınca Dirlüba gözəlörünün yaşını silərək içəri otağa keçdi.

Moşədi Həşim baqqal evin vəziyyətini gözdən keçirdikdən sonra bərkünü çıxarıb yemək masasını üzünə atmaqla:

– Mən buna razı deyiləm, – dedi. – Madam ki, qız mənə sevmir, bir halda ki o mənə adım gələndə ağlayır, o zaman bu xeyir işin bir faydası olmaz. o zaman qız mənə gəlsə də, bu xeyir işə razı olsa da, ondan ağız lozzoti görməyəcəyəm. Yastıq yoldaşı ki sahibini sevmədi, onun faydası yoxdur. Yaxşı olar ki, mənə haqq-hesabımı verəydiniz, çıxıb gedəydim. Mən daha evlənmirəm.

Mirzə Kazım əlini onun çiyinə qoyaraq:

– Moşədi Həşim, and olsun Şahqlu xanımın qəbrinə, qızın sən-dən öləri aramı yoxdur. Özü də anasını bu barədə tolosdirir, ağlamağı da aramsızlığındandır. Bir də budur ki, indi qızı kimo verosiyiz ki, sənəndən artıq olsun? İndi daha boy yox, xan yox, pristav yox, naçal-nik də yoxdur.

Moşədi Həşim baqqal döşünü qabağa verərək əlini arxalığının qoltuq cibinə vurdu:

– İndi xan da monom, boy da monom. Pristav da, naçalnik də monom; onların yüzünü qoyumdakı bu kiso ilə alıb sataram, – dedi.

Mirzə Kazımın rongi bir az açıldı, pul söhbəti onu bir az canlan-dırdı və Moşədi Həşim baqqal dilo tutmağa, qolbini ələ gətirməyə başladı.

– Onu mən bilirəm. Bilirəm ki, qızım sonin evindo chtiyyec hiss etmayocəkdir. Buna görə də qızın özü də səni sevir. O ki qaldı qızın ağlamasına, bunun tamamilə başqa monası vardır. Allah xoşsulluğun evini yıxsın. İnsan ailənin yanında da xocalotdo qalır.

Mirzə Kazımın bu söhbətində Diltürbə xanım da içəri otaqdan çıxaraq Moşədi Həşim haqqalın yanında bir az dolaşaraq, qayıtdı.

Moşədi Həşim haqqal qızın onu sevdiyini eşitdiyi üçün gözləri qızmış və həli-təbiisindən çıxmışdı. Buna görə də o, Mirzə Kazım ilə ovvələ danışıqlarından peşiman olaraq dedi:

Mirzə, indi ki siz mənə alçaq könüllük edib öz qohumluğunuza qəbul edirsiniz, o zaman öz sirtinizi məndən gizlətməməlisiniz, hər gah chtiyyacınız varsa, yəni də mənə beş-on şahı tapılar. Allah kəndir. Dünya həmişə belə qalmayacaqdır. Moşədi Həşim də böylə oğul deyil ki, bir parça çörək tapa bilməsin.

Mirzə Kazım pul adı eşidərkən onların bir-birinə sürtorək evi bir baş dolaşdı, çotkasını jiletinin cibindən çıxarıb bir koro bığlarına çəkəndən sonra moşədi Həşimə müraciət ilə dedi:

– Qızın bu gün anadən doğulan günüdür. Ona bozi şeylər almaq lazım idi. Əslinə baxasan dava da onun üstündədir. O deyirdi ki, mən burada qalmaq istəmirəm. Köçürün gedim, deyirdi.

Moşədi Həşim üzünü divara çevirdi, o, arxalığının döşündən asılan qaytını bir kərə yuxarı çəkdi və qonundən güy parçadan tikilmiş bir kiso çıxardı, əlləri titrəyən-titrəyən 10 donu çərvən sayıb götürəkən özü-özünə danışdı:

“Sən öləsən, böyük koləyo düşmüşəm. Bu zalım qızını bir tohor söküb bu evdən qoparsaydım yaxam qurtarardı. Mən özüm də bilmirəm, bir ilin içində insan nəçə dəfə doğula bilər?”

Bu il ən azından dörd kərə bunun doğulan gününə xorc verməmişəm. Özünü də yüz manat – yüz manat”.

Moşədi Həşim pulları Mirzə Kazımə verdikdə Mirzə Kazım:

– Sağlıq olsa, bu günlər xeyir işi başa gətirə bilərik, – dedi.

• • •

– Qız ki, on səkkiz yaşına çatdı, özünün vəkildir. Keçmişdə adət var idi, fərit var idi. Allah bənin evini yıxsın. Mən başıma nə küll töküm, qoşulub getdi!

Bu sözləri Mirzə Kazım Moşədi Həşimə buqala deyirdi. Moşədi Həşim qızın oldən çıxdığını eşidərkən daha artıq söz danışmırdı, cibindən dəstörünü çıxarıb məsənin üzərinə atmaqla:

– Eyyi yoxdur. Qoy gətsin. Hərgah mənəndən artıq verən varsa, mən mənə deyiləm. Lakin mən bu saat haqq-hesabımı alıb gedəcəyəm. Mən daha evlənməyirəm, qolot çyloyirəm. Gedib öz tayımı taparam. O pula iyirmi pakizo qız alaram. Də gətir görək. Mən bu evə daha qayıtmayacağam. Mənə də Moşədi Həşimə deyərlik! Mən qonimo qan ağladan bir kişiyəm. Gedənə birisinə olli manat verərim, bir dəfə “part”, qurtardı getdi. Onda bilər ki, öz gənin nişanlısını aparmaq nodir.

Mirzə Kazım vəziyyətin ağırlığını hiss edirdi, o qızını Dınarıqan kəndinə dükəncisi Koblo Hüseynquluya verməyibilməzdi. Çünki Koblo Hüseynqulu ilə olan “tənişliqlər” Moşədi Həşim ilə olan otaqlərindən daha ovvələ idi.

Mirzə Kazım Moşədi Həşimə hidətini soyutmaq üçün:

– Heç özündən çıxma, – dedi, – qışmət belə imiş. Qızın özü də səni sevdiyinə baxmaraq, birdən-birə dəyişdi, sən onu iki ildir ki, gözəlodin, zəhmətini çəkədin, otok dolusu pul xorcələdin, axırda o səni buraxıb başqasına getdi. Xudavəndi-ələmindən istədiyi bu imiş. Nə olsun ki, Diltürbə olmasın onun kiçik bacısı Xumməcan olsun. Özü ondan gözəl, ondan da yaşda kiçik, on yeddi yaşında. Bir il də gözəl, gəl oyalına sahib ol.

Mirzə Kazım bu sözü deyərək qızı Xanıməcanı soslədi:

– Qızım, külləqabını bura gətir, – dedikdə qız içəri girdi və külləqabını gətirib məsənin üzərinə qoyub qayıtmaq istədi. Mirzə Kazım qızı sosləyərək:

– Qızım, umiyo əl ver, – dedikdən sonra qız utana-utana Moşədi Həşimə yanaşaraq əlini sıxdı. Bu halda Moşədi Həşim qarşısındakı güzgüyə baxdı, əlləri ilə suqalını düzəltməyə başladı və dedi:

– Mən nə deyə bilərəm? Siz mənə böyügümsünüz, özünüz də nocib və cəhli bir adamsınız. İndi ki, məsələ gürürsünüz, mən bir il də gözəlörəm, amma belə qanırım ki, balaca xanımın yaşı o qədər kiçik deyildir. Elo indi də xeyir işi bitirə bilərəm.

Mirzə Kazım gülümşəyərək:

– Mənə heç sözü yoxdur, – dedi, – qızı aparıb necə ki, istəyirən çylo də torbiyo edib, öz səliqənə ilə də böyüdərsən. Ancaq

mosolə burasındadır ki, monim hələlik qız köçürmək halını yoxdur. Görürsən ki, işsizəm. Bir az səbr eləyin, olım iş tutsun, axı biz də bir adamıq, nə oldu ki, bir neçə ildən bəri kəsiblədiq. Bizim bir ad-sanımız vardır. Xalq eşitsə ki, Şəbqulubəyim novosim köçürmək istəyirlər, hər yerdən tükəllib gələcəklər. Xüsusən qız ana tərəfindən də Qulu Sultanın novosidır. Mən istəmirəm xərçin bənimə sənin üstünə düşsün. İndi ki qızın üstünə sənin kimi bir namuslu adanın adı qoyulur, gərək məndən başlayıb onun öyin-başını düzəltmək və sənin adına layiq bir qız şəklinə salmaq. Özün də bilirsen ki, hələlik mən bunu bəcərməyəcəyəm. Monim o vaxtın deyildir. Sən bilirsen ki, mənə zəlzələ dağıdan kimi dağıtdılar. Xüsusən qızın anası Şeyxəbəyim xanımınla da danışmaq və onu bir tohorlu bu mosoləyə razı salmaq lazımdır. Hərçənd onun özü də sənin kimi necib bir kişi ilə qohum olmağı özünə fəxr bilir, bununla belə, yeno də o qız anasıdır. Kürəkəni tərəfindən razı salınmalıdır. Kürəkən də qaynananın məsləhətini aldı etməlidir.

Mirzə Kazım çox uzun danışdı. Moşədi Həşim baqqal iso kibrit qabındakı kibritləri boşaldıb və bir-bir götürərək bir tohorlu qoyurdu. O, Mirzə Kazımın böyük qızına qoyduğu xərçəni kibrit çöpləri ilə hesab edir və düşünürdü.

Moşədi Həşim baqqal Mirzə Kazımın dediyi sözlərin mənasını tamamilə anlayır və bu əliş-verişin altına girmək üçün yeno də öz sormayısını kibrit çöpləri ilə yoxlayaraq danışdı:

Mirzə, sən bilirsen ki, məndə böyük sormaya yoxdur. Mən kondi dükənçisiyəm. İndi də ki dükənə yığırdımışam, olımda olan sormayımı də o qədər böyük deyildir. Sizin qızınıza qoyduğum xərçəni də ki, bilməmiş deyəlmiz. Hələ sizə bəcə verdiyim buraya daxil deyildir.

Buna görə də mən xahiş edərdim ki, bizim balaca xanım vəsitasıyla başlayacağımız qohumluq monim üstünə çox da bəhə oturmazın. Bir az ucuz başa gətirəsiniz ki, öz sirtimiz öz içimizdə qalsın. Həç kəs bilməsin ki, noyımız var, noyımız yoxdur.

Mirzə Kazım:

Belədir ki, deyirsən, – söylədi. Ləkin böyük işə giren adamlar böyük zəhmət çəkənlər və böyük xərçə qoymalıdır. Sən Şəbqulu buy və Qulu Sultanın novosimə evləndirən, gərək onların işinə layiq də iş tutasan. Məndə bəcə verdiyin pula gəldikdə, onu da işə giren kimi bir yerdə özünə qaytaracağam, bu günün özündə iş tap, gedib işlə-

yim və məuşımı alım kimi də pulunu qaytarım. Özün bilirsen, elmi bir adamam.

Bu mosolənin ucuz qurtarmasını gəldikdə, mən sənin vəziyyətinə nəzərə alıram. Bu barədə də sonra danışarıq. Hələlik səhəb gəcə Xanımcağın ad günüdür, bəzərliq gərək lazımdır.

Moşədi Həşim baqqal kişosundan iki yüz münət çıxarıb Mirzə Kazımın qabağına qoyarkən öz üroyindo:

– “Hələ bu birinci ad günüdür...” dedi.

• • •

Bu gəcə Keçiquluq kondinin ağsaqqul, qolçomluğu və hampaları bir yerdə yığılıb məsləhətələşdilər. Onların içindən Tohməzqulu söz elib:

– Kəlxəzləq başlımır, – dedi, – əvvəllə budur ki, bizi kəlxəzə qoymayacağıqlar.

Həmi bir səsle:

– Qaysular da bizim üçün olverişli olmayacağıqlar. Belədir Moşədi Tohməzqulu, belədir ki, var – dedilər.

Moşədi Tohməzqulu yeno də sözü davam etdirərək:

– Qoymacağıqlar, dedi. – Hərçəh qaysular da yoxsul kondiləri bizə yedək verəcəklər və deyəcəklər ki, siz öz mallarınızla gəlin, onlar boş ollarıto gəlib sizə şorik olsunlar. Buş kondidə də, Həsonqara kondidə də, Cəmməşbatın kondidə də, Quzuburnu və Saridərdədə də belə olmuş.

Məclisi sükut bürüdü. Hər kəs bu vəziyyətdən necə və nə cəltə qurtarmıq haqqında düşünərkən Moşədi Tohməzqulu yeno də sözüno davam edib danışdı:

– Gərək biz eynlə bir ndam tapanq ki, bizim özümüz üçün kəlxəz düzəlsin, hökumət də gözünü açıb gərsin ki, Keçiquluq kondi hamıdan qabağı düşüb kəlxəz düzəltmişdir. Bu barədə də bizə bir dil bilən və yol göstərən adam lazımdır ki, özünün torpaq işindən də başı çıxssın. Bizim dilimizdən hökumətə orizu yazsın və işin başı üstündə durub yerbəyer eləsin, bərgəh biz bir az da səbr etsək, gəldəgüdə qabağı düşüb kəlxəzə düzəldəcəklər, hökumət də bizim olimizdəki torpaqları alıb onlara verəcəkdir.

Moşədi Tohməzqulu sözüni davam etdirərək, Moşədi Həşim baqqalın başından yeni bir fikir oynamağı başladı və onun yadına Mirzə Kazımın Kazımni düşdü. O, həmi Mirzə Kazım üçün iş tapımaq,

həm də ona verdiyi borc pulları qaytarmaq üçün olverişli bir fürsət olə düşüynü gördü və sözünü belə başladı:

– Sız bilirsiniz ki, monim o qodor torpağım yoxdur, mon alış-venşçiyəm. Haqq-hesabı yaxşı bilirəm. Yağı dolsindon, pendiri küpö-sindon, yaxşı bezi qırağından tanıyırım. Buna görö də monim kolxoz haqqında düşünməyim artıqdır. Çünki monim var-yox Qarayal üstündə 25 batman, Tülkü yatağı yanında isə 30 batmanlıq yerim vardır.

Amma monim sizə yazığım gəlir, çünki hər biriniz Keçiqulaq kondininin böyük bir hampasisınız. İki yüz-üç yüz batmanlıq da torpağınız vardır. Buna görö də mon sizə bir yaxşılıq etmək xəyalına düşmüşəm. Bu iş, şübhəsiz ki, mondon asəcaqdır. Sizin yaranıza məlhəm qoyan mon olacağam. Mən Qırdaqıq kondində bir bacarıqlı adam tanıyırım, bu işləri düzəltə, ancaq o düzəldəcəkdir. Özü də çox nəci bə bir adamdır. Şahqulu boyın nəvəsidir. Hər cəldon da başı çixir. Torpaq işini də lap gözəl bilir. Mən gedib onu bir tohor razı salıb gətirərəm. Hərgah o, bu işə razılıq versə, mondan oyana sizin işiniz yoxdur.

Bu söhbətdən məclisdə oturan bütün qolçomaqlar Moşodi Haşım-dan razı qaldığını bildirdi. Aralıqda höll edilmiş bir məsələ varsa, o da Mirzə Kazımı Keçiqulaq kondinə dövət etmək şərəitindən ibarət idi. Buna görö də Moşodi Tohmozqulu Moşodi Haşımə belə bir sual verdi:

– İndi de görüm, onu bura necə gətirəcəyik? – dedikdə Moşodi Haşım:

– Bax, mon sizə indidən xəbər verirəm. O kişinin başını qaşımə mağa macalı yoxdur. Şəhərdən axşama kimi qapısı camaatla doludur. Hər kəsə nə lazımsa, məsləhətini gəlib ondan əhr. Buna görö də onun qulluğuna oliboş getmək olmaz. O da xırda pullara əğız buləşdirən adam deyil.

Çox məsləhətdən sonra, Moşodi Haşım min manat pulu qoynuna qoyub səbər təzdən Qırdaqıq kondinə getməyi əhdosinə gətürdü.

• • •

Bu gün Keçiqulaq kondinin qolçomaqlarının ücn tarixi bir gün hesab olunurdu. Onlar Mirzə Kazım Kazımın bu gün kondə gələcəyini eşidib böyük bir hazırlıq görmüşdü. Qolçomaq və onların dalınca gedən bir çox əvəm kondililər səbər təzdən dəyirman arxının yanında toplanıb Mirzə Kazımı gözləyirdi.

Qabaqdan görünən hər bir qaraltı Keçiqulaq kondinin qolçomaqları üçün böyük ümid və hədsiz bir şadlıq idi.

Nəhayət, iki saat gözəloldikdən sonra Ayı qayası adlı toponim başından iki nofor qaraltı görünməyə başladı, qaraltılar böyüdükcə qolçomaqların varlığında hökm sürən ümidlər və xülyələr də böyüməyə başlayırdı. Qaraltı yaxınlaşdı, onların birisi Moşodi Haşım baqqal, ikincisi isə Mirzə Kazım Kazımıçı idi.

Dəyirman arxına bir az qalmış Moşodi Haşım mindiyi boz yabını qamçılıyib kondililərə yaxınlaşdı və atının üstündən başını oyib qolçomaqlara yavaşdan dedi:

– Özüünüzü yaxşı aparın. Mirzə holom-holom adamlardan deyil. Məbdə artıq-əskik söz danışsınız. Yoxsa bu saatda hər şeyin üstünə tütürüb qaıydar.

Moşodi Haşım bu sözü dedikdən sonra yəno də atının başını çəvinib Mirzə Kazımə yanaşdı və ona da bəzi məsələləri çox yavaşdan dedi:

– Birinci nəvbədə bunların gözünün odunu söndürməlisiniz. Özüünüzü çox ağır tutun, – dedi. – Bozi cəldlərdən də bunlara nişan verin. Torpaq işlərinə, maldarlığa və s. işlərə dair də danışın. Amanın günüdür, özüünüzü yaxşı aparın, mon himasını deyə bilmərəm. Söz yox ki, mon dediyimi son özüən anlayırsan.

Camaatə yaxınlaşdıılar, bütün qolçomaqlar Mirzə Kazımə baş əydi, Mirzə Kazım isə başı ilə onları salamladı. Mirzə Kazım birinci nəvbədə qolçomaqlara adi adamlar şəkildə görünmədi, onun daşıdığı libas və qıyafətin hər xırda cəhəti qolçomaqların diqqət-nəzərini cəlb edirdi. Əvvəla, o, başında yanları göy məhəd furajkasının üstünə bir dono çiçək şəkli yapışdırılmışdı ki, bu furajka da onun pristav yanında dilməncə olduğu zəmandan qalırdı. Çiçək şəkli onun nəbatət əlimi olduğuna işarə idi. Onun düşündən sallanmış qaytanların birisi cəynoyini, ikincisi saatını, üçüncüsü ucu gümmüşlü qolomini, dördüncüsü isə furajkasını küləkdən qorumaq üçün idi.

O, sağ tərəfdən bir dərin və sol tərəfdən balaca bir sümük əsdığı kimi düşündə do bir balaca kompas (qiblonüma) sallamışdı.

Qolçomaqların diqqət-nəzərini cəlb edən şeylərdən birisi də Mirzə Kazım Kazımın xurcunundan görünən kitabları idi. Onun uzunboğaz çəkəmosinə taxdığı sim qamçı, qulağına dalına qoyduğu daş qələm, Moşodi Haşım baqqalın gətürdüğü dolu portfel, mirzənin

ollorına taxdığı dəri əlcəklər, xüsusən üstündəki cürbəcür nişanlar da qolçomaqların gözündə ümidverici bir surətdə böyüməkdə idi. Əvvəllər komsomolun “KİM”-dən qabaq daşdığı nişanı pencəyinin sol yaxasına taxmışdı, çünki bu, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi üzvlərinin nişanlarına çox oxşayırdı.

Nişanlardan, şəhər ilə kond olaqo cəmiyyəti, MOPR, Könüllü kəmiyyəti cəmiyyətinin nişanları, həmkarlar ittifaqlarının payladığı cürbəcür nişanlar bir tərəfində, digər tərəfində də rəhbərlərin xirda-xirda surətləri asılmışdı.

“Ovçular”, “Siyahıçilər”, “Qızıl aypara” nişanlarından bir neçəsini də döşündə yer olmadığı üçün jiletinin yaxasına düzmüşdü.

Atlar çox yavaş-yavaş gəlir, qolçomaqlar da piyada olaraq, sağda və solda yüyürürdü. Moşodi Həşim baqqal isə atını o tərəf bu tərəfə döndürüb qolçomaqlara yanaşır və özlərini yaxşı aparmaq tövsiyəsində bulunur. Mirzənin nişanlarının haqqında məlumat verirdi. Qurbanlı zəmisinin yanındakı söyüdlüyə yetişdikdə Mirzə Kazım əli ilə qolçomaqlara işarə edərək:

– Durun! Dayanın! – dedi.

Mirzə Kazım durbini qabından çıxartdı və cibindəki burun dosmaltı ilə durbinin şüşələrini təmizləyərək söyüd ağacının dibinə düşən quşu gözəndən keçirməyə başladı. O, bir neçə saniyə baxdıqdan sonra üzünü qolçomaqlara tutaraq:

– Böyük bir kəşfiyyət, – dedi – bu quş, Şimal və Şorq məmləkətlərində görüləsi quşlardan deyildir. Bu quş elmi nöqtəyi-nəzərdən çox əhəmiyyətli bir quşdur.

Mirzə Kazım bunu deyərək atdan düşdü və xurcunundan olduqca köhnə bir kitab çıxardı. Kitabda müxtəlif quş şəkilləri var idi. O, kitabı uzun zaman vərəqlədi, axır barmağını qanadlarında sarı xalları və dimdiyinin ucunda noxud yekolliyində bir ziyil göyormiş quşun üzünə qoyaraq: özüdür ki, var, – dedi – bu quşun adına yunanca “Baklıda” quşu deyirlər. Bunlar Cava və Sinqapur adalarında yaşayırlar, həmşə Trıdau çayının yanındakı qara istiot ağaclarında yuva bağlayıb yaşayırlar, yedikləri də Qrandik bataqlığının yarılarında otlayan dişli meymunların beynidir.

Buna görədir ki, quşun vücudu sarıya mayıldır. Çünki bütün dişli meymun kimi beyni də sarıdır. Bu quşların erkəyi olmaz. Onlar ancaq Siyay adalarında olan “Sırtındaq” adlı quş ilə cütləşirlər.

Bu sözlərdən sonra Mirzə Kazım durbini Moşodi Təhməzquşu verdi, o da quşu nəzərdən keçirərək indiyə qədər bu rəngdə quş görünmədiyini oradakı qolçomaqlara da söylədi.

Həmşə bir-bir alıb baxdıqdan sonra Mirzə Kazım durbini Moşodi Həşim baqqala verdi. Moşodi Həşim quşa baxdı və öz-özünə düşündü: “Çünki quşun rəngi sarıya mayıl olsa da vücudunun quruluşu və xüsusən onun quyruğu tamamilə sağsağana bənzəyirdi”. Moşodi Həşim şübhələndi, durbini çevirib baxdıqda Mirzə Kazımın dosmasından durbinin şüşələrinə yapışan sarı burun otu parçalarını götürüb şübhədən çıxdı. O, həç bir söz demədən durbini Mirzə Kazıma qaytararaq:

– Aforin olsun Mirzənin elminə, – dedi və yavaşca Mirzənin quşuna bu sözləri pıçıldadı: – Yaxşı ki, burun otu parçalarını görmədim. Tez durbini qoy yerinə.

Mirzə Kazım durbini qabına qoyduqda bir daha üzünü qolçomaqlara çevirərək:

– Bu durbini də tarixi durbindir. Bu durbini, almanlarla fransızların Sedan davasında Napolyonun ölündə olmuşdur. Bismark Napolyonu osir götürdüyü zaman ara qarışdı, durbini faytdan düşüb çöldə qalmışdır. Biz dərşimzi Almaniyada bitirib Şvetsariyada “Qarada” meşələrində töcrübə dərşlərinə gətirdiyimiz vaxt, homin bu durbini bir kəndlinin evində görüb on sakkiz qızıla aldım.

Qolçomaqlar Mirzə Kazımın xaricə təhsil etdiyini eşidərək daha da geniş ümidlərə daldı. Moşodi Həşim isə yeno də xoruzlanaraq:

– İndi görürsünüz ki, Moşodi Həşim bir kənd dükənçisi olduğuna baxmayaraq elmi və mərifətli adamlarla tanışdır. Rəhmətlik atam da belə idi, o tərəfdən gələn bütün qonaqlar döllək usta Qonbörin evinə soruşub atını düz doğru qapımıza sürərdi.

Mirzə Kazım durbini yeno də yanından asdı və hainan quşun qonduğu yerə irəliləməyə başladı. Moşodi Həşim və qolçomaqlar da onun dalınca düşüb gəldi.

Quş uçub getmişdi. Lakin onun qonduğu yerə qurumuş bir uzunquşluq tozoyı var idi. Mirzə Kazım uzunquşluq tozoyunu diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra qolçomaqlara dənörək:

– Keçiquşluq kondi adı kondlərdən deyilmiş, – dedi – bu tozoyin özünü də elmi nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etdikdə görəcəksiniz ki, bu da adı “uzunquşluqların” tozoyindən deyildir, tozoyin mənsəbi

olduğu heyvan Hindistanda, Çində nəhri sahillərində yaşayan "Şıraşyan" qəbilələrinə moxsus uzunqulaqlardandır. Bunların adına "Şorqlan" uzunqulağı deyirlər.

Qolçomaqlar heyrat içərində qaldığı vaxt Mirzə Kazım da yanındakı sumkasından bir şişə alət çıxarıb tozəyi yoxladı və sonra tozəyə kibrit vurub odlayaraq qolçomaqlara döndü:

– Fikrim doğru fikirdir, – söylədi, – tozəkdə Hindistanda "Dərəmida" meşələrində göyərən "toban" göbələyinin maddələri vardır. "Toban" göbələyi maddələrindən əlavə burada Dehli səhralarında göyərən "məlatu" adlı otların çöpləri də görünür.

Mirzə Kazım atına mindi, Moşədi Haşım da atını yedəyində sürərək qolçomaqlarla bərabər gedir və Mirzə Kazımın alim adam olduğu barəsində danışır.

Qara torpaq üstünə yetmişdilər. Mirzə Kazım torpaqdan bir ovuc əlib qoxuladı və fikrə getdi. Bir azdan sonra torpağı yerə ataraq:

– Qoribo torpaqdır, – dedi – bu torpaq İngiltərədə Mançestr məmləkətinin torpağındandır. İngilislər bu torpaqda Mançestr toxucu fabrikalarna vermək üçün yun ekirlər.

Mirzə Kazımın bu sözüdə Moşədi Təhməzqulu təəccüblü surətdə Mirzə Kazıma sual verdi:

– Məgər yunu torpaqda əkmək mümkündürmü? Halbuki, biz yunu qoyunlardan qırıxırıq.

Mirzə Kazım gülürək:
– Bir halda ki, torpaqda yun əkmək mümkündür daha Allahın heyvanlarına nə üçün əziyyət vermək? – dedi.

Moşədi Haşım qolçomaqların şübhələnməsi və Mirzə Kazımın böyük səhvini görürkən aralığa atılıb:

– Hələ Mirzədən bir çox eşimədiyimiz cəmləri görəcəksiniz, – dedi.

• • •

Keçiqulaq kəndinin yoxsulları tərəfindən şəhərə bu mözmunada bir məktub göndərilmişdi: "Biz çoxdan bəri kolxoz düzəlmək və ortalab kəndlilər ilə əlbir işləmək istəyürük."

Lakin qolçomaqlar bizim hər bir üzümizə ongel töhrədirlər. Əvvəl qolçomaqlar bizdən qabağa düşüb kolxoz düzəlmək və öz yaxalarını qurtarmaq istəyürdülər. Hərgah belə olsaydı, çox mənfəətli idi. Çünki onların olindəki mal-qara da dağılıb itməzdi.

Lakin Moşədi Haşım baqqalın vasitəsilə Qırdaqçı kəndindən çağırılan Mirzə Kazım qolçomaqların başına ayn cürə fikir qoydu.

Qolçomaqlar onun məsləhətinə görə, bütün mallarını satdılar. Ortablar da onların təsirinə düşüb iş mallarını tolof edirlər. Hərgah bir az da belə getse, kənddə bir dono qara mal qalmayacaqdır.

Qolçomaqlar Mirzə Kazımın məsləhətinə görə, bütün malları tolof elədikdən sonra hökumətə ərizə verib kolxoz girmək xəyalındadırlar.

Moşədi Haşım baqqal böyük pul qazanıbdir. Bütün iş malları onun vasitəsilə satılır.

14 yanvar 1931-ci il
Keçiqulaq kəndinin yoxsulları"

Bu məktub şəhərə göndərilədiyi vaxt yeno də Moşədi Haşım öz eşqbazlığında idi. O, bu gün toze nişanlısı Xanımcanın altıncı ad gününü keçirirdi.

O, əlində zənbil içəri girdikdə, Mirzə Kazım Kazımın otağı qadınlar ilə dolu idi. Mirzə Kazım irəli keçib Moşədi Haşımı Nazlıca xanıma təqdim edərək:

– Bu cənab mahalımızın məşhur tacirlərindən Ağa Moşədi Haşım, – dedi. – Bunlar da, sonra Mirzə Kazım Nazlıca xanıma ona təqdim eyləyərək: – Bu xanım da bizim kiçik omimiz oğlu lüdrin böyin xanımdır. Ərini iki ildir ki, sürgünə göndərmişlər.

Şeydabəyim xanım da otağa daxil olub yanındakı gənc qadını Moşədi Haşım ilə tanış elədi:

– Bu Xuduş böyin nişanlısıdır. Əli onbir ildir ki, İrana qaçmışdır, – dedi.

Moşədi Haşım artıq Mirzə Kazım Kazımın qızı Xanımcanı tamamilə unutmuşdu. O, bilmirdi ki, hansı qadınla danışsın və onların hansı birisi ilə otursun.

Çünki Mirzə Kazımın evinə yığılan qadınların hamısı tacir Moşədi Haşım ilə maraqlanırdı. Onların hər birisi Moşədi Haşımı bir cürə öyləndirir və ruhunu oxşayırdı.

Nazlıca xanım:

– Mən kişinin cavasını sevmirəm. Cavan kişi qadını lazımınca anlaya bilməz, – dedikdə, Püstədohan xanım:

– Mən bədoni tükü kişini çox istoryəm. Kişiyə nəmonaziklik həç də yaramır, – dedi.

Gülpərəhən xanım tamamilə başqa cürə danışdı. O:

- Kişi gözəl olmamalıdır. Kişidə bir qaraqabaqlıq lazımdır. – söylədi.

Qönçədohən xanım gülrək:

- Heç biriniz anlamırsınız, kişi olduqca fikirli, qaş-qabaqlı və etinasız olmalıdır. – dedi

Bütün bu sözlər Məşədi Həşimə məşğul etmək üçün idi. Məşədi Həşim yumşaq divanın üstündə oturub bu sözləri dinləyirdi. Onun yanında, qarşısındakı kürsülərdə oturan xanımlardan başqa ayaq üstündə durub ona baxanlar da var idi.

Məşədi Həşim danışıqların cavabında ancaq bir-cə söz dedi:

- Məncə, kişidə pul və pul qazanmaq üçün qabiliyyət olmalıdır.

Bu sözlər Məşədi Həşimin aqzından çıxarkən Şeydabəyimin xanım:

- Allaha çox şükür olsun ki, bunların ikisi də Məşədiddə vardır, dedi.

Bu söz Şeydabəyimin xanımın ağızından çıxan kimi yanlarda oturan, qarşıda duran bəy qadınlarının vəziyyəti dəyişdi, bu vaxt onlar özlərini Məşədi Həşimə cürbəcür vəziyyətdə göstərməyə çalışdılar.

Qrammofon çalındı, rəqs başlandı. Məşədinin sevgilisi Nazlıca xanım yenidən oynamağa başlamışdı ki, Məşədi Həşim onun ayağı altına 20 çərvon kağız para tulladı və meclisdə oturan bəy qadınlarının diqqətini daha da özünə cəlb etdi. Lakin bu şadlıq davam edə bilmədi, rəqs salonunun "havası" çox tez dəyişdi.

•••

Sürgünə göndərilənlərin içərisində Şahqulu bəyin nəvəsi Mirzə Kazım Kazımın ailəsinin arabası on qabaqda gedirdi. Bu arabanın dalınca Keçiqulaq kəndinin qolçomaqları, on daldə gedən arabada isə Mirzə Kazım ilə Məşədi Həşim baqqal oturmuşdu.

Yanlarda gedənlər və sürgünə göndərilənləri stansiyona yola salanlardan birisi, Mirzə Kazımın Məşədi Həşimə dediyi bu sözləri eşitdi:

- Mən Şahqulu bəyin nəvəsiyəm. Sözdüm sözdür. Xanımcağı səndən başqa heç bir kəsə verməyəcəyəm!

SEYİD HÜSEYN

(1887-1937)

Görkəmli nəsr və tənqidçi Seyid Hüseyn Bakıda dənizçi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə almış, sonra rus-tatar məktəbində oxumuşdur XX əsrin əvvəllərində "Kaspi" və "Tuzə həyat" qəzetlərinin mətbəələrində müratiblik etmiş. "Bahlul", "Kəlniyyəti" jurnallarının nəşiri, 1913-1914-cü illərdə "İqbal" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti həqarətə alduqdan sonra Seyid Hüseyn ibtidai və orta məktəblərdə, texnikumlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris etmiş, həmçinin "Kommunist" qəzeti, "Şərq qudmi" jurnalının redaksiyalarında və Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında işləmişdir. 1937-ci ildə "Əksinqiləbi millətçi fəaliyyətinə görə" həbs olunmuş və üzürü istintaqlarlan sonra SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnmişdir. 1957-ci ildə ölümündən sonra bəraət almışdır.

Seyid Hüseyn hədi yaradıcılığı 1907-ci ildə yazdığı "Ata və oğul" hekayəsi ilə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində, əsasən tənqidçi kimi fəaliyyət göstərən ədib 1920-ci ildən sonra daha çox nəsr əsərləri yazmışdır.

HƏZİN BİR XATİRƏ

Siz bəlkə zənn edərsiniz ki, mən Xədiconi sevmişdim və yaxud sevişmişdik, bu xətrə də ondan baqi qalmışdır. Xeyr, yanılırsınız!.. Müsəidənlə fikrinizi təshih etmək istəyirəm.

Xədicə gəncliyimin ilk anlarında, on səkkiz-on doqquz yaşlarında olarkən, mənə bir qədər məşğul olmuşdu. Mühit müsəidə cəşəydi, bəlkə sevişə də bilirdik. Aramızdakı münasibət olduqca qısa bir zaman içərisində səmimi arqadaşlıqdan başqa bir şey olmamışdı.

Mən Xədiconi 1905-ci ilin yay mövsümündə tanıdım. O zaman onun on dörd və ya on beş yaşı var idi. Mən bu ili çox yaxşı xatırlayıram: mənə bir fəlakət üz vərmişdi. Ailəmin roisi və yeganə hamisi, ixtiyar böyük babam vəfat etdiyi üçün yurdumuz dağılmış,

hər il yayda getməkdə olduğumuz Ləhicdəki xüsusi bağımıza artıq gedəməz olmuşduq. Ehtiyac bizi o bağı satmağa məcbur etmişdi. Könüllü olaraq, sınıq bir üreklə, qərbəmizdən birinin Şüvələndə olan bağlarına getməli, yayı orada keçirməli olmuşdum.

Mən Şüvələndə bağlarına ilk kərə gətdiyim üçün orada kimsoni tanıyırdım. Bir rəfiq və müsahibim olmadığından, qərbəmiz də olsa, özgə bir adamın evində yaşamaqdan çox danxırdım, könlüm heç açılmırdı.

Bağın içində qonşu bağın mərzində¹ bulunan böyük bir qaragacın qalın kölgəsi altına çəkilər, təkbaşına orada vaxtımı keçirər, daha doğrusu, günlərimi sayardım. Bununla bərabər, gələcəkdə ailəmizin məişətini kim təmin edəcək, mənim məktəbə davamını nə yolla mümkün olacaq, məktəbi tərk etdikdə nə kimi bir işin və sənətin ardınca gətəməliyəm, bu bərədə mənə kim rəhbərlik edəcək kimi suallar mənim fikrimi az məşğul etmədi.

Gənçliyimin ilk baharını belə məişət qayğıları ilə keçirir, həyatın ıztıraqlarını bütün varlığımlla hiss edirdim. Bu ıztırab mənə sərbəst və bəxtiyar yaşamanın nə qədər müşkül olduğunu düşündürür, mənə bədbinə bir hələti-ruhiyyə yaradırdı. Belə bir halda ikən, mənim kimi bir ailə fəlakətinə uğramış Xədicəyə təsadüf etdim.

Xədicənin anası səkkiz-dəqquz ay əvvəl vəfat etmişdi. Onun müsibəti yalnız anasızlığı deyildi. Buna əlavə olaraq, o, ikinci bir müsibətə də uğramışdı. Anasının vəfatından dörd ay keçmiş atası yeni, gənc bir qadınla evlənmişdi. O, anasının yerinə gələn qadınla yola gedə bilməmişdi. Bu rəftarı onu atasının gözündən saldıqı üçün bir kərə həyatına qəsd etməklə özünü öldürmək istəmiş, bunun üzərinə xalası onu yanına almış, müvəqqəti olaraq evlərinə uzaqlaşdırmaqla mənim yaşadığım qonşuluğunda olan bir bağı icarə etməklə oraya gətirmişdi.

Xədicənin bu fəlakətini evdə eşitdikdə ona qarşı mənə bir təməyül hissi oyandı. Öz müsibətim unudub, onun qəminə şərik oldum. Onu ovutmaq, onu məşğul etməklə ıztıraqlarını azaltmaq, ona yardım etmək istədim. Mən ara-sıra onun ağladığını, xalasının ona təsəlli verdiyini eşidir, gördürdüm. Bunu da hiss edirdim ki, o, anasını

xatırlayır, hər il getməkdə olduqları Pirsəği bağlarını, oradakı arqadaşlarını qəribsoyib ağlayır.

Xədicə mono tamamilə bir qəm şəriki və fəlakət yoldaşı idi. Onun anası vəfat edərk, atası vəfasızlıq etmişdi. Mənim də vaxtilə (on iki il əvvəl) atam vəfat etdikdə, anam vəfasızlıq edərk, axıtdığım səmimi göz yaşlarıma ctina etməyib, yeni bir ərə getməklə mənə tərk etmişdi. Xədicə Pirsəğidəki bağlarını xatırlayıb ağlayırdı. Mən də Ləhicdəki bağımızı, oradakı uşaqlıq arqadaşlarımızı qərib-səyib mütəəssir olurduq. O, Şüvələni özünə qürbət və yad mühit bulduqı üçün danxır, heç bir şeylə əylənmə bilmirdi. Mən də cyni hissə danxır özümü öyləndirə bilmirdim.

Demək, taleco biz, bir-birimizə on yaxın arqadaşlar idik. Fəlakət insanları daha tez birleşdirər, deyildiyindən inanırımdı ki, Xədicə ilə tanış olacaq, onunla arqadaşlıq edəcoyom. Ürəyimdəki boşluqı onunla dolduracağam. Bizə qürbət kimi görünən Şüvələndəki bağlarında bir-birimizi öyləndirəcəyik.

Xəyalımda Xədicə ilə tanış və yoldaş olmağı çox asan təsəvvür edirdim. Bu mənim düşüncəmdə idi. Hoqqıqot tamamilə bunun əksinə çıxdı: Xədicə mənə qonşu idi.

Bizim səkin olduğumuz bağlar bir-birinə qonşu idilər. Evlərimizin arası yüz addımdan artıq deyildi. İki bağın mərzində bulunan bir qaragacın kölgəsində iki ailə istirahət edə bilməyirdi. İki qonşu bağı bir-birindən ayrıran bir arşın yüksəkliyində taxtadan yapılmış bir çəpər idi. Buna baxmayaraq, Xədicə mənə yalnız üzünü tutub yaşınmaqla kifayət etmədi, adətən qaçırırdı. Onun bu halı mənə daha artıq maraqlandırırırdı.

***

İndiki kimi xatırlayıram: bir gün iyul ayının ortalarında qonşu qadınlar Pir çinar ziyarətinə gətməyə qərar vermişdilər. Görmədiyim yerləri görüb bir qədər əylənərk, – deyə mən də onlar ilə bərabər gətmək istədim. Zəton qadınlar arasında mənə çox kəhinib yaşınan da yox idi. On beş-on altı nəfərlik bir dəstə idi. Səhər erkən hərəkət edildi. Pir çinarın yaxınlığında, qonşuların birisi ilə tanış bir kəndlinin evinə düşəcəkdik. Orayadək ikisəatlıq bir yol vardı. Bu səyahətdə mənə hor şeydən artıq maraqlandıran Xədicə idi. O da xalası ilə bərabər gedirdi. Bu yol üzərində mən onunla

gürüşüb qonuşmaqla açılışacaq, ona rəfaqət edəcəkdim. Ən öndə bizim şeylərimizi götürən bir araba gedirdi, onun arxasınca mən də daxil olduğum halda çoluq-çocuqlar gedirdilər. Bunların arasında Xədicə yaşında iki qız da var idi ki, mənimlə açıq-saçıq danışib əylənməkdən çəkinmirdilər. Xədicə bu korə də bizə qoşulmadı. O bizdən qırx-əlli addım bir fasilə ilə gələn yaşlı qadınlara qoşulmuşdu. Onların söhbəti Xədicəni əyləndirməyəcəkdi. Yanımdakı Xədicə onu səsləyib çağırırdılar. Xədicənin bizo əqib qoşulacağıni yəqin etmişdim. Birdən heç də tosovür etmədiyim bir hal qarşısında bulundum. Xədicə nə yapsa idi, yaxşı olardı? Bir də gördüm ki, bacım məni çağırırdı. Yanıma yaxınlaşaraq dedi:

– Xədicə səndən yaşınır, son bir qədr irəli get, arabaya min, yaxud arxaya qalib bizə qoşul. Xədicə öz yoldaşları, qızlar ilə bir yerdə getmək istəyir.

Məni həyrət aldı:

– Bu necə təklif, – dedim, – mən Xədicəni tutub yeyəcək deyiləm ki!..

Mümkün olmadı. Xədicə hər istədiyini yapıdırmağa adət etmiş, erköyün böyümüş bir qızıdı.

Bacım məni qandırır:

– Xəstədir, anası yoxdur, şiltəqədir. Onun üroyini qırmaq olmaz... – deyirdi.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətdə qalmışdım. Tamamilə geri qayıtmaq istədim. Qərübə burasıdır ki, Xədicə mənim geri qayıtmağıma da razı olmurdu. Nəhayət, güzəştə getdim. Dəstədən aralanıb arabacı ilə yoldaş oldum.

Xədicənin mənə qarşı yaptığı bu müamələsindən¹ müteəssir olmaya bilməzdim. Geri qayıtmadığıma peşman olmuşdum. Bu soyahəti mən yalnız Xədicənin xətri üçün yapmışdım. Bir zamanda ki, o məndən qaçırdı, qətiyyətlə mənə yaxın düşmək istəmərdi, bu surətdə mənim onlar ilə bir yerdə qalmağı mənə olacaqdı! Bu hal ilə gəlib əvvəlcədən qərarlaşdırılan evə çatdıq. Bu dəfə mən bir qədr cətiyətlə davrandım. Bir daha Xədicənin təhqirinə uğramayım deyə, onların düşüb istirahət edəcəkləri evin talvarından yetmiş-sokson addım uzaqda bulunan bir böyüd ağacının kölgəsinə bir palaz döşə-

dib orada rahatlandım. Bir qədr sonra onlar da gəlib talvarda yerləşdilər. Qorxduğum təhqirə yenə uğradım. Xədicə yenə əmr edirdi ki, böyüd ağacının kölgəsindən qalxıb tamamilə konarda bulunan bir əncir ağacının altına gedin; çünki böyüd ağacı evin qabağında idi. Mən oradan Xədicəni görə bilmişəm.

Xədicənin bu hərəkəti mənə açıqdan-açığa təhqir idi. O özünü bir şiltəqəli ilə mənim izzoti-nəfisiyə toxunurdu. Bütün qadınlar, xalası da onu məzəmmət edirdi. O iso öz sözündə inad edib dururdu. Ayağa qalxaraq, havanın çox isti olmasına baxmayaraq, gəri qayıtdım.

İndi mənə Xədicəyə qarşı müdhiş bir kin və xüsumət vardı.

* * *

Aradan bir aydan artıq bir zaman keçdi. Mən Xədicə ilə arqadaşlıq etmək fikrini artıq başımdan çıxarmışdım. Hər nə qədr ona qarşı üroyimdo bir kin bəsləyirdimdo, uzaqdan bəlo olsun, ona baxmaqdan, onun necə qız olduğunu öyrənməkdən özümü ala bilməmişdim.

O, gözəl deyildi, çirkin də deyildi. Rongi bir qədr qaraya mayıl, zoif vücudlu bir qız idi. Onun nəzər-diqqəti colb edən bir şeyi varidisa, o da həddindən fozlo¹ gur kostano rəngli saçları idi.

Bir gün, günorta yemoyindən sonra istirahət etmək moqsədilə qarəğacın kölgəsində uzanaraq, kitab məliəlisi ilə moşğul idim. Xədicənin tamamilə başı açıq olduğu halda cvlorindən çıxıb taxta çəpərin o biri tərəfinə, qarəğacın kölgəsinə goldiyini gördüm. O mənim orada bulunduğumu bilirdi. Fəqət özünü bilməmozliyə qoymuşdu. Bir məhni oxuyurdu.

Son günlərdə Xədicənin halında bir dəyişiklik hiss edirdim. Mən nə qədr ki özümü ondan uzağa çəkirdim, ona qarşı laqəy və cti-nasiz davranırdım, oksinə olaraq, o mənə bir o qədr artıq tomayül² göstərirdi, bozon üzü açıq gəlib yanımdan ötorək keçirdi. İndi iso məhni oxuyub səsini mənə eşitdirirdi. Yəno ctinə ctmədim. Yəni üstə çevrilərək arxamı ona torof çevirdim. O iso üzüm dərmək üçün meynoliyə doğru gətdi. Bir o qədr zaman keçməmişdi ki, birdən Xədicənin qışqırdığını eşitdim:

– Ey vay... ilan! – deyib çığırdı.

¹ Artıq

² Meyil

Üröyümdə ona qarşı bəslədiyim küdurəti unuttum. Tez ayağa qalxdım. Taxta çəpəri aşdım. Yüyürərək ona yaxınlaşdım. Məni görəncə özünü qucağıma aldı. Onu özümdən konar etdim:

– Hani ilan? – deyib soruşdum.

– Orada, orada, – deyib bir yeri göstərdi.

Səsinə xalası da, başqa qonşular da çıxmışdılar. İlanı nə qədər aradıqsa da tapa bilmədik.

– Ehtimal, səni qara basmışdı. – deyib hər kəs bir tərəfə dağıldı.

Mən də öz yerinə qayıtdım.

Xədicənin doğrudan da bir ilan görüb-görmədiyini təyin edə bilmirdim. Bu məni bir o qədər maraqlandırmırdı da. Axşam bacımdan eşitdim ki, Xədicə qorxusundan xəstələnmişdir.

O günün səhəri Xədicənin xalası biza gəldi. Mənə öz razılığını bildirdi. Əlavə xahiş etdi ki, onlara gedim. Xədicə mənə şəxsən təşəkkür etmək istəyirmiş. Mən artıq Xədicə ilə görüşmək istəmirdim. Buna mənim niyəliyim yoxdu. Buna baxmayaraq, rədd etmək də mənə asan olmazdı. “Bəlkə gəldim” dedim.

Axşamüstü bir qədər tərəddüddən sonra qalxıb onların həyətinə keçdim. Xədicə yataqda uzanmışdı. Məni gördükdə övvol gülümsədi. Bir uşaq sevinci ilə məni qəbul edib, yatağının başı ucunda yer göstərdi. Sonra nədonso dəlxud. Gözləri yaşardı, başını yan tərəfə çevirərək, bu halını məndən gizlətmək istədi. Müvəffəq ola bilmədi. Ağlamağa başladı. O bir uşaq kimi ağlayırdı.

– Niyə ağlayırsınız? Sizo nə oldu? – deyə sordum.

– Mən zənn edirdim ki, yanıma gəlməzsiniz.

– Niyə?

– Çünki mən sizə fənalıq etmişəm. Mən elə bilirdim ki, siz məni bağışlayacaqsınız.

– Bağışlarım, – dedim.

Bir az sonra Xədicənin xəstəliyi tamamilə unuduldu. Sənli-mənli qonuşur, hər tərəfdən söhbət edir, məni öyləndirməyə çalışırdı.

Qalxıb evə qayıdarkən, məni qarağacın altındakı müşayiət etdi.

– Mən, – dedi, – sən bu yaxşılığımı heç bir zaman unutmayaçağam. Bununla bərabər, səndən bir rica edəyəm ki, sənə qarşı etdiyim fənalığı unudasan!

– Unudaram, – dedim.

Bir qədər düşüdükdən sonra dedi:

– Yox... unutmayınız!.. Fənalıqla da olsa, bir adamın xatırlanması, tamamilə unudulmasından daha yaxşıdır, deyilmi?

– Elədir, – dedim.

Bu tarixdə başlayaraq, Xədicə ilə bəndəm. Yalnız bəndəmə qalmaq olmayıb, səmimi bir arqadaş olduq. Hər gün molum qarağacın altında görüşür, uzun-uzadı qonuşur, söhbət edirdik. Xədicə savadsız bir qız idi. Bəzən söylədiyi bir sözün üzərində inad edərdi. Hər kəsi özünü hesablaşmağa məcbur edərdi. Buna baxmayaraq, o olduqca xoşsöhbət, xoştəbiət, genişqəlbi, mənis və məhrəbən bir qız idi və yaxud mono clo görünürdü. Çox vaxt gecələr də xalası ilə bərabər bizə söhbətə gəlirdi.

Mən Xədicə ilə çox xoş saatlar keçirirdim. Fəqət bizim bu arqadaşlığımız çox davam etmədi. Yalnız iki həftə qədər oldu. Bağ mövsümünün axırı olduğu üçün onlar köçməyə qərar vermişdilər. O axşam yenə bizə gəldilər. Xalası tələsirdi. Səhər köçməyə üçün tez qalxıb gəldi. Xədicə gecə yarıdakı bizdə qaldı. Sonra qalxdı. Ayın qaralıq bir gecəsi olduğundan, onu evlərinə oturmək lazım gəldi. Ayağa qalxdım. Qarağacın altına gəldim. Yarım saatdakı əyaq üstə yenə ötədən-boridən qonuşduq. Nədonso, bələ söhbət hər ikimizə xoş idi. Bir-birimizdən ayrılmaq istəmirdik. Nəhayət, olimi sıxdı. “Salamat qal” deyib, taxta çəpəri adladı:

– Mən səni heç bir zaman unutmayaçağam. Sən də məni unutma, – deyərək, məndən uzaqlaşdı.

Mən iki oğlurimi taxta çəpərin üzərinə söykəyib, onun arxasınca baxırdım. Mən on istəklili bir arqadaşından, cəhəllik, bir daha görüşməmək şərti ilə ayrıldım.

Xədicə məndən bir iyirmi addım uzaqlaşdı. Birdən dayandı. Üzünü mənə tərəf çevirdi. Ətraf çox qaralıq. Bir söz söyləmədim. Hiss edirdim ki, Xədicənin söyləyəcək bir sözü vardır. Onu bəkləyirdim. Bu halda onun mono tərəf yllüyürdüydü gördüm. Bərabərime yetmişçə çəpərin arxasından iki oğlurimi boynuma qucaqlayıb dodaqlarını dodaqlarıma toxundurdu və qaçaraq gözə qayıtdı.

Yerimdə quruyub qaldım, bütün vücudum sarsılan kimi oldu. Onun təkrar görünməsinə istəyirdim. Fəqət o bir daha görünmədi. Nəçər evə qayıtdım.

Hər kəs yatmışdı. Etiraf edirəm ki, o gecəni səhərdə yata bilmədim. Bəcnimə bir çox qarışıq xeyallar hücum edirdi. Beləliklə, səhəri açdım.

“Hər necə olursa olsun. mən Xədicəni bir kərə də görməliyəm” dedim. Ayağa qalxıb bərbəşə Bəndüstü adlanan küçüyə getdim. Xədicəğilın faytonları buradan keçib gedəcəkdilər. Bəklədim... bəklədim... Bir neçə başqa fayton gəlib keçdi. Nəhayət, onların da faytonları orta bir sürətlə önümdən ötüb keçdi. Xədicənin gözləri göz-lərime sataşdı. Əlində tutduğu bir qorənflə çiçəyini mənə tərəf aldı. Səvəşub gətdilər. Çiçəyi yerdən alıb evə qayıtdım. Fəqət nondəso gün əhvalım tamamilə pərişan idi.

Bu. mənim Xədicə ilə birinci görüşüm idi.

***

Bu hadisədən tam üç il keçmişdi. Bu üç il çərçivəsində Xədicəyə bir yerdə təsadüf etmədiyim kimi, onun barəsində kimsədən bir məlumat da ala bilməmişdim. Yalnız bir kərə, onun zəngin bir adama ərə getdiyini eşitmişdim. Həyat və məişət qayğısı Xədicəni mənə unudturmuşdu. Zətan başqa çarəm də yoxdu. Mən Xədicəni unut-muşdum. Yalnız bu vasitə ilə iztirablarımlı azalda bilirdim.

1908-ci ilin bağ mövsümündə bir cümə tətilindən istifadə edə-rək, qonaq sifəti ilə Pırsaqı bağlarına getmişdim. Aşağı üzəri bir az gəzmək məqsədilə dəniz sahilinə çıxmaq istəyirdim. Bağların arası ilə uzanan bir yol ilə gedirdim. Bu halda qarşıma bir neçə çad-ralı qadın çıxdı. Başını aşağı salaraq, ötüb keçmək istəyirdim. Yanlarından keçərkən, hansı bir sövqi-təbbi ilə isə bilmirəm, başımı qaldırdım, gözücü onları süzdüm. Hamısı yaşlı qadınlar idi. Yalnız birisi gənc idi. O birlər mənə qarşı üzlerini ördülər. Gənc qadın isə mənədən yaşınmır, dik-dik gözəlirimin içinə baxırdı...

Birdən-birə mənə heyrat aldı. Qarşımdakı qadın Xədicə idi... Ötüb keçdi.

Xədicə boyca və vücudca çox böyümüşdü. Rəngi bir qədər ağar-mış, gözəlliyi də o nisbətədə artmışdı. Başında açıq rəngli ipək çad-rası, onun altında alafraq əlbəbəsi nəzər-diqqəti cəlb edirdi.

Bu nəçə addım uzaqlaşdıqdan sonra ixtiyarsız ayaq saxladım. Gənc dönüb arxadan ona baxdım. Bu halda onun da başını çevirib mənə tərəf baxdığını gördüm. Həç bir söz söyləmədən yolumuza davam etdik.

Bu da mənim Xədicə ilə ikinci görüşüm idi.

***

Xədicə ilə üçüncü görüşüm 1912-ci ildə oldu. Bu zamanlarda mən dərvişçəsinə bir həyat keçirir, təkbəşinə olaraq Hacı Hacıya kar-vansarasının bir hücrəsinə yaşayırdım. Məhərrəmlik münasibətində bu karvansaranın həyətində tokyo saxlayıb təziyədarlıq edilirdi.

Tasua¹ gəccəsi idi. Aşağı saat doqquz radələrində məşğələm-dən mənzilimə qayıtdım. Karvansaranın böyük əlaqəpəsi ağzına-dək təməşaxçılarla dolu idi. Bir gün əvvəl karvansaranın ikinci mərtə-bəsi balkonuna toplanan təməşaxçı qadınları arasında yer üstündə dalaşma olduğu üçün tokyo sahibləri qadınların içəri buraxılmama-sına əmr vermişdilər. Mən onların yanından ötüb keçərkən o qadınlardan birisi üzünü mənə tərəf tutub dedi:

– Ay qardaş, biz davakar deyilik. Sən bizi içəri buraxdır.

– Bu mənə aid olan bir iş deyil, bəci, – dedim.

– Bəki Xədicə bu barədə sənədən xəbər etdi, onda necə? – dedi.

Dönüb baxdım. Diqqət etdim. Gözlərindən tanıdım. Bu qadın Xədicə idi. Onun ricasını yerə salmaq istəməyirdim. Xəbirlərinə əməl etmək fikri ilə:

– Arxama gəliniz, – dedim. Onları içəri buraxdırdım. Üç nəfər idilər. Mənzilimdən sandalyə alıb münasib bir yerdə oturdum.

Xədicənin halında bir dəyişiklik vardı.

Bəş il əvvəl mən onu zəngin bir əlbəbədə görmüşdüm. İndi isə sado bir libas geymişdi. Ayaqqabısı yaxşı deyildi. Bu onun kəsib bir əiləyə yaşadığını bildirirdi.

Mənzilimə qayıtdım. Tamamilə yalnız idim. Qonşularımın hamısı təziyə məclisinə getmişdilər. O damın içində gəzinir, Xədicəni düşün-ürdüm. Əski xəbirlər fikrimi işğal etmişdi. Yəddi il əvvəl onunla keçirdiyim saatlar tamamilə xoşalında canlanmışdı. Hələ onun, mənədən ayrılarkən ilk və son öpüşü... Onun həyatını dodaqla-rımda hələ də hiss edər kimi idim. Birdən xəbirləmə bir şey gəldi. Əski kitabları araşdırıb qocaman bir kitab aldım. Bu “Təfsiri-səfi” adlanan farsca mənzum yazılmış bir Quran təfsiri idi. Onu vərəqlə-məyə başladım. Aradığımı buldum. Bu, Xədicənin ilk dəfə mənədən ayrılarkən, kim bilir nə məqsədlə və nəyin xəbirləsi olmaq üçün

¹ Məhərrəm ayının doqquzuncu günü

mənə buraxdığı qorənlil çiçəyi idi. Bu çiçək tamamilə solub xəzan olmuşdu. Kitabın qalınca vərəqləri onu o qədər sıxıb təzyiq etmişdi ki, nə qoxusu, nə də rəngi qalmışdı... Zavallı çiçək! Ona dalğın-dalğın baxırdım. Onunla Xədicə arasında müştərək bozi sifətlər bulurdum. Vaxtilo bu çiçək nə qədər tozu və tərəvotli idisə, Xədicə də o qədər şux və məsum idi. Əski kitab özünün qaba vücudu ilə, qalın vərəqlərinin kiflənməsi qoxusu ilə bu çiçəyin ruhunu zəhərləyib vətliğini çürütdüyü kimi, onun məneviiyyəti də Xədicənin mənliliyini gəmirmiş, gəncliyini və gözəlliyini olindən almışdı. Xədicə arıq sevgi və sevinc nəşr edən yeni açılmış bir çiçək deyil, hüzn və ölüm təsiri bağışlayan bir zavallı idi.

Əlimdə tutduğum çiçəyə baxdım... baxdım... Acı-acı düşündüm. – Əski kitabın təsiri, – dedim.

Təziyə məclisi bitdikdən sonra Xədicəni arqadaşları ilə bərabər mənzilimin qapısında gördüm. Onlara, yol açılanadək gözləmək lazım idi. Ayaq üstə Xədicə ilə ödədən-bəridən qonuşmağa başladım. Məsahibəmizin mövzusu bir-birimizin halını soruşmaq idi. Öyrəndim ki, Xədicə beş il əvvəl bəzək şeyləri satan zəngin bir zər-gərə ərə getmişdir, fəqət onu sevmə bilməmişdir. Üç il sonra ondan boşanmışdır. Bir il yarım atası evində yaşamış, kondisini almaq istəyən bir neçə kişini rədd etmişsə də, nəhayət, onu ikinci dofo ərə getməyə məcbur etmişlər. Altı ay əvvəl bazarda alış-verişlə məşğul olan bir adamla evlənmişdir.

Xədicənin dörd il əvvəl Pirsəği bağlarında təsadüf etməklə müşahidə etdiyim gözəlliyindən az bir şey qalmışdı.

Tokyo tamamilə boşalmış, yol açılmışdı. Xədicəni yoldaşları tələsdinirdilər, o isə Şüvəlan bağlarını, mənimlə keçirdiyi günləri hələ unumadığını söyləyirdi. Nəhayət, "sağ ol!", – deyib, olumu sıxdı. Məndən ayrılanarkən dedi:

– Həyatımdan heç də məmnun deyiləm...

***

Aradan bir altı il də keçdi. Bu altı ilin içərisində bir çox hadisələr baş vermişdi. Cahən müharibəsi, Fevral və Oktyabr inqilabları, sonra Zaqafqaziyada baş verən itxial və qarışıqlıqlar... Bu zamanlarda mən Bakıda deyildim. Nəhayət, 1918-ci ildə "Sentyabr hadi-

soşi"ndən¹ sonra Bakıya qayıtdım. Yenidən gəlmişdim. Səbiq Mixaylovski küçədə böyük bir binada mənzilim vardı. Küçə qapısından girərkən, uzun, qaranlıq bir dalanı keçib öz otağıma gedirdim. Yolumun üzərində o binada yaşayan bir tacirin mətbəxi bulunurdu. Bir gün oradan keçərkən, ev qulluqçusu bir qadının mətbəxdən odun alıb çıxdığını gördüm. Etinasız bir halda ötüb keçdikdə bu qadın məni gördü. Tez üzünü divara çevirərək, mənə gizləndi, nədənsə bixətiyar Xədicəni xatırladı, çünki bu qadının boyu Xədicənin boyuna bənzəyirdi. Başına qıyqacı saldığı çadrasının altından görünən uzun və gür saçları nəzər-diqəti cəlb edirdi.

O gün həp Xədicəni düşündüm. Həyatda hər şey mümkündür. Fəqət ərköyün böyüyən, kimsəyə boyun əymək istəməyən Xədicənin başqalarının evində qulluqçuluq edəcəyinə inanmadığımı gəlmirdi. Buna baxmayaraq, çox narahat oldum. Bu fikri bir dərli özümdən əvəzə qoşulmuşam. Gəldikcə marağım artırdı. O günün səhəri dalandı yanıma çağırıb, gördüyümü qadın bərosində ondan məlumat istədim.

– Həşimovların qulluqçusudur. Yeni gəlmişdir, – dedi. Adını bilmirdi, ev döflərini ondan tələb etdim. Başdan-ayağadək vərəqlədim. Aradığını buldum, gözəlirəm inanmadığımı gəlmirdi. Bu qadının adı Xədicə idi.

Dalanda ilə ona xəbər göndərdim. Məni bir görsün, – dedim. O gün keçdi. Ertəsi günün gecəsi mənim mənzilimə gəldi. Həftə olduqca pərişan idi. Əynində əski, yamaqlı bir paltar var idi. Danışarkən ara-sıra öskürürdü. Bu hal onun xəstəliyini bildirirdi.

Xədicənin anladığından öyrəndim ki, ikinci orindən də boşanmışdır. Beş yaşlı bir qız uşağı var imiş. Atasını onu təkrar ərə vermək istəmişsə də, qəbul etməmişdi. Qızını böyütmək, öz həyatını təmin etmək üçün evlərdə qulluqçuluq etməyi ərə getməkdən üstün tutmuşdu.

Xədicənin bu halından mütoəssir oldum. Qalxıb gətdi. O günün səhəri Xədicəni bir daha gərmədim. Öyrəndim ki, o Həşimovların evini tərk etmişdir. O, səfalətli halda mənə görünmək istəmədi.

Bu da mənim Xədicə ilə dördüncü görüşüm idi.

¹ 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi nəzərdə tutulur.

Xədicə ilə mənim son görüşüm on ay sonra, 1919-cu ilin avqustunda oldu. Bir təsadüf məni ikinci kərə olaraq yenə Şüvələndəki qohumumuzun həmin bağına çəkmişdi. Mən oraya bir qonaq sifəti ilə getmişdim. Bacımdan öyrəndim ki, Xədicə xəstə yatır, həli yaxşı deyil, xəlası onu qonşuluqdakı qarağacılı bağa getirmiş, özü də hər gün mənim nə zaman gələcəyimi soruşur.

Ayağa qalxdım. Taxta çapənə aşdım. Xəlası qarşıma çıxdı. Məni onun yanına götürdü.

Xədicə arxası üstə uzanmışdı. Onun vücudundan və gözəlində yalnız iki şey qalmışdı: iri qara güldür, kostano rəngli açıq, dağınıq saçları... Məni görünə qalxmaq istədi. Buna qüvvəsi yoxdu. Məni öldürdü. Əlimi tutdu. Əvvəl üzümə gülümsədi, sonra döləxdü. Gözləri yaşardı. Başını yan tərəfə çevirdi. Gözünün yaşını məndən gizlətmək istəyirdi. Müvəffəq ola bilmədi. Ağlamağa başladı. Xədicənin bu həli məni çox təsir etdi. Mütəəssir oldum. On dörd il əvvəl, həmin bu yerdə vəqə olmuş bir hədisə xatirində canlandı. Mən ilk kərə Xədicəni həmin bağda, eyni yatdığı yerdə görmüşdüm. Onda da ağlamasını məndən gizlətmək istəmişdi. Müvəffəq ola bilməmişdi. Onda da xəstə yatırdı. Fəqət o zamankı xəstəliyi ilə indiki xəstəliyi arasında nə qədər fərq var idi!

Yanında oturdum. Söyləməyə bir söz tapa bilmədim.

"Necəsiniz?" – deyib sormağa cəhət yoxdu. O, ölüm döşəyində idi. Bu, açıqdan-açığa hiss olunurdu.

Yalnız:

● Siz xəstəsiniz? – deyə bildim.

● Cavab verdi:

– Ölmək üzrəyəm!

Aralıqda bir sükut əmələ gəldi. Bu sükutu yenə Xədicənin zəif səs pozdu. O, ölüm halında məni məşğul etmək üçün səhəbt mövzusu bulmağa çalışdı. Bunu tapmaqda güclük çəkmedi.

– Heç bağa gələcək halda deyildik. Zəvəlli xəlam məni bağ havası ilə tədavi etmək istədi. Ona dedim ki, oğor məni on dörd il əvvəl gətirdiyiniz Şüvələndəki bağa aparasan, gələcərəm. Nədənso, bu bağ məni heç unuda bilməmişəm. Mən buranı çox sevirəm. Məni elə gəlirdi ki, buraya gəlməklə yaxşılaşaram. Fəqət yaxşılaşa bilmədim.

Xədicənin gözləri yenə yaşardı. Boğazı tutularaq, öskürməyə başladı. Bir qədər sonra əlavə etdi:

– Buraya gəldiyim gündən həp səni düşündüm. Hər gün sənin nə zaman gələcəyini soruşurdum. Qorxurdum ki, səni görə bilmədən öləm.

Xədicə danışıqca bəyminə bir təqim fikirlər hücum edirdi.

– Bir neçə dəfə ölüm məni çox yaxınlaşdı. Bunu açıqdan-açığa hiss edirdim. Səni ruhun bədənindən ayrılmaq, canım boğazımdan çıxmaq istəyirdi. Bəlkə inanmazsan, məni elə gəlirdi ki, güclü onu tutub saxlamışam. Nədənso, mən heç ölmək istəmirəm. Həyatın qədrini və qiymətini ancaq indi biliyəm.

Xədicə sükut etdi. O çox zəif idi. Alın torləmişdi, horokətsiz gözləri məchul bir nəqtoyo dirəyib baxırdı. Fikri uzaqlarda, pək uzaqlarda idi. Nələr düşündüyünü bilmirdim. Bir də gördüm iki qətrə yaş, ölüm rəngli sarı çəhrəsini doğru axıb yanaqlarını islatdı.

İxtiyarsız olaraq:

– Siz ağlayırsınız, – dedim.

Gözləri yaşlı halda gülümsədi:

– Yox, ağlamıram, – dedi, – sənin beləcə gələn məni yoluxmadan çox sevindim, çünki mən bunu ilk xəstə yatdığı gündən istəyirdim. Hər zaman gözüm qapıda idi. Məni elə gəlirdi ki, səni məni yoluxmağa gələrsən... Deyirəm ki, hər istədiyimə bəli nail ola bilseydim!..

O günün axşamı yenə Xədicənin yanına gətdim. Günəş yenicə qürub etmişdi. Kiçik bir lampanın ziyası evo xəstə və ölgün bir işıq salırdı. Bir tərəfdə gözlərindən tamamilə özünə bənzəyən Xədicənin beş-altı yaşlı qızı oturub oynamağa məşğul idi. Xəlası başına qıyqacı örtüdü çadrası ilə üzünü məndən gizlətdiyi halda ortada gəzib-dolaşırdı. Xəlasının orı da məni bir cəhətə almaq üçün gələn bir tərəfdə oturmuş, bir-birilə rəbətisi olmayan mövzularda səhəbt edirdi. Xədicə arxası üstə həlsizcə uzanıb tez-tez nəfəsini çiyinləri ilə alıb-verirdi.

Birdən:

– Xəla can! – deyib çıxdı. – Sən də gəl, otur.

Xəlası da gələn bir tərəfdə oturdu.

Xədicə başladı:

– Mən bilərəm ki, çox yaşamayacağam. Öləcəyəm... Mənim vəsiyyətlərimi eşidin. Öldükdən sonra ona əməl edəcəyinizə məni söz veriniz!

Xalası:

- Bu neco sözdür, qızım, söyləyirsən! Allaha şükür, sono no olmuşdur ki... İnşallah yaxşı olarsan, - dedi.

- Xala can, mənə nə haqq yerə aldatmağa niyə çalışırsan! Buna cəhətiyəc yoxdur.

Xalası ərə ona cavab verdi:

- Sölyə, qızım, əmələ cədir, - dedi.

Xədicə:

- Mən, - dedi, - axır zamanlarda qızımın adını dəyişib, ona öz adımı qoydum. Mən öldükdən sonra onu Xədicə adı ilə çağırırsınız! Bu mənim birinci vəsiyyətimdir.

İkinci vəsiyyətim budur ki, öldükdən sonra mənim üçün molla çağırın Quran oxutmayınız... cəhsən və xeyrat verməyiniz... mən bunların heç birini istəmirəm. İstərsiniz heç yas da saxlamayınız. Elo təşəvvür edin ki, Xədicə ölməmişdir. Qızım Xədicə mənim avozimə yaşayacaqdır.

Xədicənin bu sözləri üzərinə xalası öz ərəmin üzünə baxdı. O da başı ilə işarə etdi ki, bir söz söyləməsin.

Xədicə olavə etdi:

- Üçüncü və axıncı vəsiyyətim də budur ki, mənə qəbiristanda basdırmayınız. İki bağın mərzindəki o böyük qaracağın altında dəfn ediniz. Əgər istəyirsiniz ki, mən sizi halal edim, sizdən narazı getməyim, bu vəsiyyətimə əmələ ediniz. Mən son nəfəsimdə bunu sizdən xahiş edirəm.

Xədicənin bu barədə təkidli mənə düşündürdü. Bu halda üzünü mənə tərəf çevirdi. Gözlərimin içinə baxdı. Sonra göz qapaqlarını cəhdirdi. Bir qədər sonra təkrar gözlərini açdı:

- Qoyunuz, - dedi, - bir söz də söyləyim... İllərdən bəri ürəyimdə saxladığım bir sözü, - yenə gözlərini mənə tərəf çevirdi.

- Bu söyləyəcək sözü mən bir az sənə aid edir, - dedi.

- Söyləyiniz, - dedim.

- Bilirmisən mən qaracağın altında dəfn edilməmi niyə istəyirəm?

Xədicənin bu səli mənə ixtiyarsız olaraq sənə kərə ondan ayrıldığım gecəni xatırlatdı. Orada nə üçün dəfn edilmək istədiyini bilirdim de, bir şeylər hissə edirdim.

Sükut etdim. O özü cavab verdi:

- Çünki mən səni onda sevirdim!..

Bu sözü mütoaqib quru, gomik oli ilə olimi tutub dərddə sinosinin üzərinə qoydu. Onun bu ətirafı həzin, həzin olduğu qədər də fəci idi.

Ortada dorin bir sükut əmələ gəldi. Xalası ərənin qaşları çatıldı. Sol olini alının üstünə qoymaqla gözünün qarşısına tutdu. Bu halda xalasının səsi sükutu pozdu:

- Xədicə! - dedi. - Nə danışsən? Sənin üçün eyib deyilmi, xalq sənə nə deyər?

Xədicə acı-acı güldü:

- Yəno də "eyib!", yəno də "xalq nə deyər!"

Əllərini yerə dərddə. Qalxıb oturmaq istəyirdi. Yardım etdim. Arxasına bir-iki bəliş qoydum. Onlara sükut deyirdi. Danışmaq istəyirdi, dedi:

- Xala! Mənə ilk dəfə ərə vərəndə deyirdiniz ki, "dəvəlotludur, pulu, qızılı çoxdur, yaxşı evi və mülkü var, tacirdir!.." Mən bunun cavabında yalnız bir söz söyləyirdim!.. Onda sən mənə deyirdin: "Xədicə, sənin üçün eyib deyilmi?.. Xalq sənə nə deyər?.."

Mənə üçün eyib olmasın, xalq sənə bir söz deməsin deyə, mənə sevmə bilirdim bir adama vərəndə!.. Həyatımın üç-dörd ilini beləliklə zəhərlədim. Axırda boşanmaqla həqiqət halda onu sevmədiyimi sənə isbat etdim...

Boşandıqdan sonra sərbəst olduğum üçün çox sevinirdim. Ağrı bir yükün altından qurtarmış kimi idim. Bu korə mənə ikinci bir ərə vermək istədiniz... Yəno mənə bir çox dillər təkür, sözlər deyirdiniz. Sizə dedikdə ki, onu sevmirəm və sevmə biləcəyəm, cavabında yəno əvvəlki köhnə sözü söyləməklə mənə qandırmağa çalışdınız: "Xədicə, sənin üçün eyib deyilmi? Xalq nə deyər?"

Həyatımın bir qismini də belə zəhərləyib, nəhayət, mənə ölüm yatağına yatırdınız... İndi ki mən ölüəm, artıq yaşamaq ümidini tamamilə itirmişəm, tam on dörd ildən bəri üroyimin on gizli bir yerində saxladığım bir hissi "səni sevirəm" sözünü sənə nəfəsimdə dilimə gətirib söylədikdə, sən xalamdan yenə köhnə sözləri çəhdirdin: "Xədicə, eyib deyilmi? Xalq sənə nə deyər?.."

Mənə üçün nə vaxt kimi eyib olacaq? Bu "xalq nə deyər" in bir qurtaracaq olmayacağı...!

Xədicə sənə dorəcə əsəbiləmişdi. Axıncı sözlərini həyəcanla deyirdi. Onu mütoaqib şiddətli bir öskürək tutdu. Sanki boğulurdu və yaxud cəyrləri ağzından gəlib təkülmək istəyirdi. Axırda yor-

ğun və halsizcə düşüb qaldı. İndi onun gözlərindən sakitcə axan yaşlar yanaqlarını isladib axır, axır... Mütəmadiyən həzincosinə axır, bir dürlü bitmək bilmirdi.

Davam edə bilmədim:

– Ağlamayınız, Xədicə! – dedim.

– Qoy ağlayım, – dedi. – Mənim bu ağlamağım öz halım üçün deyil, mən bilərəm ki, mənə zəhərliyəm, mənə özib möhv edən bir müqəddərat, qızımı da mənim kimi əzocək, möhv edəcəkdir. Mən bu zavallı qızımın gələcəkdəki taleyinə ağlayıram!

Xədicə haqlı idi. Xədicəni öldürən onun müqəddərat və tale ad verdiyi mühit idi. Bu mühit onun yavrusunu da "ciyib deyilmi?", "xalq sənə nə deyər" öfünilə zəhərliyəcək, öz vücudu kimi qara torpaqlara göməcəydi.

***

Xədicənin yanından pərişan bir halda qaçıtmışdım. Gecə yarıdan ötdüyünə baxmayaraq, yuxum tamamilə qaçmışdı. Buna Xədicənin "səni sevirdim" etirafı səbəb olmuşdu. Bilməm, necə bir hisslə ayağa qalxdım. Bütün Şüvəlan dorin bir yuxu içində idi. Mələm qarağacın qalın qaranlıq bürünən altına getdim. Bütün əski xətirolərim dirlmişdi. On dörd il əvvəl Şüvəlan bağlarında, xüsusilə bu ağacın altında Xədicə ilə keçirdiyim günlər, hətta saatlar birer-birər, bir kinə lentası kimi, xəyalımdan keçməyə başladı; övət, on dörd il bundan əvvəl idi. Xədicə burada, bu ağacın altında mənə tərəf yüyürmüş, boynumu qucaqlayıb dodaqlarını dodaqlarıma toxundurmuşdu, çünki mən də Xədicəni, niyə gizlədim, səmimi bir məhəbbətlə sevirdim. Fəqət zaman və mühit bizə seviməyə, birləşməyə imkan verməmişdi. Hər ikimiz "ciyib"dən, "xalq nə deyər"dən qorxmış, hissiyyatımızı ürəyimizin ən dorin bir yerinə gömmüşdük. Nəçin?..

Mən belə acı düşüncələr içində olduğum halda, birdən Xədicədən bir ağlaşma səsi qopdu. Xədicənin xalası ağı deyib onu oxşayırdı. Kimsədən bir izahat istəməyə, məlumat almağa, xəbər soruşmağa ehtiyac yoxdu. Xədicə özünün həsrət gözlərini, bir daha açmamaq üçün qaranlıq mühitinə yummuşdu.

O gecənin səhəri Xədicə dəfn edildi. Siz elə güman etməyiniz ki, onun axşamkı vəsiyyətlərinə əməl edildi. Onun hansı xahişi və

diloyi yerinə yetirilmişdi ki, vəsiyyətlərinə də ehtiram edilə idi. Qarağacın altında dəfn edilməsinə imkan verilmədi. Bu barədə xalası örnə müjəratçı oldu, Xədicənin həyatını zəhərliyəm o kəhnə və monhus kolmoni eşitdim:

– Sonra xalq bizə nə deyər?

***

İndi bu faciədən bir çox illər keçir. Hər kəs Xədicəni unutmuşdur. Etiraf edərim ki, mən də unutmuşam, fəqət bir münasibətlə onu xatırladım. O, sən nəfəsində yerində buraxdığı altı yaşlı Xədicəsi üçün acı-acı göz yaşları axıtdı. O zaman mən onu haqlı bilmirdim. Fəqət yanıılmışdım. İndi ikinci Xədicənin harada olduğunu bilmirəm. Ehtimal, o, qız məktəblərinin birində oxuyur. Bolko də ikidərcəli məktəbi bitirmək üzrədir. Bu halda mənim inandığım bir şey varsa, o da budur ki, ikinci Xədicə anası kimi olmayacaq, o, xalaların, bibilərin, nənələrin "ciyib deyilmi?" sualından qorxmaya, "xalq nə deyər" sözlərinin qarşısında öyilib güzəştə gəlməyəcək və utanmayacaqdır.

sentyaabr, 1927

ZƏRNIŞAN

Aran yaylağa köçməyə hazırlaşdı. Sabah pəncşənbo günə yola çıxacaqdılar. Qışlaqdakı evlərdə hamı səfor todarükündə idi. Kimi qapı-bacasını bağlayır, kimi həyət-bacasını tomlzloyir, kimi cv şeylərinə arabəyə daşımaqla məşğuldur.

Bir nəçə cavən Eyvazın başına yığışib onun araba çatmasına tamaşa cloyir, bir-iki bayatı çağırmasını xahiş edirdi. Başı işə bork qanmış Eyvaz:

– Ay uşaqlar, mənə olmayın! Bayatını səbah yolda oxuyaram, – deyirdi.

Eyvazı qışlaqda hər kəs sevir, səhəbtəndən xoşlanar, onu dirlənmək istərdi. Eyvaz ax danışardı, fəqət səhəbtələrində bir incəlik, bir şirinlik olardı. Bunu kəndin qocaları da bilirdi, uşaqları da. Arvadları

da bilirdi, qızları da. Qışlaq camaatının Eyvaza xüsusi bir məhəbbəti vardı. Neçə gün idi ki, köç münasibətilə hamı sevinirdi. Evlərin çoxunda yurd halvası bişirilmişdi. Üzlərdə, gözlərdə şadlıq əlaməti görünürdü.

Sevinməyən yalnız o idi. Üzündəki əbədi pərişanlıq, hüzn və kədər çəkilməmişdi. Daşdan tikilmiş bir evin qarşısındakı tündirin üstə donmuş bir vəziyyətdə oturmuşdu. Kim bilir, o nə vaxtdan beləcə dinməz, söyləməz, hərəkətsizdi. Yapdığı çörəkləri çoxdan çıxarmış, tondirin odu çoxdan sönmüşdü. Evdə, beşikdəki körpə uşaq bayaqdan bəri çığırır, ağlayırdı. O, bu səsi eşidirdi. Fəqət yerindən qımıldanmırdı. O, dalğın idi. Düşünürdü. Düşüncələri o qəder şirin, o qəder xoş idi ki, onlardan bir an belə ayrılmaq istəmirdi. Sanki itirdiyi ən qiymətli bir şeyi tapmışdı, onun əlindən çıxacağından qorxurdu. O, ötən günlərin şirin xatirələrinin qoyununda yadı...
Elə bu çağlar idi. Belə bir köç ərəfəsində idilər. O, azad bir uşaq sevinci ilə atılıb-düşür, deyib-gülürdü. Qayğısız, dordsiz, ələmsiz. Sabahı gözləyirdi. Sabahın tez gəlməsinə tələsirdi. Axı üzünə açılacaq sabah qışın cansızıcı güllərinə son qoyacaq, qarşıda yeni bir aləm görünəcəkdə: yaşıl çəmənlər, buz bulaqlar, geniş düzlər, məxmər don geymiş tepələr... aylı gecələr... qızların axşam gəzintiləri. Onun ürəyi sevgi ilə dolu idi. Arzularla dolu idi.

Əfşus! İntizarla gözlədiyi səhər bütün sevincini, şadlığını əlindən aldı. Onun saf qəlbinə qara bir ləkə saldı. Həmin səhər qızıcağının ürəyinin arzularını, dodağının təbəssümünü, gözlərinin sevincini özü ilə apardı. Bu, qızıcağaya dəyən ilk ağır zərbə oldu. Həmin səhər zalım, rəhimsiz bir əl onun səadətini, bəxtiyarlığını aldı.

Qəfildən çsədilən amirane bir ses qızıcağazı düşüncələrdən ayırdı: - Axmağın qızı, axmaq, yenə heykəl kimi nə quruyub qalmısan burda! İşin, gücün yoxdur?

Zərmişan başını yuxarı qaldırdı. Qan çanağı kimi qızaran iki göz ona baxırdı. Bu, Nəcəfəli idi. Zərmişan bir söz demədən nəşətsiz həlaldə tündirin üstündən aşağı düşdü, ədalətli və yorğun addımlarla evə keçdi. Həyətdən Nəcəfəlinin səsi eşidilirdi: "Zalım qızının ələ bil sürüşünü səl aparıb! Gəmiləri qara doryada qərç olub. Bu evə ayaq basanı üzünün bir gülən vaxtını görmədik. Elə həmişə qaşqabaqlı, homişə sınısığı yerlə gedir. Elə bil yaxxanadadır".

Nəcəfəli haqlı idi. Bu evə gəldiyi dörd ilin ərzində Zərmişanın üzünü hələ görməmişdi, ürəyi açılmamışdı.

Budur... Güneş dağların arxasına çökülür, kəndin üzünə xoff bir qaranlıq çökürdü. Ötədə-bəridə yavaş-yavaş işıqlar gözü çarpırdı. Zərmişan qaranlıq evin astanasında oturub körpəsini uyudurdu. Nəcəfəli lampanı yandırıb ocağın yanına qoydu. Hirsle həyəte çıxdı. Nökəri Eyvaza əmrilər verməyə başladı. Sonra otraf qərüb bir sükuta daldı. Zərmişan yenə əvvəlki düşüncələrinə qayıtdı...

Həmin bu yerdə, lənətə gəlmiş bu həyətdə Nəcəfəli onu yaxalamışdı. Qüvvətli ollerilə qızıcağazı otağa sürüklənmiş, qapını içəridən qapayaraq vohşi bir cəhirlə Zərmişanı yərə yıxmışdı...

Bu hadisənin belə bir tarixçəsi vardı: Nəcəfəliyə kəndə mötəbər ailələrdən sayılırdı. Qoyun sürüləri, ilxılan, əkin yerləri, bağbağatları. Qohum-əqrəbaları da varlı, qüvvətli idi. Nəcəfəlinin keçmiş qaranlıqı. Adam öldürmüş, həbsdə yatmışdı. Həbsdən qayıtdıqdan sonra Zərmişanın böyük bacısı Ziyəti almış, ailə qurmuşdu. Fəqət Ziyətin səadətini özün sürməmişdi. Ərinin və onun adamlarının zülmünə dözə bilməmiş, verəmləyib ölmüşdü. Üstündən bir o qəder kəçməmiş, Nəcəfəli qayını Murtuzaya belə bir sifariş göndərmişdi: mən razı ola bilmərəm ki, cvimə Ziyətin yəcinə başqası gəlsin. Bu cvin ərvadı Zərmişan olmalıdır!

Bu xəbər qızıcağazaya çatanda nələr çəkmişdi! Aman Allah, Nəcəfəlinin heybotlu sifətinə, qanlı gözlərinə baxmaqımı olar? Onun tohqirlərinə, yumruqlarına dözməkmi olar? Yox! Yox!

Zərmişan hələ əvvöllər, çox əvvöllər də Nəcəfəlidən qorxardı. Bu bədhəybet kişinin nəzərlərindən uzaq olmağa çalışırdı. Onunla üz-üzə gələndə bədonini tor basırdı. Odur ki, qızıcağaz bu acı xəbəri eşidəndə dohşəto gəldi: Yox! Yox! Mən ondan qorxuram! Mən ona ərə getməyəcəyəm! Getməyəcəyəm! - deyib forqad elmişdi.

Bir dəfə Zərmişan çiyində səhəng bulaq başından qayıdırdı. Nəcəfəli onun yolunu kəsib demişdi:

- Eşitmişəm oyan-buyan danışırsan. Onu bil ki, mənə Nəcəfəli dəyerlər. Hələ bir sözüüm iki olmayıb. Gət yaxşı fikirləş.

Bu sözlər Zərmişanın vahiməsini bir qədər də artırmışdı. İndi o hər addımında çevrilib gəriyə baxır, bozon öz kölgosindən belə cəhtiyat edirdi. Fəqət qərübə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, onda qüvvətli bir hissə oyanmışdı: Nəcəfəliyə ərə getməyəcəyəm!

Taleyin nə acı, nə amansız hökmləri varmı.

...Bu vaxtlar idi. K c zamanı yetişmişdi. Zornıan sevinirdi. Qarşıda on mosud g nlor g r n rd . Yaylağın hor d r sində, hor  m nində, hor  i oyində belo onun irin xatir ləri yaşayırdı. O bu xatir ləri il  g r o tolosirdi. Hol  Eyvaz... Zornıanın uşaqlıq dostu, uşaqlıq homdomi. Qızcığız axır vaxtlar hiss  dirdi ki, no is  qeyri-adi bir tel, g z  g r nmoyon bir q vvu onu Eyvaza bağlamışdır. Kondin b t n qızları Eyvazla maraqlanırk n, bu yaraşıqlı g nc  morbud ikon, o yalnız Zornıanı g r r, Zornıanla deyib-g l r, irin bayatılarını yanıqlı bir soslu yalnı onun   n  oyuyur,  r yinin sirlorini ona a ırđı. Eyvaz k c qabağı Zornıana xobor vermişdi ki, yaylaqda onlara  l i g ndorocok, nişan taxacaq...

Burada, homin bu yerd  Necofaliya rast goldiyi o uğursuz g n, o doh tli gecco olmasaydı...

İndi Zornıan no  do bilirdi? Kimin  st no ikayeto gedoydi? Dordini kimo s ylooyoydi? Yeno anası sağ olsaydı, onun qucağına qısılar, g z yaşları t kor, m sibotini ona neql  dirdi. Zornıan kim-s sizdi. Hayına  atacaq f qot qardaşı Murtuz idi. Faciosini ona neco deyo idi? Desoydi, bir k mok olardımı?

Zornıan homin geconi ağlayaraq baa vurmuş, yaylaq foslini dorin bir matomla ke irmıdi.  arosi her yerd n k silib Necofaliya arvad olmuşdu. İndi o d rd il tamam idi ki, Necofalının evində idi. İki uşaq doğmuşdu. Ancaq n  evini, n  do  rini sevo bilirdi. Mohobb tsiz yaşayırdı. Noosiz yaşayırdı. Mohobb tini, sevincini oğurlamıdılar.  r yi sızıldayır, dili tez-tez Eyvazın yanıqlı bayatılarını t kor  dirdi. Qolbi kaman kimi inildoyon Zornıanın  z  neco g l ydi?

1930

QANT MİR

(1888-1944)

Yazıcı Qantamir – Qafur S dr ddin oğlu  f ndiyev G y cay mahalının Potu k ndində m illim ailəsində doğulmuşdur. İlk tahsilini atasının d rs dediyi kand m drasasında almış. 1905-ci ild  G y caya g r l k, m hur maarifp rvar ziyalı İbrahim Haqqının a dığı yeni  sullu m ktəbd  oxumuşdur. 1911-ci ild  T rkiyaya gedib İstanbul universitetinin tarix-filologiya fak lt sinə q bnl olunmuş, 1914-c  ild  h min fak lt ni bitirib G y caya qayıtmış.  vvəlce G y cayda, sonra Qubada v  yenid n G y cayda m allim, m kt b direktoru v zif lərində il midir. 1926-cı ild  m illimlikdən ayrılmdan Azərbaycan D vl  Universitetinin tibb fak lt sinə daxil olmuş. 1929-cu ild  h min fak lt ni bitirərək, stomatoloq-diş h kimliyi ixtisasına yiyəl nmı,  mr n n sonuna qəd r orta v  alı m ktəblərd  m xt lif f nlərd n d rs demıdir. Qantamir 1944-c  ild  vafat etmişdir.

Radi yuradıcılığa XX  srin 20-ci illərində balayan Qantamir uz sonra "Ağıl d ryası" (1930), "arlatan" (1934), "Kozozstan" (1935) kitablarını naı etdirmıdir. Hekayələrini "Molla N sr ddin"  dəbi m ktəbinin  nanaləri asasında yazmışdır.

BUCDA QUYUSU

Adam da var, adam da. Kiminin dili var, qolomi yoxdur, kimi-ninso qolomi var, dili yoxdur. V  kiminin no dili var, no qolomi. B  c r adama bizlərd  kond ağsaqqalı deyorlor. Alim moclisində,  loma yığıncağında ağsaqqal dinmoz, danışmaz, qulaq asar. Ona baxar, qeyrilord  no danışmaz. B y k var, ki ik var, alim var,  loma var, axund var ...  lko sahibsiz deyil ki! D nya bir qıldan asılıdır v  o qıl da qılncdan k skindir. K l yi, suyu, daı, torpağı, ağacı, heyvanı, olbotto, bir yaradan var. Su  z başına axmıyır, k lok  z- z no osm yir, yağış do  z- z no yağmıyır. Bunların bir hikmoti, bir sob bi, bir baisi vardır. D nyada on b y k  ay Forat il  Nili-m ba-r kdir. Nil Misirdodir, Forat  r bistanda, he  bir tarixdo g r nmoyib,

heç bir kitabda yazılmayıb, heç bir peyğombur xəbor verməyibdir ki. dünya bina tutandan bu günə qədər bu çayların suyu qurusun. Bəs bu qodur su haradan gəlir? Qulaq ver!

Hözzət Adəmdən yetmiş min il əvvəl xəlq olunan bir molaiko müsibəti-Korbəla üçün homişə ağlayıb və bu çaylar onun göz yaşından əmələ gəlib. İndi də ağlamayacaqsanmı?!

Bu bir mövizenin müqəddimosi, başlanğıcıdır. 15 il bundan əvvəl möhorrəmin səkkizinci günü Əsseyid axund Mirzə Əbülfərəci Şirazi Naxçıvanın köçəri və tərəkomo bir kondində mövizeni belə başlamışdı. Bu adam nə seyid idi, nə axund, nə mirzə və nə də əbül. Təkcə Fərəc idi. Hətta boğazi uzun və nazik olduğuna görə ona Uzunboğaz Fərəc deyirlərdi.

Fərəc tobrizli idi. Üç il yanm mədrəsədə oxuduqdan sonra hansı üzvüdənsə bir xəta çıxmış və Şirazə əzimətə¹ məcbur olmuşdu. Onun dəyərləri və yumşaq səsi vardı. Hansı ildə anadan olduğunu, uşaq vaxtı nə yediğini, on dörd yaşında hara getdiyini, neçə gündən bir dımağını kəsdiyini, çox heyflər olsun ki, burada deməyəcəyəm. 15 il bundan əvvəl onun cibində on dörd tūmon pulu vardı. Moşhur xanəndə oyyar² İbrahim Şirazə gələndən sonra Fərəc ixtisara düşən bir müəllim vəziyyətinə düşmüşdü. Daha ona əhəmiyyət verilməyirdi. Daha o, çayçı dükanlarında oxumayırdı.

Fərəc çox düşündü, çox adamlarla məsləhətləşdi. Nəhayət, qoracağını verdi. O il bir tək Şirazdən Arazın bu tərəfinə 46 mürsiyəxan keçmişdi. Fərəc düşündü: "Səsim var, saqqalın var, farsca qozal bilərəm; pulum da var ki, oba, çarxıq alım. Nə üçün keçib Arazın o tayında mürsiyəxanlıq etməyim? Nə qədər az olsa, yəno də 400 manat qazanaram ki!..."

Möhörəmiyin dördüncü günü göy çarxıqlı, göy qurşaqlı, sarı əbəli, kiçik və dəyirmi üzülü, xurmayı saqqallı, incə və uzun boğazlı nabolod bir axund Naxçıvan şəhərinin bazar küçəsində gəzirdi. Bu möhtərəm şəxs – Əsseyid axund Mirzə Əbülfərəci-Şirazi! İdi. Bir mürsiyəxan üçün məhərəmin dördüncü günü bir müəllim üçün nəyabın 28-ci günü kimidir.

Hər bir mürsiyəxan öz kəndini tapmış, hər kond öz mürsiyəxanına qovuşmuşdu. Fərəc yəno nəümid olmadı. Naxçıvanın görkəmli

bir aliminə müraciət etdi. Alim qonaq sevon, üroyi yumşaq və qorib-lərə hörmət edən bir zat idi. Fərəcin sözüno qulaq asdıqdan sonra dedi:

– Oğul, gəc gəlmisiniz. Hər kond özüno mürsiyəxan tapıbdır.

Daha bu ara-borədə clo bir kond bilməyərim ki, orada mürsiyəxan olmasın. Birco çarə tərəkomo kondlorinə qalıbdır. Hərçənd onlar bir növ avam və vəhşi tayfadırlar; oza məclisi və mürsiyəxan-zad tanımaqlar, əmma olhomdülləh yəno müsəlmandırlar. Bir kağız yazım, verim, get gör, bəlkə bir növ ilə onları yola gətirəsin.

Fərəc hom zirek idi, hom özüno güvənərdi, hom do ələcsid idi. Bu təklifi dərhal qəbul etdi. Başqı adam belə işə çətin girişirdi. Alimin kağızını cibinə qoyub yola düzəldi.

Fərəc özü hər il möhorrəmdə məscidə gedərdi. Hər il minbər-lərdə təkrar olunan Korbəla vəqiosini on inco təfsilatına qədər bilirdi və yol uzununu bunları bir-bir xətirinə gətirirdi. Birdən-birə bir şeydən şübhələndi. "Əcəba, imam Hoson nə vaxt nə ilə şohid edilmişdir?" Çox düşündü, mümkün deyil, xətirinə gəlməyirdi. "Ay rəhmətlik oğlu, mənə imam Hosonlu nə isim var? Abbas var, Zeynəb var, Ruqiyyə, Ləyla, Qasim var. Heç imam Hosonin adını da çəkmərəm və 40 gün onlara sözə danışaram".

Axund möhorrəmin altıncı günü kəndə yetişdi. Yay fəslə idi, hər kəs xırmanda çalışırdı. Hamı yaylağa köçməyə üçün xırmanı dəyüb, buğdanı basdırmağa tolosırdı. Bu kondin əhli, hoqiqəton, çox avam idi. Mərkəzdən uzaq və köçəri olduqlarına görə, gəlib-gedən olma-yırdı. "Hu-hiş" bilməzlərdi, mollaları yox idi. Ölü və kobin üçün otuf kənddən molla gətirərdilər. Toziyo məclisi qurmaq, ağlamaq, baş yarmaq burada adət deyildi; bu adət get-gədə tork olmuşdu. Çox yaşlı kişilərin "matəm" hadisəsindən xəbərləri vərdisə də, yeniyetmələr əsla buna vəqif deyildilər. "Allah bir, peyğəmbər haqq. 12 imam bərqərar, vəssalam, şüdə tamam" – şəriətdən bildikləri ancaq bu idi.

Kəndin otufəndən axan kiçik və bulanlıq sulu bir çayda çimən uşaqlar uzaqdan gələn axundu görəb:

– Axund gəlir, ay bəlam!

Yaxın gəlir, ay bəlam! –

dəyə-dəyə çirtmə vurub, atılıb-düşməyə başladılar. Axund üre-yində deyirdi: "Nə vəhşi uşaqlardı, ada..."

¹ Hər yəno dəyən bənimlə, yəno dəyənə, bəz qoyub gətirən

² Hiyəbəh, tıldaqqı, çəzibləm

Axund kəndin ortasında bir xırmanın başına yığılıb söhbətə məşğul olan iyirmiyə qədər adama salam verdikdən sonra soruşdu:

– Kərbəlayi Pirverdi əmi hansınızdır?

Qısaboylu, sol ayağının dizi içəri bükülmüş, bir gözü kor, ağsaqqal və çopur bir adam əzca yaxına gəlib:

– Kərbəlayi Pirverdi mənəm, xeyir ola? – dedi.

– Xeyirdir inşallah, ərz olsun, bəndoni şahərdən Hacı Mirzə Fazil ağa göndərib və sizə də kağız yazıbdır.

– Hacı Mirzə Fazil ağanı tanıyıram. Nə əcəb mənə kağız yazıbdir? Mənim yazım-pozum yoxdur, göndərib, çox yaxşı eləyibdir. Oxu görək, nə yazır?

Axund Fərəcin ürəyi gürp elədi. Heç ağına gotirməmişdi ki, kağızı özünə oxutsunlar və kağızı da açib bir-iki dəfə oxumamışdı ki, azdan-çoxdan bələd olsun. Kağızı açanda hamı da gözünün içinə baxırdı. Belə yerdə zıqqana-zıqqana kətz oxumaq çox ayıb olardı. Bu, təsadüf etdiyi birinci təhlükə idi, bunu adlamaq lazım idi. Ürəyində öz qərarını tez verdi: “Burada kağız oxumaq bilən, yaqın ki, yoxdur. Kağızı açıb üzünü baxa-baxa özündən söz quraşdırmaq lazım”.

– Eyi yoxdur... Kərbəlayi əmi, mən oxuyaram, – deyə başladı: “Nun cənim Kərbəlayi Pirverdi! Bəd os-səlam. Molum ola ki, Tehran şəhərindən gələn Əs-seyid axund Mirzə Əbülfərəci-Şirazi əleyhürrəhmani sizin kəndə və sənin üstünə göndərirəm. Biləsiniz ki, bu ay mühərrəmülhəram ayıdır. Təziyə ayıdır. İmam Hüseynin şəhadət ayıdır. Həmin axund sizə təziyə məclisi qursun. Axırda ona pul yığıb verin, savabdır və bu axund özü də çox böyük alimdir. Buna çox hörmət edin. Vəssalam. Qol çəkdi: Hacı Mirzə Fazil ağa”.

“Pul yığıb verin” sözünü hər kos anladı. Amma bu pulun əvəzində axundun bunlara nə verəcəyini heç kəs başa düşmədi.

Böyüklər kimi uşaqlar da lap yaxına soxulmuşdular. Axund kağızı büküb Kərbəlayi Pirverdiyə verdikdən sonra söze başladı:

– Ərz olsun... bu möhərrəm ayı matəm və təziyə ayıdır. Evladi-peyğəmbəri bu ayda öldürüblər.

Uşaqlar səs-küy salmışdı, bir kəndli onlara açıqlanıb dedi:

– Ay bədsüdlər! Bir sakit olun, görək, ədam öldürüblər deyirlər, qoyun eşidək. Görək ölən kimdir, dayna!

Kərbəlayi Pirverdi çox danışmaq istəyən bir adam idi. Muxatəbının sözünü yarımcıq quymaq, münasibətli-münasibətsiz danışmaq bunun köhnə adətidir. Arada bir fürsət tapıb:

– İmam Həsən və Hüseyn peyğəmbərin qız nəvəsidir. Mən Kərbəlayə gedəndə...

Hamı bir-birinə qarışmış, hər ağzıdan bir səs çıxırdı. Nəhayət, Kərbəlayi Pirverdi soruşdu:

– Alimin buyurduğuna görə, biz gerek sənə puldan-pənədən yığıb verək. Sonra bizim borcumuz nədir?

– Ərz olsun, mən günü sabahdan hər gün axşam və hər günorta gerek başlayam imamların şəhid olmasını sizə nağıl edəm. Mən danışdıqca, ərz olsun, gerek siz də ağlayasınız və sənə vurarsınız. Məhərrəmin onuna kimi; onuncu günü gerek daha çox ağlayasınız. Ondan sonra 40 gün mən yenə sizə danışacağam. Siz yenə də ağlayacaqsınız. Sonra öz xumsunuzdan, fitnəzədən, ata-babalarınızın cəsanələrindən bir şey yığıb verəsiniz, mən də aparıb Kərbəlayi-müəllada özümə ruzi edərəm.

– Axund ağa, doğrusu, mərdi-mərdano bu kənd tərəkəmə kəndidir. Burada pul-mul olmaz. Amma buğda vermərik desəm yalan olar. Nə eləyək, cəhəlməmə. Elə bilək ki, bir-iki pud buğdımızı əkin yerində siçan aparıb yedi. Ancaq o ki qaldı sən deyənlə məhərrəmdən sonra 40 gün söhbəti, buna bizim camaat durmaz. Mal-qaramız burada batıb tərək olar. Məhərrəmin on beşindən sonra bu kənddə bir quyruq bulayan tapa bilməzən. Hamı buğdasını, dənini, duzunu quyulara doldurub yaylağa köçür.

Bir ayısı:

– Bax, odur ha, lap düz dedi. Buğda verərəmik. Amma 40 gün dayana bilmərik.

Pirverdi:

– Daha əgər mən danışırımsa, sən nə danışırısan, qoy görək də!

Kənardan biri:

– Pirverdi düz deyir, o hamımızdan vəkildir. Dinməyin, qulaq verin, qoyun kişi danışsın.

Pirverdi:

– Camaat! Gerek hər ev axunda bir pud, iki pud buğda versin.

Axund da imamlardan sizə nağıl edəcəkdir.

Bir kondli:

– Buğdaya sözüüm yoxdur. Ancaq mən bu şömbədən o yana qala bilmərəm. Bir nağıldır, nə qədər uzun çoxso, iki gün çokor. Daha biz 40 gün nə üçün avara-sərgördən qalaq?

Axund

— Buğda özü də nemətdir. Sözüm yoxdur, çox razıyam.

Axund möhürünün 8-ci gününü uzun bir samanlıqda təziyə bəsətini qurmuş və bir sınıq sandığı minbər əvəzinə altına qoymuşdu. Qorxurdu ki, Korbəlayı Pirverdi minbər də bunun sözünü kəşib danışmaq başlasın, ona görə də hekayəmizin başında yazdığımız müqəddimə ilə Pirverdinin boynuna ağsaqqallığı yıxmış və onu minnet altında qoymuşduq. Bəsata bir dənə də olsa, arvad xeylağı gəlməmişdi. Amma uşaq-muşaqlar samanlığa dolmuş çox qeyli-qal salırlardı.

Axund Fərəc, vəhşi adlandırdığı bu "qoduq" xalqı ağladacaq, onların qəlbini yumşaldacaq, nıqəətə götürəcək və sonra bütün acığını çıxacağını zənn edirdi. Müqəddimədən sonra rast üstündə oxuyurdu:

Ey on de, dar in cəhən zi xod bixəbəri!

Hər şamo-səhər dər tələbə-simo-zər!

Sərməyeyi-to dar in cəhən yek kəfənəst;

Ura de, güman pıst bəri, ya nə-bəri.

Bütün möharəti ilə beytin mənasını şərh etdi. Ancaq bunun camaat üzərində heç bir təsiri görünməyirdi, hətta zəngülə vuranda uşaqlar bir-birinə xəbət dişlərinə ağardırlardı.

Sözün qəsdən Müslüman balalarına köçürdü. Yanıqlı, acıqlı bir surətdə anlatdı. Hər kəs buna bir nağıl kimi qulaq asırdı. Əgər axund Fərəc bu sözləri başqa bir məclisdə, ayrı bir camaata söyləyö idi, şübhəsiz ki, hamı qoyun-quzu kimi bir-birinə qarışıb moloşardı.

Doqquzuncu gün Əli Əkbərdən danışdı, hözrət Abbasın sücaətindən bəhs etdi. Yalnız "Pah ato nan" deyirdilər Əhli-beytin susuzluğunu suzışli-suzışli nağıl etdi. Mümkün deyil, yəne də ağlamayırlardı. Axund haqiqətən, qəzəbləndi, coşdu, bağırdı, ağladı, saqqal uzununu yaş tökdü. Çarğını yere vurdu. Ağlamaq nədir ki, hətta bozi cahil-cuhullar axundun bu hərəkətinə yavaşca gülürdü.

— Ay həzrət! Ay camaat! İmam Həsənə ilə imam Hüseynimizi qiymə-qıyma doğradılar. Qasimi öldürdülər. Abbasın mübərək qollarını kəsdiilər. Zeynəb ağlaya-ağlaya saçlarını yoldu, tökdü yere...

Ağlayan yox idi

— Axund, burasını doğru demədin, imam Həsənəni qiymə-qıyma dögrəməyiblər, ona zəhər verib öldürübələr.

Pirverdinin bu etirazına axund eyni danışdığı şiddətlə cavab verdi:

— Bəli... həzrət... imam Həsənə zəhər verdilər. O clo bir zəhər idi ki, onun bağırıqlarını qiymə-qıyma doğradı. Ay ağamm... vayyy!

Axund Fərəc hər halda camaatı ağlatmalı idi. 9-cu gün də belə keçdi. Belo güman edirdi ki, bəlkə bunları, "hözrət Abbas şöbehi" ağlada. Axşam lazım gələn hazırlığı gördü. Bir cavan çağırıb ona həzrət Abbas rolunu öyrətdi. Tortibat belə idi: Cavan gedib samanlığın dalında qaranlıq bir yerdə dayanacaq. Axund özü imam Hüseyin olub onu iki ağız çağıracaq. O da gəlib imanın qabağında diz çökəcək. Sair rollar üçün də bir-iki adam hazırladı.

Axşam saat səkkizdə hamı samanlıqda cəm olunmuşdu. Axund öz yerində oturub oxudu. Ərəbcə, farsca yalan-ulanış bir qədər danışdı. Meclisə gözəzdirdi. Sosinə bir mələhot, bir möhzunluq verməyö çalışdı. Hözrət Abbas olacaq cavan samanlığın dalında dayanmışdı. Axund xüsusi şivə və oda ilə:

— Ya... Abbas! — deyə sosləndi.

Cavab yox. Hər kəs sakit dayanmış, baxırdı. Bir az bərkədən yəno:

— Ya... Abbas! — dedi.

Yəno cavab yox. "Əcəba, cəstirmimi?" Lap bərkədən:

— Ya... Abbas! — deyə sosləndi.

Bu halda samanlığın qapısı cırlıtı ilə açıldı. Hamı qəpiyə dönüb baxdı. Ayn bir şəxs içəri girib gülümsünorok:

— Axund ömi, həzrət Abbas buğda quyusuna yıxılıb, — dedi.

Camaat arasında gülüşmə və qarışma düşdü. Hətta axund Fərəc də özüni saxlaya bilmədi, o da güldü. Hamı maraqla bir-bir çıxıb samanlığın dalına üz qoydu. Hözrət Abbas rolunu oynayacaq cavan samanlığın dalına gedərkən gözü işığa düşüb, buğda quyusuna yıxılmışdı. Nə qədər çalışırdısa, çıxı bilmirdi. Hözrət Abbas özü də quyuda güldürdü. Nərdivan gətirib lampa işığında onu bir təhər quyudan çıxardılar. O gecə kond içində gülməyən bir adam qalmadı.

Ertəsi əşura günü idi. Axund minbərə çıxarkən axşamkı vəqionü xatırlayanlar güldürdü. Axund o günü ağlaya bilmədi.

Möhürünün 11-ci gününü axund Fərəc buğdasını yığıb Naxçıvana qayıdarkən kond ağsaqqalları ilə salamatlaşdı. Camaat ona bu cür razılıq edirdilər:

— Axund, Allah atana rəhmət closin, o buğdadən sono halal olsun! Yaxşıca bizi güldürdün. Bu iş nə qədər yadıma düşsə, bizi gülmək tutacaqdır.

Onu Kommunist küçösində¹, Parapet² yaxınlığında, Bulvar başında görmödinso, yoqin ki, son belo adamları görmöyö maraqlanmamısan. İlin hor hansı foslındo, günün bir çox saatlarında bu yerlərdə ona təsadüf edödirin.

O, başdan-başa bir kainat, bir dünya, bir alomdir. Onun ziyarəti bu yerlərdə sönö nösiş olmadısa, bari onu indi burada oxu, gör, tanı! Bil! Dünyaıdır, adamlıqdır, bolko lazım oldu. Bəlke bir gün işıno yaradı. "Örknö nö qödör uzun olsa, yeno gəlib doğanaqdan keçör", deyörlər, bəlke sönin dö bir işin düşdü. Günün birində bəlke onu iki istokan pivöyö qonaq edösi öldün. Onun bözön belo veycni paltarda gözmöyino baxma! Evindo hor növ kostyumu, hər çeşid ayaqqabısı var. Başındakı xaki rəng şapkasını görüb, zonn etmö ki, daha onun başqa börkü yoxdur. Xeyr, çal, qar, mixöyö və tünd sarı olmaq üzrö onun düz dörd ödəd bahalı döridön papağı var. O kostyumların hər birinin özünö görö yeri, o papaqların ringino möclisi var... Sön xamsan, nəbəlödsön, bişmömösün. Avropa möişötinö bələd deyilsön.

O, bu halda otuz bir yaşında ağıla-kamala dolmuş bir növ cavandır. Sön onun ibtidai tərbiyədön möhrum olduğunu iröli sürürsön. Buna sözüüm yox, doğrudur, düzdür, 31 il övvöl bala doğuran bir Azərbaycan qadınımın, ölbətte, tərbiyəsi nəmüvafiq idi. Amma o, möhərlətidir, zökidir, gözüaçıqdır, cold və zirökdir.

18 yaşında ikön oxuduğu romanlar, tanış olduğu cəntilmən qadınlar ona hor şeyi öyrətdi.

Onun boyu azca uzun, şalvarı azca qalife, çönosı azca yastı, bödoni azca arıqdır. Çeçələ barmaqlarındakı dirmağının uzunluğu doqquz millimetrdır. Onun qərübö adötlörünü, gözöl xasiyyətlörünü və bütün tərçümeyi-halını, izin verin, mön yazım. Nö olar, adam mömişö şarıların tərçümeyi-halını yazmaqda ödib ölmaz ki.

O, tın-tın Musanın novosidir. Anası möhrum Zeynəb xanım mömin, müsəlman bir Allah böndəsi idi. Bu onların yeganə övladı, bircəsi və sevgili balaları idi. Dörd yaşına qödör tumançaq gozördi. Beş yaşına qödör burnunu qoluna silördi. Altı yaşına qödör anasının ağızına söyördi. Yeddi yaşında möhöllo möktöbinö girdi. Orada ancaq

bir il oxudu. Bir il dö bekar gozöndön sonra rus möktöbindö davam etdi. Beş sinfi qurtardı. Gedib Qori seminariyasına girdi. Bir il dö orada oxudu, onun osil intelligentslik həyatı da bu tarixdön başladı.

Mönim bugünkü kimi yadımdadır: qış totilindo Qoridön gölmişdi. Bir gün günorta çöroyino öz ayağı ilo bizö töşrif buyurdu. Sön böyonon yaxşı kolom dolmamız vardı, yanında da bir yekö kasa sarımsaqlı qatığı. Dostum çörokdön-zaddan bir az barmaqının ucu ilo dimdiklədi. Dolmaya olini vurmaq istömöyirdi:

- Qaşığı xöroyi ölmürsa, çörok yeyö bilmərəm, - deyirdi.

Anam gölib, "ağrın alım, niyə çörok yemirson?" deyincö "yeyirəm, ay bibi!" dedi və boşqabdakı on dörd dölmənin altı ödədini yedikdön sonra sarımsaqlı qatığı içib, şalvar cibindön çıxartdığı ağap-paq bir yaylıqla çohonglorino bulaşan qatığı tömizcö sildi. Mön o zaman güman etmişdim ki, dostum dölmaları ancaq anamın xətrino yedi. O, Qori seminariyasının pansionunda bircö il yaşadıqdan sonra mödoniyyot alomində bu qödör toroqqı etmişdi: "Bozbaşdır, dölmadır, plov, kabab "fkusni" (lozzotli) deyil; möşöri xöroyidir" - deyirdi.

Totil zamanları cvö gölödön-gölono anasının başına gen dönanırdı.

- Mama! Neujeli sön katlet katovit elomöyö bacarmırsın! - deyidi zaman anası:

- Öğül! Mön rus dili oxumamışam. Bu şeyləri haradan bacarım? - deyirdi. Onun o zamankı halını anası həmamda arvadlara bu cürö anladırđı:

- Öğlüm, axırda oxuyub nöçömik ölaçaq. Maşallah, indidön elö nöçömik kimi dö dolanır. Öldürösün, yerdo yatmaz. Görök xöroyini stol üstündö yeyö. Çökömösinı yatandan-yatana çıxardı. Söher təc-dön lap toyuqlar ağacdän tökülöndö biz oyanıb dururuq, oyanırsa da, gözü baxa-baxa yemirsin içində o təröfo-bu təröfo çölonir. Gün iki cida boyu qalxmamış, üstünö diri ilan salasan, yerindön torpon-möz. Biz günorta nahar edirik. O deyir, mönim payımı saxlayın. Saat dörd ölmamış dilimo vurmaram, görürsön xörok qaldı, soyudu, xarab oldu, atası da bir söz demir. Qışın bu gödok günündö çöroyini yeyön kimi yatır. Gecö dö xoruzlar iki ağız banlayana kimi oturur. Otağın içində o yan-bu yana gozir.

Anası guya şıkayət edör kimi saydığı öğlunün və sifötlörino içindön sevinir, föröhlönir, bir parça da lövğalanırdı.

¹ İndiki İstiqlalhiyyöt küçösü

² İndiki "Fəvvarələr bağı"

Çahan müharibəsi öz toxunubunu get-gedə artırır, işlər çığırından çıxır. pozulur, dağılır. Müharibə xortinə yaxın olan Qori seminariyası o zaman daha içönlərə, Yekaterinodar şohorinə köçürüldü. Tın-tın Musanın nevosı ora gedə bilmedi. Atası ölmüş, evlönrdə başpapaqlı birce özü qalmışdı. Qozada qalib atasının ortağıla ticarətə qurşandı. Atasının ortağı gözüaçaq, gələcöyü düşünən, tödbirli, tömkinli bir adam sayılırdı. Musanın nevosini bir dəfə yanına çəkib dedi:

- Qardaşoğlu! Görürəm oxumaqdan qalmısan, fikir çəkirsən. Amma bu işlər nahaqdır. Oxumusan. Yeddi klas qurtarmısan, urusun dilini urusdan yaxşı bilirsen, daha bu kifayətdir. Oxumaqdan mətləb pul qazanmaq deyilmi? Allaha şükür. elimizdə çax-çux bir az mayamız var. Bu dəva da belə düşüb, şeylər gün-gündən toroqqı edir. Pul qazanmaq lap asanlaşib. Mənim də savadım yoxdur. Var ha! Qol çəkməyi bilərəm, amma sənin kimi oxumuş deyiləm. Otur bu dükanda, hərdən bir get Bakıya. Tiflisə, mal al, göndər, mən də burada əridim. Dünyada halal alverdən başqa gözəl sənət yoxdur. Cənab peyğəmbər öz aliş-veriş etmirdimi?

Musanın nevosı razı oldu. Ciddi surətdə alverə girişdi. Yaxşı pul qazandı. Keftori kökəldi. Yayda ortağıla yaylağa getdi, anasını da apardı. Yaylaqda qapı-qapıya qonşu oldular. Ancaq ortağın arvadı öz ənilə bunun anasına qərəz bağladı. Nə isə, payızda yənə öz işlərinin üstünə qayıtdılar.

O ili Petrovskidə birillik müəllimlər kursu açıldı. O şəhərdən oraya oxumağa iki nofor gedirdi. Bu da ortağıla razılaşib o kursa getdi. Anası Zeynob evdə tok qaldı. Ortağın da osil mətləbi bu idi. Müvəqqəti surətdə Musanın nevosini başdan cəlmək lazım idi. Hoqiqətdən dörd ay sonra Petrovskidən razılıq kağızı göndərdi. Nə etsin, oxumaq istəyirdi. Tək idi, işi keçməyirdi. Elm yolunda anasının ora getməsinə razı oldu. Oxudu, kursunu tamam etdi. Ortağı ona teleqrafıla min manat para (pul) göndərdi. Kostyum aldı. Çəkmə, qol saatı, gözlük, boyunbağı, manjet, cib bıçağı, cib aynası, biş şötkosi, vəlhasil, hər şey aldı. Öz şəhərinə qayıdanda o qədər şıq, o qədər zərif geyinmişdi ki, hamının gözü bunda idi. Daha dükana getməyirdi, bazarə çıxmayırdı. Saatlarca aynanın qabağında öz vücuduna tamaşa edirdi. Müəllimlik vəzifəsinə dəvət olundu. Qəbul etmədi.

O, heç olmazsa "inspektor narodni uçilişçe" toyin olursa idi, bolko qəbul edərdi. Şohorə çıxmaməğının da bir sobobi vardı: ziyalıların yaxşı və modoni paltarları yox idi. Modoni paltar geyonlərin də elmi yox idi. Bu şəhərdə hom elmi, hom paltarlı birce özü idi.

İşlər çox sürətlə dəyişirdi. Rusiyada fevral inqilabı başladı. Hərc-mərcəlik baş verdi. Qazılar pristav, qoçular naçalnik, dükançılar gəumumat olurdu. Bir gün qolub buna dedilər ki:

- No gimison bu evə, gəlməyirsən? Vaxt indi o vaxt deyil, Bakıya gətson, böyük qulluq alarsan.

O, doğrudur, Bakıya gəlməyənə razı oldu və gəldi də. Ancaq böyük qulluq almaq məqsədilə deyil, bolko camaata xidmət arzusilə gəldi. İki çamadan oyun paltarları gətirmişdü. Üst-baş dəzgün bir müsəlman olduğuna görə Bakidəki hökumət başçıları onu "salidni" bir qulluğa, rəyasət həyotinin özlüyünə toyin etdilər.

O gündən işə başladı. Bakıdan bozi kom-kəsir şeylərinə aldı. Mohəlli-momuriyyotinə getdi. Ən böyük vəzifəsi bu idi ki, camaatı yığın, onlara ölkə yeniliklərinə danışın. Ancaq şəhərdə manikür yox idi. Bu da işi bir az longidirdi. Miting ertəsi günün saat doqquza toyin edildi.

Özü gəco dəmaqlarını hamarladı. Şohorə dərüb üzünü qırxdı. Pudralandı. Paltarını geydi. Brilyant üzüyünü barmağına taxdı. Qızıl gözlüyünü bumuna qoydu. Ağ köynöyinin üstündən qara və ipok boyunbağısını bağladı. Saat doqquz olmuş, camaat çöldə darıxırdı.

Aynanın qabağına keçdi. Başını iki tərəfli daradı, belini düymələdi. Gördü yaxşı görünməyirdi. Belini açıb sol olini şalvar cibinə soxdu. İpok yaylığının dörd küncünü üst cibindən santimetr yarım çölə çıxardı. Pəncəyinin qolunu bir az yuxarı sıyırdı ki, manjetinin düymələri parıldasın və qolundakı saat görünsün. Dalını ərşaya çevirdi. Boyununu burub, özünü bir ərxdən da tamaşa etdi. Şapqasını götürdü. Mixoyi papağını qoydu, boyunmodi, çal papağı qoydu. Xoşuna getmədi. Qara boyunbağıyla çal papaq tutmayırdı. Qara papağını qoydu, olinin pəncəsilə bir az qabağa basdı. Tamam. İndico "reç" deməyə çıxa bilirdi. Camaatın lap səbri tükənmişdi. On birin yanısı idi. Möhtərəm natiq bütün bu işlərdən sonra altı ədəd köhnə qəzet tapıb, sarı portfelinə qoymuşdu ki, portfel bir az qalın görünsün. Xitabot kürsüsünə çıxdı. Hoqiqətdən yaraşlıqlı görünürdü. Hotta camaat arasında onu tanıyanlar bir-birinə deyirdi ki:

– Özün tın-tın Musanın nəvəsi olasan, gəlib bu mərtəbəyə çıxasan?!“

– “Həzərat! Bədkübdən mənə sizin içinizə göndəriblər. Ablasınız mənə sizə həmin bu inqilab barədə, bildirdim sizi... Biz zalim Nikolayın, hansı ki, onu taxtdan salmışıq və olmuşdu o çox zalim. Üç yüz ildən də bir qədər artıqdır ki, bizə zülm edibdirlər. Biz oxumuşlar başa düşə bilirik bu zülmürləri ki, hansı ki, siz onu o qədər qanmırsınız. Biz çox padvallarda yaşamışıq... İndi bizə nə lazımdır etmək? Mən bu sualı qoymaqdan mətləb o barədədir ki, biz olimizə almışıq hökumət. Görək bunu elə tutaq ki... qoymayaq olimizdən verməyö... İndi hökumət bizimidir... Biz samastayətini olmuşuq. Biz samastayətini olanda görək götürək iki kamiteti... Hansı ki, biri ola icrai kamitet, o biri də milli kamitet... Milli kamitet gərəkdir baxsın icrai kamitətdə, o smislan yox ki, tabe ola... Bəlkə baxa onun işlərinə düşgün aparılmaqdan ötrü... İcrai kamitet də, nəccə ki, köhnə yüzbaşılarda köhnə pristav uçastoklarında vəzifədə sayılmaq... Yəni oturur onların əvəzində. Mən başa salıram sizi... İcrai kamitədə köhnə yüzbaşılarda persidatə olmaq ondan ötrüdür ki, bələddirlər işə... Sonra edirik əvəz onları ayrı adamları, hansı ki, sonra işə bələd olacaqlar. Kəndin mollaları da sekretar olmağa ixtiyarları var, həmi icrai kamitədə, həmi persidatə milli kamitədə və iləx...“

•••

Seym zamanı Bakıdan Tiflisə getdi. Bir həftə sonra bütün Azərbaycan qozalarına “upalnomoçen” təyin edildi. Özü də gizliyə “İttihad-tərəqqi” firqəsinə girdi. Hərəc-mərclik davam edirdi. Fikir-lər dəyişmişdi. Qətil-qərat və talan başlamışdı. Gücü çatana qan uddururdu. Hərgə-hərgə idi. Adamlar dəyişmişdi. İşin başından yapışırdın. əyağı gedirdi.

Xülasə, türklər gəldi, ingilislər gəldi, ingilislər gəldi, türklər gəldi. “Müsavat” quruldu. Əli böyükölər otayında olduğuna görə tın-tın Musanın nəvəsinin alışı-venışı də yaxşı gedirdi. 20-30 dofo hökumət adına Bakı şəhərinə vəqonlarla buğda göndərdi. Özü zahirdə belə işlərə yaxın durmayırdı. Ancaq lazım gələndə kağızdan düzəldib qazadək ortayına göndərirdi. Arada bir müsavat firqəsinə də girdi. Partlanın üzvü olmaq arzusunda idi. Bununla belə, “İttihad” və “Əhrar” firqələrinə də üzvlük haqqı verirdi. Öz-özünə deyirdi ki: “Nə lazımdır... Bəlkə belə olmasın, belə oldu, hamını ulda saxlamalıdır”.

Çox yaxşı yeyib, gözirdi. Yaxşı bir mülk aldı. Parlanına üzv olmaqdan sonra evlənməkdən başqa bir arzusu yox idi.

Müsavat darmadağın oldu... Azərbaycanca aprel inqilabı başladı. Hökumət yıxıldı. Tuthatut düşdü, qaçaqqaq başladı. Bu, nə qaçdı, nə də tutuldu.

Əyağı qarlıqlar, əli qabarlıqlar iş başına keçdi. Ortağı bir gün ona dedi:

– Bala, gör firqəyə girə bilərsənmi? Mən bu işlərin axırını şulux götürəm. Bəlkə bir növle dükənimizi olimizdə saxlayaq. Kim kimodir? Burada götürməsələr, get Bakıda gir. Axırını birtəhər özünü firqəyə sox!

O, işini uyurdu, firqəyə girdi. İki aydan sonra mosul vəzifəyə də təyin edildi. Köhnə kastyumlarını naftalınlayıb sandığa yıxdı. Brilyant üzüyü çıxardı. Uzunboğaz çəkmə ilə meşin pencek geydi. Döşünü qırmızı bir lentə taxdı. Sarı portfelini gizlədi, olinə böyük və qara bir portfel aldı. Bunun açarını da qırmızı lentə portfelin bir tərəfindən asdı. Ombasının üstünə bağladığı revolverin lüləsi meşin pencekdən iki barmaq bayıra çıxmışdı. Şalvarının qalifesində ikiyaşar doşan balası asudoca gizlənmə bilirdi. Ortağına da xəbər göndərdi ki, – dükəni halə yığışdırma, görək nə olur!

Onu nəçə dofo qozaya göndərmək istədilər, hər birinə bir bəhəna gətirdi, getmədi. Bakıda qalıb öz işində “doğruluq”la xidmət etmək istəyirdi. Tək birçə şeydən qorxurdu: – İdarələrin milliləşməsi!

Buna o heç tərəfdar deyildi. Türkçə savadı az idi. Müdhiş kəlməsini mədhə, sərvət sözünü srut oxuyur, “məcməfih” sözünü dili yatmayırdı.

Halbuki o hər zaman anket doldurarkən “türkçə, rusca ali təhsil” gördüyünü, “vəsiqələrinin anarxiya zamanı qayıb olduğunu” iri xotlorlo yazırdı.

“Qorxan gözə çöp düşər” deyirlər. Bunun da gözünə çöp düşdü. İdarələrdə ciddi və qəti surətdə omr olunurdu ki, işləri milliləşdirsinlər”, çar-qaçar bir tərəfdən torcüməyə, bir tərəfdən də türkçə öyrənməyə çalışdı.

Bir gün bir dostuna görmək üçün başqa bir idarəyə getdi. Dostu orada deyildi. İdarə üçün təsərrüfat parası almağa getmişdi. Tanıdığı bir məşinistka təvouqç etdi ki, bir kağız var, onu torcümə etsin. Kağızı aldı. Baxdı. Şamaxı icraiyyə komitəsinə omr olunurdu ki, “Əzraq” idarəsini tezliklə təsviyyə etsin. Oturdu. Kağızı torcümə etdi.

... İdarəsinin uprodkom likvidatsiya olmaq barədən götürülüb
nomrə 746 dekabrın ayından. Məlumatdan üçün Şamaxı Uspolni-
telnı komitəsinə sədrə!" Sonra bu tərcümonı məşinistkaya oxudu.
Qızıqığz dərindən bir ah çəkib dedi:

— Şəstlıvıy çelovek. Pişet nalevo i napravo!..

O, "N" qəzasında "narodni sudya" oldu. Bir müddətdən sonra beş
milyon pul almağına görə (ki, bu pulu borc almışdı) ÇEKA tutub
Bakıya göndərdi. Bu qalmaqla tainam alı yə yarım ÇEKA-da yatdı.
Bu iş onun həyatında böyük bir inqilab yaradı. Namaz qılmağı, Quran
oxumağı adət elədi. İslam dininin bütün mövhumatını mənimsədi.
Çünki güllələnməkdən çox qorxmışdu. Artıq hər dəfə and içəndə
daha "məslukim haqqı" demoyirdi, "and olsun peyğəmbər" deyirdi.

Həbsdən azad olundu, bir qədər sonra vicudi-paki firqədən nato-
mız göründü, süpürgənin quyruğu bir balaca ona toxundu. Qayıdıb
öz qəzasına getdi. Ümumi həyata indəcə qayıdı. Qabiliyyəti, istə-
dadı yox deyildi: müəllim idi, sonotı vardı. O, bu saat sağdır, tocrubu
ona çox şeylər öyrətmişdir. Məsələn: zohləsi gətirdi bir adam
bitərəflər məclisində mədh edilirsə:

— Cənim, burax son Allah! Axınaxı bir firqəçidir, — deyər, oyar
həmin adam firqəçilər içində mədh edilirsə:

— Boşla getsin, nənəcib bir müsavətçi idi, — deyər.

O, mutaliə edir, çalışır, elmin bir şöbəsində özünü mütoxossis
hesab edir. Cümlə günləri bulvara-zadə çıxarkən, bir cib qəzet, bir
qəldatı kitabla çıxır, marksizmdən danışır, lakin bu barədə səbit,
qəti müəyyən bir məlumatı yoxdur. Klublardakı ədəbi mühazirə-
lərin heç birini qaçırmaz. Orada həmişə görünür. "Qızıl qələm"lər
cəmiyyətinə qəbul olunmaq üçün verdiyi orzonda ləx çıxması da
şəyən-təəssüfdür. Uzun və elmi bir əsər yazmışdısa da, hələ nəşr
edilmək zamanı gəlməmişdir. Bir məclisdə:

— Arkadaşlar, papaqlarınızı çıxarın, bura istidir, çələ çıxanda
sizə soyuq dəyər, — dediyinə görə "hifəzihhə" elminə dair yüksək
məlumatı olduğunu da qeyd etmişdi...

Ozunun hər şeyi tozlanmış, birə boynudərəli paltosu əski halında
qalmışdır. Bu isə heç dəyişməz bir xatıradır. O paltonu "inspektör
narodni uçılışç" olmaq istədiyi zamanlarda tıkdırmışdı.

1928

TAĞI ŞAHBAZI SİMÜRƏ

(1892-1938)

*XX əsr hədi nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Tağı Şahbazi Simürə
Bakı şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini məktəbdə almış, sonra Bakıdakı
rəs-tutar və real məktəblərində oxumuşdur. 1913-cü ildə Xarkov universitetinin
fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olmuş, bir il sonra tibb
fakültəsinə dəyişilmişdir. 1918-ci ildə universiteti bitirib Ukraynada və Rusiyada
müxtəlif ictimai-siyasi vəzifələrdə çalışmışdır. 1920-ci ildə Aprel çevrilişin-
dən sonra respublika xalq maarif komissarının müavini, "Maarif və Mədəniyyə-
t" jurnalının redaktoru, Azərbaycan SSR MİK-in katibi, ADU-nun rektoru,
Xalq Səhiyyə Komissarının müavini vəzifələrində işləmişdir. Ədib 1937-ci ildə
iyul ayında "əks inqilabi millətçi mövqeyinə görə" həbs olunmuş və üçüncü
istintaqlardan sonra 1938-ci il yanvar ayının 2-də uydurma itihamlara əsa-
sən SSR Ali Məhkəməsi Hərbi Kolleqiyasının qərarı ilə güllələnmişdir.*

*Tağı Şahbazi hədi yaradıcılığa 1908-ci ildə Oktay Mirabodan iqtibaslu
yazdığı "Fəhlələrin uşaqları" adlı hekayə ilə başlamışdır. Onun XX əsrin
əvvəllərində qələmə aldığı "Quşlar kimi azad", "Südəq qız", "İki alım",
"Şəkərli çoban", "Aclar", "Aleksandr Fyomç" kimi hekayələrində isisəmar dün-
yası, fanatizm, mədəni gərəlik, xalqdan uzaq ziyahlar tənqid olunur. XX əsrin
1920-1930-cu illərində yazdığı hekayələrdə isə qadın azadlığı, yeni həyat
quruculuğu, kollektivləşmə uğrunda müharizə əsas yer tutur.*

HƏQSIZLIQ DÜNYASINDA

Otağın bir gəşəsində zoif və sarı bonizli bir qadın uzanmışdı.
Bu, gənc yaşlarında vorom xostoliyino düşmüş Rüksara xanım idi.

Saralmış üzündə və çubuq kimi nazikləşmiş qollarında otdən
bir əsər də qalmamışdı, bir dori, bir sümük idi. Amma bununla belə,
Rüksara xanımın keçmişdə nadir bir gözəlliyə malik olduğunu gör-
məmək mümkün deyildi. Üzünün zoif şəkli, dorinə düşmüş və dövrə-
rəsi rəssam ilə qaralanmış kimi görünən iri gözələri, bu gözələri
mühafizə edən uzun kirpikləri, balaca ağzi, nuzik dodaqları, ariq-
lıqdan titləşmiş burnu həmin gözəlliyin birer nişanəsi idi.

Rüksara xanımın keçmiş gözölliynin bir nişanəsi də sinosi üzrə ılan kimi sürünən qoşa hörükləri də qalxıb-düşürdü. Nəzərə elə gəlirdi ki, Rüksara xanımla hərəbər qara hörükləri də nəfəs çəkir...

Rüksara xanım bir il bundan əvvəl soyuqlayıb naxoşlamışdı. Ömründə azar bilməyən bu gənc qadının xəstəliklərinə əvvəlcədən etina edilməmişdi. Türkcəyə ilə keçəcəyini zənn edərək, lazımı tədavi olunmamışdı. Lakin naxoşluğun uzanması da Rüksara xanımın qayınana və qayınatasının xoşuna gətirmiydi. Bu da sərbəsləşmişdi.

Əvvələn, Rüksara xanımın il uzununu yatmasına görə, ev işlərinə köməyi də dəyməyirdi. İkincisi də, bu "uruz hokimlərinə" çağırın onların yazdıqları bahalı-bahalı dava-dərmanları almaq bir çox izafə pul tələh edirdi. Bu xərc məsələsi Rüksara xanımın qayınatası Hacı Muxtar üçün ən kəskin məsələ idi.

Hacı Muxtarın hər işdən toqib etdiyi bir qanun vardısı, o da ümumən az xərc etməkdir.

Əvvələn bəri bu qanunla yaşayan və bu qanun sayosində "beş-on şahı" qazanmış olan Hacı Muxtar, indi - ev və gəmişi bolşevik hökuməti tərəfindən zəbt olunandan sonra, qənaət üsulunu daha da dərinləşdirmişdi. Holu yaxşı ki, Hacı Muxtar başqaları kimi pulunu banka qoymamışdı. Yoxsa qırx il müddətində "dişlə-dimaqla" topladığı qara pul, gəmi və imarət kimi, bir günün içində olından çıxacaqdı. Onda Hacı ya görək evin var-yox olan müxəlləfatını satıb dolanaydı, ya da ki muzdurluq edə idi... "Kim bilir ki, bu bolşeviklərin dövrü nə qədər sürəcəkdir!" - deyərək Hacı Muxtar düşündü. Ona görə də qət eləmişdi ki, hər halda qənaətlə dolanmaq yaxşıdır.

Rüksara xanımın naxoşlaması - bu lap artıq xərc istəyirdi. Həkimin də elə bil ki, heç dünyadan xəbəri yoxdur; Abastuman və ya Kırma aparılmasını təklif edir. Lakin Hacı Muxtar bu məsələyə razı ola bilərdimi? Əlbəttə ki, yox!

Naxoş Abastumana və ya Kırma göndərilə, səhhət taparmı, yoxmu? Bunu indidən bilmək olmaz; amma bu cür müalicənin təsirini Hacı Muxtarın bolşeviklərdən gizlətdiyi sandığı hiss edəcəkdir. "Nə lazımı, aparılmasa nə olar? Rüksara xanım gənc yaşında ikən ölür, tələf olarmı?"

- Bütün məxluq öləcək! ... Ya beş gün əvvəl, ya beş gün sonra!... Sağalmağ isə - bu, Allahın əmrinə bağlıdır! Allah istəsə, naxoş burada da səhhət tapar... İstəməzsə, dünyanı gözdir, bir şey çıxmaz.

Hacı Muxtarın arvadı Gülbacı ərinin bu fikrini çox yaxşı dərk eləmişdi. Yanında Rüksara xanımın müalicəsindən söhbət açıldıqda deyirdi:

- Hokim də deyir ki, səhərdə saxlamayın, Kırma aparın, nə bilim, hara aparın... Deyirəm ey-y-y... son də bəxtovorlıqdan dom vurursan. O sayaq azarlıya səfəli yərlər nə çarə edəcək?

Bu da Gülbacının müalicəsi!

Bos Rüksara xanımın orı Kərbəlayı Səftor nə deyirdi?

Arvadı naxoşlayandan sonra Kərbəlayı Səftor ev işləri ilə əsla maraqlanmırdı. Bilərkən ev qadınından danışanda özünü bədbəxt göstərməyə çalışırdı.

- Fələk mənəmlə rəftar etmir. Nə cədim, gətirməyəndə, gətirməyir. Bədbəxtəm.

Zənn edilməsin ki, Səftor arvadının xəstəliklərinə və bu xəstəlikdən tələf olma biləcəyini özündən ötrü bir bədbəxtlik sanırdı.

Yox!

Səftor özünü yalnız ona görə bədbəxt və tələsiz hesab edirdi ki, arvadı Rüksara xanımın naxoşluğu uzanırdı və arzu etdiyi kimi təzə tamamilə olmayırdı.

Bədbəxt oldum, - deyərək öz-özünü o, belə fikir edirdi: "Ölseydi, canım qurtardı".

Odur ki, xəstə ümidisiz bir halda özbaşına buraxılmışdı. Nə qayınata, nə qayınana, nə də or onun qayışında deyildi. Ancaq Səftorin bacısı Reyhan xanım naxoşa pərostarlıq edirdi.

Döğrudür, hərdən bir Rüksara xanımın ata və anası gəlib əhval soruşarlardı, lakin qızlarının müalicəsi barədə bir şey bilməyirdilər, çünki bu məsələ Hacı Muxtarın daxili işi hesab olunurdu və Həkimin daxili işlərinə qarışmağı əsla cürot etmirdilər.

Hacı Muxtarın arvadı bunlara belə cavab verirdi:

- Elə bil ki, sağ olım yoxdur... Çox çətin keçir, gəlsiniz ev nə olacaq, ay bəlam!..

Ömründə azar bilmədiyindənmi, gənc olduğundanmi, Rüksara xanım sağalacağına inanır və səhhət tapıb yataqdan duracağına artıq ümidlə gözləyirdi.

Çox vaxt tok qalarkən, bu barədə düşündü, hərdən bir də keçmiş günləri xatırlayırdı.

Bu gün də Rüksara xanım tok idi. Yəni keçmiş günlərinə yadına salırdı. Amma nədonso, bugünkü xətirolər ona çox təsir edirdi.

Rüxsara xanımın xatirələri çoculuq oyyamından başlayırdı. On yaşlarında molla Səkinonin məktobində Quranı tamam etmişdi. Başqa kitabdan dərs oxumasına atası razı olmamışdı. Ona görə də Quranı çıxandan sonra, molla Səkinonin məktobini tərk etmişdi.

Bu zaman ev işlərində anasına kömək edər və o işlərlə məşğul olardı.

Yadımdadır, on iki yaşında idi. Atasının dostu Korbolayı Əzimin qızı Fırəngizlə bərabər arağın çəkirdi. Hər ikisi incə surətdə gülbətin işi işləyirdi.

Fırəngizin qardaşı Həsən, onlar üçün toxum və saqqız alardı. Onlarla bir yaşda idi. Qızlar əl işi ilə məşğul olan saatlarda çox vaxt Həsən də onların yanında oturub dərslərini oxuyurdu. Hər dəfə bir üçü bir yerdə oynadıqları da "beşdəş" oyunu olardı...

Həsən onları anda, oyunun qaydası mövcubincə bacısını əlinə döyürdü, amma Rüxsara xanımın əlinə vurmağa ürəyi gəlməzdi.

– Sənə bağışladım. – deyər Rüxsaranın uzanmış əlini tutardı. Onda bir-birinə baxıb gülürdülər...

Rüxsara xanımın yadımdadır... Həsən üçün bir yaxşı arağın çəkmişdi. Üstündə nə qədər çalışmış, nə qədər səy etmişdi!.. Bir gün Fırəngizdən təvəqqe etdi ki, arağın Həsənə bağışlasın. Ancaq Rüxsaranın tərəfindən olduğunu deməsin...

– Söylə ki, özün çəkmişəm. Qoy bilsin!

– Nə üçün? Qoy bilsin!

– Yox, bilsin!

Fırəngiz çatma yaşlarını dartaraq:

– De görürəm, biləndə nə olar? – deyər sordu.

Rüxsara xanım "istəmirəm" cavabını verdi. O arağın indi də Rüxsara xanımın gözü qarşısındadır...

Bənövşə rəngli bir arağın idi...

Özü də Həsənə yaxşı yaraşırıdı...

Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşırıdı ki, onu Rüxsara xanım xüsusi səy və səhiyyə ilə çəkmişdi?! Bəlkə ona görə yaxşı yaraşırıdı ki, Həsən Rüxsara xanımın xoşuna gəlirdi?!

Bir axşam Rüxsara xanım yəno Fırəngizin yanında idi. Rüxsara xanımın ardınca evlərdən adam gələcəkdi. Gözlədi, gələn olmadı. Fırəngiz təklif etdi:

– Qoy Həsən aparıb ötürsün!

Rüxsara xanım razı oldu...

Həsən irəlidi, Rüxsara xanım da onun ardınca gedirdi.

Uzun dalandan keçərkən, necə oldusa, Həsən ayaq saxladı, Rüxsara xanım ilə yan-yanə getməyə başladı.

– Niyə üzünü bərk-bərk örtürsən?

– Elə-bələ...

Rüxsara xanım ixtiyarsız üzünü açdı. Bərk Həsən çadranın üstündən Rüxsara xanımı qacaqladı... Hər ikisi dayandı... Dalan xolvet idi... Heç kim yox idi... Adam olsaydı da, Rüxsara xanımı görməyəcəkdi.

O ancaq Həsənin horatlı nəfəsi ilə çəpli dodaqlarını hiss edirdi.

Yəno yollarına davam etdilər... Bir sözs danışmadılar. Sözs həcat vardı?!.. Mütaqabil məhəbbətlə dolu iki qəlb bir-birini danışsız anlayırdı...

Öskürək gəlməsi Rüxsara xanımı şirin xatirələrdən ayırırdı... Olaq qarənliqləşdi... Qapı açıldı: Reyhan xanım daxil oldu. Rüxsara xanımı görünce gülümsəndi; muncuq kimi düzülmiş ağı dişləri göründü...

– Yatmışdın deyosən, qofıldən sənə ayıldım?

– Yox, yatmamışdım... Huşa getmişdim...

Reyhan xanım naxoşun yatağına yaxın gəlib, bacılığının üzünə diqqətli baxdı, sonra onun alınının bahar şəbnomini xatırladan torini sildi.

– Bilirsen, yəno qadınlar klubuna getmişdim; bibigildən gəlirdim, dedim, baxım bir görünmə nə var... Bir az da orada gecikdim. Qadınlar barəsində birisi danışırıdı... Adam o qədər idi ki, böyük zal olmuşdu.

– Danışan nə deyirdi?

– Mən o yerdə qatdım ki, deyirdi: "İndi biz qadınlar daha qul deyilik. Şura hökuməti bizə də azadlıq verdi. Bundan sonra görək öz hüququmuzu olimizdə saxlayağ..." Çox bələ-bələ sözlər deyirdi. Bələ xoşuma gəldi ki...

– Qoy buradan durum, mən də gedəcəyəm.

– Mən sənə apararam, heç kəs bilməz...

– Qoy bilsinlər! Qorxmayırım...

Sonra Reyhan xanım naxoşdan nə istədiyini sordu:

– Nə istəyirsen, de, götürüm. Süd içirsen?

Rüxsara xanım toşokkür izhar etmədi gözlləri ilə sevdiyi yoldaşına baxıb, başını torpətdi, bir şey istədiyini bildirdi.

– Yox... süd iç!.. Tez yaxşı olarsan!.. Qoy götürüm!..

Rüxsara xanım illərdən bəri sevdiyi Reyhan xanıma indi daha artıq məhəbbət bəsləyirdi. Reyhan xanım onun yeganə həmdomi, səhəb edən i...

İçəri evlərdən Reyhan xanımın anası Gülbacının sosi eşildidi:

- Ay qız, yeno orada nə oynayırsan? Gəl görüm... Bayaq da bibi-gilə getməyin iki saat çəkdi. Axsəmdir, samavarı qaynat!

Həmişə Reyhan xanım Rüksaranın yanına gələndə anası bir şeyi bəhanə edib qızını sözlərdi. Reyhan xanım da naxoşun otağını tərək etməyə məcbur olurdu.

- Gedim, yeno çağır. Bu gün lap açıqlıdır.

Reyhan xanım gedəndən sonra yeno Rüksara xanım öz xatirələrinə qorq oldu.

...Yaxşı yadımdadır. Firəngizin toyu idi. Bütün bu toy gecəsi Rüksara xanım bir neçə dofo Hosonı gördü... Hoson ona çox baxırdı. Oğlan evindən Firəngizi aparmağa goldilər... Rüksara xanım Firəngizin soldığı idi. Golini ər evinə müşayiət etdi. Lakin görünməmiş bir iş: golinin qardaşı, golini aparanda evdə qalar. Hoson isə bu adəti pozdu...

Bacısın yol uzaq etmək fikri ilə o da getdi. Amma necə oldusa, qayıdarkən Rüksara xanım Həsənlə bərabər bir faytona mindilər. Başqa bir kəs olmadı... Yol uzun, aşkar şeydir ki, söhbət Firəngizdən olmalı idi... Rüksara xanım söz açdı:

- Yazıq Firəngiz ağlayırdı... Deyir: "Mənə tək buraxmayın!"

- Nə üçün?

- Çünki onun görməmiş, sevməmişdir. Mən də ağladım.

- Sən nə üçün, Rüksara?

- Firəngizə yazığım gəldi...

Həsən bir söz demədi...

Ancaq Rüksara xanımın olını ityayarsız tutub sıxdı. Rüksara xanım da o sayaq cavab verdi. O yol uzununu Rüksara xanım nə xoş dəqiqələr keçirdi! Xatirədən çıxamaz... Eyo az qalmışdı. Hosən atəşli dodaqlarını Rüksaranın dodaqlarından ayırıb:

- Firəngiz xoşbəxt olacaqmı? - Bilmirəm. Mən bu geco xoşbəxtəm, - dedi və olavə etdi ki: - Söz versəydin, həmişəlik mənə xoşbəxt edərdin. Nə deyirsən?

Rüksara xanım bir söz söyləmək istədi, lakin dəyə bilmədi.

Eyə çatdılar. Hosən Rüksaranın iki əlini tutub, yeno sordu:

- Mənə nə deyirsən?

Rüksara xanım cavab vermədi... O vaxt Rüksara xanım bilməyirdi ki, qızın ityayarı özündə olmalıdır. Atasından qorxurdu.

O gündən sonra Həsənlə görüşmədilər. Həsən başqa pəhorə olumağa getdi...

Qapının açılması Rüksara xanımı ayıldı. Gələn yeno Reyhan xanım idi. Rüksara xanım üçün sūd gətirmişdi.

Rüksara xanımın qızarmış yanaqları Reyhan xanımın diqqətini cəlb etdi... Reyhan xanım olını Rüksara xanımın alına qoydu... Rüksara xanım qızdırmağa başlayırdı.

- Reyhan! Getmə... Yanımda qal!.. Qorxuram...

Rüksara xanım nədən qorxurdu? Onu qorxudan, xatirələrinin məbədidi. Burayadək gələn xatirələri ömrünün xoş doqiqələrini yada salırdısa, bundan sonrakı xatirələri bir qəm doryasından ibarət idi; Rüksara xanım bir daha o doryada boğulmaq istəmirdi.

- Nə var ki, nədən qorxursan?

- Keçmiş günlər yadıma düşür... Üroyim davam etmir.

- Qorxma! Yadımdan çıxart!.. Bir aydan sonra camaat bağa köçəcək, biz də gedəcəyik. Orada lap yaxşı olarsan... İndi bir az yat!..

- Yata bilmirəm.

Elektrik şüası naxoşun üzünə düşdü, gözlerini qamaşdırdı...

Reyhan xanım axtarıb bir ipək parçası ilə işığı örtüdü. Rüksara xanım gözünü açdı. Lampa şüasından onun gözlerini mühafizə edən parçanı tanıdı. Firəngizlə bərabər çəkdiyi ol işlərindən biri idi. Lakin toossü! ...Həsən üçün çəkdiyi aracağın da bu parçadan idi.

- Rüksara, bu sūd iç, bacım; mən də gəlirəm. Sonin üçün firmi bəşirirəm...

Reyhan xanım getdi.

Rüksara xanım gətirilən süddən bir az içdi. Sonra stokanı bir torəfə qoydu. Gözlerini lampanın üzünə salınmış örtüyə dikdi. Yorulmuş gözlorinə huş gətməyə başladı. Keçmişin canlı xatirələri yeno Rüksara xanımın gözlləri qarşısında durdu. Foc-foc gələn bu xatirələri qovmaq istəyirdisə də, qüvvəsi çatmayıb, müvəffəq ola bilməyirdi.

Yadımdadır... Soruşmadan, fikir və royini bilmədən atası onu Kərbəlayı Səftərə əvə verdi...

Hacı Muxtarın xahişini atası rodd etmək istəməmişdi. Rüksara xanım da atasının sözündən çıxma bilməmişdi.

Nə edə bilərdi? Ölkəyə təvo qaydamı qoyacaqdı?

Bir axşam onu da Firəngiz kimi köçürdülər. O da Firəngiz kimi ağladı. Həmin indiyə uzandıqı otaqda buraxıb getdilər.

Həyatının qəmli günləri əro gedəndən sonra başladı. Əziyyət və məşoqqətlərin intəhası görünmədi.

Hacı Muxtar evin bütün işini Rüksara xanımın boynuna yükledi. Qız zərif əlləri ilə paltar yudu, xomir yoğurdu, hotta axır zamanlar çörək yapmaq da ona hovala olundu. Birca Reyhan xanım anasının acıqlanmasına haxmayaraq Rüksara xanıma kömək edirdi.

Xatırlayır: bir dəfə ona şikayət etdi. Kərbəlayı Səftər clo bərk qişirdi ki:

– Mən bilməyirəm, mən ev işinə qarışmayıram. Anam nə desə odur, ona qulaq as!

Gülbacı da, Allah göstərməsən, bir dəqiqə də gəlinin rahat oturmama razı olmayırdı.

Qayğı və nozakət içərisində böyüdülmüş zərif bədən ağır işlərə davam etmədi. Rüksara xanım günü-gündən solmağa başladı.

Bir dəfə çörək yapıqdan sonra qayınanasının təkidliyə orinin paltarını yudu. O gün soyuqlayır naxoşladı. Əvvəldən naxoşluğuna fikir verən olmadı. Lazımı surətdə tədavi edilmədi. Günürlər, aylar keçdi. Xəstə yataqdan dura bilmədi...

Qapı cırlıladı. Rüksara xanım gözlərini açdı. Bu dəfə gəlon Kərbəlayı Səftər idi.

– Hə, necəsən?

Rüksara xanım Kərbəlayı Səftərin tox və hənri sifətini görüb, bir söz demədi, oturfına göz gəzdirdi.

Səftər də diqqətlə otağın hər bucağına baxdı. Otaqda Rüksara xanımın atası evindən gətirilmiş şeylərdən başqa bir şey görmədi.

– Qorxma, ürəyinə başqa fikir-filan getirmə!

Bu dildə Kərbəlayı Səftər bir dəfə də olsun, Rüksara xanımla danışmamışdı. Rüksara xanım clə zənn etdi ki, bu gün o, bir qədər yaxşıdır, zəlon xoş söz söyləməyən Kərbəlayı Səftər də ona "qorxma" deyir, təsəlli verir. Sevinmək istədi. Yan-yörəsinə baxdı...

Lakin Kərbəlayı Səftər ayrı bir şey düşünürdü. O fikir edirdi ki, Rüksara xanım ölmasını yuqın edib də, atası evindən gətirdiyi şeylərin heyyəsiləyir. Bu bərədə də arvadına təsəlli vermək üçün:

– Qorxma, rahat ol! Səndən sonra yad adam sənin şeylərinə ol vurmayacaq. Sənin ev-əşiyinə bacın sahib olacaqdır, – dedi.

Rüksara xanım bu vəhşi sözləri eşidincə, başını qaldırıb, zoif qollarına təkliyə etdi. Hiddətli nəzərlə Kərbəlayı Səftərə baxdı.

– Dəha urəyini sıxma, Allah işidir. Bacı sənidir.

– Danışma, cəllad! Qarşımda durma!..

Reyhan xanımın daxil olması bu danışığı kəsdi. Kərbəlayı Səftər çıxdı. Rüksara xanım əlləri ilə üzünü örtüdü.

– Nə oldu? Nə üçün belə oldun? – deyə Reyhan xanım gətirdiyi fimi boşqabını bir tərəfə qoyub, Rüksara xanımın başını qucaqladı. – Sən ağlayırsan? Bu nədir?

Rüksara xanım doğrudan da ağlayırdı. Bu gün bədbəxt onun anladı ki, onun ölmasını yuqın edilmişdir. Bildi ki, orı Səftər onun ölmasını gözləyir: gözləyir ki, onun yerinə bacısı Gülnisani alsın.

– Reyhan, səhə Gülnisani çağır.

– Yaxşı! Sən də bu firmini ye, sonra yat; bu gün heç yatmadın.

– Sağ ol, bacım!

Reyhan xanım getdi... Rüksara xanım gözlərini yumdu, ancaq yata bilmədi...

Səhər təzdon Reyhan xanım Gülnisani çağırırdı.

– Rüksara, Gülnisa gəldi...

Rüksara xanım yuxulu gözlərini açıb bacısını gördü. İşarə ilə yanında oturmasını rica etdi.

– Bacı, kefin yaxşıdır? Bu gün clə özüm gələcəkdim...

Rüksara xanım solğun nəzərlə əvvəl bacısına, sonra Reyhan xanıma baxıb, dodaqlarını bir-birinə döydü. Məlum idi ki, bir şey söyləmək istəyir, lakin söylədiyi eşidilmədi, anlaşılmadı.

Reyhan xanımla Gülnisanın nəzorləri bir-birinə rast gəldi. Hər biri düşünürdü. Lakin Gülnisa Rüksara xanımın fikrindən nələor keçədiyi, nə demək istədiyini bilmirdi. Sordular, Rüksara xanım cavab vermədi. Gözlərini yumdu. Dodaqları torpəndi... Dorindən bir ah çəkdi.. Əzəbdən qurtardı.

Bacısına deyəcəyi sözləri Rüksara xanım söyləyə bilmədi.

Bir dəqiqədən sonra Reyhan xanımla Gülnisanın ağlaşması ətrafı basdı.

Rüksara xanımın qayınanası Gülbacı ağlaşma sosisi eşidib özünü hövlnək otağa saldı.

– Gətdi... Vayy... İndi bolşeviklər bu otağı da olimizdən alırlar, – deyə iki olini başına vurdu.

ZƏRİFƏ

Yevlax stansiyasında bir çox yolçu toplanmışdı. Mövqifdə oturmaq deyil, durmağa belə yer yox idi. Bu adamlar Tiflisdən Bakıya gedən qatarı gözlüyürdülər. Qatar gecikmişdi. Buna görə də buradakı adamlar diltxor idi. Yevlaxın istisi, milçöyü əsəbiləşmiş adamların ovqatını daha da acılaşdırmaqda idi.

Stansiya naçalniki qatarın no vaxt gələcəyini yəqin bilməyirdi. Deyəsən, bütün camaat içində sakit birco bu naçalnik idi: no toləsir, no əsəbiləşir, no do ovqatını tolx edirdi. Sakit-sakit qatarın gəlməsini gözlüyürdü.

Stansiyalarda hadisələrin gedişinə tabe olaraq, saatlarla gözləməkdən inciməyən və heç kimo şikayət etməyən kəndlilər do bu gün adı sakitliklərini itirib gözləməkdən bezərənmişdilər.

Stansiyada toplanmış müsəfirələr arasında hamısından artıq narahat olan və həyəcan içində o yan-bu yana qaçan bir gənc qadın idi. Bu, özünə diqqət cəlb edirdi. Gözəl surət sahibi olan bu qadın qara paltar geymiş, başına yaşıl qıraqlı ağ ipək kolağayı salmışdı. Başının vumşaq tükləri üzərində ipək kolağayı durmayır, çiyinə düşürdü. O da hər dəfə sağ əlinin zorif bir hərəkəti ilə örpəyi alının üstünə çəkirdi.

Mən bir neçə dəfə qadını mövqif müdirinin kabinetinə girib-çıxan görmüş və zənn etmişdim ki, bunun belə toləməsinin bir səbəbi vardır. Bəlkə belə səbəbin varlığına görə idi ki, o no ona baxanları və no buraya cəm olmaş müsəfirələri görməyirdi.

Bu dəfə mən do müdirin kabinetində durub ondan molumat almaq istəyirdim. Bu qadın daxil oldu. Müdir telefonla danışdı. Mən geri çəkilib, bu xoşsifət qadına müdirin stoluna yaxın durmaq üçün yol verdim.

Gənc qadın mənim bu hərəkətimi anlayaraq, uzun kirpikli qara gözələrinin ucı ilə mənə tərəf baxıb "Sag olun!" - dedi və müdiri müraciət etdi.

- Yerlər bərosində molumat aldınızmi?

Müdir başını qaldırmayaraq:

- Yox, - dedi və sonra dodaqlı əlavə etdi: - Güman etməyirəm ki, çox yer olsun... Qatarlar dolu gəlirlər.

Mən bilməyirəm: necə olsa, mən bu qatarla goruk yola düşəm. Sızdan necə edirəm ki, mənə kömək edəsiniz, - deyə qadın tokid edirdi.

- Ycr olmasa...

- Mən qala bilmərəm.

Onun sözündə elo bir toskinlik var idi ki, heç kimo ona etiraz etməyə cürət edib bilməzdi.

Bu artıq mənim diqqətimi colb etdi. Mən qatarların divardan asılmış gediş-gəliş codvolino baxar kimi, durub tam diqqətlə qadını dinloyir, onun danışığı və hərəkətinə tamaşa edirdim. Bu vaxt mən onun üzünün yarımsı gördüm. Qızarmış yanaqları, uzun kirpikləri, iri gözələrinin süzgün baxışı ona molahot verirdi. Onun zahiri gözəlliyindən daha dərin təsir edən qoti, cürotli, ozmlı danışığı idi.

İllərə zülm çökmiş türk qadını, son çoxdanımı belə səfərə çıxırsan? Çoxdanımı qorxduğun, qorxmağa moctur edildiyini müdirlə tam ixtiyara malik bir vətəndaş kimi danışdırdın?

Qadın kabinetdən çıxdı.

Mən mövqif müdirindən istədiyim yoxlamaları sorub çıxdım. Qoca bir kondli haman qadınla danışdı:

- Son verdiyin orizonin cavabı çıxıb, ömrün artıq olsun, gedirom. Son haraya?

- Mən do Bakıya.

- Bes mokitob, qızlar no olacaq? Qayıdırsanmi?

- Mən gedirom, başqası golor. Qızlar oxuyacaq, hamı da mono sız veribdir.

Bu vaxt zong çalındı və qatarın yaxın mövqifdən çıxdığını xəbor verdi. Hamı müsəfirələr kassa qabağına toplandılar. Bilet... filan... aldıq. Qatara minəndən sonra biz haman qadınla bir kupeyo düşdük.

Yolda yavaş-yavaş tanış olduq. Adını öyrəndim - Zorifo xanım idi. Bu gənc qadın müəllim işi. O danışdığı kondli do haman qadının müəllimlik etdiyi kəndin camaatından imiş. Mənim maraqlandığımı görünco, qadın dolu üroyini bəşaltmağa ehtiyac hiss edirdi ki, mənə uzun və acı bir ohvalat söylədi. Söylodice iri gözələri dolurdu, öləndiki redüküldən bir yaylıq çıxanb gözələrinin silir və hekayəsinə davam edirdi. Qoy özü ohvalatı nağıl etsin:

- Atam alverlə məşğul idi. Sübh təzdon cvdon gedor, yalnız axşam hava qaralanda qayıdardı. Atamın farsca yaxşı savadı var idi... Axşam şamdan sonra məşin cildli böyük kitablardan birini açib oxuyardı. Hərdən bir do bu kitabları avazlı oxuyardı. Onda mən onun qarşısında durub diqqətlə dinloyir, amma heç şey anlamayırdım. Atamın kitab oxuması mənə həvosləndirirdi. Mən do onun kimi oxu-

maq istəyirdim. Bir dəfə də atama dedim ki, mən də o kitabları oxumaq istəyirəm.

Cavabında atam dedi ki, o monim oxumaq istədiyimə etiraz etməyin; lakin mümkün deyildir. Qızlara məxsus elə bir həyalı məktəb yoxdur.

– Bəs qız məktəbləri nədir?

– Onların sözünü danışma, yaramaz.

Lakin mən bu sözlərin mənasını qanmadım, mübahisə də etmədim. Mənim or evində olan bacım da savadsız idi. Hər dəfə bir onu yoxlamağa gedirdim. Çox pis halda yaşayırdı. Yazığı səhədən axşamədək işlədirdilər. Mən ondan əhval soranda deyirdi:

Satılmış qul kimi işləyirəm.

Bir gün yenə bacımın yanına gəlmişdim. Bilirdim nə olmuşdu ki, on açıqlanmışdı; nə dedisə, bacım cavab qayıtdı. Əri divardan asılmış "tatarını" götürüb, bacımı döyməyə başladı.

Mən çıxdım. Ağlaya-ağlaya evə qayıdıb, anama dedim. Anam bu vaxt naxoş idi. Axşam atam gəldi. Ona da xəbər verdim.

– O bizim ixtiyarımızda deyildir. Biz orla arvadın arasına girə bilmərik. – dedi.

Anam da onunla razı idi ki, heç bir söz demədi. Amma mən bu əhvalatla heç də razı olmaq istəməyirdim. Eyvahl, mən də ərə verəcək və sonra bacım kimi döyüləcəyəm! Bu fikir mənim başımdan çıxmıyordu. Mən belə yaşamaq istəmirdim.

Mənim qardaşım məktəbdə oxuyurdu. Hər gün məktəbdən gələndə qəzet, jurnal gətirib oxumağa başlardı. Mən də onun yanında oturdum.

Mənim dinlədiyimi gören qardaşım ucadan oxumağa başladı. Anlamadığım yerlərini mənə öz sözü ilə söylədi.

Qəzet və jurnal yazıları məni xoşlandırırdı. Burada elm və maarifdən yazılırdı. Ancaq bu yazılardan arvadlar istifadə edə bilməyirdilər. Bilirdim bütün qızlar, arvadlar savadsız idilər. Qardaşım yavaş-yavaş mənə hərfli öyrətməyə başladı. Neçə aydan sonra birinci qiraət kitabını qurtardım.

İndi hiqinə-hiqinə oxuya bilirdim. Amma çox vaxt oxuduğumu qanmayırdım. İnqilab düşdü, işlər dəyişdi. Qızlar üçün hər yanda məktəb açıldı. Mənim məktəbə gəlməyimi heç kəs bir söz demədi. Məni qardaşım məktəbə aparıb yazdırdı. Bu vaxt anam da ölmüşdü.

Atam məndən soruşurdu:

– Nə qədər oxuyacaqsan?

Mən cavabında deyirdim:

– Müəllimə olmaq istəyirəm.

Mənim fikrim bu idi ki, məktəbi bitirib müəllimlik etməyə hazırlanırdım; çünki cəhəllət dünyasında günahsız boğulub, həlak olan bacılarıma kömək etmək istəyirdim.

– Qoy bacılarım oxusunlar, öz ixtiyarlarını düşünsünlər. Onda onlar qul kimi yaşamazlar.

Bu mənim qəti fikrim idi.

Oxuduğum məktəbin müəllim və müəllimlərinə baxıb həsəd aparırdım. Nə xoşbəxt idilər ki, yüzlerce özillməyə məhkum qızları fəlakətdən xilas edirdilər! Mən çox soylo dərslərimi hazırlayırdım. Məni təqdir edirdilər. Sınıf müəllimimiz bizim sinfə cürbəcür qiraət kitabları verirdi. Mən bu kitabları tez-tez oxuyub qayıtırdım.

Bir gün yenə dərslərdən sonra kitab paylayarkən müəllimimiz bütün qızlara kitab verib yola saldı. Mənə iki kitab verəcəyini söylədi.

Qızlar gətirmişdi. Müəllim gedib müəllimlərin odasından iki kitab gətirdi. Aldım, təşəkkürlər etdim. Bərabər çıxdıq. Müəllim mənimlə söhbət edə-ədə gəldi. Yolda xudəlifəz edib döndü. Mən ona bir müəllim, bir ustad kimi baxırdım. Mən nə bilim ki, fikrindən nələ keçirmiş. Sonralar da bir neçə dəfə məktəbdən bərabər çıxdıq.

Bir gün məktəbdən çıxarkən, o mənə axşam gəlməyi təklif etdi:

– Gəliniz, sizə bir-iki kitab verib, yazı tapşıracağam.

Gəldim, müəllimləmə məxsus otaqda məni gözləyirdi. İçəriyə dəvət etdi. Həmişəki kimi yenə söhbətə başladı. Əvvəlcə ədəbiyyatdan, şeirdən danışdı. Sonra: "Qadın azadlığı bizim on birinci işimiz olmalıdır", – deyər qadın azadlığı üçün aparılan mübarizə haqqında söylədi. Mən onu dinləyirdim. Sevinirdim ki, kişilər arasında da qadın hüququ üçün belə çalışınlar var. Səhətini bitirir-bitirməz mən ondan verəcəyi kitabı rica etdim.

– Evdə unudum, – dedi və sonra tez olavə etdi: – Gedək, evimiz yol üstündədir, verim.

Mən heç bir şey güman etməyirdim. Ruzı oldum. Çıxdıq. Səhət edə-ədə evlərinə yanaşdıq. Mən qapıda gözləmək istədim.

– Ayıbdır, açıqfikirli bir qıza qapıda gözləmək yaramır? Buyurun içəri gedək.

Mən utandım. Raza oldum. Birinci dofo mən onun mənzilini gördüm. Məni oturmağa davət etdi. Kitab şkaflının qarşısında durub bir çox kitabları mənə göstərdi, hər osor barosindo molumat verdi. Mən onu diqqətlə dinləyirdim. Ürayımə bir şey belə gətməyirdim. O da bunu hiss edirmiş kimi, məni məşğul etməyə çalışdı. Axırda mənə bir-iki kitab verdi. Qalxdım. O, mənim əlimi tutub sıxdı və dedi:

- Sizin kimi azad qızlarımızı görəndə qolbimdə bir sevincə günəşi tulu edir.

Nə demək istədiyini bilmədim. Ancaq baxışı mənim xoşuma gəlirdi. Lakin o mənim müəllimim idi. Bir şagird müəllimindən nə üçün qorxmalıdır?

Tez burada uqdundu. Bir az durdu. Yaşarmış gözlorini olındəki kiçik yaylıqın ucu ilə sildi. Yəno davam etdi.

- Bundan sonra bir neçə dofo o məni evinə çağırub kitab verdi. Onun şirin danışığı, geniş biliyi mənim xoşuma gəlirdi. O, çox şeir bilirdi. Hər dofo mənə yeni-yeni şeirlər oxuyardı. Mən şeiri çox sevirdim. Müəllim də bunu bilirdi.

Bir dofo yəno müəllim məni dərindən sonra saxladı. Yeni kitab verəcəyini söylədi. Bərabər evinə gəldi. Otağa daxil olan kimi mənə konfet təklif etdi. Özü isə kitab axtarmağa məşğul oldu. Mən konfetlərdən yemədim. Müəllim gözəlti baxmış ki, kitabı tapıb, yanımda oturdu. sonra mənə konfetlərdən yemədim. Müəllim gözəlti baxmış ki, kitabı tapıb, yanımda oturdu. sonra mənə konfetlərdən yemədim. Müəllim gözəlti baxmış ki, kitabı tapıb, yanımda oturdu.

Örəyimi sındırırsınız. Rica edirəm, - dedi.

Mən aldım, yedim. Sonra qalxıb şkaflıdan şərab şüşəsi çıxarıb, iki qədəhə tökdü. Mən içmədim. Özü bir-ikisini içdi. Gözlori işıldayırdı. Mən getməyə hazırlanırdım. Konfetdən sonra da özümü yaxşı hiss etməyirdim. Kitabı alıb çıxmaq istədim. Birdən müəllim məni qucaqladı və öpməyə başladı. Mən özümü şaşırırdım. Qollarından xilas olmaq istədim. Lakin ollərini buraxmadı. Məni taxtın üzərinə yıxdı. Mən çıxmaq istədim. Qolu ilə ağzımı tutdu... Bütün ağırılığı ilə üzərimə yıxdı... Nəfəsim kəsildi...

Məni öv etməlisiniz, özümü itirmişdim. Hər halda mən barə-nizdə günahkaram.

Mən dinnəyirdim. Nə deyəcəkdir? O isə danışdı:
- Ancaq söyləyiniz. Məni gölərsinizmi? Mən sizi almaq, sizinlə həyatını birləşdirmək istəyirəm. Rədd etməyiniz... Sevirəm... Yalnız...

Mən qalxdım, çıxdım. nə edəcəyimi bilməyirdim. Məktəbə davam edədimmi, şikayət edədimmi, lakin doğrudan sevirimi? Mən özümde ona

qarşı bir şagird hissi duyurdum. İndi o mənim qarşımda müəllim, ustad deyil, bir kişi idi. Mən ona nə kimi hiss bəslədiyimi aydınlaşdırmağa bilməyirdim və anlamıyordum. Bu vaxt mən axırncı sinifdə idim. O gündən sonra bizim münasibətimiz dəyişdi. Mən onu rədd etmə bilmədim. Üzərimdə onun anlaşılmaz bir hakimiyyəti dururdu və mən də ona tabe idim. Nə üçün, bilməyirdim.

İnqilab hərəkatı məni maraqlandırdı, mübarizəyə çağırırdı. Mən həttə istəyirdim ki, Gənclər İttifaqına daxil olam. Məktəbdə komsomol təşkilatı yox idi. Bir dofo bu xüsusda müəllimə də dedim, lə təəccüb etdi ki:

- Komsomola yazılmaq?... Nə danışırırsınız! Komsomol həyatı qızların yeri deyildir, bu fikri buraxınız.

Komsomol barəsində lə şeylər danışdı ki, söyləmək mümkün deyil.

Mənim təxərrüvüm odur ki, mənim müəllimim dediklərinə görə mən daha komsomola yazılmaq məqsədini ilə məşğul olmadım. Bu barədə mən çox həyətilənirdim.

Mən məktəbdə oxuyunca, bizim münasibətimiz davam etdi. O mənə daima söyləyirdi ki, məktəbi bitirdikdən sonra mənimlə evlənməkdir. Mən inanırdım. Mən məktəbi bitirdim. Yeni açılmış müəllimlik kursuna yazıldım. Bir ildən sonra müəllimlik vəzifəsinə ifa etməyə buraxılacaydım. Müəllimlik kursunda təsadüfən bildim ki, mənə məhəbbət bəslədiyini bəyan edəndə mənə mənə evlənmək istəyən o müəllim... bilirsinizmi, cvli imiş, çolma-çocuqları da var imiş. Mən onu subay zənn edirdim. İndi bildim ki, o məni aldadırmış... Nə qədər nifrət hiss etdim.

Müəllim... Azadlıq səhəbtolur... Qadın azadlığı üçün mübarizə təbliği... Həyasızcasına məni aldadırmış. Mənim sadəliyimdən istifadə etmiş, bacımı qul kimi işlədib dəyənlə, bu ismöt və həyətəmə təvəccüb edəndə həyasızlıq nə təfavüti?

Yazıq qadın, dedim, azadlıq yolun nə qədər çətin və düşmənlərin nə qədər çoxdur!

Bundan sonra onunla əlaqəni kəsdim. Həttə təsadüfən rast gələndə də ona baxmaq istəməzdim. O da bunu düşünmüşdü ki, mənədən qaçır.

Kim bilir, bəlkə ində başqa bir sadələvh qızı nişanlayıb, toruna salmaq üçün mənədən uzaqlaşdırıb. Müəllimlərdə təvəccüb olduğundan kursların vaxtını iki ay itirər edildilər. Kursu bitirənlər qəzalara göndərildilər.

Mən sevirdim ki, arzuma çatıram. Qaranlıqda qalmış bacılarnı oxudub, onları yeni həyat üçün hazırlayacağam. Nə qədər mosu-lyəyətli, nə qədər böyük və müqəddəs bir iş qarşısında idim! Bunu mən özələ hiss edirdim...

Mən "N." qozasına təyin edilmişdim. Maarif Komissarlığından verilmiş kağızları icraiyyə komitəsində maarif şöbəsi müdirinə təqdim etdim.

Maarif şöbəsi müdiri çalapaq, hündürboylu, qara üz- lü birisi idi. İlk baxışda cavan görünürdü de. ancaq danışan və gülən vaxt bütün üzü qınsırdı. Nə qədər nahamvar idi!.. Təqdim etdiyim kağızları oxudu, mənə baxdı.

- Xoş gəlmisiniz, buyurun, oyləşin! Adə, Sofi, bir stul gətir, - deyə çağırırdı

Tülkpapaq, ayaqyalın birisi daxil olub, bir stul gətirdi. Mən təvəqqe etdim ki, tezliklə mənə məşğul olacağımı məktəbə təyin etsin.

- Niyə tələsirsiniz? Sabah və ya birisi gün gəlin, göndərərik. Bəlkə özüm də gəldim. Bərabər gedərik.

Mən rica etdim ki, bu gün müəyyən etsinlər. Məəttəl olmaq istəmədiyimi bildirdim.

- Bıy, bıy, niyə tələsirsiniz? Bu axşam qonağımız olarsınız, teatr-romuz da olacaq.

Mən yenə təkid etdim.

Müdür gözlərini bəzəltdi, mənə baxdı. Bir qədər baxandan sonra dedi:

- Görək bir icraiyyə komitəsi sədri ilə danışsam, bəlkə sizi başqa yerə təyin etmək mümkün oldu. Yaxında olsa yaxşıdır! Siz niyə tələsirsiniz?

Mən söylədim ki, burada qalmaq istəməyirəm. Qalmağa müəyyən yerim də yox idi. O mənə öz evlərimə otaq təklif etdi. Mən təşəkkür- lərlə rədd etdim. Rica etdim ki, səhah məsələni tamam etsin.

O gün səhər məktəb müəllimlərindən Şükufə xanım adlı birini tanıy- tım. Onun evində gələmək istədim. Müəllimə orta sinli bir qadın idi. Çox şad oldu və artıq hörmətlə mənə qəbul etdi.

O gecəni orada qaldım. Səhah təzədən maarif şöbəsinin qapısını kəsirdim. Şöbə müdiri gəlinə, müraciət edib təyin edilməmə barəsində əmr verilməsini rica etdim.

- Dünən gecə burada qaldınız?

Mən söylədim.

- Ay... bilməmişəm... gələrdim.

- Mən sizi artıq narahat etmək istəməyirəm; rica edirəm ki, hansı məktəbə gedəcəyiniz xüsusda soruncam edəsiniz.

- Niyə tələsirsiniz?

Mən ona:

- Mən burada qalmaq üçün gəlmişdim, - deyincə, o mənə cavab- bında:

- Bəlkə burada qaldınız, - deyə gülümsədi, kobud dodaqları qaçdı. Alt dodağı daha da sallandı. Bir dəqiqədən sonra əlavə etdi:

- Burası sizin Bakıdan çoxmu pisdir?

Mən söylədim:

- Mən buraya məktəbdə məşğul olmağa göndərilmişəm; ona görə də təyin edilməmə barəsində əmr alıb işə şüru etməliyəm.

Müdür əvvəlcə bir söz demədi. Mizin üzərindən bir kağız götür- rüb baxdı və sonra üzünü mənə tutub dedi:

- Sizi təyin etmək bir az vaxt istəyir.

Mən təvəccüb etdim:

- Yəqin yoxdurmu? Çətinlik varsa, mən geri dönüb başqa qozaya gedə bilərəm.

Müdür öndəki kağızı mizin üstə qoyub, başını buladı və dedi:

- Yox, o deyil, müəllimə bizə lazımdır. Sizin kimi bir müəlliməni biz hara buraxarıq.

Mən onun sözünü kəsərək, höyəcanla:

- Bəs niyə təxir edirsiniz? - deyə soruşdum.

Müdür komali-əsudoliliklə papiros qutusunu çıxarıb bir papiros aldı, yandırdı və gözünün birisini yumub, o birisi ilə mənə baxdı. Papiros tüstüsünü püfləyib dedi:

- Mən sizi yaxın bir kəndə təyin etmək istəyirəm. Bundan ötrü isə bir balaca dəyişiklik etmək lazımdır.

Mən məsələni anladım. Yaxın kənddəki müəlliməni başqa yerə göndərmək və mənə onun yerinə təyin etmək istəyirmiş. Mən etiraz etdim:

- Mən ona razı ola bilmərəm. Mən başqasının yerinə gələrdim. Mən rica edirəm ki, müəllimə olmayan kəndə mənə təyin ediniz.

Müdür gülümsəyərək dedi:

- Bəlkə cəvab istəyən var.

Mən hiddətlə:

– Kim elə istəyir? – deyə sordum.

– Bir-iki gün gözləyin, yernizi holl edək: niyə belə səbirsizlik göstərsiniz? Görək siz bizim əhvalımızı öyrənsiniz, biz də sizə belə olarıq...

Sonra söbə müdirin irəliləyib, dik monim qarşımda durdu və diq-qətlə üzümə baxaraq soruşdu:

– Bəlkə qəribəsayırsınız?

– Mən işə başlamaq istəyirəm. Bayaقدan da bunu neçə dofo təkrar etdim.

Çıxdım.

Nə etməli idim? Yənə gözləməyə qərar verdim.

– Bəlkə sizin başınızı ağrıdıram, xanım, – deyə o sorğulu bir baxışla mənə baxdı. Sanki mənim üzümə: “Maraqlanımı?” sualına cavab axtarırdı. Bir az sükutdan sonra dərindən ah çəkib, sözümlə davam etdi

Axşam saat yeddi idi. Qonaq olduğum müəllimənin otağında oturub kitab oxuyurdum. Şükufə xanım da müəllimlərinin dostlarına baxırdı. Doğrusu, mən özümdən bezər idim. Bu müəlliməni narahət etməkdən artıq dilxorlanmışdım. Qapı döyüldü. Müəllimə qapını açaraq, ahoştəco:

– Görəsən kimdir? – dedi.

Gələn dünyanın maarif şöbəsi müdirinin yanında olduğum zaman çağırıldığı Sofi idi:

– Müdir deyir ki, buyursunlar bıza.

Mən bir şey anlamadım. Nə olmuşdur? Nə xəbərdir? Rəfiqəm mənə müraciətə:

– Müdir xəbər göndərərək bizi dəvət edir. Nə buyursunuz?

Mən getməyəcəyimi bildirib dedim:

– Siz getmək istəyirsiniz, buyurun; mənə izin verin evdə qalım, yorğunam

– Xeyr, siz getməsəniz, mən hara gedərəm. Çağırışın səbəbi, bəlkə sizin gəlmənizdir.

Mən təəccüb etdiyimi bildirdim.

Çıxoz, nə o, nə mən getdik; göndərilən adama rədd cavabı verib, qayıtdıq

– Müdirə söyləyin ki, qonağımız yorulmuşdur, mən də dostlara baxacağam, hağılaşın!

– Bu nədir? – deyə Şükufə xanımdan sordum.

Şükufə xanım ah çəkərək:

– Müdirdir, böyükdür. Kim bilir nə fikir cəldir.

Bir az keçməmişdi ki, yəno qapı döyüldü. Bu dofo gələn müdir özü idi. Daxil olub gülə-gülə:

– Deyir ki: “Dağ Məhəmmədin yanına gəlməso, Məhəmməd dağın yanına gedər”. Bizimki belə gəlir. Həmişə özümüz gərək “dağın” yanına gedək... – dedi.

Öz evinə gəlmiş adam kimi paltosunu çıxarıb, qapı ağzından asdı və sonra üzünü Şükufəyə tutdu.

– Nə olubdur? Niyə evdən bayıra çıxmaq istəməyirsiniz?

Bu sözləri deyərək, müdir otağın ortasında durdu. Ev sahibi sandalya təklif etdi. Müdir oyoşdı və danışmağa başladı. Çox şeylər söylədi. Əvvəl işlərinin çoxluğundan və çətinliyindən şikayət etdi və sonra yeni açılacaq məktəblər üçün çalışdığını qələmə verdi və daha sonra özünü tərif etməyə başladı. Bu söhbətin axırı yox idi.

Şükufə xanım çay tədarük edib verdi. Bir neçə dofo məktəb işlərinə danışmaq istədi. Lakin müdir birco dəqiqə aman vermədi. Axırda da bildirdi ki, yaxın zamanda Bakıya gedəcək və yeni dəstirül-əməllər, məramnamələr və kitablar gətirəcəkdir. Mən dinləyir, heç bir söz deməyirdim, Şükufə xanım da “bəli, bəli” deyərək, müdirin dediklərini təsdiq edirdi.

Müdir ayağa qalxaraq, mono:

– Siz niyə danışmırsınız? Toyun üçün müəllimləriniz? – dedi, – sabah gələn, hər bir şey hazırdır. Çox da uzağa göndərməli olmadıq.

Mən kəndin adını bilmək istədim.

Söylədi.

Mən təşəkkür etdim...

– Mən təşəkkürlər etməliyəm, siz bizim unudulmuş qozamıza gəldiniz və bizi sizin kimi bir müəlliməyə malik etdiniz. – Sözlərinin təsirini müşahidə edər kimi, bir az durdu, sonra dedi: – Ancaq bu yaxşı deyil ki, siz mənə qaçırırsınız!

Mən etiraz etdim. Mənim nə sayaq müəllimə olmağımı bilmədən tərif cəmosi ilə məni təhqir etdiyini söylədim. Qaçmaq deyil, bir məktəbə toyun edilməyi rica etmiş olduğumu olavə etdim.

– Yox... yox... mən dediyimi siz düşünmədiniz. Mən sizin şəxsi münasibətiniz haqqında deyirəm.

Mən təəccüb və heyruələ onun üzünə baxdım.

Müdirin danışığı hər ikimizin nifrətinə səbəb olduğu bolli idi. "Bu, alçaq adamdır. Nə üçün bunlar bizə yoldaş kimi deyil, başqa çür baxırlar? Nə üçün?" – deyə mən fikir edirdim.

Gənc qadın dayandı. Vaqondan sos və küy eşidildi. Mən kupe-dən baxdım. Hansı mövqifdə işə durmuşduq və yeni miniklər öz yerlərini axtarırlardı. Dönüb kupenin pəncərəsindən baxdım. Möv-qifin zəif surətdə işıqlanmış platformasından yuxulu səmşinlər o van-bu yana qaçırdılar.

– Hansı mövqifdirsə, bilməyirəm, – dedi.

– Yorulmuşsunuzsa, yatınız, mən sizi yordum, – deyə Zərifə mənə üz tutdu.

Fəqət mən rica etdim ki, mümkün işə tamam etsin və dinləməyə hazırlandım. Xanım başladı:

– Sabah, maarif müdiri məni təyin etdi. 30-35 verst məsafədə bir kənddə yeni açılmış məktəbdə qızları oxutmalı idim. Bu, mənim arzuma müvafiq idi. Bir şey də söyləyim. Müdir mənimlə getmək istəyirdi. Hazırlanmışdı. Mən bunun müşayiətindən dilxor idim. Lakin sonradan icraiyyə komitəsi divani-rəyasetinin təcili iclası olduğuna çağırıldı. Gedərkən mənə:

– Mən istərdim ki, 30 verst yolu siz tək getməyəsiz. Tutmadı. Sağlıq olsun. Başqa vaxt, bir az vaxtdan sonra gələcəyəm... Sizə deyəcəyəm çoxdur, – dedi.

Mən bir söz demədim. Müdirin getməməsindən mən şad idim. Mənim istədiyim də qızları oxutmaq, onları yeni yaşayış aləminə girmək üçün hazırlamaq idi. Böyük bir həvəslə işə başladım. Çox da müvəffəqiyyətlə məktəbdə məşğul olurdum. Qızların mənimlə əlaqəsi həvəsimi daha da artırır. Beləcə bir neçə ay məşğul oldum. Kənd xalqı mənə çox hörmət edirdi. Hər bir kəndli gəlib menden əhvalat soruşurdu. Nə lazım işə hazır cüməyə çalışırdı. Bu qayğı və hörmət məni minnətdar edirdi. Mən bu münasibəti avam və cahil kəndlilərdən gözləməzdim. Bir gün maarif müdiri gəldi. Məktəbə baxdı. Qızları dindirdi. Sonra mənimlə söhbət etməyə başladı. Əvvəl dərindən, məktəbdən, camaatın əlaqəsindən soruşdu... sonra... sonra mənə özü ilə birlikdə şəhərə getməyə dəvət etdi. Rədd etdim.

– Nə üçün siz belə kəmitəfatısınız... Nə olacaqdır? Bu camaat bir söz deməz. Mən müdir, siz müəllimə, bərabər gediriksə, kim nə deyər?

Mən söylədim ki, camaatın nə deyəcəyi deyil, özüm şəhərə getmək istəməyirəm. Bir də şəhərdə bir işim yoxdur.

– Bəlkə mən sizi rəsmi çağırıram.

– Rəsmi çağırırsınız, məcburam. Lakin sizin rəsmi nə sözünüzlə olsa, burada deyə bilərsiniz.

– Bu da rəsmi tələbmi?

Mənim sualım ona xoş gəlmədi. Mənə açıqlı baxdı. Lakin onun açıqlı və ya xoş baxışı, menden ötrü təfəvütsüz idi. O gün müdir şəhərə qayıtdı. Bir həftədən sonra müdirin imzası ilə bir kağız gəldi. Məktəb işləri ilə əlaqədar bir neçə məsələnin həlli üçün məni qəza mərkəzinə çağırırdı. Müdirin dediyi rəsmi toliqə bu idi. Getməyə qərar verdim. Şəhərə gədən kəndlilərlə bərabər arabaya minib yola düşdüm.

Şükufə xanımla oski bir yoldaş kimi görüşdük. Müdirin yanında getdim. Məni görcək:

– Hə, gəldiniz, xoş gəldiniz, hara düşməsünüz?

Mən söylədim.

– Mən gərək o Şükufə xanımı buradan başqa yere köçürəm ki, bir də siz onun yanında durmayasınız.

– Bu nə demkdir? – deyə təəccüb etdim.

– Mən sizə demişdim. Mən istərdim ki, siz şəhərə gələndə bizə düşəsiniz. Mənim iki otağım... Otağım... Biri sizin öhdənizdədir... – dedi.

– Harada qalmaq, o mənim işimdir. Maarif şöbəsinə heç dəxli yoxdur. Bir də bu qayğılardan mən müdir yoldaşı tamamilə xilas edirəm.

– Yox, yox... Bilirsinizmi, mən sizə açıq demək istəyirəm, izin versəniz?

– Buyurun!

– Mən istəyirəm ki, bizim əlaqəmiz yaxın olsun, biz bir-biri-mizlə yad olmağa... Yaxın əlaqə insanların öz öllərindədir.

Mən açıq və təəccüblə onun üzünə baxdım. Bir dəqiqə o nə deyəcəyini bilmədi.

Mən ondan:

– Mən sizə bu kimi danışıqlar üçün heç bir ixtiyar verməyirəm; mən sizin bu sözlərinizi eşitmək istəməyirəm; məktəb məsələlərini söyləyiniz. Mən getməyirəm, – dedim.

– Bağışlayınız... bağışlayınız. Mən sizə bir söz deməmişəm ki, o sizi acıqlandırsın.

– Dedikloriniz!

– Mən rica etdim ki, açıq danışmağa izin verəsiniz, siz də razı oldunuz.

– Mən bu danışqlara izin verməyirəm. Mən məktəb məsələləri üçün goldim.

– Bir doqıqo... Siz Bakıda oxurkən Rüstəmi tanıyırdınız? O sizin müəlliminiz olmuşdur.

Otaq başıma fırlandı. Rüstəm, o homin nifrotlu xatırladığım sinif müəllimim idi. Müdir monim şəşirdiyimi görüb olavə etdi:

– Mən onun dostuyam – yoldaşım. Mən istordim ki, siz mənə do Rüstəmə baxdığınız kimi baxasınız. O mənə sizin baronizdə...

Bu, həyasızlığın axır dorəcəsi idi. Artıq dinloyo bilməyəcəkdım. Qalxdım. Sözü nü kosorək:

– Bu danışqların mənasını qanmayırım və qanmaq istəməyirəm. Bu söhbətlər maarif şöbəsi müdirinə heç yaraşmaz! – deyib çıxdım. İndi gedirəm öz divanımı tamam cləmoyə, maarif cəbhəsində çalışmağa, mənə gözəl yon yüzlorco qızları savadsızlıq zülmətindən xilas etməyö. Toləsdiyim üçün monim ismotimə toxunmuş o alçaq adama mən övvoldən ancaq nifrot etməklo kifayətlənmişdim. İndi görünür ki, sohv etmişəm. Onun barəmdə noşr etdiyi sözlərinə və çəhrəmanlığına aid söylödiyi nağıllarına axır qoymalıyam. Gedirəm. Qoy bilsinlər ki, qadınlar öz hüquqlarını alçaq və donilər-don! mədafiə etməyö qadirdirlər.

Xanım sakit oldu. Qatar sürətlo gedirdi. Bütün miniklər uyumaqda idi. Sükut borpa idi. Bu sükutu qatarın hozin-həzin oxuyan və xanımın söylödiyi hekayəni oxşayan tokərlori pozurdu. Görünən zəif lampa işıqları otfarı bürümüş qaranlıqla çarpışmaqda idi. Lakin dönn qaranlıq qarşısında zəif olan bu işıqlar öz mübarizələrində qalib gəlmək istorkən, hordənbir məhv olur, itir və yenə qüvvətlənib görünürdölər. Mən bu çarpışmaya tamaşa edir, vaqon tokərlorənin məhnəsini dinloyirdim. Zorifo xanım iki oli ilə başını tutub fikrə dalmışdı.

1928

HACIBABA NƏZƏRLİ

(1885-1939)

Yazıçı və ictimai xadim Hacibaba Nəzərli Şumux şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini M.Ə.Sabirin "Ümid" məktəbində almış. 1930-33-cü illərdə Moskvada Qırmızı Professura İnstitutunda oxumuşdur. Gənclik illərindən ictimai-siyasi hərəkətə qoşulan H.Nəzərli 1920-29-cu illərdə Qırmızı Orduda siyasi rəhbər olmuş, milli diviziyanın təşkilində fəal iştirak etmişdir. O, eyni zamanda Bakıda çap olunan "Qızıl əsgər" qəzetinin redaktoru, ordudan tarixis olunduqdan sonra isə ARYS-nin məsul katibi, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı təşkilat komitəsinin sədri, Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifələrində işləmişdir. H.Nəzərli Azərbaycan KP XII qurultayında MK üzvlüyünə namizəd, VII Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında ZSFSR MİK-nin üzvü seçilmişdir. 1939-cu ildə həbs olunmuş və Bakıda güllələnmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ədəbi-bədii fəaliyyətdə başlayan Hacibaba Nəzərli birinci sovet nəsilərindən olmuşdur. Sovet həkimiyyəti uğrunda mübarizə, Vətəndaş müharibəsi, qadın azadlığı – onun hekayələrinin əsas mövzularıdır. Yazıçının müasiri və yaxın yoldaşlarından biri olmuş xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn də yazırdı: "20-ci və 30-cu illərdə onun (H.Nəzərlinin – Z.Ə.) oxucular tərəfindən sevilən hekayə və novelluları bu gün eyni məhəbbətlə qarşılanı bilməz, amma bir həqiqət də vardır ki, onun sadə və realisti üslubu, canlı yumoru, sətir psixoloji təhlil üslubu, ən çox da samimi və ehtirasla təsvir etdiyi inqilab illərinin isti nəfəsi bizim müasirlərimiz üçün də maraqsız olmayucaq".

¹ Rəzilirdən

Bu gün günəş batmaqda ikən qorəgahın alay komandanlarına və alay komandanlarının daha aşağılara verdikləri buyuruq cobho böyükdə günür ilə yatan və noticosiz atəşlər ilə usanan qızıl oşğorlən hamısında bir ruh yüksəkliyi oyatmışdı. Hissolörin hər birində bir hərəkət, hazırlıq vardı. Bütün üroklər qalibiyot ümidi ilə döyünür, hər daqiqəsi bir ömür qədər uzun görünən cobhu vuruşmasından biryölluq qurtarmaq arzusu artırdı.

Bəli, sabah son və qoti bir hücum var!..

Bu buyuruq bir neçə daqiqədə bütün cobhu boyu yayılmışdı.

Bizim diviziya üçün taktik nöqteyi-nözərlə zəbt olunması vacib qırx-əlli evciyozdən ibarət olan kiçik bir kondin artıq hər nə olursa olsun sabah olimizə keçməsi son dəfə qot olunmuşdu. Bu kondin tərəfimizdən tutulması bir aydan bəri demircosino bir inad göstərən düşmənün artıq hər bəticolərini uduzması deməkdi.

Sabahki vuruşma qoti və mühümdür.

Bunu hər kəs düşünür, baş komandanlardan tutmuş daha kiçiklərə qədər hamı bunu bilir, təsdiq edirdi.

Lakin bu acız kondin qarşısında iyirmi gündən bəri dolu kimi yağan güllələr, şimşəklər kimi partlayan top mormilərinə qarşı köks gərüb can çəkisən bir oşğor daha vardır. O həm sabahki qalibiyotün ordu üçün olacaq ohoimyyotini düşünür, həm də başında daima dolanan və onu bir an övvəl hücumu sövq edən başqa bir arzu vardır.

İki il övvəl buraxıb getdiyi həmin kondicyozdə onun yoluna göz dikib, onun ümidi və arzusu ilə yaşayan iki göz var idi.

Nişanlı gözləri!

On doqquzuncu ildə Qızıl Ordu buraları boşaldıb rütət edən zaman, kənddəki yoxsul gənclər hamılıqla silah alaraq onlara qoşulmuş və Qızıl Ordu hissələri ilə bir yerdə kəndi tərək etmişlərdi.

O zaman bu gənə doxi yeganə ümidi olan Nazlısını ağlar halda tərək edərək vidalaşmış, Rusiyanın qarlı meşələrində, Sibirin buzu çöllərində zəfərdən zəfərdə qoşmuş, sonra Ural dağlarını uşaraq, cənub cəbhəsinə üz tutub Qafqaz dağlarının günəşli və olvan ötoklorino çatmışdı.

Budur, bir aydır ki, sevgilisinin məskoni olan kondin qarşısında durur və aramsız hücum əmrini bəkləyirdi.

Nodonso buradakı alaylar ciddi vuruşmaya girişməyirdilər. Sobir bitir, tükünir... Komandan omr verməz ki...

Nəhayət, bu axşam "hücum olacaq" – deyə verilən sadlıq xəbəri gölib çatdı.

Sabah qoti hücumdur.

Bu gecə müntəziz gözlər yuxu daddımı? Yalnız ağların hədsiz ozaqlarından cana gəlmiş Nazlının xoyalı qollarını açıb, "gol moni qurtar" deyə yulvarırdı.

***

Ay buludun arxasında gizlənmiş, istehkam boyu bir çox külğorlössiz-somirsiz gəzinirlər, sohiyyo nöforlori nöforlorə sağrı bezi paylayırlar. Uzunboylu, sarbonizli, ağəzlü təqım komandiri təqımı fişəng ilə toçhiz edirdi.

– Yoldaş, sabahki hücum saat neçədə başlanacaq?!

– Onu ancaq batarçyalarımızın ilk atəşlərindən biləcəyik. Əvvəlcə topçularımız atəşə başlamayırdılar, – deyə təqım komandanı qonşudakı songoro keçdi.

Əli yeno fikirləşməyə başladı:

– Xeyr, bu dəhə öl vermədi. Kim hilir, bolko do topçuların atəş açmağa kəfləri gəlmodi! Dərhal topçu komandanının yanına qaçıb da bir an övvəl atəşə başlamasını rica etsəm necə olar? Və ya o da qorəgahın ömrinə müntəzirdir?.. Birdən qorəgahın moqşodinə doyişorsə?..

O, çox darıxırdı. Kisosini cibindən çıxardı. Bir muxorka papiras sazladı, songorin rütəbtolli divarına söykənörək, gözlərini buludların arxasından yenidən çıxmaqda olan aya dikib, papirosunu dumanlatmağa başladı.

Ətraf sakit idi. Xəffil külək nazik buludları kiçik yelkən qayıqları kimi, saf dəniz qədər mavi göyün üzərində o yan-bu yana qovur, ayın işığı kondin kənarındakı güllə düşörək oranı yaldızlayırdı.

Bəli, dörd il övvəl yeno beləcə bir yuz axşamı idi, bayram münasibəti ilə gül buludları qovaqlığı toplanmış kond golinləri və qızları saz və qaval çalğısı altında ruqs edirdilər.

Nazlı da orada idi. Fəqət nodonso o, kimşoyu qarışdır, bir ağacə söykənörək aya baxırdı. Onun gözlərindən kədərli küyləlar daşırdı. Əli o vaxt oşğor deyildi. Nazlıya yanaşdı, olini onun çiyinə qoyaraq:

– Nazlı! – dedi.

Nazlı onun yaxınlaşmasından ürperib kinni bütün vücudu ilə titrədi.

Sənə nə olmuş belə qomginsən?

Nazlı cavab vermədi.

– Yoxsa bir dördünmi var?

O, heç danışmadan başını sallayaraq, hir an durdu. Birdən-birə ayın işığı ilə fil sümüyü kimi ağaran qollarını gəncin qüvvətli boynuna doladı və gözəlindən tükülən isti yaşlar ilə onun açıq sinosini islatdı.

Bələcə bir dəqiqə durdular. Sonra heç kəs duymadan ağacların arxasına çöküldülər.

Nə üçün belə edirsən? Aqlamaq nə üçündür?

Bu suala qarşı dərindən köksünü ötürən Nazlı təkrar onun boy-nuna sarıldı...

Ödür, o saatdan Nazlı onun sevgilisi idi.

• • •

Yolun sağ tərəfindəki sarp qayanın arxasından üfük ağarmaya başladı. Hər yer sakit, yalnız daha uzaqlarda qalmış heyvan və insan əsədləri üstündə toplanan çaqqalların giryə səsləri hələ sakit olmamışdı.

Axşam xətt boyu gəzmən kölgələr artıq gizlənmişlər. İndi havada qara vüudları ilə uçub hağınşan qarğalar və çalağanların qulaq dırmaqlayan səsləri eşidilirdi.

– Ah, bu mürdar səsləri susduracaq birinci top atəşi, başlamazmısan?

Manqa komandirlər, baş komandanların tövsiyələrinə görə, bütün nöfərlərə istiqamət göstərir, əmrləri təkrar edirdilər.

Əlinin mənsub olduğu hələlik döş-döşü yarmacı ənərək, kondo daxil olmalı, orada başqa hissələrin bəkləməli idilər.

– Gum – Gummin...

Birinci batareyə atəşi başladı.

Dəhşətli səslər ilə havanı titrədirək uçan top mormiləri düşmənin arxa xəttinə düşürək, orada dəhşətlər qopardı. Ətrafı kəşif bir duman bürüdü. Bunun arxasınca hər yerdən pulemyot və tüfəng səsləri şaqirdəməyə başladı. Düşmənin tərəfdən gələn güllələr isliq çalaçala başı üzərindən uçuşur və dolu dənələr kimi torpağa sancılırdı.

Komandanların qəlbləri titrədən amir səsləri bunların hamısına fəyiq gəlirdi.

Bu hal çox sürmədi. Birdən-birə hər tərəfdən "qalx!", "irəli!" buyuruqları verildi.

Artıq tovrədz¹ başlanmışdı. Yüyürən, sıçrayan, sürünən insan kütləsi bir-birini təqib edirdi. Yıxılanlar qalxdılar, yaralıları düşürdülər, ölümlər ayaqlar altında çeynonorək qalxdılar. Hər kəs dolu hir qan coşğunluğu ilə irəliləyir, irəliləyirdi. Bir saat əvvəl dəmir çivi kimi yere qaxıla qalmış düşmənin qitələri indi hərəkətə gəlmiş, yolun kənarında deniz dalgaları kimi bir-birini aşaraq oks-hücumə keçmişlərdi.

Bu iki qaya kimi bir-birinə yaxınlaşan qüvvələr toquşarsa qiyamət qopmazmı?!

Süngülər bir-birinə yaxınlaşdı.

Top və pulemyot qohqoholəri sükut etdi.

"Ura, ura"...

Göyləri sarsıdan bu qorxunc gurultudan bütün kainat titrədi. Boğaz-boğaza öyləşmiş bu insan kütləsi qalxır, düşür, yaranılır, ölür, öldürür...

Qayaların çarpmasından hasil olan qığılcımlardan alovlar qalxmış, bu alovları söndürmək üçün dumar borularından qanlar fışqırır. Odlar söndü.

Bayaqdan gurlayan səslər qismən susdu. İndi ancaq iniltilər, zəriltilər və bozən tok-tok xoruz bənləri kimi çöküntü ilə qalxan və üzgün bir halda o tərəfə yayılan "urra" səsləri eşidilir.

Toquşma meydanı noz² dəqiqələri keçirirdi. Onun sinosindən qalxan odlu bağrıtlar indi xırtilulara çevrilmişdi. Sanki orz kürəsi vulkanlar, zolzələləri, daşqınları ilə ölməyə idi.

Porakondo düşmüş osqorləri toplamaq üçün komandanların qılıncları havada parlayır və "mənim yanıma" deyərək bağırırlar. Düşmənin kondo doğru çökilməyə idi. Fəqət can qurtarmaq mümkünmü? Yağmur kimi irəliləyən atəşlər yağdırın mitralyozlar onları biçirdi. Əli yoldaşları ilə hərəbor kondo doğru irəliləyirdi. O, kondo bir dəqiqə irəli girmək üçün qartal kimi uçurdu.

Budur, çay daşlarından tikilmiş və divarları ağ çəmərlə süvanmış bir ev, daha o yanda qonşu Səfərdən kişinin eçiyozu, onun qonşuluğunda Nazlının yaşadığı ev durur. Onun divarları ağarılmış, balkonu qırmızı rəng ilə boyanmışdır.

"Bəli, onu görmək üçün yüz addım daha irəli gətməliyəm", – deyə fikirləşən Əli irəliləyirdi. Lakin divar arxalarında gizlənmiş

¹ Hücum

² Cən çəkilmə, canvermə

və ağaclara sıxılmış ağlar qorxusuz deyildilər. Sol tərəfdəki hasar üzərindən atəş açan bir düşmən nüfəri dof olunarsa moqsodo çatmaq asan idi.

Əli üzüqoylu arxa yıxıldı və atəşə başladı.

Hasardan atəş kosildi. Yanlarda düşmən qalmamışdı. Bölük, qaçan düşməni toqib etmədə idi.

Bu halda gözənilməyən bir hadisə oldu. Kondin şimal tərəfində gizlənməmiş düşmən süvariləri qofloton başına keçməsinləmi? Meydan venidən qızıxdı. Süngülər ilə qılınclar çarpışmağa başladı. Bölük komandanı bir az hündür bir daşın üzərinə çıxaraq bağırır və qızıl oşqorları dağılmamağa davət edirdi.

Qara çuxalı bir düşmən süvarisi özünü yetirərək, komandanı yaraladı ( ). daşın dibində yero sorildi. Əgər yaralı komandan orada qalsa idi, həyatı təhlükəli olardı. O, süvarilər ayağı altında çeynonib məhv edilə bilərdi.

Əli sıçradı və özünü komandana yetirib, arxasına aldı. O, no edəcəyini bilirdi. Komandanı arxaların dorin bir ycinə saxlamaq lazımdı.

Bu halda bir neçə qurşun qulağı dibindən vızılı ilə keçdi və düşünün sağ tərəfindən toxunan qüvvətli bir şey onu komandan ilə bərabər torpağa sardı. O, əvvəlco ağrı hiss etmədi və düşünməyə başladı: "Artıq bitdi, öləcəyəm, evə yaxınlaşmalı. Lakin komandan nə olsun? Onun ki bir tərəfə çəkilməyə qüdrəti qalmamışdır".

Ayağa qalxdı, olını hasara dayayaraq darvazaya qədr süründü. Yaranandan axan qanın vücuduna ariz etdiyi böyük bir zəf! noticəsində darvazanın lap astanasında düşdü; var qüvvəsi ilə:

- Nazlı! deyə hağırtdı.

Yenə qalxmaq istədi, fəqət mümkün deyildi. O halda Nazlısını görə görsə, komandanı bəlkə do xilas edərdicəkdi...

• • •

Gecə.

Ölgün neft lampaları ilə işıqlanan soyqar xostoxananın bir otağında cərgə ilə düzəlmüş taxtlar üzərində yaralılar yatırdı. Ən ucdaki divara söykənmiş taxtın üzərində yatan bir xəstə gözlerini yummuş, sınısini qabardaraq çox güclüklə nəfəs alırdı.

Xəstənin yanındakı kürsünün üstündə oturub, dalğın qara gözlerini onun rəngi uçub bənizinə dikmiş gənc bir qız ilə qarabağı, qırışqı üzülü mülayim bir hokim gözlorindəki gözliüyü parovoz fanarları kimi parıldadaraq, fısıltı ilə danışırdı.

Doktor xəstənin nobzini yoxlayaraq deyirdi:

- Zənnimcə, qorxusu yoxdur, indi artıq üroyi normal bir sürətlə döyünməkdədir.

- Bəs no üçün belə bayğındır? Ayılmayacaqmı?

- Həç danıxmayınız, bəlkə do bu saat ayılar!..

- Rica edirəm, doktor!..

- Mon sizi ömin edirəm ki, o tezliklə ayılacaqdır. Artıq ölüm qorxusu yoxdur. Fəqət siz yanından ayrılmayınız. Ayıldıqda moni çağırarsınız. - deyə, doktor başqa xəstələri yoxlamağa davam etdi.

Qız əvvəlki kimi gözlorini xəstədən ayırmır və əvvəlki kimi yumşaq saçlarını oxşayırdı.

Xəstə oşqor dorindən nəfəs aldı. Qız üzünü bir az daha ona yaxınlaşdırıb diqqətlə baxdı.

Xəstə gözlorini böyük-böyük açmış, tərəfi şüursuz nəzorləri ilə seyr edirdi. Birdən nəzəri üzünə yaxınlaşmada olın gözlorə sataşdı. Dirsəklərinin yastıqə söykəyərək qalxmaq istədi, fəqət zəifliyindən təkrar arxası üstə düşdü.

- Uff!.. bu qədrə moşoqqətdən sonra ona yaxınlaşmaq yəni do zordur, - dedi.

- Haraya yaxınlaşmaq istəyirsiniz?

- Ona, o gözlorə... Nazlıya!

Nazlı özünü saxlaya bilmədi:

- Əli! - deyə, onun boynunu qucaqladı.

Nazlıni tanıyan yaralı dorhal komandanını düşündü və yanlara baxaraq:

- Komandan hanı? Onu xilas edəldirləmi? - dedi.

- Hansı komandan? Bölük komandanını? Odur, orada yatır, yaxşıdır, - deyə, Nazlı iki addım yandakı xəstəni göstərdi.

Xəstə komandan yatağının içində oturub papiros çəkiri və gülməyərək:

- Ayıldımı? - deyirdi.

QARATEL

Mizin başında iki nəfər idilər; əlli yaşlarına yaxınlaşmış çal, top saqqallı Nadir qalın dodaqlarının arasında yerləşdiriyi uzun müştüyünü sümürə-sümürə deyirdi:

– Görünür Aslanın söhbəti uzun çəkdi, hava qaraldı, hələ də gəlib çıxmıyır.

Onun ilə üz-üzə oturub, corab toxumaqla məşğul olan Çimnaz gözlərinin üstünə tökülən yenicə dən düşmüş saçlarını qulağının ardına ataraq:

– Yeno nə söhbət varmış? – dedi.

– Bayrama hazırlaşırlar, – deyər, Nadir havaya qalın və acı bir duman şovurdu və sözüne davam etdi:

– Bu günlər böyük bayram olacaq, qızıl əsgərlərin bayramıdır. Dünən klubda danışırdılar.

– Qızıl əsgərlərin bayramı...

– Hə, Qızıl Ordunun...

***

Qapı açıldı. Evə əlində çanta, əynində qısa qara bir palto, başını qırmızı yaylıqla bağlamış 14-15 yaşlı bir qız girdi:

– Yamanca soyuqdur, əllərim dondu.

Çimnaz gözünü əlindəki işindən çəkmədən:

– Sənə demədimmi əlcəkləri götür... Hələ mən deməsəydim, paltonu da geyməyəcəkdin...

Qız cavab vermədən, çantanı divardan asıb bucaqdakı qaz sobasının yanına sıxıldı.

Nadir soruşdu:

– Qardaşını görmədinmi?.. Harada qaldı, bilməyirsənmi?

– Mən dərindən çıxanda, onlar hələ iclasda idilər. İndicə qurtarlar

– Elo isə birçə samovarı odla, qızım! Mən də bu dəqiqə kooperativdən tənəkə alıb qayıdım.

Nadir mixdan paltosunu alıb çıxdı. Qız yandakı mətbəxə gedib samovarı odlamağa məşğul oldu. Çimnaz əlindəki corabı toxuyub qurtarmış, ıy boğçasını yığıdırmağa məşğul ikən cındır parçalarının içindən bir yığın əskimmiş, saralmış kağız alaraq qarşırdı. Əski bir xatirəni düşünür kimi bir an gözünü kağız parçalarına dikərək çağırırdı:

– Qaratel!

Gonc qız mətbəxdən səslenərək:

– Monimi çağırın? – dedi.

Çimnaz əlindəki kağızları onun qarşısına sərərək:

– Heç bilmirəm bu kağızlar nə vaxtdan qalıb, deyəsən Aslanın əsgərlik zamanında yazdığı məktublardır. Aı, gör oxuya bilərənmə?

Qaratel kağızın birisini alıb, diqqətlə baxdı, o tərəf-bu tərəfə çevirdi və anasına qaytararaq:

– Eh, ərəb olubası ilə yazılıbdır. Oxumaq olmur ki... – dedi.

Anası məktubları qarışdırmaqda davam edərkən, bir ah çəkdi və dedi:

– Bu kağızlar mono qara günləri xatırladır. Aslan davada olarkən yazmışdı. Gəlsə idi, bir də özünü oxutdurardım. Bu qısa kağızı elə bilərəm yaralı olduğu vaxt yazmışdı. Görürsənmi? Yazıb bitirə bilməmişdir.

Qaratel məktubu alıb baxdı, yeno bir şey anlamayaraq, anasına qaytardı. O, mətbəxə qayıdaraq, qaynamada olan samovarı gətirib, süfrəni hazırladı. Evdə bir neçə dəqiqəlik sükut oldu. Samovar öz musiqisinə başladı.

***

Ata ilə oğul ikisi də birdən daxil oldular. Aslan qapıdan girərək üst paltarını soyunaraq deyirdi: – Bayram günü mən qışlaqlara gətməliyəm.

Atası soruşdu:

– Nə üçün?

– Qızıl əsgərlərin bayramını təbrik etmək üçün zavoddan nümayəndə seçilmişəm. Hələ onlara bir çox hədiyyələr də aparacağam.

– Bayram nə vaxtdır?

– Üç gündən sonra fevralın iyirmi üçündə Qızıl Ordunun ildönümüdür.

Aslan soyunub, hazırlanmış süfrənin yanına gəldi. Anası evvolki kimi məktubları qarşıdırırdı, birdən dostu ilə Aslanın qarşısına ataraq:

– Ay Aslan! Bunlar sənə yazdığın məktublardır. Nə vaxtdandır ki, bunları saxlayıram. Oxusana, görək nə yazmışsan?!

Aslan kağızları bir-bir açıb baxdı və keçmişləri xatırladığı üçün gözələrində xəyal ilə dolu bir sevinc parladı, dedi:

Bunlar maraqlı kağızlardır. Mən davadan yazmışam... Nə yaxşı saxlanmışam. Hamısı buradadır? Bax, yaralı olarkən yazdığım da buradadır.

Burada qoca Nadir işə qarışdı:

- Olu görək nə yazırsanmış? Çoxdankı əhvalatdır, unutmuşam.

- Elə işə dayanın sıra ilə oxuyum.

O, kağızları araşdırıb, birisini aldı və izahat verməyə başladı:

- Bunu şəhərdən çıxıb cəbhəyə çatan gün yazmışam, 10 iyul, 1921 tarixdə.

Qaratel bir pişik balası kimi anasının yanına soxulub dinləməyə hazırlandı. Nadir papirosunun son tüstüsünü havaya buraxaraq, ciddi bir vəziyyət aldı. Çimnaz boğcanı bir tərəfə buraxıb, gözlərini oğlunun ağzına dikdi.

Aslan öskürək:

Qulaq asın. - dedi və birinci məktubu oxumağa başladı:

"Möhtərəm ata! Vaqonda və oradan olli verst piyada cəbhəyə gələrkən gördüklərimi və keçirdiklərimi yazmayacağam. Bu gün səhər ilk dəfə olaraq səngərdə yatdım. Gecə sakitlik idi. Gün çıxar-cıxmaz düşmən tərəfindən toplar atılmağa başladı. Bu məktubu səne bir saat əvvəl top güllələrinin cəhənnəm kimi alovlar, ildırım kimi ölümlər saçdığı yerdən yazıram..."

Çimnaz ah çəkdi. Qaratel ürəyini özünü bürüdü və anasına daha sıx yaxlaşdı. Nadir səbirsizliklə:

- Dalını oxu. - dedi

Səngərlərimiz dağın təpəsində zəncir kimi sıra ilə düzül-müşdür. Bilməyirəm nə üçün bizim tərəfdən heç hərəkət yoxdur? Toplarımlar ağır-ağır cavab verir. Düşməni qoşunu düzlərə səpələnib, qış qatan kimi irəliləyirlər. Başımın üzərindən keçən tufəng güllələri bir çoban quşu kimi fit çalib düşür...Düşmən ancaq 500 addımlıqdadır. Yəni irəliləyir... Ah, bilməyirəm bizim tabor komandanı poladdanmıdır? O qədər soyuqqanlıdır ki, çoxlu güllə sərf etməyimizə də razı olmayır...

Məndən on addım sağda döşətlə bir bağırtı qopdu. Boz bir kölgə torpaqdan qalxıb yənə yerə sərdi, yoldaşları vurmuşdular. Ona döyən güllə zəhərli imiş ki bir daha səs çıxmadı, iki nəfər səhiyyəyə gəlib onu aparınca o, yavaş-yavaş inliyirdi.

Düşmənlə üç yüz addım aramız qalmışdır. Onlar dağın təpəsinə çatmışlar, indi yuxarı dırmaşmaq istəyirlər. Yatırlar, qalxırlar, irəli-

loyirlər. Lakin qızıl güllələrimizə foda olaraq geridə qalanları da az deyildir...

Günəş getdikcə yuxarı qalxır, bir tərəfdən olimdəki qızmış silah, o biri tərəfdən də tərəfi alov kimi qarşın gəncənin hərəkəti bütün vücudumu yandırır, başımda beynimi qaynadır.

Düşmən "ura" səsləri ilə qalxıb səflərini sıxlaşdırma-sıxlaşdırma ayaq üstə irəliləyir, cumur... Birdən, sanki qiyamət qopdu. Ətrafı bir-birinin ardınca döşətlə bir gurultu və sonra duman bürüdü. Mən, dərhal bombasaxanlarımızın işə girişdiyini anladım.

Hor tərəfdən hacıleylək dimdiyi kimi saqqıldayan pulcemyot-ların qohqohosi ucalır. Düşmən duman və tozlar içində qorq olmuşdur. Hərdən biri, ikisi görünür və yenə qarşıda partlayan bombaların qaldırdığı duman tufanları içində yox olurlar...

Tüfəngim qızmışdır, artıq çaxmağı işləməyir. Yammada yerə qalması yoldaşımın tüfəngini aldım. Atıram... Atıram... Beş doqquq sonra başımız üzərindən uçan güllələrin arası kosildi, dumanlı seyrəkləşdi. Düşmən ölümlərini, yaralıları buraxaraq yox oldu...

Əsitiyimə gələ səhə hücüm bizdəndir. Sağ qalarsam, yenə yazıram. Anama salam yetir.

Qaratelin gözlərini əvozimə min dəfə öp!.."

Qaratelin yaşarmış gözləri mükəddər bir sevinc ilə gülümsədi:

- Burada qurtardı. İndi ikinci məktubu oxuyuram. Bunu 14-də yazıram:

"Möhtərəm ata! Əlbəttə yaralandığımı anama və Qaratelə xəbər verməzsən. Üçüncü gündür ki, bir kənddə düzəlmiş kiçik, soyuq bir xəstəxanada yatıram... Üç gün bundan əvvəlki məktubda hücüm olacağını sənə yazmışdım. Həmin hücüm oldu və çox da müvəffəqiyyətli..."

Dinləyənlərin üçü də birdən tərpəndilər və oxuyanları yaxşı eşitmək üçün başlarını uzatdılar.

"...Gecəni o qədər yorğun yatmışdım ki, səhər ancaq bizim tərəfdən atılan topların gurultusuna gözlərimi açdım... Qoşunumuzun içində bitməz-tükənməz bir hərəkət var idi. Bölgülər, taqımlar sağa-sola cəbhə qanadlarına gəndərilirlər... Demək, hücüm başlamışdı. Düşmən tərəfindən də bir hərəkət, bir cəldlik müşahidə olunurdu. O da bizim səngərləri top güllələri yağmırlarına qorq edirdi.

...Bu gün hücüm etməyə, qan dənizlərinə cummağa damarlarımızda üsyan edən qanı axıtıb da sinirlərimi ağır səbiyyətdən azad

ctimov özümde şiddətli bir ehtiyac hiss edirdim, çünki dünön gör-
düklörüm heç xovalımdan çıxmıyır, qolbimdo ağ düşmonö başla-
dım nifrət, bu dofo qözəb əlovlarına çevrilməşdir. Buna da sobob
düşmənin dünönki hücumdan sonra görünməyən bir vəhşilik
ctməsi idi. On gün bundan ovval ollorına əsir keçən üç nəfər yolda-
şımızı dünön sühr üstümüzə qayıtdılar... Mon baxa bilmədim...
Bilməyirəm necə yazım, onların ayaqlarına at nalları çalınmış, baş-
larına dəmir mıxlar qaxılmış, alınlarında odlu qolom ilə "bolşevik"
kəlməsi yazılmışdı

Dinloyonlardan ikisi dərindən ah çəkdiilər. Hamı kədərli və hey-
rotlı nəzorlərlə bir-birinə yaxlaşdılar. Nadir heyrot əlaməti olaraq
ağzını marçıldıtdı..."

"İndi komandanın əmrini bəkləmədən ayağa qalxmaq, tokba-
şına hücumə keçmək, ölüncə çarpışmaq, intiqam almaq istəyirdim..."

Çox bəkləmədim. Birdön komandanın heybotlı səsi çəşiddi:
"Qalx!..." Hamı bir adam kimi qalxdı. Od yağmırları altında irəli...
irəli gedirdik. Yoldaşlarımdan bir nəçəsi yanımda yığılıb qaldılar.
Onlara güllə döymüşdü"

Kiçik otaqda dərindən bir sükut vardı. Aslan keçmiş qan coşluğunu
xatırladan bu tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini coşa-coşa oxuyur və
onunla həməhəng səmover da qaynayır, daşır...

"Burada sarı saçlı, ala gözlü, al çöhrəsi güncə istisindən yanib
qaralmış bir rus qadınıni sonə torif etməkdən özümə ala bilməyö-
cəm. O, şofqot bacısıdır. Heç vaxt bizdən geridə qaldığını görmö-
düm. Homışo yanındakı dava, sarğı lovaziməni saxlayan böyükcə
qara səmkəti böyrünə döyö-döyö ön əddim arxamızca gələr, onun
olımdən yaralı düşüb qaldığını görmödim, birini, beşini sarıdımı?
— Yəno arxamızca yüyürür. Erköklərdön qoçaqdır. Heç inanmaq
olarmı? Ağır hir yaralını umuzuna atıb, geriyo qaçdığını da görmö-
şəm. O, mənim arxamca gəldikcə, ölməyəcəyimə iman edirdim...
Nə qədər qoçaq, mərhəmətli bir qadındır!?"

Burada Nadirın dodaqları arasından biixtiyar tökülön "ay qoça-
ğım arvad!..." sözləri hər kəsi güldürdü. Məclis dərhal yəno ciddi bir
həl əldi

"...Mon quş kimi uçurdum. Ayağım altında qalan yaralı və ölü-
lərö toxunub yığılıb, yəno qalxırdım. Düşmön isə yerinə mıxlanmış
kimi durmuşdu. Aramızda ancaq 200 əddimlik hir məsafə qalmışdı.
Yəno hər yeri dünönki kimi duman və toz bürümüşdü. Komanda-

nımız at üstündə monə yaxınlaşdı. Əlindəki parlaq qılıncla bir laçın
kimi uçurdu. Birdön dumanlar arasında bir topocik dalına sıxılıb
komandanımı nişan alan paqonlu bir zabıt gördüm. Güllə açıldı.
Komandanım, o öziz yoldaşım, qartal kimi qunad açaraq, atdan sorıldı.
...Doli olmuşdum... Geri qayıdıb, yığılımış komandanı yoxlayım və
ya intiqam üçün irəli atılıb, bilməyirdim... Birdön homin şofqot
bacısını komandanın başı üzərində gördüm: "Komandanım daha
ölmoz!" – dedim, indi gözlərim dörd olmuş, paqonlu zabiti axta-
rırdı. Onu topocikdən beç əddim yanda gördüm, qılınclını çökörək,
bir yoldaşımı vurmaq istəyirdi. Heç əman vermədim, dizimi yero
ataraq, bir fişəng boşaltdım. Ağ zabıt olını sinosino basaraq, bir an
sağa-sola söntirildi və torpağa sorildi.

...İntiqam almışdım. İrəliləməyə istəyirdim. Dizimi yerdön qal-
dırmamış birdön umuzuna toxunub ağır bir zərbə ilə hortalənorək
qocaman bir tut ağacının dibində yığılırdım..."

Dinloyonlardan birisi "of!" dedi. Bu, övladımın acısından qolbi
sancan bir ana fəryadından başqa bir şey deyildi.

"...Gözümə açarkön özümü bu soyyar xostoxanada gördüm. İlk
dofə gözümə sataşan cəynokli, çal başlı, arıqca bir doktorla cəbhə-
doki şofqot bacısı idi. Onlar qan axması noticosində hasil olan
zəiflikdən sonra mənim ayılmağımı gözləyirmişlər..."

...Qoçaq şofqot bacısı, ayıldığımı sevindiyindəndir ki, qırmızı
dodaqlarını açaraq, özünə məxsus zərəfatla tobossüm edir və
"qorxma, yaxşı oldu... ölmoz..." – deyirdi.

— Qorxmıyırım, – dedim, – yara öldürücü də olsa, sonin olinlu
sağalacaqdır... – Hər ikimiz güldük, doktor da bizo qarışaraq tobos-
süm ctdi. Bilməyirəm o nə üçün güldürdü? Dilimi do anlamayırdı...

...Moktubu şofqot bacısından icazə alaraq yazıram. Anamı salam
söylə. Yaralandığımı bilməsin.

...Qaratəli arzu edirəm... Yanımda olsa idi, buradakı şofqot
bacısına çox da zohmətim döymözdü.

Aslan"

Qaratəlin gözlörlərindən sağlamlığı andıran qırmızı çöhrəsinə
iki damla yaş yumarlandı. Aslan üçüncü moktubu alaraq:

— Gorək oxumayırdım, sizi ağlatdım, – dedi, – Bunu da iyulün
27-də xostoxanaday yazıram, demək hulo ölmömişəm, – deyərək,
borkdön güldü və davam ctdi:

“Möhürəm atam! Bu gün özümü daha yaxşı hiss edirəm. Şöhrətədən doktorla “bacı” daxil oldular və hər dəfəki kimi xostələri yoxlayıb, mənə yanaşdılar. Yaralı oradaca açdılar. Dımaq boyda qara lokədən başqa bir şey qalmamışdır.

“Bacı” eyni təbəssümlə:

– Yaxşı damğadır, – dedi. – Vətəndaş müharibəsindən sənə bir yadigar olsun.

Doktorun nə vaxt xəstəxanadan buraxılacağına soruşdum. İki günə kimi buraxılacağıma söz verdi. “Bacı” isə danxmağımı anlayıb, məni bu gün evdən konara çıxarıb, bağda ağaclar altında yerləşdirəcəyini söz verdi. Ah, nə qədər canıyanan bir insandır. Ancaq bu gün doktor onu adı ilə çağırırdıqda adını öyrəndim. Adı Anna İvanovnadır!..”

Dinləyənlər hərəsi bir ləhcə ilə “Anna İvanovna” – deyə adı təkrar etdilər.

“Anna bacı bu gün mənim üçün danışdı ki, düşmən axırncı hücumumuzdan sonra büsbütün özilmiş və şöhrətə çökülmüşdür. Bu gün bizimkilər şəhəri əldə etmək üçün qəti hücum yapacaqlar imiş... İndi uzaqdan top səslərini eşidirəm. Acıqlı-acıqlı yanımdan asılı qalan yaralı qoluma baxıram. Ah, nə üçün mən bu son vuruşda iştirak etməyirəm. Anna bacı qəlbimdakiləri gözlərimdən oxuyur... Mənə təsilli verərək: “Yaxşı olarsan, yenə cəbhəyə gedərsən. Hələ inqilab öz vəzifəsini bitirmədi; hələ qalibiyyətlər qarşıdadır!” – deyirdi. O, mənim üçün inqilabdan, qızıl qvardiya qəhrəmanlıqlarından: söhbətlər etdi. O, çox cəbhələrdə iştirak etmişdir. Məndən soruşdu:

– Bacın varmı?

– Var... Onu şofqət bacısı yazdırmağa söz verirəm.

Anna İvanovna güldü:

– Xoroşo, – dedi”.

Aslan dayandı və dərin bir maraqla məktubu dinləməkdə olan

Qaratelə baxdı:

– İndi, bacım, vəzifəni bildinmi?

Qaratel gülümsədi. Bu sualı lazım qədər anlamadığı görünürdü.

– Bilmədinmi?.. Şofqət bacısı olmaq istəyirsenmi?

Qaratel təkrar gülümsədi və:

– İndi ki, müharibə yoxdur... – dedi.

– İndi yoxdur, şəfəq... gələcək üçün hazır olmalısan..

Çimnaz yeni bir xəbərdar fikri ilə üzünü büürsürdü:

– Ah, yenə də dava varmı? – dedi.

– Sən də qorxaqlığını göstərmə. Hələ yoxdur. Lakin kim bilir ki, düşmənlərimiz bizi çoxmu asudə buraxacaqlar?..

Qaratel:

– Mən gedirəm, mən şəfəq bacısı olmaqdan qaçmayıram.

Nadir papirosunu dumanladaraq, bu danışıqları noşoli-noşoli seyr edir və gülürdü. Aslan birdən yerindən qalxdı, Qaratelin qarşısında duraraq, qəti bir səslə:

– Sabah mənimlə bərabər gedirik. Hilal-Əhməd dəməyini yazılarsanmi? – deyə soruşdu.

Qaratel də eyni qətiyyətlə:

– Yazılaram... – dedi.

Birdən hər ikisi dönüb ata-analarına baxdılar. İki qoca övvolco uzun-uzadı balalarını heyvət ilə süzdükdən sonra bir-birilə baxışdılar. Evdə bir doqıqədən artıq uzanan süktu Nadir kişinin balalarının sosisindən daha qəti cən səsi pozdu:

– Qaratel getsin!.. Qızıl Ordunun bayramına mən də bir şofqət bacısı göndərirəm, – dedi.

BÖYÜKƏĞA TALIBLI

(1897-1937)

Görkəmli yazıçı, jurnalist və ictimai-siyasi xadim Böyükəğə Talibli Salyan şəhərində qulluqçu ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini Salyan şəhər məktəbində almış, sonra Bakı real məktəbində oxumuşdur. Oranı bitirən gənc Talibli 1916-cı ildə Salyan real məktəbinə müəllim təyin olunmuş, bir il işlədikdən sonra Petroqrada (indiki Sankt-Peterburqa) Texnologiya İnstitutuna qəbul edilmişdir. Lakin müddi vəzifəsinin ağırlığına görə təhsilini davam etdirə bilməmiş, oxuduğu institutdan uzaqlaşaraq, əvvəlcə Petroqradda, sonra Moskvada müxtəlif siyasi işlərdə çalışmışdır.

1920-ci ilin may ayında Azərbaycanın gələn B. Talibli burada bir sıra məvəl vəzifələrdə – Zaqafqazda Qoşma Sovet Sosialist Respublikaları Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Komissarı, Azərbaycan Xalq Ədliyyə Komissarı, Mərkəzi Statistika İdarəsinin rəisi, Sovet Quruluşu və Hüquq institutunun direktoru, respublika prokuroru işləmişdir. İctimai-siyasi fəaliyyət sferasının genişliyinə baxmayaraq, B. Talibli ədəbi-bədii yaradıcılığını da davam etdirmiş, Bakıda çıxan "Azərbaycan fəqərəsi" məcmuəsinin, "Kommunist" qəzetinin, Tiflisdə "Yeni fikir" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Ədib 1937-ci ilin yanvar ayında "Şəxsiyyətlə müsavət təşkilatının üzvü" və "millətçi" kimi günahlandırılaraq həbs edilmiş və daqqaz aylıq əzab-şərtətdən sonra ona ən ağır cəza – güllənləmə kəsilmişdir. Bu hökm 1937-ci il oktyabr ayının 13-də Bakı şəhərində yerinə yetirilmişdir. 20 il sonra SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarına əsasən B. Taliblinin işinə yenidən baxılmış və heç bir cinayət tərkibi olmadığına görə yazıçı bəraət qazanmışdır.

B. Talibli bədii yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində başlamışdır. O, "Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır" adlı ilk hekayəsini Bakı real məktəbində oxuyarkən vəzifə və 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının məhəssində çap etdirmişdir. Az sonra "Kef rəznəsi" pyesini, "Tövbə", "Mədən sahibinin İrəvanı" və s. hekayələrini vətən ədibin yaradıcılığı 1920-ci ildən sonra çiçəklənmiş, bu dövrdə u. "Erkək Tukəzban", "Qırx topa", "Xeyir iş", "Qayınanın kəfəri", "Tövbə" və digər hekayələrini çap etdirmişdir.

Nadir axurlara arpa, saman tüküb tövlənin o biri başında olan sakinin üstünə çıxdı. Məcid də buradakı həsir üstə uzanmışdı. Nadirin yaxınlaşmasını görüb başını qaldırdı və: – Dünən yox srağagün ot tayasının dibinə no üçün büzülüb oturmuşdun? – deyə sordu.

Dizlərini büküb oturmaq istəyən Nadir bu sualdan sonra toocübləndi: "No?" deyə ayağa qalxdı. Məcid yeno sualını tokrar etdi və Nadir yeno cavab tapa bilməyib boğazında udqundu və dodağının altında mırtlandı.

Bu çağacan Nadir clo bilirdi ki, onun sirrini heç kəs bilmir və onun hərəketlərindən heç kəsin xəbəri yoxdur. Yalnız bir addım görə bilirdi, lakin o da heç vaxt bunun üstünü açmazdı, buna görə Məcidin sualı ona toocüblü göründü və ikinci dəfə tokrar soruşduqda özünü itirib, cavab verə bilmədi. Bir az dodağının altında mırtlandıqdan sonra inkar etmək istədi. Lakin inkar etmək övözino:

– Son no bildin? Son ki burada yox idin, – deyə, cavab verdi.

Cavab verdikdə bununla sirrini üstünün daha da açıldığını və inkar etmək yolunun artıq bağlandığını özü də anladı. Utandığında qızarıb başını aşağı dikdi və atların xərt-xartla arpa çeynomolərinə tamaşa etməyə başladı. Ağ ərpadan noşolonib kişiyəyon atların səs-lərini eşitdikdə Nadirə clo goldi ki, indi bu dilsiz-ağırsız heyvanlar da onun bu çağacan gizli saxladığı sirrini bilib istehza ilə güləcləyor.

Məcid onun cavabını kafi bilməyib, yeno sorğusunda davam etdi: – Necə no bildin? Son ki sözündə danı bilməyocəksən? Son ondan da iki gün qabaq yeno də oxşam tozoklikdə oturub gizlənməmişdin, kimi gözloyırdın?

Son sual Nadiri lap həyrətə qoyub və ömründə vur-tut comi bir dəfə gördüyü gizlin işin bu təzliklə açılmasına toəssüf etməclo qum-gin oldu. Əslində iş özü-özülüyündə bir az onun növzöründə utancaqlı idi və ağıza alıb danışmalı deyildi.

Nadir söyloməyocəyini qot etdi və biləks özü – Məciddən bəlkə yeni bir xəbor bilmək oldu, – deyə daha ol çökəmk istəmədi.

Məcid Mostan boyın köhno nökori idi, boyın evinə yaxın bir adam idi, orada bir söz eşido bilirdi. Bunu Nadir anlayıb:

— Sən nə bildin?.. Sənə kim xəbər verdi? – deyə onu yaxaladı. Nadirin ısrar etməsinə baxmayaraq, Məcid ona bir söz demədi, məsələ zahirən bəlli olmayıb, örtülü qaldı və hər ikisi bir-birini anlamış kimi cəhəmlə danışmağa başladı. Məcid Nadirə cəhəmləndiyini, özünü gözləməyi məsləhət gördü və bəlkə bu işin Səmədə deyiləcəyini anladı.

Nadir yetim olduğundan hər işinə dayısı Səməd məsul idi, həmisiyə fəna bir hərəkət işlədikdə ovvəlcə atası Məstan bəy özü cozalandı, sonra da dayısı Səmədə şikayət edərdi, yenidən cozulanmasını tələb edərdi.

Amma bu dəfə Nadir qorxmadı və qəlbində özünün haqlı olduğunu qərarə alıb, cürətləndi. Axşam oldu. Tövləni qaralıq basdı və Nadir də bir söz söyləməyərək cırıq çuxasını altına salıb, Məcidin yanında uzandı. Bir doqquz keçmədi, gözələrini yumub şirin yuxuya daldı.

II

Nəçə gün idi ki, Nadir Zeynəbi müttəsil¹ görürdü. Hər yer olurdusa gizləyib Zeynəbin yolunu gözləyirdi. Təndirin dibində, tövlənin dalında, buləğin başında cəməlib oturmaqdan yoruldu da amma yəno də öz məqsədini buraxmayırdı. Axır girovə olub onun qırmızı yanaqlarından bir öpüş götürmək niyyəti Nadiri rahat qoymayırdı. O, yəqin etmişdi ki, özü Zeynəbə baxdığı kimi, Zeynəb də aramız gözəli ona baxır.

Bu baxışı öz məhəbbətinə cavab hesab edərkən, Nadir “Zeynəb də mənə sevir” deyə inanmışdı. Bu inanmaq təsiri altında dolaraq gələcəkdə böyüyüb evlənmək vaxtı çatanda, ancaq Zeynəbi alacağını qət etmişdi.

Bir gün eşq sövdəsindən məst olmuş Nadir dalında bir şələ odun götürdü. Quldan Zeynəb qarşısına çıxdı. Odun şələsini nə vaxt saldığını, Zeynəbi tutub üzündən nə vaxt bir diş götürdüyünü və Zeynəbin “Vay üzüm yandı!” deyə qışqıraraq qaçdığını Nadir indi də bilməyə təvəvvürə gətirə bilməyirdi. Lakin onun yanında qalan yalnız bu idi ki, haradansa və nədənsə bir də qulağının dibinə bir sillo ilişdi. “Usta sillosi” nə olduğunu Nadir cəhəmləndiyini, amma görməmişdi.

¹ Anası kəsilmədən, həmisiyə, dərin

Hələ 14 yaşında iken bunu da gördü və bununla da məhəbbətin ilk dərəcəsini aldı. Dərhal mostliyindən ayıldı və qanrılıq baxdıqda Məstan bəyi gördü. Qorxusundan ağzında tüpürçəyi qurudu.

Hadisonin təhlili ilə məşğul olmaq istədi, bir də ildırım sıçrayan kimi Məstan boyın sol olib də qalxıb o biri qulağının dibinə endi. Nadirin qulağı cingildədi, başı gicollandı və ağzını açıb yalvarmaq istədi, lakin Məstan boyın topişi onu yıxdı. Sözü ağzında qaldı. Sonra nə olduğunu Nadir özü də bilmədi. Yalnız iki gün sonra ayılıb gözələrini açanda özünü Məstan boyın tövləsində deyil, dayısı evində yorğan-döşəkdə uzanmış gördü və sobobini anladı. Anası bunun ayıldığını görcək qorxa-qorxa yanına gəlib başını sığalladı və sordu:

— Qurban olum, bədənin ağrıyırmı?

— Bilmirəm, key kimi olmuşam. Məni çoxmu döydü?

Çox döydülər, oğul. Onların qolu sınısın. Məstan bəy döyüb Səmədə verdi, Səməd ona; xəbər mənə çatdı kimi yüyürdüm. Səni qana bulanmış görcək başını yolub ağladım. Səsimə bütün kond yığılıb, səni güclə Məstan bəyin olından alıb bura gətirdim.

Bir az qəmli süktədən sonra anası yəno davam etdi:

— Bayırda ayaq səsi gəlir, gəroc Səməd olsun. Gözəlirini yum, yoxsa gəlib döyer.

Nadir gözələrini yumdu. Səməd otağa girib arvadı təhmətləməyə başladı.

— Bu da işdir? Bu da gücdür? Kişinin qapısında nəkor qalasan, çöreyinin yeyəson, sonra da gəlib qızına sataşasan! Köpək oğlunun qoduğul! Bu sənin harana yaraşar? Sən bir yetim kondli balası, o isə adlı-sanlı bəy qızı, heç sənə baxarmı?

— Baxar! – deyə Nadir yorğanın altından bağırdı.

— Ne?! No deyirəson? Köpək oğlu, bəs bəlo yəno özünə qoyulmamısan? – deyə Səməd Nadirin üstünə yüyürdü. Arvad qabağını kəsdı, amma Səməd zorla bacısını itələyib, Nadirə bir-iki topik vurdu. Səməd gətdi. Ana-bala, baş-başa verib ağlaşdılar.

III

Beş gün keçdi, Nadir sağalib ayağa durdu. Damarlarında qanı oynadı və yəno də əvvəlki kimi qırmızı yanaqlı bir oğlan olub cəsiyə çıxdı. Aclığına rəf etmək istədi, lakin gətməyə yer, yeməyə çörək

tapmadı. Mostan boy onu öz qapısına buraxmadı. Dayısı Səməd də öz yanında saxlamadı.

Dörd il bundan əvvəl atası öldükdə Səməd onun qolundan tutub Mostan böyün yanına aparmışdı və "oti sonin, sümüyü mənim" deyə bir qann çörəyə Mostan bəyo nökor vermişdi.

Bu gündən etibarən həm dana otarmaq, həm də atları suvarmaqla məşğul oldu. Anası isə qarşısı Səmədin evinə köçdükdə böyük əziyyətlərə uğradı. Onun qardaş qapısında yun əyirib, bir parça çörək möhtacı olduğunu gördükdə, Nadir anasının ağır halına yanardı və ona bir yardım edə bilmədiyinə toəssüf edirdi.

Anası isə bir dəfə oğlunu çox sevdi. Amma Səmədin qorxusundan o da Nadiri evə yaxın buraxa bilməzdi. Belə bir vəziyyət qarşısında Nadir çətib qalmışdı. Çox fikir etmədən çarx-patavasını geyinib xurcununu götürüb kənddən qaçdı. Əvvəl peşəsi yollarda dilənçilik oldu. Sonra da bir zaman Bakıya gəlib bazarla həmbəllik cıdı. Həmbəllik və dilənçilik yolu ilə gəlib mədənlorin birində qara işçiliyə girdi.

Gecə-gündüz istehsalatda məşğul oldu. Qazandığı azacıq məaşının bir hissəsini topladı, fikri həmişə kənddə idi. Ümidi yenə ora qayıtmaq idi. Anasının dərdi onu rahat buraxmırdı. Yazıb yanına çağırırmışdı. Lakin dayısı buraxmamışdı. Görünür, işləmək üçün ondan ucuz ələt tapmayırdı. Səmədin zülm və zillətinə dözmə anasının əhvalını Nadir həmişə təsəvvür edirdi. Anasının məhəbbətini və məhrəbançılığını yadına salardı. Son dəfə Mostan böyün və dayısı Səmədin tərəfindən döyüldü yorğan-döşəkdə yatdığını və anasının məhəbbət rəftar və şirin sözlərindən təsəlli tapdığını xatırladı. Bu xatırat içərisində Zeynəbin məsum baxışı gözünün önünə gəlirdi. Zeynəbin ona qarşı gizli bir hissiyyəti olduğunu güman edir və bundan ürəyi çırpınırdı.

Altı il keçdi. Nadir yenə kəndə gəldi. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istədi. Torpağı olmadığından dayısı Səməd ilə şərik oldu. Məhsulun yarısını vermək şərtlə torpağı ondan aldı. Başqa kəndlilərdən də nişə və kirayə ilə toxum, kətan tapdı. Yeni sumladı, okdı. Nadir indi iyirmi yaşında sağlam bədənlili, ucaboylu, yetişmiş bir gənc idi. Uzun qolları ilə kətanın hostosundan tutub sürərdi, hələ yağış döyməmiş torpağın iri parçalarını dərinə qazıb çevirdikdə qonşular hamısı onun zirikliyinə, hünərinə və qüvvətinə

tamaşa edirdi. Bunun hamıdan artıq həvəslə çalışmasına Məcid təəccüb edirdi. Nadiri çöldə kətan üstündə gördükdə:

– Allah qüvvət versin, ay Nadir, bu bəylərin olından canını yaxşı qurtardın, – deyə həsəd edirdi. Əgər vaxtında qaçmasaydın, indi sən də mənim kimi ya çolaq idin, ya da xostə.

– Gət sən də şəhərdə fəhlolik et.

– Bu qılçalarmla hara gedim? – deyə Məcid çolaq qılçalarını göstərdi.

Anasının qanadı altında yaşaması Nadir üçün çəkdiyi ağır zəhmətlər əvəzində böyük bir mükafat, Zeynəbi görmək ümidi də bu mükafata dəyərli bir əlavə idi. Lakin ümidinə çatmaq müşkül bir iş idi. Qorxusundan Mostan böyün küçəsindən keçməzdi və düşəndə Zeynəbi yalnız arabir kəndin kənarında və ya bulaq başında görərdi. Bu cür təsadüflər üz vərəndə Nadir iti gözələrini onun gözələrini içinə zillərdi və cavabında yenə də haman əski məsum baxışları alardı. Qanı damarlarında yemədən çuşu gəlir və ürəyi qəfəsində döyünürdü. Bu baxışları Nadiri dolı edib çöllərə salır və bir neçə günlük işdən əvəzə qoyurdu. Kənddən uzaqlaşdıqca bir qayanın başına çıxardı və orada tək-tənha oturub bu şikəstəni oxuyardı:

Bağa girdim bağbansız,
Dəyə tutdum sarvansız.
Həmişə dərman oldum,
Özüm öldüm dərmanlısız.

Bir dəfə Məcid çöldən qayıdarkən bunun səsini eşitdi və kinayə ilə ona bir-iki söz atdı:

– Nə var, a gənə, dəyəsen yeni çəşin çuşu gəlib ha?

Dayısı da bundan iztirabını gördükdə səbəbini duyub:

– Bəcişli görünür, qulaqburması yadından çıxıb ha? – deyə altı il əvvəl döyüldüyünü xatırladı.

Qış keçdi, yaz gəldi. Zeynəb qonşu kənddə bir boyu nişənləndi.

“Tələ ulduzum söndü” – deyə Nadir qolbəninin dərin qışığında hamıdan və hətta özündən belə gizli bəslədiyi bir ümidə nəhayət verdi. Qəlbi sındı, əhvali pozuldu və özünün həmişə bəxti qara qalacağını anladı.

Gələn kəçəndə Nadir məyus bir halda adamlardan kənara çökəlib yolun qırağında durdu və tamaşa etməyə başladı. Yenə də gözü

dinc oturmadı, Zeynənin gözüne sataşdı. Yene də haman heyran baxışa təsadüf etdi. Yene də haman cavabı oxudu və bu cavabda yenə də ona qarşı gizli bir məhəbbət bəslədiyini duydu.

Nadir üçün bu da kifayət idi.

Şərq ölkəsidir. Bu şəraitdə başqa bir şəkildə cavab ola da bilməzdi. Bu cavabda çox sözlər yazılmışdır. Bunları Nadir dərək etdi və əski ümid qolbində yenidən parladı.

Biçin vaxtı yetişdi. O, taxılını hamıdan qabaq biçdi, döydü, təmizlədi. Məhsulunun yansımını dayısına verdi, yansını da borclara, toxum, kətan və kirasını vermək üçün haqq-hesaba oturmaqda qazanc olmadığını və hətta mayadan bir qədər çatışmadığını gördü. Kəndlilərə borclu qaldı. Borclarını vermək üçün iş axtarmağa məcbur oldu.

Nadir yenə də çarq-patavasını geyib xurcunu götürərək kənddən çıxdı.

IV

Aylar keçdi, illər dolandı. Nadirdən xeyli müddət bir soraq çıxmırdı. Nikolay taxtdan düşəndən sonra kimi onun Dərbənddə, kimi isə Həştərxanda fəhləlik etdiyini söylədi. Bir donə balasını itirmiş anı bu xəbərlərdən şad oldu, oğlunun tez qayıtmasına gün-gündən artıq ümid bəsləməyə başlamışdı. Lakin yollar bağlandı, rabitə kəsildi və Nadirdən daha bir soraq gəlmədi.

Hər gün axşamcağı anası oğlunu oxşayıb ağlardı. Ağlayanda Səməd acıqlı ona yaxınlaşıb:

– Nə zırlayırsan it kimi? Bütün aləm od tutub yanır, hər yerdə davadır. O qədər adam qırılıb ki, qotur Nadir də onların biri, – deyə bacısını bu qayda ilə “ovutmaq” istədi.

Həmişə hər xəbər olurdusa Məciddən bilirdi.

Ürəyini sakit etmək üçün indi də yenə onun yanına gəldi. Məcid, Məstənan bəyin höyətində tövlənin qarşısında idi. Məstənan bəy də öz arvadı Nəgül xanımın xınlıqna tamaşa edirdi.

Səməd də burada idi. Nadirin anasını gördükdə Məstənan bəy irəli yüyürüb, istehza ilə qarşıladı:

– Nə var? Xeyir ola!.. Olmaya çılçılye gəlmisən? Əfsus ki, qızımız ərddir, yoxsa sənin sözünü yerə salmazdıq... xi... xi... xi... – deyə xınlıdaya-xınlıdaya güldü.

Bogazındakı xınlıqni rəf etmək üçün iki-üç dəfə öskürdü. Nadirin anası durduğu tərəfə tüpürdü. Üz-gözünə tüpürçək düşməmək üçün o da yaylığının ucu ilə üzünü örtüb başını o biri tərəfə döndərdi:

– Yox, ay bəy, gəlmişdim ki, Məcidə görə, Nadirdən bir xəbər bilərəm, – deyə dərzləri üstə dövrə vuran Məcidə baxdı.

Məcid atı saxlayıb cavab vermək istədi, lakin Nəgül xanım onun üzünə qışqırdı və Nadir kimi naşükür adəmədən ötrü işi buraxıb səhbətə girmək istədiyini söyüb danladı.

Məcid xanımın məzəmmətini çitçək bir az öyri-öyri ona baxdı, acığından dodaqlarını çəynəyib, olindəki cilovları və atı müşqurub sürdü. Buğda dərzlərinin üstə bir dəfə fırlanıb:

– Ay sənin atanın gözüne aftaba, – deyə ucadan söydü.

Söyüşün kimo, atamı, yoxsa Nəgül xanıma mənsub olduğunı heç kəs bilmədi.

Səməd yerindən tərpənilib, bacısına yaxınlaşdı və onu töhmət-ləməyə başladı:

– Ay arvad, bu xalqı nə zinhara gətirdin? Sənə demədimmi çox zərnləyib, zırlıdama. Axı sənin Nadirin bəy balası deyil, xan balası deyil. Nə olub axı? İtib, batub, belə çəhənnəmə ki, əstər-safinin¹ dibinə ki, batıb, belə heç gedib gəlməsin.

Arvad belə rəftarı gördükdə lal-mat geri dönbü qayıtdı.

Payız döndü, qış oldu, qış döndü, yaz oldu. 1920-ci ildə Azərbaycanda Şura hökuməti bərpa oldu.

Hər kəs bu hadisəyə bir cür baxdı. Hər kəs bir cür yanaşdı, hər kəs bir cür mənə verdi.

V

Səməd ömründə çox işlər görmüşdü, çox xatalar və səhvlər eləmişdi. Lakin hamısını unutmuşdu və heç birisindən bu qədər yanıqlı deyildi. Onu indi yandıran təkcə bir işi idi ki, nə üçün müsəvat vaxtı aldığı fırqə biletləri arasında “Hümmət” və ya da “Ədalət” biletli yoxdur. Nə üçün indi kommunist firqəsindən kənar qalmış və məhaldə hökumət ona tapşırılmamışdır. Bu xətanı Səməd özünə əfv

¹ Əsful əs-safilin – yəni alçaqların alçağı deməkdir.

etməyirdi və öfv etmədiyindən daha da hırsənib acıqlanırdı. Acığı humuna yığılmışdı.

Ozû dünyagörmüş adam idi. Hər şeydən başı çıxardı və çox ehtiyatlı olduğundan hər işi vaxtında görürdü. 18-ci illo 20-ci il arasında müsavət fırqəsi bileti bazarda teatr bileti kimi satılırdı. Nə qədər firqa vəkili gəlsə idi, hamısının Soməd ilə "salamoleyküm"ü vardı. Soməd iki-üç ay müsavət polisində xidmət etmişdi və orada yalaqlanmağın, yaltaqlanmağın və onun-bunun qılığına girməyin tələrlərini öyrənib, gözüaçıq olmuşdu. Buna görə hansı firqa vəkili ona ağır ağsa idi, heç kəsin sözünü yerə salmazdı və horosından yırtır-otuz dono üzvlük bileti alıb cibinə qoyardı. Birikisini özü saxlardı. Qalanları aşnaya dost paylardı. Hansı firqodir və nə məslək sahibidir, – Soməd maraqlanmazdı. Bələ nazik məsələlərə qanşmazdı. Bir bu biletlərə iana gözü ilə baxırdı və o biri tərəfdən deyirdi ki:

● Kim bilir nə olacaq, alaram, bəlkə sonra lazım oldu.

Soməd dayı bu fikirlə aldığı biletləri yığdı və yığıb da kamali-səlihq ilə müeriyə qoyub saxladı.

Şura hökuməti qurulduqda Soməd dayı siyasi dəyişikliyi tədqiq etdi, yalnız kommunist fırqasının hökumət sürdüyünü öyrəndi və "Hümmət" ilə "Ədalət"çilərin bu fırqaya mənsub olduğunu bildi. Bunu bilcək tez evə yüyürdü. Müerünün bu küncünü, o küncünü eşalayib və cəmi biletləri çıxardıb oxumağa başladı "Əhrar", "İtti-had", "Müsavət" və i.a. "Hümmət" tapılmadı. Bir də diqqətli oxudu. Yəno da nə "Hümmət" tapıldı, nə də "Ədalət". Soməd dayının qanı qaraldı və qəm-qüssət əlaməti tutdu. Kommunist fırqasına daxil olmaq üçün vəsiqələri aradı, noticə vermədi. İki ay keçdi, Soməd yenə arzusuna çata bilmədi.

Bir gün Soməd evdə oturub qəm dəryasına girmiş, öz moqsədinə nail olmaq üçün cürbəcür üsullar arayırdı. Tapmadığından acığı daha da artırdı. Bu dəmdə onun yaxın dostu Məşədi Məmməd tolosik tərzi gəlib müjdə istədi.

● Soməd dayı, müştuluğumu ver, sənə şad xəbər deyəcəyəm.

Soməd dayının:

– Nə olub? – sualına Məşədi Məmməd:

– Nadir komissar olub, – cavabını verdi.

A kışt, nə deyirsən?

– Bu saat Bakıdan gələn vardı. Bütün mahala xəbər dolubdur. Comi qoşunların böyüyüdür, – deyirlər.

Şübhəsiz ki, Soməd bəcioğlunun bu sücaətindən xoşhal olub beynində onun mənsəbindən və tutduğu mövqeyindən burada nə cür istifadə etmək planını o saat qurdu.

– Nadir komissar olub, oh-sən bəcioğlu, oh-sən! – deyə sən bığla-nnı tumarladı.

Soməd dayı Məşədi Məmmədi yola salcaq, birbaşa Mostan boyın yanına gətdi. Mostan boy bığlarının ucları sallanmış, buxara papa-ğın hamışoqi kimi qaşının üstə deyil, alınının yuxarsına çökmüş, çöldə, arx qabağında ayaq üstə duracaq iki kondli ilə mübahisə edirdi.

– A kişilər, yezid malı deyil, şümür malı deyil. Bu yer ki, siz tutmusunuz, haramdır, bu atamdan qalma mənim yerimdir.

– Nə atadan-babadan qalmabazlıqdır?! At kimindir – mənənin, yer kimindir – okonin, – deyə kondlinin biri cavab verdi.

Soməd dayı səhəbinin bu yerdə olduğunu görək, Mostan boyı konara çəkib:

– Ay boy, danışma, yoxsa içindən onğal çıxar, bunun yolu bələ deyil, özgə cürdür, – deyə sakit etməyə başladı.

Mostan boy toocüblü və inanmaz bir halda sordu:

– Nə cürdür?

– Səbir ol, indi deyərəm, bilərsən.

Soməd Mostan boyın qolundan tutub bir az konara çəkorək yavaş-cadan dedi:

– Bilərsən, bunun yolu nə cürdür? Bilərsən, nə var?

– Nə var?! – deyə səbri kəsilmiş Mostan boy acıqlı bir halda sordu.

Amma Soməd dayı yəno əvvəlki təmkinli:

– Nadir komissar olub, – deyə cavab verdi.

Bunu eşitcək Mostan boy susdu.

VI

Nahiyəyə yeni firqa katibi gəldi. Soməd özünü onun yanına verib kommunist fırqasına qəbul olunmasını rica etdi.

Məsul katibin:

– Sən kimdən? – sualına Soməd dorhal:

– Nadirin dayıstı, – deyə cavab verdi.

Əvvəlinci dəfə firqə katibi onun hirsli və həərətli danışmasına baxmayıb tələbini rədd etdi, üçüncü dəfə:

– Ərzhal ver. baxanq. deyə yola saldı.

Səməd dəyi bu günün işini səhəliyə qoyan adamlardan deyildi. Elə oradaca özünə yazdırıb təqdim etdi.

– Yoldaş, mən də firqəyə qəbul olunmasam, kim olunacaq? Özüm əməkçi balası, fəhlə deyirsən, fəhlə, kəndli deyirən kəndli. Səkkiz il də Nikolay qəzamatında cən çürütmüşəm. Məni Məşədi bəy Əzizbəyov tanıyır, Musəvi tanıyır, Haşim Əliyev tanıyır, – bir neçə inqilab yolunda qurban olmuş kommunistlərin adını sayıb axırda, – Nadir də mənim bacım oğludur. Özüm böyüdüb bu yerə çatdırımsam, – deyə Səməd dəyi yazılıq orizəni firqə katibinə verib anket doldurmağa başladı. Səvadi az olduğundan anketü onun ovəzində kərgüzər yazdı.

– İsmi nədir?

– Səməd

– Atanın ismi?

– Şəmsi Kərbəlayi Hüseyn uğlu

– Neçə yaşın var?

– Otuz beş ilə qırxın arasında

– Çar hökuməti ilə mübarizə aparmısanmı?

– Bəli, aparmışam.

– Nə kimi cəzalara məhkum olmusan.

– Səkkiz il qəzamat.

Anketi doldurub tələsik müqəyyidin¹ yanına getdi. Ərzhalı daxil cəstərinə qeyd olunma nömrəsi istədi. İki dəqiqə keçmədi. Səməd bir parça kiçik kağızda yazılmış nömrəni dostlardan alıb sevincək dışan çıxdı.

Qeyd nömrəsinin gücü Səmədin fikrinə firqə biletindən az deyildi.

– Adamın özünə bağlıdır. Kimin əlində bu kağızın qüvvəsi olmaz, amma kiminin əlində qılınç kimi qabağı da kəsər, dalı da, – deyə Səməd bazarə tərəf yönəldi.

İndi Səmədin fikri yalnız “xidmətini” hansı idarədən başlamaq idi. Əlində bu cür qiymətli sənədi olan şəxs də bəkar gəzərmə? Nadir kimi adamı olan şəxs də işsiz qalarmı?

Səməd bu sözləri öz-özünə söylər və istiqbalının parlaq olacağına şəksiz-şübhəsiz inanardı.

Gələcək həyatında böyük mənsəb və sənətsiz sorvətlər sahibi olacağını təsəvvür edər və sevindiyyindən üst dodağı ikiqat açılıb bumnun dibinə çökülər, ağzından sarı dişləri görünər, sarı çil-çil üzü gülər, alını qınsıb və alınının sol böyründə baş barmaq boyda kəndələn yatan boz xalı kiçilib, qınsıqların altından batardı. Firqə komitəsindən aldığı pətə¹ Səmədin cibində dinqıldayıb oynar və onun bu cür iztirabına səbəb olardı. Belə bir iztirab içində ikon qapı açılıb Mostan bəy daxil oldu.

Mostan bəyin gəlməsinə Səməd çox də təəccüb etmədi. Onun fikrinə, indiki gərəklə hamı qalib Səmədə baş əyər idi. Böyük kiçiyi qəbul edən kimi Səməd də yerindən qalxmıyaraq, Mostan bəyə oturmaq təklif etdi:

– Kəfin necədir, bəy? – deyə əhval-püsan oldu.

Mostan bəyin ürəyi dolu idi. Boşaltmağa adam axtarırdı. Səmədi görcək ağzı açıldı:

– Necə olacaq, mə¹ gətirdi, dövlət gətirdi, belə də gün olarmı?

Fələyin bir belə dövrü olacağımsı, nə bilim?

Saralib bağı-gülüstan solacağımsı, nə bilim?

– Ziyən yoxdur, danxına, yaman günün ömrü az olar, qohum olarq, bitər gedər, – deyə Səməd işarə vurdu.

– Nə deyim axı? Sözüms yoxdur. Qismət necədir, clə də olar. Nadir mənim oğlumdur.

Bu işi də Səməd öz əlində bitmiş hesab etdi.

Məstan bəy gətirdi, Səməd də kəndə çıxdı.

VII

Kəndə xəbər doldu ki, bir milis həbs olunubdur. Bu xəbəri eşitcək öz-özünə: “Nə durmusan, Səməd?!” – deyə milis müdirinin yanına gəldi. Boş qalmış vəzifəni rəicə etdi: Milis müdirinin birinci sualı:

– Siz kommunistsinizmi? – oldu.

¹ Qeyd edin.

¹ Bir şey almağa hüquq verən vərəqəciq; kart

– Yoldaş, mən də kommunist olmasam, kim olacaq? Özüm oməkçi balası. Kondli desən, kondli, fohlo desən, fohlo, hom do Nadirin dayısı. Səkkiz il də Nikolay qazamatında yatmışam.

Qeyd nömrəsini çıxarmaq üçün Somod əlini cibinə atdı, lakin müdir onun sözünü kəşib:

– Yaxşı, yoldaş, sızı qəbul edərdəm, – dedi.

Bu hadisədən bir gün keçmiş Somod dayı çiyində tüfəng qozadan gələn bir işçinin dalına düşüb, kondlari gözdirdi. Kondloro yığıncaqlar, iclaslar və mitinqlər vəqə olurdu. Qozadan gələn işçi nitqlər söyləyirdi. İdarələri təftiş edirdi və şikayətlərə baxırdı.

– Ara-sıra girovə düşündən Somod da “Yaşasın Şura hökuməti” bağırırdı. Bu sözlərlə Somod natüqlik faaliyyətinə başlardı. Çox çəkmədi kondlərin birində işçi nitqini bitirdikdə bu da irəli yeridi və bir-iki kəlmə danışdı:

– Yoldaşlar, yaşasın Şura hökuməti.

Kondlilərin hamısı:

– Yaşasın Şura hökuməti, – deyə alqışladı.

Somod vənə öz nitqinə davam etdi:

– Yoldaşlar, indi hökumət işçi-kondli hökumətidir. Daha biz oməkçilər, Nikolay zindanlarında çürüməyəcəklər, müsavət polis idarələrində incitməyəcəklər. Yaşasın inqilab rəhbərləri! (və haman voldaşa işarə edərək) Yaşasın mərkəzdən gələn yoldaş! Yaşasın Şorqin dahisi!

– Yaşasın Şorqin dahisi! Yaşasın Şorqin dahisi! – deyə kondlilər vənə də əl çalıb alqışladılar.

Bununla Somodun nitqi bitdi və çıxarılan qotnamonin sonunda “Yaşasın inqilab rəhbərləri, yaşasın Somod Şəmsizədo” kimi şüarlar yazıldı.

Somodun gumanınca son sözlərlə mərkəzdən gələn işçinin rəğ-bətini qazandı. Təftiş noticəsində nahiyyə milisi idarəsində xoyanot tapıldı. Milis müdiri tutuldu, yerinə Somod dayı təyin edildi.

Somodun yeni vəzifəsi ona çox da böyük görünmədi. Onun xahişi bəlkə daha da yüksək mənəbə çatmaq idi.

Öz-üzünə belə söyləyirdi:

– Misi odda qoyarsan, olar ıstı, döyörsən, olar yastı... bu da belə, mənsiz də iş gedəcək, kim kimdir... Pəpaq aldı qaç zamanıdır. Nə var axı dolandırar inşallah. Kənd yeridir də, nə eləsən keçər gedər... Dalımda Nadir kimi adamın var.

Bu fikirlərlə Somod yeni vəzifəsinə sürü etdi və üç-dörd aydan sonra nahiyyə milisi müdiri vəzifəsinə daşınmaqla bərabər nahiyyə inqilab komitəsi rəisi vəzifəsinə kağızlarla imza edirdi. Somodo bu da kifayət idi. Çox vaxt olurdu ki, qəsdən və ya da səhvədən kağızları imza edəndə, “sodr”don sonra “ovozino” yazmağı unudub, məktublara yola salardı. Beləliklə, sədr ilə sodrin ovozino oturanı heç kəs ayırmayırdı və xalq gözündə nahiyyə inqilab komitəsi sodri yalnız Somod dayı idi.

Üç ay keçmiş Somod gəlib bir-iki gün evdə qaldı. Axaşın dostu Moşodi Məmmodi çağırır Mostan boylo etdiyi alverin noticəsini bilmək istədi.

– Bəs Nadirdən nə əlavə gəldi? – onu görək Moşodi Məmmod sordu.

– Kağız yazmışam, heç birisində cavab yoxdur.

– Amma Mostan boy hər gün onu soruşur, dünən mono deyirdi ki, Somodo da bir dono xalça bağışlamaq istəyirəm.

Son sözlər Moşodi Məmmodin ağzından çıxmamış Somod tolosik:

– Al gotir! – deyə omr etdi.

– Zeynəb də orindən boşanıb gəldi. Son bunu da Nadirə xəbər ver.

– Ağlın nə kəsir? Nadir bunu eşitsə, gəlməzi? – deyə Somod soruşdu.

Somodun tərəfindən gözlənilməyən bu cür suala Moşodi Məmmod çox təəccüb etdi.

– Nəco gəlməz? Lap toposi üstə gələr. Yaxşı igid dayısına bənzər.

Somodun bacısı oğlu firsəti oldən buraxmaz. Bu sözlər Somodun könlünü açdı və axır günlərdə qəlbində cövlən edən şübhələrdən xilas etdi.

Somod öz vəqəsinə inanan adam idi, ancaq Nadirin cavab verməməsi onu bir az düşündürüb hovosdan salmışdı. Amma indi Moşodi Məmmodin sözündən sonra yenidən dirilib cürətə gəlmişdi.

Papirosun axır nəfəsinin dorindən çəkib, qırıntısını yerə atdı və çəkməsilə söndürüb tüstüsünü asta-asta bürmədən çıxartdı.

– Gət ona deyindən ki, heç nigaran qalmasın, mən başladığım işi yarımçıq qoymaram. Mono Somod deyirlər. Doyırmann kağızına qol çəkədir gotir.

Məşədi Məmməd Səmədin sadıq müridlərindən biri idi. Peşəsi qumar əsasında "dəstəxos" yığmaq idi. Səmədin ağılına, kəməlinə, taleyinə və "səkkizin qabağına doqquz çıxmağına" sidqi-dildən inam gətirmişdi. Əgər qınayan olmasaydı, məllanın "təqlidin kimədir?" - sualına bişəkkü-şübho "Səməd dəyriyə" - deyə cavab verərdi. O yaxşı bilirdi ki, Səməd əbəş yerə bir adama ağız açmaz. Səmədin sözü daşa dəyərsə, daşdan da keçər, dağa dəyərsə, dağı dələr. Buna görə də bu sözlərin əhəmiyyətini Məşədi Məmməd, bəlkə Səmədin özündən artıq düşünüb, yenidən Məstən bəyin yanına gedib Nadir cəhətdən xatircəm etdi və doyirman məsələsinə boyun qoymağı təklif etdi.

Səməd dayının Məstən bəy ilə qohum olmağı və mənşəb sahibində böyük müvəffəqiyyəti qazanmağı çox adamın həsədinə səbəb oldu.

- Səməd böyük olub.
- Səməd komissar olub.
- Səməd "kəmsər" olub.
- Nə var axı bəxtəvər başına. Bacısı oğlu orada böyüklük eləyir, özü də burada.

Hərçənd, Səmədin "komissar"lığı ilə, "komisər"liyinin təriqini heç bilməyirdi. Lakin Nadirin adına görə hamı ehtiram bəsləyirdi. Məstən bəyin də bir cüt Qarabağ xalçası, bir dəne yaxşı İngilis yəhəri və bir dəne də yaxşı ov tüfəngi öz ayağı ilə köçüb Səmədin evinə gəlmişdi.

VIII

Nadir doğrudan da Bakıda alay komissarı idi və özü də 1920-ci il 28 Aprel inqilabından sonra Qızıl Ordu ilə bərabər gəlmişdi. Vətəndaş müharibəsi başlandıqda o, Həştərxanda idi. 18-ci ildə könüllü olaraq, Qızıl Orduya girib və iki il orada əsgər sifətilə çalışdığı zaman kommunist fırqasına yazılır. atışmalar, vuruşmalar əsnasında oxu-yazı öyrənib, biliyini artırmışdı. Nadir Bakıya varid olduqda alay komissarı təyin olunmuşdu və həmin bu xəbər də ağızdan-ağıza keçib, hər kəsin dilində bir cür təbəddülətə uğrayıb həqiqi mənəsini itirmiş bir halda axır gəlib kəndə çatmışdı.

Dayısından gələn kağızları Nadir işi arasında ötern oxuyub əhəmiyyətsiz kağızlar ilə bir yerdə zibil qutusuna tullardı. Zeynənin

ərindən boşanması da ona bir təsir etmədi. Bu məsələnin artıq onun həyatında bir rol oynaya bilməyəcəyini yəqin etdi. O öz vaxtında müqəddəs saydığı ilk sevgisini tamamilə unudub vəzifəsinə məşğul olmağı qərara aldı.

Bir neçə gün keçmiş nəhiyə qurultaylarında mürəzo söylomək üçün öz qəzalarına getməyə firqə komitəsi tərəfindən səfərbərliyə alındığını bilib sevindi. Bir cəhətdən votəninin yaxınlığında olan qəza mərkəzinə gərmək, o biri tərəfdən də öz uşaqlığından bəri tanıdığı, bildiyi şəraitdə öz məlumatını, təcrübəsini işlətmək, olduqca artıq fayda vermək ümidi onu sevindirdi və çoxdan bəri görmədiyi yerlərə getməyini həvəsini daha da artırdı.

Bu həveslə Nadir yola düşdü.

Başqa arqadaşları ilə bərabər Məryəm də onu ötürməyə gəlmişdi. Uzunqunc çəkmələri, qara gəndon tikilmiş olbəsi və qol-tuğundakı portfel hamının diqqətini cəlb edirdi.

İkinci zəng vurulduqda miniklər vaqonlara minməyə başladılar. Vidalaşmaq zamanı yetişdi. Məryəm bir qutu şokolad uzadıb Nadirə verdi.

Məryəm bucağacan heç bir oğlana və ya da kimsəyə bir baxış verməmişdi. Gələcəkdə də vermək fikrində deyildi, hətta baxış verənlərin də üstünə gülərdi. Nadir onun xasiyyətini və soyuqqanlılığını bilirdi və hal-hazırdakı ittifaqın Məryəm tərəfindən üz verəyini yalnız bəis olduğunu duyub, bələ fəvqoladə bir iltifatdan sıxıldı və dodaqlarının ucunda ona qarşı məhəbbətli təşəkkürə dolu bir təbəssüm göründü. Nadir, qutunu yavaşca alıb olindəki kiçik çama-danına qoydu. Sonra Məryəm əlini yuxarı qaldıraraq Nadirin uzanmış əlinə bərk vurub şəppildətdi. Qalan arqadaşları ilə də vidalaşdı Nadir vaqona girdi və pəncərənin əzinədə durub qıraqdakılara tamaşa etdi.

Qatar tərpendi, Nadir get-gedə uzlaşdı. Məryəm:

- Qayıdanda ananı gotir, unutma! - deyə ona tapşırırdı.

Nadir gülümsünüb başını eydi, son dəfə olaraq Məryəm ona doğru əlini havada yelloyib işarə ilə vidalaşdı, ucadan:

- Mən mənzil taparam, necə olsa ananı getir, - deyə yenə təkid etdi.

Nadir yenə dodaqlarının ucunda gülümsünüb, razı olduğunu bildirdi. Qatar gözəndən qeyb oldu. Məryəm də dabanı üstə fırlanaraq dönüb vağzaldan küçüyə doğru yönəldi.

Məryəm qadınlar klubunda çalışan bir qız idi. İkı aydır ki, Nadir onu nişanlamaq istəyirdi. Hor iki tərəf razı olmuşdu. Məsələ bitmiş kimi idi. Ancaq Məryəmin ata-anası oğlan tərəfindən bir ağsaq-qalın və ya bir ağbırçoyın iştirak etməsini tələb edirlərdi. Məryəm onların tələbini nəzərdə tutmayıb yalnız öz fikrincə Nadirin anasının gəlməsini lazım bilirdi. "Mən qulluqda, o qulluqda, evə kim baxacaq? Heç olmazsa gələr bizim üçün bismişdən-düşmüşdən qayırar". – deyirdi.

Buna görə də Nadiri yola saldıqda birinci sifariş anasını götürməkdir.

IX

Nahiyyənin işi çox idisə, Səmədin işi az deyildi. Kəndlilər məktəb istədi, Səmədin arvadı ikimərtəbə ev. Kəndlilər xostoxana istədi, Səmədin arvadı ipək paltar. Kəndlilər su istədi, Səmədin könlü şərab. Beləliklə, həmişə kəndlilər istədiyi bir şeyin qarşısında dərhal Səmədin arvadı tərəfindən bir tələb təqdim olunurdu. Belə çətinlik qarşısında Səməd dayı məəttəl qalmazdı. Hiyləgərlikdə hələ bu məhaldə onun misli görünmürdü. Əgər şərait müsaid olsa idi, ondan lap böyük siyasət adamı çıxardı. Səməd bekar oturmadı. Kooperativ düzəldi, məktəb tikirdi, xostoxana açdı. Hamısını rəsmi-küşad qurdu. Hamısını məxaric dəftərinə saldı. Lakin onunla bərabər özünü də unutmadı.

Bir korpic məktəb binasına qoyuldu, iki korpic öz həyatında tikilən evin binasına. xostoxananın binası yer üzündən bir metrə qalxdı, Səməd dayının evi iki metrə. Hər iki tərəf razı qaldı.

Səməd dayı Şura quruluşunun hər cəhətini tədqiq etdi. Hansı qapıdan girib, hansı qapıdan çıxmağı öyrəndi. Nahiyyədə Şuralar qurultayı çağırıldı. Səməd də oraya seçildi. Sonra da oraya rəyaset heyətinə daxil oldu. Səməd iclaslara gecikməzdi, həmişə öz vaxtında gəlir və sədrin sol böyüründə oturardı. Albxara torbası kimi özünü tutub, iti baxışla hamıya diqqət edərdi.

– Bakıdan məruzəçi gələcək, – deyər qurultaya səs düşdü.

– Kimdir?

– Nadir, öz yerimiz.

Səmədin könlü şadlandı. Tez kəndə bir atlı göndərdi. Bacısını Zeynəbə gəlməsini sifariş etdi.

Hələ Nadir gəlməmiş, Səməd yuxarı dırmaşmağa başladı.

Qurultayı idarə etmək üçün müəyyən sədr yox idi. Hər gün rəyaset heyəti üzvü sədrlik edirdi. Səməd bunu gördü və:

– Mən kimdən əksiyəm, – deyər müəyyən qərara gəldi.

Bir gün iclas əsnasında təsadüfən sədr yerindən qalxıb gəldi. Sədrin sol böyüründə oturmuş Səməd dərhal zəngi götürüb öz əlində saxladı. Sonra ayaqlarını və mizin üstünə qoyduğu dirsəklərini əslə yerində tərpətməyərk yalnız onlara dirənilib bədəninin orta hissəsini sədrin sandalyasına keçirdi. Səməd bu hərəkətdə qayot böyük məharət göstərdi. Heç bir idmançı, heç bir artist, heç bir sənətkar, mütəxəssis bu əsənlə bədənini yuxarı və aşağı hissələrini öz yerində saxladıqda orta hissəsini fırladıb da sandalyadan o birsinə ata bilməzdi. Bu növlə iclasların birində heç kəsə xəbəri olmadan Səməd dayı Ümumi Nahiyyə Şuralar Qurultayının sədarətini öz əlinə aldı. Bu gündən etibarən qurultayın axırına qədər Səməd dayı sədarət və sədarətini yəqinə əlamət olan zəngi əlindən buraxmadı. Hər gün iclasa bir saat qalmış, hamıdan qabaq gəlir və sədrin yerini işğal edir və zəngin dəstəsinə əlini alıb, cıncıldatmağa başlardı. Ondan sonra heyətin rəyaset üzvlərindən biri, ikisi gələrdi, sədarət sandalyasını tutmuş gördükdə belə əmr-i vəqə qarşısında sakit durub qalardı.

X

Bir dəfə iclasların arasında Səməd bazara çıxdı. Adamların içində dolayırkən kim isə qolunu dartdı. Qanlıb baxdıqda bir adam onu qucaqlayıb öpdü.

– Ədo, Moşodi Məmməd, burada nə qayırsan? – deyər sordu.

– Görürsən do! – Moşodi Məmməd cavab verdi. – Köhnə paltar alıb satıram.

– Hə, belə de! Bir az çaq-çuq edirik.

Moşodi Məmmədin kefi pozğun, cavabları pərişan idi.

– Bir dəno kiçik qulluq olsa idi, ay Səməd dayı, burada mən də bir işə girdim. Yoxsa olim çox aşağıdır. Sən mənim üçün bir sərəncam qıl.

– Bəs elo iso indi mənimlə gedək buraya, qozadan bizə "böyük yoldaş" gəlir. Sənin üçün bir qulluq istəyir... Bu axşam Nadir gələcək.

– Mən sənə demədimmi Zeynoba adını çitəcək golor. Zarafat deyil, buna Səmədin bacısı oğlu deyirlər.

Səməd öz müridinin səmimi komplimentlərindən yəne də çox məmnun olub, bığlarını tumarladı. Üst dodadıq uzunnamasına ikiqat açılıb yəne burnunun dibinə çəkildi və sarı çil-çil alnında qırıqlıqları bükülüb köndölən yatan boz xalı örtüb basdı.

– Zeynoba dalınca da atlı göndormişəm, – deyə Səməd xəbər verdi.

İki köhnə dost dərini söhbətə məşğul olub, torpaq şöbəsinə gəlirdilər. Bir növ sıxıntılıqla “böyük yoldaşın” yanına girdilər. Bunların sıxıntısına rəğmən sinni ortada xəyali aşmış “böyük yoldaş” Məşədi Mənimədi görək çənosinin ucuna yapışmış gödək və şiş saqqalını tərpedib rusca və yarı türkçə:

– Xoş gördük, tavarış, xoş gördük, oçen priyatno, – deyə istiqbal etdi.

Məşədi Məmməd bu görüşə çox şad oldu. Səməd dayı isə məəttəl qaldı.

Hər kəs gördüyünü danışdı. Səməd dayı təşkil etdiyi kooperativdən, xəstəxanadan, qiraətxanadan, məktəbdən, hamıdan dom vururdu. Mərkəzdən gəlmiş yoldaş da qozada aparılan yeni islahatdan soruşdu. Səməd fürsətdən istifadə edib:

– Başladığım işlər hamısı yarımçıq qalıb, mal yox, pul yox, – deyə mərkəzdən bir şey qoparmaq istədi.

– Mərkəz sənə pul da buraxar, mal da; bizdə material çoxdur, – deyə “böyük yoldaş” Səmədi sakit etmək istədi. Material adı gələndə Səməd bir az özünü çəkdi.

– Taxta-şalban, no istoson bizdə var, – deyə mərkəzdən gələn yoldaş ızah etdi.

Taxta-şalban sözünü çitdikdə “materialın” şikayət olmadığını bilib ürəyi sakit oldu və:

– Sizin köməkliliklərimizlə bizim də işimiz düzəldir, – deyə cavab verdi

– Əlbəttə, düzəldir. Bəs bu müəssisələrə kimin adını qoyacaqsınız, – deyə “böyük yoldaş” sual etdi.

Arifə kəlgir nə lazım?! Səməd dayı motlobi dorhal anladı.

– Əlbəttə, sənin adına.

– Yox... yox... Mən razı deyiləm. Mən təklif edirəm ki, sənin adına qoyulsun. Sən zohmot çəkmisən, sən çalışmışsan, görək də

“Səmədiyyə” məktəbi, “Səmədiyyə” xəstəxanası və “Səmədiyyə” kitabxanası adlansın. Mənim də adım Əhəddir. Məşədi Məmməd bilir.

Bu söhbətdən sonra Səməd Məşədi Məmməd üçün bir vəzifə istədi və Əhəd də köndö mirablıq vəzifəsini ona tapşırmağı vəd etdi.

– Kişi on beş ildir ki, monimlə znakomdur. Hər şeyin təzəsi, aşna-dostun köhnəsi! İndi deyin görüm sizin köndö daş-tərəzi dəyişibdimi? Bunsuz biz irəli getmərik. Bizdə görək “kilo” olsun, “qram” olsun... Bunlarsız bizim camaat heç vədə ayrılmaz, rodd olsun daş-tərəzi!..

Səməd söhbəti bir az da qeyri işləmə keçirmək istədi. Və köndö yer bölgüsünü qurtarmaq üçün yerlərdən göndorməyi xahiş etdi.

– Yər bölmək sonrakı məsələdir, – deyə Əhəd onun sözünü kəsdi. – Biz görək ovolcoq daş-tərəzini dəyişdirək, köhnə daşlar və köhnə tərəzi ilə biz uzaq getmərik.

Bu mübahisənin nohayəti olmayacağını Səməd anladı və Əhədin ölümcül əlini sıxıb, vidalaşaraq, Məşədi Məmməddən çıxıb çıxdı. Yolda Əhəd haradan tanıdığını sordu və Məşədi Məmməd pürmona təbessümlə söylədi:

– Mən ölüm, bu sirrən üstünü heç kəsə açma. On beş il qabaq sən qazamtda yatanda bu kişi bizim köndö...

Məşədi Məmməd no isə yavaşca Səmədin qulağına pıçıldadı və no dediyini heç kəs çitmodi.

Nadir gəldi. İki gün keçdi, Səməd onunla söhbət edə bilmədi. Yalnız iclas osnasında onun gah sağ və gah sol böyrünə keçir, başqaları ilə olan söhbətlərini müdaxilə edir və xalqın gözündə özünü Nadirə yaxın göstərməyə çalışırdı.

Bacısı da, Zeynoba da gəlib Nadirə görüşmək istədilər.

Bacısının:

– Bəs haçaq bizimlə görüşəcək? – sualına Səməd:

– Hələ başı qanışıqdır, qoy qurultay qurtarsın, – deyə cavab verib sakit etdi.

Qurultay bitdi, Nadir Bakıya qayıtmalı oldu.

Səməd sən qəti hücum fikrinə düşdü. Cənabı dişinə tutub, bacısını və Zeynoba Nadirin yanına apardı. Əvvəl özü içəri daxil oldu. Nadirin yanında adam çox idi. Məhrem söhbət etmək mümkün olmadı. Yalnız Nadir anasının əhvalını sordu və Səməd də:

– Yaxşıdır, götürmüşəm, buradadır, – deyə cavab verdi.

Nadir içəri çağırmasını təklif etdi. Soməd çıxıb bacısı ilə Zeynəbi də gətirdi. Bunlar içəri girdikdə, Nadir yerindən sıçrayaraq anasını qucaqladı. Anası sevindiyindən ağladı və oğlunu öpüb yalamağa başladı. Anasının qucağından ayrıldıqda Nadir o biri çadralıya baxdı. Çadranın altından iri gözləri və oski məsum baxışı gördü. Gördüyünə inanmadı, heyran qaldı, Zeynəb bir azca çadrasını açdı. Nadir tam şaşırı, özünü itirib danışmağa söz tapmadı. Əski məhəbbətə yad etdi. Birinci məhəbbət dərslərini xatırladı. Kəndən qaçdığı, itkin düşdüyünü, yollarda dilonçilik etdiyini, işçiliklə qara gün keçirdiyini, Dərbənd və Həştərxanda oziyyə və moşoqqot içində yaşadığını, sonra Qızıl Orduda bir cür təhlükələrə uğradığını, ancaq bu təhlükələrdə özünə təsəlli tapdığını bir sinema şeridi kimi gözünün önündən keçirdi. Yəni də Zeynəbə baxdı, gözlərini ona zillədi. İndi çadrası lap çiyinə düşmüş, ipək kəməri başından sürmüş, alnı açılmış, xumayı saçları burulub yanaqlarına tökülmüş, ağ kəmərinin qırmızı haşiyələri ilan kimi onun gərdoninə dolanıb başını ağuşuna almışdı.

Zeynəbin övvolki gözəlliyi itməmiş, məlahəti daha da artmış və məsum gözlərinin heyran baxışı daha da dərinləşmişdi.

Nadir yenidən anasına baxdı. Məryəmin son sözlərini yad etdi. Məryəmin özünü də gözünün önündə gətirdi. Onun kobud, lakin səmimi rəftarını xatırladı.

– Onun da gözləri iridir, bunun da, onun da gözləri aladır, bunun da, lakin onun baxışı itidir, koskindir, od kimi yanır, amma bununu çocuk kimi saf, sadə, məsum, qüسسə-qəm mənbəyidir. Onun da qaşları kəməni kimi nazik və öyrədir, bunun da; lakin bununu zoridir və incədir. Onun da boyu ucadır, bunun da, lakin bunun durumunda və oturduğunda başqa bir nəzakət və başqa məlahət var... Yox... bu o deyil... Bu o deyil... Bu bambaşqadır... – deyər fikir etdi.

Fikirdən ayrılıb onların ayaq üstə qaldıqlarını gördükdə:

– Buyurunuz, oyləşiniz, – deyər təklif etdi və başını əsağı saldı.

Soməd Zeynəbə göz clədi. Zeynəb divanın üstə oturub Nadirə baxmağa başladı. İçəridən adamlar birer-birer işlərini qurtarıb çıxdılar. Otaqda bir sükkət əmələ gəldi. Heç kəs danışmadı, kimsə bilmədi nədən başlasın. Sən adam xəbərkar olar, yalnız Soməd özünü itirmədi və irəli yerlərək:

– Bacıoğlu, Zeynəb xanım sənə kəndə qonaq çağırmaq üçün gəlmişdir, – deyər bu sözlərlə ağır sükkət nəhayət verdi.

Zeynəb cürətlənib təklif etdi.

– Nadir, görək bir-iki gün də gəlib bizə qonaq olasan. Bu heç yaxşı olmaz ki, kəndə gəlməyib buradanca Bakıya qayıdasan.

Bucağacan heç bir qızdan belə məhrəbən sözlər eşitməmiş Nadir, iztirabın təsirindən bir söz deyər bilmədi. Başını qaldırıb Zeynəbə baxdı və gözlərində nə isə oxudu.

– Doğru deyirsen, ancaq indi Bakıya tolosirom. Bu gün qayıtmalıyam.

Bu sözlərdən sonra Nadir durub çadranı açdı və Məryəmin verdiyi qutunu çıxarıb Zeynəbə bağışladı.

Görüşməkdə bununla bitdi.

Soməd kəndə qayıtdı. Məstan boy onu böyük məhəbbətlə qarşıladı. Əhali Nadir ilə Zeynəbin görüşməsinə bildi, bir qutu şokolad dillərdə, ağzlarında şişib, böyüyüb min qutu oldu və lağlağçı adamlar da onlara bir söz qoşdular.

“Ölsəm də Zeynəbi alıb addım olacaq Nadir boy. Allah onu məndən ötrü yaradıb:

Kəfiri qırıq Nadir boy,

Şalvarı qırıq Nadir boy,

Hor işi qırıq Nadir boy”.

Çocuqlar səhər, axşam ağız-ağıza verib bu noğməni oxurlardı.

Somədin tikdirdiyi ikimətbə ev hazır oldu.

Nahiyyə xəstəxanası “Əhədiyyə” və onun yanında olan hamam da “Səmədiyyə” namını aldı.

Məstan boy kağız imzaladı, dəyirman da Somədə çatdı. Soməd dəyirman nüfuzu on yüksək dərəcəyə varmışdı, adı gələndə hər kəs qorxusundan yarpaq kimi titrəyirdi. Çoxlarının təsəvvüründə onun kimi dəhşətli və bəcaşarlı adam yox idi. Soməd dəyi bəcaşarmayan işi heç Hozrəti-Abbas özlü də bəcaşarmazdı. Ancaq qoza mərkəzində cəbəri bir az düşmüşdü. Bucağacan firqəyə qəbul olunmamışdı. Nahiyyə rəisliyi və rəis müavinliyi buna tapşırılmadı. Qeyri şəxslər təyin olunmuşdu. Amma bununla belə, Səməd dəyi yəni də öz peşəsindən əl çəkmedi. Əvvolki fəaliyyətində davam etdi. Mənsəb nərdivanı ilə yuxarı dırmaşmaqda davam etdi. Heç də acınmıyaraq,

rahatca öz siyasətini sürdü. Nahiyyə rəisilə, firqə katibilə oturub durmaqla caamatın gözündə daha artıq hörmət qazandı.

“Könüllü kimya”, “Hava donanması” və “Beynəlxalq inqilabçılara yardım” cəmiyyətlərinə üzv yazılıb nişanlarını döşündə gəzdirdi. “İşçi-kəndli rabitəsinə” də öz düşündüyü kimi həyata tətbiq edirdi. Qəza mərkəzinə yoldaş Əhəd üçün yağ, pendir, yumurta kimi şeylər göndərirdi. Və əvəzində oradan çit, mahud, çəkmə və corab kimi şeylər alırdı.

XI

Nadirin qayıtdığını eşidib Məryəm onun yanına gəldi. Birinci sualı:

– Bəs anan hanı? – oldu.

Nadir isə bir cavab verməyib, özü ona təpəsindən dumağına qədər diqqət yetirdi:

– Bu nədir, saçını qırxdırmısan? – deyə acıqlı-acıqlı sordu və o saat Zeynəbin uzun və xırmayı saçlarını gözünün önünə gətirdi.

Məryəm heyətdən gözünü bəzəldib cavab üçün söz axtarırdı ki, Nadir ikinci bir sual verdi:

– Bu nədir geymişən ayağına?

Məryəm əyilib ayaqlarına baxdı və həmişə geydiyi uzunqunc çəkmələri gördü: dodaqlarını büzüb təəccübünə çiyinlərini silkələdi:

– Bu çəkmələri indimi görürsən? – demək istədi.

Lakin bu sözləri Nadir tərəfindən təsadüfi və əhəmiyyətsiz hesab edib cavab verməyi lazım bilmədi. O öz heyrət və təəccübünü yalnız dodaqlarını büzüb çiyinlərini dartmaqla göstərdi. Hər halda bu danışığından Məryəm bir şey anlamadı.

Nadir susdu və hər iki tərəfin sualı cavabsız qaldı.

Bir həftə keçmiş Nadir kənddən kağız aldı.

Məcid kağızında onu cvlənməyi münasibətilə təbrik edib, kəndə çağırırdı. Səmədin fəna hərəkətlərindən bir neçəsini göstərərək bunun qarşısını almağı təklif edirdi.

Məcidin təbrik etməyi Nadiri bir az düşündürdü isə də, amma qəlbini işğal edən hissiyyatın bu tezliklə bu rəngə girməsinə, kənd böhtanpərəstliyinin nəticəsidir deyə, bir əhəmiyyət vermədi.

Nadir işçi-kəndli müfəttişliyinə xəbər verib kəndə bir təftiş komissiyası göndərməsini tələb etdi.

İşçi-kəndli müfəttişliyi komissarlığında bu barədə başqa məlumat var idi. Nadiri dinlədikdə onun öz sədəqəti altında bir heyət təyin edib göndərilməsi qərara alındı.

Yola düşməyindən bir gün qabaq Məryəm gəlib Nadiri iməciliyə dəvət etdi:

– Öz gücümüzlə qadınlar üçün bir emalatxana tikmək istəyirik. Sənin də iştirakın olsun.

Nadir Məryəmə baxdıqca Zeynəbi yad edirdi və Zeynəbin kölgəsi Məryəmin arxasından qalxıb onun qarşısında durdu.

Sabahki gün iməcilik də belə oldu, beş yüz nəfər adamın, böyük bir yığınağın içində Nadir yəni hər yəni gədir, hər kimə baxırdısa, yəni Zeynəbi görürdü. Şübhəsiz ki, Məryəm onu tok buraxmayırdı. Nadir hər tərəfə dönürdü və nə iş görürdüsə, Məryəm onun yanında idi. Məryəmin vəzifəsi çalışanların üstündə rəhbərlik etməkdə. Bu vəzifədən istifadə edərkən istədiyi qədər Nadirə yaxın durmaq imkanı tapırdı. Bu iməcilik böyük bir əmək bayramına dönmüşdü. Burada rus, erməni, yəhudi və türk, xülasə hər millətdən cərkəlik-qadınları öz könlü ilə işləyən və çalışan vardı. Kimi torpaq daşıyırdı, kimi daş yonurdu, kimi palçıq toplayırdı, kimi su gətirirdi, hamı həvəslə işləyib, beş saatın içində böyük bir binanın ilk daşlarını düzüb, yarım mərtəbə yerdən yüksəltdilər.

Bu qədər adamın içində Məryəm Nadirin gözünə görünərgörünmür, yəni də Zeynəbin məhəbbətli çöhrəsini yaradırdı və onu da sanki diri bir vücudə döndərərək, bu bayramda iştirak etdirirdi.

Nadir kəndə getdikdə Məryəmlə vidalaşmış bir məktub buraxdı: “Hörmətli Məryəm!

Xüsusi bir vəzifə ifası üçün kəndə gedirəm və tələsdüyümdən sizinlə görüşə bilmədiyimdən məni özünüzü ediniz.

Yoldaşlıq salamı ilə – Nadir”.

Məryəm kağızı oxudu və hər şeydən əvvəl sərlövəyə və bir də imzasına diqqət yetirdi. Həmişə kağızın başında “Mənim əzizim”, “Mənim çiçəyim” və sonunda “Səni öpürəm”, “Sonun Nadirin” yazan nişanlısı bu dəfə “Hörmətli Məryəm”lə müraciət edərkən “Yoldaşlıq salamı ilə; Nadir” yazıb kağızı bitirmişdi.

Məryom məktubu bir də qaldıraraq göziünün qabağında tutub ürayında səssiz oxudu və axırına çatdıqda nəfəsini saxlayıb ağır-ağır: "Yol-daş-lıq sa-la-mı ilə: Nadir..." – deyə başını bir neçə dəfə yellətdi və barmaqları boşalıb kağızı buraxdı. Gözləri axdı, başı çiyinə oyıldı və iki əli də biixtiyar düşüb sallandı.

XII

Səmədin işi çox idi. Məşədi Məmmədin qardaşı Məşədi Heydər özüne köməkçi saxladı. Ondən başqa kimsəyə inanmazdı.

Məşədi Məmməd gündüzlər bazar-dükənə dolanıb, çayçıxanalar gəzərdi. Axsamlar Səmədin yanına gəlib bir günlük fəaliyyəti haqqında məruzədə bulunardı.

Belo axsamların birində Səməd çay içdiyi yerdə Məşədi Məmməd daxil oldu.

– Bilirsinizmi, Səməd dayı? Mən çox alışı-verişi cloye bilmədim. qorxuram ki, iyirmi beş qoyun da əldən çıxsın. Doğrudan da kasıbdırlar, yoxlandırlar. Vur-tut olan bu idi ki, aldım göndərdim çölo, ləzgi Osmanın sürüsünə.

– Canın sağ olsun. Donuzdan bir tük də qənimətdir.

– Bəs o adamların ikisini də görək bu gecə azad cloyəsən.

– Azad cələmək olmaz. Tapşıranıq qaçırdırlar.

– Qaçsalar, sonra yenə tutmazları? Mən söz verdim ki, daha bir də heç kəs onlara dəyməz.

– Dəyməz! Kim-kimədi! Nigaran olmasınlar. Get onlara xobor ver ki, gecə saat ikidə hobsxananın yanında gözləsinlər. Onların adamları çıxan kimi arabaya qoyub aparsınlar.

– Bir do bilirsənisi nə var? Səndən Bakıya bollu şikayət gəndəriblər.

– Qoy nə qədər istəyirlər göndərsinlər. Arxasında Nadir kimi dirək olan şəxsi yıxmaq olannı?

Məşədi Heydər qardaşı kimi Səməd dayıya ürəkden inanıb, dalınca göziyumulu gedən-ordən idi. Sifarişini alıb ifa etməyə getdi.

– Bakıdan təftiş komissiyası gəlir, – deyə nahiyəyə səs doldu.

Səməd təşvişə düşdü. Qorxusundan heç bilməyirdi nə qayırsın. Məsud və momnzu həyatının rahat gedişi pozuldu. Lakin Nadiri yad etdi

– Bacıoğlu qoymaz ki, mənə incitsinlər, – deyə özünü ovutdu. Komissiya gəldi və başında Nadiri gərcək, Səməd sevindiyyindən çırtıq çalıb oynadı.

İndi görüm qabağıma kim çıxır bilir?.. Mən Səməd Kərbəlayi Hüseyn oğlu Şəmsinin oğlu bir kosdən xəvəf edərəmmi?

Belə fikirlər içində Səmədin kefinin ən yüksək vaxtında Məstan bəy gəldi.

– Gözün aydın olsun, – deyə Nadirin gəlməsi münasibətilə onu tobrik etdi.

Səməd torbiki qəbul edib:

– Bəs plovu haçan yeyirik? – deyə soruşdu.

– Haçan buyurursunuz, – Məstan bəy cavab verdi.

Nadir kəndə gələndə çolaq Məcidiñ evinə düşdü. Məcidiñ indi torpaq payını almış və özünü balaca təsərrüfat düzəltmiş bir kəndli idi. Onun yanında qalmasıdan Səməd dilxor oldu. Amma sonra: "Görünür, bu da bir siyasətdir", – deyə öz nədanlığından və bu cür nazik mətləbi belə gec düşündüyündən öz-özünə acıqlandı.

Kəndlilər isə bəzi Nadirin gəlməsini eşidib, bütün şikayətlərinin bir nəticə verməyəcəyini, Səmədin yenə də əski hökəmranlığında qalıb davam edəcəyini zənn etdilər.

Bir neçəsi qorxusundan kənddən qaçıb gizləndi.

Səməd dərhal Nadirin yanına yüyürüb:

– Bacıoğlu, xoş gəlmisən, sonin nəzərin bizim üstümüzəndən əskik olmasın. Biz burada sonin adınla fəxr edirik. Sən olmasan, biz burada bir saat qala bilmərik. Kəndlilərin hamısı bizdən razıdır. Ancaq beş-altı nəfər "kontur" var, onlar aranı qarışdırırlar. Biri də çolaq Məcidiñ özüdür. Çox fitnə-fəsad səvon adamdır.

Bununla Səməd bütün şikayətçiləri "kontur" deyə əksinqilabçılar sıyahısına saldı.

– Bizim üsuli-idarədə fitnə-fəsada yol verilməz, – deyə Nadir dayısına söylədi.

Səməd bu sözləri kafi bilib, öz ağılından Nadiri də yağlamış hesab etdi. Bakıdan gələn komissiyanın vəzifəsini kəndlilərə izah etməkdən ötrü nahiyə mərkəzində xüsusi bir iclas çağırıldı. Adam bol idi; Nadir məruzə söylədi, idarələrin hamısını rüşvətخورlardan, xidmətdə sohlenkarlıq göstərənlerden və başqa xainlərdən tomizləməyi vəd etdi. Nadir söylədikcə kəndlilər də bir-birilə yavaş-cadan onun nitqinə qiymət qoyurlardı.

- Ay Coforqulu, deyəsən, bu yoldaş lap can və didən gəlib, – deyə birisi öz qonşusuna müraciət etdi.

Görməyirsənmi, a hədbəxt, nolər söylöyür? “Tutaram”, “kəsərəm”, “ataram” deyir. Görünür, böyükdür ki, bu sözləri deyir, qorxmayır.

- Ay camaat, səs-küy salmayın, qoyun görök yoldaş no deyir.

Hamı yəno sakit oldu və diqqətlə Nadirin nitqini dinlədi.

- Yoldaşlar, hal-hazırda bizim həyatımız bir qaynar qazana bən-zər. Su qaynayıb qalxdıqda zir-zibil də üzə çıxar. Bu zir-zibil bir çömçə ilə təmizlənməlidir. İndi zibillərdən bizim idarələrdə də var, onları təmizləmək üçün bir procltar çömcəsi lazımdır.

Səməd dayı otağın yuxarı başında biğlarını burmuş, oturub Nadirin boyuna-buxununa baxırdı və bəhdıqca da bacısı oğlunun ağılına, kamalına. dilinin itiliyinə fərlənlərdi.

Nadirin nitqini bitirdi. Səməd üzünü Moşədi Heydəro tutub qaş-göz

clədi və Nadiri göstərək belə bir qüvvətli pənahlı olduğunu işarə etdi.

Nadirin izahatından sonra kondlilərdən biri irəli yeriyib həyoti-rəyasətə müraciətlə “Mənim şikayotim var” deyə danışmağa icazə istədi.

Rəis icazə verdi və kondli başladı:

- A yoldaş – tavaris! Bizim milis böyükü Kəblə Həsən novosi Səməd Şəmsizadə yoldaş rüşvət alır, kondliləri incidir, bəs onun işinə haçın baxacaqsınız? Özü də müsavət vaxtı polisə qulluq cloyib.

Bütün iclas sakit oldu. Milçək uça idi, qanadının səsi eşidilərdi. Səməd tez yerindən sıçrayaraq cürəz ctdi:

- Yoldaş sədr, bu kişi yalan danışır. Üstümə loko atır. Monimlə şəxsi-qərəzi var. Bunların peşəsi yalandan şikayət etməkdir, material yığmaqdır. Mən Şura hökuməti yolunda başımdan da, canımdan da keçərəm. İndi iyirmi iki donu vəzifə daşıyıram: 1) Nahiyyə milis müdiri; 2) Nahiyyə icraiyyə bürosu riyasət həyoti üzvü; 3) Nahiyyə icraiyyə komitəsi üzvü; 4) Qəza icraiyyə riyasət üzvü; 5) İdarə xidmətçiləri həmkarlar ittifaqı üzvü; 6) Nahiyyə həmkarlar ittifaqı riyasət həyoti üzvü; 7) Bəynəlxalq inqilabçılara yardım cəmiyyəti üzvü; 8) Kömüllü hava donanması cəmiyyəti üzvü; 9) Hilali-Əhmər cəmiyyəti üzvü; 10) Latın hücrəti həvəsçiləri cəmiyyəti üzvü.

Yərdən: - Bəsdir, bəsdir tanıyıq, – deyə bağirdilər. Amma Səməd susmadı.

- Doğrudur, mən müsavət vaxtı polisə qulluq etməşəm, amma mənə ora fırqə göndərməmişdi ki, müsavətlərlərin gizli işlərini biləm. Budur ha, Moşədi Heydəro də şahiddir.

Moşədi Heydəro, olbətto, cold yerindən qalxıb şahadət verdi:

- Doğrudur, yoldaş, doğrudur: o vaxtı o da kommunist idi, mən do... mən do...

Səməd öz sözüne davam etdi:

- Yoldaş, and olsun moslokimo, bu kondli böhtan danışır, yalan deyir.

Kondlilərin:

- Yalan deyir, yalan deyir, – sosləri otağı doldurdu.

Kim yalan deyir? Səməd dayımı? Yoxsa şikayət cədan kondli? – Səs-küyün çoxluğundan ayırd etmək olmadı.

İndiki iclasın moşədi ohalini, fəqət həyotin qarşısında duran vəzifələrlə aşına ctmək və idarələrdəki müzür ünsürləri tapmaq üçün kondlilərdən yardım istəmək idi. Buna görə də Nadir Səmədin işinin xüsusi surətdə istintaq ediləcəyini kondlilərə vod və cən ctdi. İclas qapandı və Nadir yəno öz kondino qayıtdı.

Bir yaxşı kürən at minib Səməd onun yanına gəldi. İçəri gircək cibindən dosmalını çıxarıb gözələrini silməyə başladı. Nadir irəli yeridi. Hamı fironluğundan dad vuran Səməd indi Allahın mozlum yer bəndosinə dönüb hər kosdo şofqət, morhomot oyatmaq istoyirdi.

- Sən boyda kişi do ağlarmı? – deyə Nadir onu mozəmmot etməyə başladı.

- Görürsənmi, bacıoğlu, neco tayfadir buranın adamı? Sən çoxdan konddən çıxmısan, bizim günümüzədən xəbörin yoxdur. Heç zaddan adamın üstünə loke atırlar.

- Sən no üçün chtiyyət eloyirsən? Bir halda ki, bir günah törətməmişən, şübəhə yox ki, axır noticədo boraət qazanarsan.

Səmədin gözünə evvol ojdaha kimi görünən Nadir, indi bu cür sado və yumşaq danışıqdan sonra bütün özəmot və mohəbbətini itirdi.

Səmədin qorxusu qaçdı və öz-özünə:

- “Yox-a, özümüküdür?.. Qandır, zarafət deyil”, – deyə bacısı oğlundan lap arxayın oldu.

Sonra daxmanın pəncərəsindən həyotdə bağlanmış kürən atı göstərərək:

- Bacıoğlu, bu at da mənədən səno yadigar olsun, – deyə təklif ctdi.

Nadirin etirazına cavab olaraq yəno do olavo ctdi:

– Doğrudur, indi qiyməti çox bahadır. Amma ziyan yoxdur. Mən bunu Nikolay vaxtı almışam. Mən alanda dayça idi. Səkkiz manat verdim, çox ucuz aldım... Nədir ki, atdır da!.. Böyük şey deyil. Dayı ilə baciöglü arasında bir dəne at nodir ki, özü də kürendir.

– Kürən at xotakar olar ha... – deyə Nadir noyə isə eyham atdı və pəncərənin qabağında durub, aya tamaşa etməyə başladı. Səməd özü də sanşın idi lakin kürəna çalırdı. Bu sözləri kinayə ilə söylədiyini zənn edərək cavab verdi:

– Yox, baciöglü, dinc atdır. Heç xotakarlıq bilməz. Dinc adamın atı da dinc olar.

Səməd getdi, at qaldı.

Qapı açıldı, bir kişi girdi. Bığları ağarmış, beli bir az bükülmüş, buxağının dərisi çənəsinin altına hind toyuğunun saqqalı kimi sallanmış və başı çiyinə əyilmiş Məstan bəyi Nadir tanıdı və:

– Qulluğunuz nədir? – deyə soruşdu.

– Qul sahibi olasan! Bir qulluğum yoxdur. Çox sevindik ki, sən böyük adam olmusan, bizim də zəhmətimiz boş yere itmədi. Saxladıq, böyütdük və bu mənsəbo çatdırdıq.

– Məni saxlayıb, böyütmənizə çox təşəkkür edirəm, vətəndaş Məstan!

– Böylərin də arasında yaxşısı var idi. Amma indi qədrini bilən yoxdur.

– Kim idi yaxşı?

– Özün insafla söylə, yoldaş Nadir, heç mən bir adamı incitmişəm? Bir kəndliyə bir barmağımla da olsa, bir çırtma vurmamışam. Nadir cavab vermədi, yalnız gözləri yol çəkirdi.

– Buyur, bu gecə bizə qonaq ol, bir plov yeyək, – deyə Məstan bəy bir saniyəlik sükutu pozdu.

– Sağ olunuz, təşəkkür edirəm, işim var, bu gecə yoxsullar iclasında məruzə söyləməliyəm.

Məstan bəy söhbətin soyuq keçdiyini görüb məyus geri qayıtdı.

XIII

Axşam oldu, Nadir yoxsullar iclasına gəlib məruzəni söylədi və məruzə ətrafında açılan müzakirələri dinləməyə başladı. Bu anda anası gəlib çağırırdı və onu orada iki arvad gözlədiyini xəbər verdi. "Arvadlar kimdir?", soruşdu Məstan bəyin arvadı və qızı Zeynəb

olduğu cavabını aldı. Zeynəb adını eşitdik Nadir çox sevindi və görüş ümidinin lap yaxın olduğundan iztirabı hıyocana gəldi.

İclası buraxıb, tələsik ürayı döyünə-döyünə evə gəldi.

Zeynəb onu görcək:

– Biz sondan küsmüşük, – deyə qarşıladı.

– Nə üçün? – Nadir sordu.

– İndi böyümüsən, daha bizə etinə göstərməyirsən.

– Bu doğru deyil.

– Nəyə doğru deyil. Atam səni qonaq çağırır, nə üçün gəlmir-sən? Bizi böyümürsən?

– Yox, işim çoxdur.

– Dur gedək, indi!

– Zeynəb xanımın da sözünü yero salacaq mısən? – deyə Nəğul xanım da təkidlə söhbətə müdaxilə etdi.

Zeynəbin sözləri yenidən Nadiri başqa bir aləmə cəlb etdi. Nadir öz həyatını düşündü. Yorgun ruhunun kimsə tərəfindən bir məhrəbançılıq görmədiyini duydu. Ağır və məsul işlərdə çalışdıqdan sonra gəlib, evdə kimsənin eşyə və məhəbbətinə, nazlı nəvazişinə, məhrəban rəftarını görmədiyini xatırladı. Özünün şəxsi həyatda qarabəxt olduğunu anladı.

– Get oğlum, get qurbanın olum, – deyə bu vaxtacan sakit durmuş anası da tövqəqə etdi.

Nadirin gəlmək məylini gördükdə:

– Sənin üçün bu gün qırqovul-plov bişirmişəm. Məstan bəy özü vurubdur, – deyə Nəğul xanım bolli etdi.

– Məstan bəy yəno də ova gəldimi?

– Məstan bəy ovsuz qalarmı? İstərsən, səhər səni də aparısən. Sən qırqovul vursan, bu səfər Zeynəb özü bişirəcək. Mən əlimi də vurmayacağam.

Nadir paltosunu geyib onlarla bayıra çıxdı.

Qapının ağzında Zeynəbin anası:

– Çamadanını da gətir, daha bura qayıtmazsan. Qalarsan bizdə – deyə təklif etdi.

Nadir onun təklifini rədd etdi. Artıq Zeynəb özü məsələyə qarışdı.

– Nə görmüsən bu çolaq Məcidin evində, acın, lütən yanında.

Bu sözlər Nadirin ürayını iynə kimi sandı.

– Bələmi?.. – deyo dayanıb durdu...

– Əlbəttə.

– Hm! – edərək Nadir dodağının altında mırıldadı.

Bu dəmdə bir kəndli yaxınlaşdı, iclasda hamının Nadiri göz-
düyün söylədi. Kəndlinin sösi Nadiri sanki yuxudan ayıltı. Zeynob-
dən üz istəyərək iclasa getdi. Zeynoba anası ilə evə qayıtdı. Mostan
boy çömbəlib darvazam ağzında oturmuşdu. Bunları gördükdə dik
qalxıb soruşdu:

– Nə oldu, gələcəkmiz?

– Gələcək, – deyo arvad cavab verdi.

Mostan boy dirildi. Papağını qaşının üstə çəkib, bıqlarını tumar-
ladı və çəkəsinin quncundan qamçısını çıxarıb, olində fırlatmağa
başladı:

– Konyak da qoy, – deyo Mostan boy ömr etdi. Sonra arvadının
və qızının qabağında xoruzlanıb, kondilərin dalınca deyinməyə
başladı.

– Köpək uşaqları! İndi bilirsiniz ki, özönin yerini tutmaq nədir.
Mostan boy hələ ölməyibdir.

Arvadı süfrə düzəltməyə getdi.

Bir az keçməmiş, Səməd dayı, Moşodi Məmməd və Moşodi
Heydər gəldilər

– Allah mübarək olsun, – deyo Moşodi Məmməd Mostan boylo
ol-ələ verib görüşdülər.

Sonra Moşodi Heydər də:

– Allah mübarək olsun, bəy dadaş! – deyo Mostan bəyin əlini
iki əlilə sıxıb təbrik etdi.

Mostan boy onları evə dəvət etdi.

Hamısı cərgə ilə süfrənin dörd ətrafında oyləşdi. Balaca nimçə-
lərdə tirmə süfrənin ortasına düzülmiş xuruşlar və yeməklər hamı-
dan artıq Moşodi Məmmədin diqqətini cəlb edirdi. Burada şit yağ,
camış qatığı, quru balıq, yarpaq dolması, Bağır bəyin heyva rubu,
cücə kababı, güy soğan, sırkə-badımcan, hoştobecar, ovşələ, peşmək
və iki şüşə konyak var idi... Ərdəbil pişiyi küftəyə baxan kimi
zavallı Moşodi Məmməd də çərəsiz durub bunlara baxırdı və bax-
dıqca tamahı artırdı. Axır gözləməkdən sabir kasası doldu.

– Bəs yoldaş Nadir gəlməyəcəkmiz? – deyo Səməd dayıdan
sordu. Səməd dayı da üzünü sualverici şəklinə salıb Mostan boyo
çevirdi və yalnız ondan cavab gözlədiyini anladı.

Mostan boy iso:

Bu saat gələr. İclasda bərk məşğuldur. Qurtaran kimi gələr, –
deyo elan etdi.

– Bu iclaslar da qurtarmaq bilməz, – deyo Moşodi Heydər də
məclisi qızıdırmaq üçün söz atdı. – Səhər iclas, axşam iclas.

Bu domdo Mostan boyun keçmiş nüqori çolaq Mocid daxil oldu,
Mostan boy qaşqabağını tökdü. Çağırılmamış qonağın gəlməsi onu
pert etdi.

Səməd iso sordu:

– İclasda idiniz?

– Bəli, orada idim.

– Nə danışdırdılar? – deyo Mostan boy də maraqlandı.

– Nadir, qoçaq yaxşı danışdı. Çox gözəl sözlər deyirdi, – deyo
Mocid cavab verdi.

Nadirin boyonilmosi Mostan boyı razı saldı və marağını daha da
artırdı.

– Nə deyirdi axı?

– Deyirdi də, çox şeylər deyirdi. Deyirdi ki, gərək boyləri kənd-
dən çıxararız. Bunlar sizin qanınızı içirlər. Elo gülməli sözlər
deyirdi ki, Deyirdi ki, kəndli işləyir, boy dişləyir, xi...xi... Kəndli
işləyir, boy dişləyir. Camaat o qədər güldü ki, sonra deyirdi ki, gərək
yoxsullar birleşib ortaq olsunlar, hamısı birlikdə torpaq oksinlər.
Axır ki, çox söz danışdı. Camaat hamısı razı qaldı.

Nadiri təriflədikcə Mostan boy sevinirdi. Səməd onu lap sakit
etmək üçün göz vurub:

– Nadir ağıllı oğlandır, – deyo Nadirin sözlərinin somimi deyil,
bir siyasət olduğunu işarət etdi və sonra – bəs iclas qurtarmadı?
– deyo sordu.

– İclas çoxdan qurtarıb, – deyo Mocid cavab verdi. Mostan boy
iztirabla sordu.

– Bəs qonağın harı gəldi?

– Bilməyirəm, dedilər qonağın sizə qonaq gəldi. Camaat deyirdi
ki, Mostan boy onu bu gün qırqovul-plova sağır.

Gözlerini dolmadan çəkməyən Moşodi Heydər daha tab gətirə
bilməyib “bismillah” – deyo yeməyə toklif etdi və qolunu çıxma-
layıb qırmızı butalı nimçənin ortasında kündəlon yıxılan cüconin
qızarmış buğundan yapışdı. Hamı yədi, şam bitdi. Amma Mostan
bəyin gözü yolda qaldı.

Qış günlərinin biri idi. Məşədi Məmməd sarı kürkünü çiyinə salıb küçəyə çıxdı. Əlində başı qotazlı təsbəhini çevirərək baqqal Abdulhəsonin dükənina gəldi. Fikri tutqun, ohvalı pozğun idi. Təsbəhin hər danəsini şahadət barmağı ilə baş barmağı arasında bir xeyli dolandırmamış buraxmazdı. Sanki fikrini məşğul edən suallara bu dəqiqələrdə cavab tapmaq istəyirdi.

Baqqal Abdulhəson onu gördükdə bağlı bir məktub uzadıb verdi. Məşədi Məmməd məktubun yalnız Səməddən olduğunu güman edib oxumaq üçün Abdulhəsonin oğluna verdi. Xəlvoitdə oxumaq məqsədilə dükənın dalına çıxdılar.

Səməd dayının adını eşitdikdən baqqal Abdulhəson da maraqlandı. Daş-tərəzini müştərilərin ümidinə buraxaraq o da dükənın dalına gətdi və Məşədi Məmməd ilə bərabər qayot sobirsiz, hövsələsiz bir surətdə məktubun məzmununu dinləməyə başladı. Abdulhəsonin oğlu məktubu oxuduqca Məşədi Məmmədin olındə təsbəhin danoləri sürətlə bir-birinin dalınca sapın bu başından o başına yuvarlanıb qaçırdı.

Səməd dayının başına gələn qozavü-qədot qayot maraqlı olduğundan hər iki kişinin sınırlərini oyatdı.

Kağızın məzmunu bu idi:

Nur çəşməm və gözümün işığı Məşədi Məmməd! Bu kağızı sənə yazıram ki, mənim tərəfimdən nigaran olmaıyınız. İndi işim yaxşıdır. Əvvələ vəkil məni çox qorxuzdu. Edam cəzası, yəni gül-lələnmə olacaq deyirdi. Amma məhkəmə məni ancaq altı il iş kəsdı. Əgər Nikolay vaxtı oğurluq üstə hobsdə yatmağımı bilməseydilər, lap az kəsərdilər. Görək qaçaqdan fəmilıyımı dəyişib Hüseynov qoymuş olaydım. Heyif ki, vaxtında başa düşməmiş, buradan çıxan kimi dəyişib Hüseynov qoyacağam. Müsəlmanın sonrakı ağılı. Deyirlər ki, Şura hökumətinin qanununda on ildən artıq adama iş kəsməzlər. İş kəsəndən sonra bir az keçməmiş öfv edirlər, ya da ki, kəndiləri yay fəslı gəldikdə əkin işləri üçün evo buraxırlar. İnşallah, ölməsək sağ qalsaq, Allah qoysa, bu il ötər, gələn il biçinə gəlib özümlə sizə yetirərəm. Gözün uşaqların üstə olsun. Mənim tərəfimdən xətirəcmə olsunlar. Burada heç dəraxmayıram. Bizim üçün hər gün bir teatr də çıxarırlar. Sənin köhnə dostun Əhəd də

buradadır, mənimlə bir kəncədə olur. Yaxşı həmsəhbətdir. Kəfi gəlonədə yəno "daloy daş-tərəzi" deyir. Bizim kənddə sənin olındə nə qədot rüşvət aldığını da söyləyir, sənə duası var.

Kağız sənə çatan kimi xəstəxananın da, həməmin də adını dəyişdir.

Rüşvət bərosində sənə bir dənə dəyərli məsələ də cloyim. Öləncən yadından çıxarma. Bundan sonra heç kəsə rüşvət vermə. İndi rüşvət almaq da, vermək də günahmış.

Mənim də evimi bir dənə kürən at yıxdı. Xətəkər adammış, bacımın südü ona haram olsun. Dəməyinin ki, kommunist farsca "qəminist" imiş, yəni qəhəm-qəroba yoxmuş.

Əzizləři Səməd Şəmsizadə".

XV

Kənddən qayıdanda Nadirin ohvalı çox pərişan idi. Zeynəblə görüşməsi, görüşüb dərindən daha da artması, onunla yəncidən ayrı düşməyə məcbur olması, bununla həmə özümlə və həmə də onu yəncidən narahat etməsi Nadiri kəndə gəlməyindən pərişan etdi.

"Yaxşısı bu idi ki, gərək mən heç buraya gəlməyə idim. Bəs vəzifəm?! Mən gəlməseydim, bə rüşvətərlə əhalini çəpib dağırdadı", - deyə gəlməyinin iciməi əhəmiyyətini qərar alıb özünlə təsəlli verdi və üroyini narahat edən əzəbi bir əzə kənar etdi. Hər şeydən artıq onu düşündürən qənaqlıq gəccəsi Məstənan bəyigilə gətməməsi deyil, Zeynəbi əldətməyi və onun qarşısında vədəxilaf çıxmağı idi. "Mən nə üçün belə elodim? Yaxşı olmaıdımı gəlməyəcəyimi açıq söyləyə idim? Nədən qorxdım? Nədən çətiyat etdim? Qəçaqlıgım, cürətim? Məharibə zamanı üroyimo mənlərcə düşmən qərşunu yağı da, heç qorxmədim. Burada nə üçün sıxıldım, cüccəyo dündüm".

Anasının dədiyino gərə tamam gəccə Zeynəb əvin dalında tək-tənhə durub ağlayırmış. Bunu eşitdikdə Zeynəbin məhəbbətində Nadir daha bilmərrə şübhələnməyi və gümanının əskidə belə doğru olduğunu anladı. Daha uşaqların öz balaca gözələrini xəncər kimi itibaxışı ilə onun iri və məsum gözələrini, qarabəkələrini dəşib üroyinin yolunu tapmışdı və üroyində yərib səvginin birinci nişənlərini oradan çıxarmışdı. Bu nişənlərin həqiqi və doğru olduğunu Nadir o vaxtdan bilmış, özünlə Zeynəb tərəfindən seçilib məsəd

ola biləcəyinə inanmışdı. O zamanlar bunların birləşməsinə minlərcə maneələr vardı. Bu maneələrin hər birisi Nadirin gözüna dağ boyda görünüb, onu qorxudardı. O, qorxusundan səadətini yolunda hər bir güzəştədən, hər bir mübarizədən çəkiniirdi. İndi iso... fələkin çərxı dönüb bütün maneələri rədd etdi. Ümidinə çatmaq vaxtı artıq yetdi. Amma Nadir ürəyinin tələbini boğub, öldürüb fursətdən istifadə etmədi, etmək istəmədi və daha doğrusu, etmək mümkün olmadı. Onun qarşısında yeni maneələr törədi, böyüdü, yüksəldi, sarsılmaz qala kimi durub lal divarları ilə yolunu kəsdi.

Əvvəlki maneələr zahiri şərəitdə olduğu halda, indiki maneələr onun öz şüurunda və öz beynində idi. Bunları ödəmək çox zor idi.

Bu halotdə Nadir Bakıya qayıtdı, kənddə tapdığı cinayətləri məhkəməyə verib yenə öz işlə məşğul oldu. Meydana istehsalatı yüksəltmə şüarı atıldı. İndi o, mütəmən müdirliyi vəzifəsini aldı. Həmin yerdə 15 il irəli qara işçi idi. Sonra tartayçı olmuşdu. O zaman bura bir zülm yuvası, istismar ocağı idi. Mostan bəyin qaranlıq və rütubətli təvlosi ilə fərqi yox idi. Amma indi sərbəst əmək dövrü olmuş və Nadir bura gəldikdə yenə oski yoldaşlarını tapdı. Artıq bunların hər birisi gözə görünməyən və adı çəkilməyən bir qohrəmandır. Buruqların şam ağacı kimi səmayə yüksəlməsi, başlarında vurulmuş kəllələrxin fir-fir firlənib quyuların neft dərması, buruqsuz quyuların üstündə quruluş tulumbarların taq-taqla qalxıb düşməsi və qara nəftin dağ çayları kimi şar-şarfla axıb çonləre tökülməsi və çalışqan işçilərin arası kəsilməyən hərəkətlərinə qarşı böyük yaradıcılıq cəbhəsində vahid bir ahəng və əzəmət təşkil edirdi. Bunu gördükdə Nadirin də könüllü çalışmaq həvəsilə doldu. Qəlon, qıncın çırmalayıb fəaliyyətə başladı. Yorulmaq bilməyib gecə-gündüz buruqların üstündə duraraq sərcəncəm verərdi, rəhbərlik edərdi və lazım olanda hər işçinin də əvəzinə işlərdi. İşin ən çətin və ağır cəhətini öz əhdəsinə götürərdi. Fəaliyyət uğrunda canını da osirgəməzdi. Sanki nəyin iso acığını işdən çıxarmaq istəyirdi.

Kənd ilə əlaqəsi zəifləyib və anasının ölümlə xəbəri gəldikdə bu əlaqə lap kəsildi. Kimsəyə kağız yazmaz, kimsədən kağız almazdı. Çalışardı ki, məhəbbət hissini qəlbində öldürsün və tamamilə unut-sun. Çalışmaq, işləmək, faydalı olmaq və mənfəət vermək – bu sözləri Nadir özünə söylərdi və söyləyib də əməl edərdi. Daha kəndi xatırlamazdı. Kənd ilə rəbitəsi olan acı xatirəti yadına salmazdı.

Məryəm heç yerdə gözüne doyməyirdi. Xüsusi görüsmək üçün özü bir qodom qoymayrdı. Bolkə də heç yadına düşməyirdi. Aralarında olan əlaqəni yenidən xatırlamaq üçün yalnız bir hadisə səbəb oldu.

Bir müddət keçmiş, Nadirin qapısı açıldı, əvvəlcə içəri güclü bir otir qoxusu və sonra da yaxşı geyimli bir arvad daxil oldu. Nadir bunun Məryəm olduğunu yalnız kişi kimi yeriməyindən tanıdı.

– Sən meni unutsan da, amma mən seni unutdum, – deyə işvəkar qadınlara məxsus bir şivə ilə firlənib ipək paltarını xatırlatmağa yel-tətdi. Gözünün qarşısında oturdur.

Nadir ona göz gəzdirdi. Amma Zeynəbi görmədi. Bu əlaməti Nadir nəçə dəfədir ki, müşahidə edirdi; Zeynəbə baxdıqda Məryəmi, Məryəmə baxdıqda isə Zeynəbi görürdü. Bu dofo hotta olmaları qaldır-rib mülçək ovlayan kimi Zeynəbin kölgəsini gözünün qabağında qovlamaq istədi; lakin o kölgə bu yandan qaçıb, o biri tərəfdə lal-mat durub möhzün-möhzün Nadirin üzünə baxırdı.

Nadir Məryəmin rəflərində bir yenilik gördü. Lakin bu yeniliyin süni olduğunu da duydu və indi Məryəmin artıq uzanmış saçlarını Zeynəbin saçları ilə müqayisə edəndə, yenə də – yox... o bambaş-qadın, – deyə Zeynəbin zərif yanaqlarına tökülmüş burulu saçlarını yad edirdi.

Məryəm sonralar bir nəçə dofo də gəldi, gətirdi, amma Nadirin tərəfindən adı yoldaşlıq münasibətindən başqa bir şey görmədi.

Beləliklə, bir il keçdi. İşin on tutqun vaxtı, yorğun və özgin bir halda, hisli-paslı paltarının çində Nadir yatmaq üçün evə gəldi. Otağa girdikdə Zeynəbi və anası Noğul xanımı, Məcidə gördü. Təccübədən gözleri dörd oldu. Dimdik durub qapının ağzında dayandı. Sanki quruyub daşa döndü. Bu nodir? Bunun mənası nodir; no üçün gəliblər? Nəçə gəliblər? Nə ad ilə gəliblər? Məcidin bunlar ilə no əlaqəsi? Əgər varsa da, no toriqliq, no dərəcədə?.. Məcid belə bivo-fadərimi? Öz yoldaşı haqqında belə də etibarsızlıq olarmı?.. Mənim bütün hissiyyatımın şahidi, birinci əməkdaşım, arqadaşım, indi belə xainlik edərmi? Zeynəbi... – bu fikirlər Nadiri boğurdu. Məcid ilə Zeynəb məsələsinə gəldikdə üroyü döyünürdü, fikrini tez qovalayır və işin no dərəcəyə gəlib çatmağına güman etməyirdi. Tez Məcidin haqqında insafsız olduğunu zənn edib, özü-özündən xəcalət çəkirdi. İztirabının artıqlığından bozarıb-qızarırdı. Uzun və qalın saçları bir-birine yapışmış aşağı enir və balaca gözələrinin üstünü örtürdü.

“Yox, Məcid belə adam deyil... Kim bilir, bəlkə doğrudan... nə ola bilər?.. Qismət elədir... Mən axmağam, nə üçün danlıram? Mən onu almaq istəmədim, indi sərbəstdir, hər kimə istərsə gəder”.

Nadir özünə təselli verdisə də, lakin sakit ola bilməyirdi. Üzgünü turşudub və başını yuxarı qaldırmayırdı. Qapının ağzında durmuşdu. Məcid bunun bu cür tutulduğunu görüb ayağa qalxdı və uca səslə qarşılayaraq qucaqlayıb öpdü.

– Görürsənmi, sənə necə əziz qonaqlar gətirmişəm?.. – deyə Noğul ilə Zeynəbi göstərdi və axsaya-axsaya qayıdıb Zeynəb ilə Noğul xanımın arasında oturdu.

Nadir isə yenə əsil qonağı və bu qonaqların gəlməsi səbəblərini bilmədi. Məcidin gəlməyi onun üçün təbii olduğuna görə o qədər onu düşündürməyirdi. Bir cəhətdən də onun gəlməsinə və əsgi yoldaşı ilə görüşməyinə şad idi. Onu düşündürən yalnız Zeynəb ilə Noğulun gəlmələri idi.

XVI

Məcidin şəhərə gəldiyi birinci dəfə idi. Kəndin havası hələ başından çıxınamışda, çöldə həmişə ucadan danışdığı kimi burada da danışanda qışqırırdı və sənsindən pəncərənin şüşələri tərpənirdi. Nadiri çəkib yanına dartdı və belə uca səslə onu başa saldı ki, Səməddən sonra Məstan bəyin də işi çox pis oldu. Var-yoxu əldən gətdi. Özünə hər tərəfdən təzyiq etdilər və axırda da evini alıb, klub qayırdılar. Yatmağa yer tapmadı. Ancaq kənd şurasının icazəsilə həyatdan tövləyə köçdü.

– Yadımdadır, biz də bir vaxt orada yatırıq, – deyə Məcid keçmişdə Nadirlə bir yerdə haman tövlədə yaşadıklarını xatırladı və sonra yenə söylədi:

Fələkin bir belə dövrü olacaqmış, nə bilim?

Saralib bağı-gülüstan solacaqmış, nə bilim?

Məstan bəy tövləyə girəndə də, çıxanda da bunu deyib başını silkələyirdi.

Noğul xanımın məramı bu idi, sözləri eşitdikdə Nadirin onlara rəhmi gəlsin. Məcid danışdıqca gözlərini onun ayağına zilləyib, hər

cümlənin sonunda başını Nadirə tərəf yelleyirdi və bununla sözlərinin doğru olduğunu təsdiq edib, bu qədər əziyyət çökdiklərinə və həm də öz ahu-zarlı Nadirin könülünü yandırmaq istəyirdi.

– Çox müsibət çəkdik, çox... xalan sənə qurban olsun! – deyə söhbətin ən yanıqlı yerində Məcidin sözünü kəsib əlavə edirdi.

Zeynəb də Nadirin kom etinalığını gördükdə, sakit oturub gözlərini qırmayaraq otağın bucağında asılmış tüfəngin çaxmağına baxırdı. Nadir isə başını aşağı dikib diqqətlə dinləyirdi və böyük səbirsizliklə bu söhbətin sonunu, ona lazım olan, onu hər şeydən artıq maraqlandıran cəhətini gözləyirdi.

Məcid Məstan bəyin rütubətdən xostolənib, yorğan-döşəyə yıxıldığını söylədi. Zeynəbin xostoxanada paltar yumaqla məşğul olduğunu bildirdi və axırda da yerli hökumətin əmrilə Məstan bəyin kənddən çıxarılıb, başqa qəzaya göndərildiyini xəbər verdi. Bununla söhbət bitdi. Məcid susdu. Noğul xanımın dizinə döyüb, başını yelətməyi kəsildi, yenə də əsil mətləb, məsələnin məgzi, Nadirin ruhuna əzab verən cəhəti aydınlaşmayıb məchul qaldı.

Məcidin bu ailəni öz himayəsi altına alıb, özü ilə bərabər Bakıya gətirməyinin səbəbi Nadirin fikrini işğal edirdi.

Nadir maşın üstə su qaynatdı, çay demlədi və stəkan çatmadığı üçün qonşuya gətdi. O, qapıya çıxdıqda Noğul onun soyuqluğundan şikayət edib, bura gəlmələrinə peşman olduğunu izah etdi. Məcid isə:

– Yox, ay arvad, onun xasiyyəti belədir. Əslindən belədir. Gör-məyirsənmi, necə yaşayır? Necə gün keçirir. Mən də deyirdim ki, bizim Nadir Bakıda kamissar olub, yaxşı cv-əşiyi, qapısında qulluqçusu... Amma bu bizim üçün çay qaynadır. Evinde iki dənə istəkan da yoxdur ki, qonaq gələndə qabağına xaus otur.

Nadir daxil oldu, qeybet kəsildi, hamısı xamsu oturub çay içməyə məşğul oldu. Bu domdə Məryəm gəldi, əsgi gön əlbəsaəsi oymında idi. Zeynəb və Məryəm ayrı-ayrı bir-birinə baxdılar və başdan ayağacan bir-birini öldülər.

Elə yer olur ki, adam saatlarla danışır, yenə heç kəsi başa düşməyir, amma elə yer olur ki, bir kəlmə danışmamış hamı bir-birini anlayır, hamı bir-birinin qaş-gözündən, oturduğundan və duruşundan ürəyində nə olduğunu bilir. İndi belə oldu. Zeynəb və Məryəm səssiz-səmərsiz hər ikisi bir-birini anladı. Nadir də yenə əvvəlki

kimi başını vuxarı qaldırmayıb qaşqabaqlı oturmuşdu. Bundan irəli Zeynobi gördükdə Moryəmi, Moryəmi gördükdə Zeynobi gözünün önünə götürür və hor ikisini müqayisə edirdi. Amma indi ikisi də burada hazır durduqları halda heç birisi onun diqqətini colb etmədi, daha doğrusu, heç birisinə nəzər yetirmək istəmədi. Məcəli soyuq görün Moryəm qayıdıb getdi. Yatmaq vaxtı gəldi. Noğul ilə Zeynobi otaqda qovub Nadir Məcid ilə balkona çıxdı.

Gecə aydınlıq idi. Tabaq kimi girdolenmiş on dörd gecəlik ayın zivası donuzun üzünə düşərək Xozərin göy üzünü qırmızı miso döndərüb qıvrıq kimi səhilə doğru uzun bir xətt kimi uzatmışdı. Asta osən gilavar ruzigann sərin dalğalarını səhildəki evlərin içərisinə gətirirdi.

Həmi yatdı, amma Nadirin gözünə yuxu gəlmədi. Nazik yorğanın altında gah bu böyrü, gah o böyrü üstə çevrilib çapalayır. Onu narahət edən məsələni Məcidə soruşmaq istəyirdisə də, cürət etməyirdi. - Qısqanırım, zənn edər, monim üçün eyib olar, - deyər arxası üstə yığılıb, müttəsil aya baxırdı. Sanki ayla danışır, bütün bu sirlərin iç üzünü ondan bilmək istəyirdi.

- Bu onun ağzı, bu onun burnu, bu yanaqları, bu monim dişlərinin yeri, bu .. haman məsum gözlər, haman baxışlar... kələgəyi başından sürüşdü... zülfü üzünə töküldü... Gözləri gəzləndi... yeno zülfü çəkildi... yeno haman gözlər açıldı... nə üçün dınmoyırsən? Söylə! Cavab ver! - Ay isə heç bir şeydən xəbəri olmayan adam kimi sakit və sarsılmaz çəhrəsilə buna baxaraq, yanaqlarını qızardıb, həmişəki yolu ilə üzürdü, seyrək-seyrək səpələnməmiş buludlara təsadüf etdikdə onların altına cümub o tərəfindən çıxırdı.

Məcidin xər-xoru Nadiri fikir və xoyalatdan ayıltı. Onun uşağ kimi şirin yuxuya qarq olduğunu görüb, özünün qocalığını və sinirlərinin yorgunluğunu düşündü. Qalxıb yennin içində oturdu. Qollarını uzadıb yavaş-yavaş bükdü. Dirsəkdən yuxarı köpmüş muskulun gördükdə əvvəl sağı və sonra solu əlləşdirib sıxdı və polad kimi bərkliyindən xoşal oldu.

- Hələ qüvvəm çoxdur, fayda verə bilir, - deyər yeno yerindən uzandı və aya tamaşa etməyə başladı.

Xəyalatə qarq olmuş Nadir Məcidin yanında yatdığı unudub, etdiyi fikirləri öz-üzünə ucadan söyləyirdi. Məcid oyandı və onun yatmadığını görüb səbəbini sordu. Bununla söhbət başlandı. Məcidin

də yuxusu qaçdı. Nadir üstüörtülü suallarla onun ağzını arayıb siri ni bilmək istəyirdi.

Məcid isə kənddən, kond şurasından, kond təsərrüfatından, kondlilərin siniflərlə bölünməsindən, yoxsulların ortaq olub bir yerdə təsərrüfat qurmalarından danışır, axır söz üstə gəldi.

- Mən də ki, evləndim.

Nadir bir söz deyər bilmədi. Nofosi kəsildi, dili ağzında qurudu və ürəyi döyünməyə başladı.

Məcid sözündə davam etdi:

- Mostan boy "fələkin bir belə dövrü olacaqmış o bilim" - deyər-deyər gətirdi, ailəsi qaldı, heç kəs kömək etmədi. Pis arvad deyil, yaxşıdır, işləyondir. Məndə o nə lazımdır? İşləyən olsun.

Məcid danışdıqca Nadir ürəyində onu gah bivəfalıqda ittiham edib söyürdü, gah da özünü töhmətləndirib, Məcidin hərəkətini haqlı görürək, onun evləndiyini ağıllı iş hesab edirdi.

Məcid yeno sözündə davam etdi:

- Dedim nə var axı gələr, işimi, gücümü görür, mənə kömək olar.

Nadirdə daha səbir qalmadı:

- Görünür ki, onu çox sevirsen? - deyər həyəcanlı sordu.

- Sevirom a, Nadir qardaş, sevirom do, istəyirəm do, lap hey!..

Uşaqlıqdan gözüm onda idi.

Nadir barmağını dişlədi. Keçmişdə Zeynobi güddüyünü o zaman Məcid bilməmişdi və kimdən çətdiyini deməmişdi. Zeynobin özü Məcidə xəbər verdiyini Nadir indi güman etdi və hər ikisi tərəfindən belə insafsız bir tərzdə aldanığına acındı.

- Yoqın o da səni çox sevirmiş, - deyər sordu və bununla öz yeni gümanının təsdiq olunmasını istədi.

- Kim bilir? Mostan boy dərimə saman topəndi. Ancaq bir az meylli vardı. O zaman sonin taya dibində gizlənilib, güdməyini də mənə o xəbər vermişdi.

Nadir nə özəblər çoxdiyindən və yorğanın altında uzanıb dağ-qədə döförlər bu böyrü və o böyrü üstə çevrilməsindən Məcidin xəbəri yox idi. Onun iztirabını görməyib rahatca öz söhbətinə davam edirdi.

- Mənə də bir donə işibən arvad lazım idi. Odur ki, aldım gətirdim evə. Daha molla-zolla da çağırmadım. Kond şurasında kobin kəsdirdim, sonra da goldim bura gəzməyə. İkisini də gətirmişəm, anası monim, balası sonin.

– Sən nə danışırсан, a kişi, sarsaqqlamamısan ki?! – deyo Nadir sordu və qalxıb yerinin içində oturdu.

– Necə nə deyirsen? – Deyirəm ki, anası mənim, balası sənin. O vaxt Səmədin əliə olsa idi, bütün xalqın gözündə hörmətdən düşərdin. lap biabır olardın. Səni pərdə qayırb bütün kondi soyaçaqdılar. Amına indi nə Məstan bəy var, nə də Səməd. Özü də bir ildir özü öz başını saxlayır, xəstəxanada paltar yuyur. İndi onun da əli qabarlıdır

Nadir sakit durub, diqqətli dinləyirdi. Qabaqki iztirab getdi, həyəcanı soyudu, alnında xırda-xırda tər damlları görünürdü. Artıq Məcidin sözlərini onun üçün əzabverici olmayıb, ninnini söyləyən məhraban bir ananın nəğməsinə bənzəyirdi. Nadir bu sözlərdən xumarlanıb yenidən uzandı və gözünü yarıyumulu, yanaçıq saxlayıb, kirpiklərinin arasından lap göyün ortasında varmış aya tərəf baxmağa başladı. Bu saat Nadirin xahişi yalnız dinləmək, Zeynəb haqqında sۆydüklərini öyrənmək idi.

– Bilirsenmi, Nadir qardaş! O qız sənə bənd olub və özü də yaman bənd olubdur. Əvvəllər bəlkə heç sevməyirdi, ancaq atası ilə Səmədin fırıldaqına tabe olurdu. Amma indi clə deyil, həqiqətdə sevir. Bir dəfə əlində jurnal görüb təəccübləndim. Oxu, yazı bilmədiyini halda jurnalı nə üçün aldığını sordum. Bir söz demədi, qızardı, qaçdı. Axşamı sənənin əksini ocağın başında divarda yapışdırılmış gördüm. Zeynəb hamı jurnalın kəsmişdi.

Nadir arxasından Məcidə tərəf çevrilərək qolunu büküb başının altına qoydu və yenə də dinləməyə başladı.

– İndi gətirmişəm, söz sənindir, – deyo Məcid susdu və Nadirdən son qəti cavab gözlədi.

Nadir bir az sakit qaldı, cavab vermədi. Sonra yerindən qalxıb, döşəyin üstə oturdu, bir az dayanıb kənddə son dəfə Zeynəbi gördüyünü təəvvürünə gətirdi. – “Nə görmüsən bu çolaq Məcidin evində, acın, lütün yanında?” Onun sözlərini fikrində təkrar etdi və yumruğunu öz dizinə vurub şiddətlə:

– Yox!.. Bu düzəln iş deyil, – deyo başını aşağı salıb dodağını çeynədi

Nadir yox cavabını zahirən Məcidə verdisə də, bu cavab batında özünə idi. Məciddən başqa bu işə təhrik edən bir səs də içəridə var idi. Həmin səs boğmaq və öldürmək üçün Nadir yumruğunu qaldırıb bütün gücü ilə dizinə vurdu. Dodaqlarını çeynəməyə başladı.

– Məcid, sən mənim sağalmış yaralarımı açdın. Mənim ona məhəbbətim çoxdur. Onsuz xoş günüm olmayacaq. Lakin onunla da yaxşı gün keçirə bilməyəcəyəm. Aramızda dərin uçurumlar, sarsılmaz qayalar var... O bəy qızı, mən bir işçi baba.

– Nadir!.. Axı nə olub, nə qayabazlıqdır, nə uçurumbazlıqdır? O da bizim kimi zəhmətkeşdir...

– Yox, bir il paltar yumaqla bizim kimi oməkçi ola bilməz. Bir və ya iki il ilo ərlərdən bəri zəhərənmiş beyni sağaltmaq olmaz. Nadirin gözləri qızarırmışdı. Bütün bədənini lərzə tutmuşdu.

– Bəs onda görək mən də boşayam, – deyo Məcid cavab verdi və səsinə fikrinin həqiqətdə səmimi və qotı olduğu anlaşıldı.

Bunu eşitkək Nadir onu saxladı:

– Yox, yalnız fikirdəsen, sənə boşamaq lazım deyil, – deyo təklif etdi.

Lakin onun sözləri Məcidə təsir etmədi.

– Özün qızını almayırсан, amma mənə deyirsen ki, anasını boşama. Yox! Mən saxlayan deyiləm. Boşayacağam... Zavallı, qarnında uşağı da var, – deyo Məcid bir ləhzə fikrə getdi.

Uşaq olmağı, həqiqətdə, ancaq indi yadına düşdü. Evlənməsindən, arvadın uşağa qalmasından, yenidən arvadı boşamaq məcburiyyətində olmasından və ümumiyyətlə, bu işlərin hamısından kor-peşman olub yerin içində möyüs oturdu.

Hər ikisi bir az sakit qaldılar. Nadir yenidən ona müraciət etdi:

– Sən ayrı, mən ayrı, mənim məsuliyyətim ağır, özüməndən başqa 300 yoldaşın rəhbərliyi və məsuliyyəti mənim boynumdadır, sən saxla, ancaq gözəl ki, lələ şələnini məninsən, şələ lələni məninsən.

Bu sözlər Məcidin ürəyinə yağ kimi yayılırdı və onu çətin bir müəmmənin həllindən azad edirdi. Nadir yenə təkrar etdi:

– Sən boşama, saxla, soadətə yaşa, amma mən... Mənimki belə gəlib, belə də gedəcək.

Sübh açıldı, gün çatladı, Nadir paltarını geyib mədəyə getdi.

Yenə hamı mənə, hamı işçilər, hamı yoldaşlar, əski ocağı, əski ailəsi. Yenə bu ailəyə qoşuldu, onunla bitirdi və onun ayrılmasından hissəsi olaraq qarnıca yuvası kimi qaynayan mədənlərin arasında itib batdı.

ƏVƏZ SADIQ

(1898-1956)

Əvəz Sadiq İravan quberniyasının Ordubad şəhərində xırda ahverçi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə, sonra Ordubad yüksək ibtidai məktəbində almış. 1927-31-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda oxumuşdur.

Əmək fəaliyyətinə 1920-ci ildə başlamış, Ordubadda yeni təşkil olunmuş birinci dərəcəli məktəbdə müəllim (1920-1921), hərbi məktəbdə müəllim (1921-23), məarif işçiləri ittifaqının rayon komitəsinin sədri (1924-1925), "Sərg qəpisi" qəzetinin redaktoru (1926-1927), "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının redaksiyasında məsul katib (1927-1933; 1938-1941; 1946-1951), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında hədii ədəbiyyatın tərcüməçisi və redaktoru (1934-1938), "Kürpü" jurnalının redaktoru (1952-1956) işləmişdir. Ədib 1956-cı il avqustun 27-də Bakıda ürək xəstəliyindən vəfat etmiş, Fəxri xiyahanda dəfn olunmuşdur.

Ədəbi fəaliyyəti XX əsrin 20-ci illərində başlayan Əvəz Sadiqın hekayə və öçerkləri mətbuat səhifələrində 1930-cu illərdə görünmüş, "Xatirələr" adlı ilk kitabı 1933-cü ildə çıxmışdır.

KƏNDƏ DÖNÜŞ

Qatar son nöfəsini alaraq dayandı. Yolçular bir-birlərini itələyotələyö vaqonlardan düşməyə başladılar. Dəl vaqonların birindən zahiri görünüşü ilə başqa yolçulardan ayrılan bir gənc düşdü. Bu, Ələvsət idi. Onun uca boyu, enli kürəkləri və iri, girdə sifəti vardı. Başındakı şapka, əynindəki palto, olındukı çamadan onun şöhrətdən gəldiyini bildirir. Stansiyanı dölduran bompaparaq, oynı çuxalı, əl və çiyinlərdə xurcun daşıyan kəndlilər içərisində onu daha uzaqdan tanıdırdı. Həmbəllər və faytonçular yüyürürək, "əy yoldaş, ver götürok", "öyləş aparaq" kimi sözlərlə onu qarşıladılar. Ləkin o bunların heç birinə əhəmiyyət vermədən stansiya qapısına doğru gətməyə başladı.

Ələvsət iki ildən bəri buralan görməmişdi. Son dofo buradan gedərkən stansiya binası tomir edilirdi. İndi binanın tomir edilib qurtardığının və stansiyaya yeni elektrik işığı çökildiyinin belə fərqində olmədi. Stansiyanın qəsəbəyə tərəf olan qapısından çıxdı və pilləkənləri endi.

Ələvsətin gedəcəyi kənd buranın iyirmi verstliyində idi. Domir yol burada qurtardığından bu son stansiyada düşənlər fayton, at və sair vasitələrlə öz yerlərinə gedib çıxmalı idilər. Ələvsət faytonla gətmək istəmədi: onun faytonçulardan zəhləsi gədirədi. Həmişə: "Xəlqın qanını sorurlar, on kilometr yola yüz kilometr domir yol pulundan bəha alırlar" – deyirdi. Ələvsət öz kondlorində kooperativ sədri ikon faytonçularla mübarizə etmək məqsədilə kooperativ pulu ilə bir avtomobil alaraq işə salmışdı. Ancaq yollar avtomobil üçün əlverişli olmadığından və deyəldiyinə görə, faytonçular yolu qəsdən xarab etdiklərindən avtomobil işləyö bilməmiş və kooperativ bundan xəyli zərərk görmüşdü. Buna görə Ələvsət yaxşı şöse yolları çökilməyincə avtomobil işlətməyini yersiz olduğunu düşündüyü kimi, kooperativ zərərk və ya mənfəət götürəcəyi ölçülüb-biçilməmiş işlərdən bir daha yapışmayacağına söz vermişdi. Ancaq o, indi faytonçularla üz-üzə gəlmişdi. Ya iyirmi kilometr piyada gətməli və ya da gecəni burada keçirərək səhər faytonçuların nəzinə qatılmalı idi.

Ələvsət bir az gətdikdən sonra yol ayrıncı ilə qarşılaşdı. Dayandı. Düşünməyə başladı. Yolların birisi qəsəbəyə, o birisi kondlorinə gədirədi. Yol uzunluğunu iki-bir, üç-bir gəlon yolçular dayanmadan qəsəbənin yaxında görünən işıqlarına tərəf tolosdilər. Bunlar, adət üzrə gecəni burada qalaraq, səhər işıqlanandan sonra öz kondlorinə gedəcəklərdi. Bir gecəni itirmək Ələvsətin heç də xoşuna gəlməyirdi. O, vaqonda öz yerlilərdən səbəli kənddə kooperativ seçkilərinin olacağıni eşitmişdi. Bu seçkilərdə iştirak etmək Ələvsəti çox maraqlandırdı. Bəlkə iclas səhər təzədən çağırılmışdır! Gecəni burada yatarsa, seçkilərə gedib çatmaya bilərdi. Kənddə gecəni gətmək isə bir az münasib deyildi. Ələvsət bu yerlərdə böyüyüb bu yerləri beş barmaqı kimi tanısa da, yəno bir qədər çətiyyət əldirdi. Xüsusilə son zamanlarda kənddən əldığı kağızlardan qolçomaqların rahat durmadıqlarını bilirdi. Bir az torəddüd etdi. Nəhayət, belindəki tapançasını irəliyə çəkərək, yeni bir qüvvə almış kimi, "gecə gedilən yol tapılmış olar" deyib yola düşdü.

İndi o geniş bir çöldə, alçaqboylu yulğun kolları arasında uzanan araba yolunu qabağına qatararaq irəliləyirdi. Vaqonun boğucu havasından sonra çölün təmiz və saf havası Ələvsətin çox xoşuna gəlirdi. Qarşıdan əsən külək onun üzünü oxşadıqca sanki ruhu təzələnirdi. Yolun sağ tərəfində bir az uzaqda dalğalanaraq axan Araz, ayın saf işığı altında bürünc bir komər kimi parlayırdı. Arazın üzərində böyük demir körpü ucalırdı. Gündüz bu körpünü görməyənlər bəlkə də uzaqdan qaralan uca demir yığınının körpü olduğunu birdən-birə qorarlarda bilməzdilər. Lakin Ələvsət uşaqlığından bu yerlərdə böyüdüyündən hər tərəfi qarış-qarış tanıyırdı. O, muzdluq edərək illər uzunu bu yerlərdən araba ilə kol daşımağa gəlmiş, sonralar isə aylarla sərhədə qarovula çıxmış və buradan dəfələrlə keçərək səhərə getmişdi.

Lakin nədənsə Araz və körpü bu dəfə onu çox düşündürürdü. O İndi nə körpüyə və nə Arazı iki il bundan qabaq baxdığı adı nozərlə baxmırdı. Bakıda məktəbdə müəllimlərdən, zavodlarda işçilərdən aldığı dərslər onun sinfi şüurunu artırmış və gözlərini açmışdı. İndi Araz, onun gözündə artıq xırda suların birləşməsindən toplaşaraq axan Araz deyil, bir-birinə zidd iki həyat quruluşu arasında sərhəd təşkil edən Arazdı.

Ələvsət 20-ci il vuruşmalarında İrana qaçarkən İran kondillərinə yaxından tanışmış, acından ölsələr belə xan gəlib tarladakı möhsul baxana qədər onların öz öllərini əməyi ilə yetirdikləri möhsula əl vura bilmədiklərini və hər zaman xan fərraşlarının şallağı altında tapdalandıqlarını görmüşdü.

Bir az sonra vəl öz istiqamətini dəyişdiyindən, Ələvsətin qarşısında yeni bir mənzərə açılmışdı. Körpü artıq gözəndə itmiş, onun yerinə birisi o tay və birisi bu tayda qarşı-qarşıya iki kənd görünürdü. Sovetlər kəndi yeni tikilmiş elektrik stansiyasının verdiyi işıqlarla uzaqdan ulyduz bir göyü xatırladığı halda, İran kəndindən hisli lampalardan çıxan işıqlar bəzən görünür, bəzən isə qaralıqca cumaraq saralır və solurdu. Bu sənük işıqlar, sanki onun göz bəbəyini dəşərək, beyninə batır və onda bütün Şərqi qarşı bir həsrət, məhəbbət və Şərqi soyanlara qarşı dərin bir nifrət oyandırdı. Şərqi ölkələrində qurulacaq sosialist respublikaları bir-bir gözünün qarşısında canlanır və qəlbindəki həsrət qüvvətli bir ümidə çevrilirdi. O İndi özünü Şərqi inqilabının qabaqda gedən bir mübarizi hesab edərək irəliləyir və get-gedə addımlarını genişləndirirdi.

***

Səhərə yaxın Ələvsət kondillərinin yolu üzərində olan bulağın yanına çatdı. Ay dağın dalında gizlənmiş, ətrafı qaralıq bürümüşdü. Bulaq xəfif bir çağılıtlı ilə daşlar arasında axaraq gedən sükutunu pozmaqda idi. Ələvsət ayaqlarını yeni çıxmış olan yumşaq otların üzərinə basaraq bulağın کنارına yaxınlaşdı. Çamadənini yerdə qoydu, kepkasını götürdü və homişə çıxdığı daşın üzərinə çıxaraq bulağın sörin suyu ilə öllərini və üzünü təmizləməyə yudu, iki ildən bəri suyundan içmədiyini bu bulaqdan doyuncaya içdi və geri çəkilərək, bir az yorğunluğunu almaq məqsədilə otları üzərinə uzandı.

Bu bulaq, kondillərinin ən qiymətli sərvətlərindən biri idi. Ələvsət Bakıdakı gozməli yerləri görəndən sonra İndi bu bulağa artıq qiymət verərək "bura da bizim bulvarımızdır" – dedi. Doğrudan da kəndin cavanları homişə gozmək istədikdə bu bulağın başına gəlir və burada kabab bişirib kefkə çəkirdilər. Ələvsət də buraya yoldaşları ilə çox gəlmişdi. Ancaq nədənsə onun dəfə Bakıya, kooperativ texnikumunda oxumağa gedərkən bu bulağın başında keçirdiyi dəqiqələri daha çox xatırlayır və bu bulağın yanından başlayan sevgini xəyalında canlandırdı. O zaman onunla bərabər oxumağa gedən Sara ilə burada faytdanmış, bu otlar üzərində oturaraq şirin-şirin söhbət etmişdilər. Birinci dostluqları da buradan başlamışdı. Ələvsət Bakıdan söhbət edərkən Sara gülürək demişdi:

– İkimizin bərabər getməmiş çox yaxşı oldu. Bakıda danxmanq.

Saranın bu sözü Ələvsətə artıq cəsəret verdiyindən yolda tərəfini Saraya açmış, onu çoxdan keçdiyini bildirmişdi. Məktəb həyatı bu iki gənci bir-birinə artıq bağlamışdı. Onlar bir yerdə oxuyur, bir yerdə dərs hazırlayırdı, bir yerdə də gəzirdilər. Sonuncu iki il Ələvsətin 25 illik ömrü içərisində çox qiymətli yer tuturdu. İki il içərisində, o bir tərəfdən çox bilik və təcrübə almış, o bir tərəfdən isə çox şad və nəşəli ömür keçirmişdi.

Ələvsət Sara ilə məktəbi bitirdikdən sonra bərabər kəndə dönməyə və orada cəmlənməyə qərar vermişdilər. Lakin kənddə işçiyə olan ehtiyac, Ələvsəti müvəqqəti olaraq məktəbdən bir illiyə ayırmışdı. Bir gün Sara ilə bərabər dərs hazırlarkən məktəbin özak katibi Ələvsəti yanına çağıraraq demişdi:

– Partiya komitəsindən aldığımız əmrə görə qüvvətli tələbələrədən on nəfəri məktəbi bitirməmiş kəndə getməlidir. Özak mütəxəssis

rədən sonra sonin də getməyinə qərar çıxarmışdır. Bir ildən sonra yenə gəlib oxuyarsan.

Sara bunu eşidəndən monalı nozərlərlə bir katibi və bir Ələvsəti süzmüşdü. O, sinfi mübarizənin koskinləşdiyi bu günlərdə konddo işi lazım olduğunu bilsə də, nozərləri ilə sanki Ələvsətdən soruşmaq istəyirdi:

– Bəs mən, bəs bizim qorarıımız?

Ələvsət Saraya bir söz demədən özək katibinə:

– Konddo işləmək lazımdır. Mən getməyə hazırəm, – demiş və bir gün hazırlıqdan sonra yola düşmüşdü. Bakı stansiyasından ayrılması gözünün qabağında idi. Bütün məktəb konddo gedənləri ötürmək üçün stansiyaya yığılmışdı. Sara onun qoltuğuna girərək: “Tez-tez kağız yazarsan ha!” deyirdi və yay tətilində konddo gəlməyə söz verirdi. Vaqonun hərəkət etməsinə bir az qalmışdı ki, özək katibi özünü gedənlərə tutub əsl tapşırığı bir daha xatırlatmağa tələsirdi:

– Kənd sinfi çarışma qazanında qaynadığı bir zamanda, bənsəncilik və tərəddüdə qətiyyətlə yol vermək olmaz. Kollektivləşmə yolunda bolşevikcosinə çalışınız, işləriniz bərsində bizo yazınız...

Vaqon hərəkət edərkən o, gözünü Saraya dikmişdi. Saranın yellədiyi yaylığını seyr edir və əli ilə stansiyadan qatara tərəf üzənmiş bir çox oğlora cavab verirdi.

Ələvsət təzə bir qüvvətə ayağa qalxdı. Bayaقدan bəri gəldiyi şose yolunu tərk edərkən, bağların arası ilə gedən kosmə yola döndü. Ağaclar hər iki tərəfdən budaqların birləşdirib, yolu yaşıl bir çadır altına almışdı. Divarların diblərində cərgə ilə okılmış söyüd ağaclarının altında çağlayan suların səsi, sohorin yaxınlaşmasından sevinərək oxumağa başlayan quşların nəğməsinə qarşıaraq gözəl bir musiqi əhəngi yaradırdı. Yeni açılmış çiçəklər öz ətirliyi ilə hər tərəfi doldurmaqda idi. Ələvsət uşaqlıqdan bəri tobiəti çox sevə do, indi bu gözəllik onu o qədər cəlb edə bilmirdi. Onun başı konddə gərəcəyi işlərlə məşğul idi. Qabaقدan gələn bir səs Ələvsəti başını döndürən fikir dəryasından ayırdı. O, bir-birilə xırsın-xırsın danışaraq, oğru addımları ilə yolun o birisi tərəfindən gələn üç nəfərlə qarşılaşmışdı. Bunlar gecənin qaranlığında kölgəyə bənzəyir, bir ağır çəyi ortalarına alaraq haraya isə sürükləyirdilər. Ələvsət “qan-drabatçılardır, yəqin İrandan keçirdikləri malları gizləmək istəyirlər” – deyə, tapançasını olına alaraq bunları toqibo başladı.

Bu üç nəfər divarı aşaraq bağa keçib, bağdakı böyük çinar ağacının dibində oturdu. Ələvsət do onlardan bir az aralı olan ağacın dalında gizləndi. Onlar yürəklerini yerə qoyaraq bir işlə məşğul olmağa başladılar. Bir azdan sonra o tərəfdən sıztılı və imtiyə oxşar bir səs eşidildi. Ələvsət tapançasını olında sıxaraq nə edəcəyini bilmirdi. Bunların bir cinayətə məşğul olduqlarına qərar verdiyindən, əvvəl üzərlərinə atılaraq kim olduqlarını və nə iş gördüklərini öyrənmək istədi do, sonra silahlı olduqlarını görəncə, müdafiə vəziyyətində qalaraq işin axırını gözləməyi daha müvafiq bildi.

Adamlar, yüklərinin ağacın oyduğunda gizlədərək üzərini basdırdıqdan sonra Ələvsətin gizləndiyi ağacın yanından gəlib ötdülər. Ələvsət onların danışığını aşkar eşidir və açılmaqda olan sohorin boz işığında adamların üzərlərini də bir az seçə bilirdi.

– Dalısından oğəl çıxmasa, işini yaxşı bitirdik, – deyə qabaقدan gedən uzunboylu, kəçə papaqlı adam danışmağa başladı.

Alaşqboylu, qalın pəncək geymiş o birisi isə birincinin sözüə qüvvət verərək deddi:

– Qəbirdən ölü xortlar, o çuvaldan çıxma bilməz. Sabah gəco gəlib basdıraraq.

Üçüncüsü dedi:

– Gədin xatircom yatın, heç şeytan da gəlsə onu tapan bilməz, – dedi.

Adamlar uzaqlaşmağa başladılar. Ələvsət bu üç adamı səsindən tanıdı, bunlar kondin məşhur qolçomaqlarından Kərbəlayi Rzaqulu, Xuduşboy və dükəncan Moşədi Qulamrza idi.

Ələvsət, canilər uzaqlaşdıqdan sonra gizləndiyi yerdən çıxıb, oyuğu araşdırmağa başladı. Onun ürəyi döyünür, oğlari do əsirədi. Oyuğun içərisinə tökülmüş bir çox quru ağac budaqlarını qaldırıldıqda əli yumaşq çuvala toxundu; içində adam vardı.

Ələvsət diksinərək geri çəkildi. Sonra yavaşca irəliləyərək diqqətli bu adamın üzünə baxmağa başladı. Lakin adamın üzü qanlı olduğundan tanımaq çətin idi. Yaylığı ilə cəsoadin üzündəki qanı silmək istərkən adamın vücudundakı hərəkəti hiss etdi, “bəlko bunu diriltmək mümkündür” – deyə düşündü və tez yaxındakı arxın yanına qaçaraq, oradan bir az su gətirib yəralının üzünə səpdi.

Hava artıq tamamilə işıqlandıqından Ələvsət qarşıındakını tanıdı; yəralı onun yaxın dostu, kooperativ sədri İloson idi. Ələvsət, konddo işləmək üçün Həsonin yardımına çox ümid bağlayırdı.

O, məktəbdə ikon Həsənə yazırsı və kəndin vəziyyətini onun məktublarından öyrənirdi.

– Həsən... Həsən... Cavab ver...

Həsəndən heç bir cavab olmadı. Ələvsət yorulmağına baxmayaraq dəsmal və çuval parçaları ilə Həsənin yaralarını bağlayır və başını sıgallayır.

– Həsən... oyan...

Bir azdan sonra Hoson xəffisə nəfəs alaraq başını yavaşca tərpətdi. Gözünü açaraq tutqun nəzərlərlə ətrafını süzməyə başladı.

– Həsən, mən sənə dostun Ələvsətim, məni tanıyırsanmı?

Həsənin ayılması Ələvsəti sevindirdi: Həsənə tez tibbi yardım edilərsə sağala bilərdi. Ələvsət vaxtı keçirmədən yolun yarım kilometrliyində olan səhəd mühafizə oşqarları postuna yüyürək tez post həkimi və iki qızıl oşqorla Həsənin yanına qayıtdı. Hoson tamamilə ayıldığından yaralarının ağrısını hiss edərək sızlayır və su istəyirdi. Həkim yaralara lazım gələnləri sürürək, oşqorla Həsəni posta gətirmələrini omr etdi. Oşqorlar Həsəni xəyyəyə qoyub götürdülər. Bir azdan sonra Hoson qızıl oşqorlar içərisində rahat yatırdı.

***

Həkim işini bitirərək bayıra çıxdı. Onun deməsinə görə, Həsənin yaraları o qədər də dərin deyildi. Qatillər bir neçə yerdən Həsənin üzünü və böyrünü yaralamışdılar.

Ələvsət səhərdən bəri çarpayının yanına qoyulmuş kürsüdə oturaraq Həsənin oyanmasını gözləyirdi. Onu rahatsız etməkdən qorunduğu üçün hərəkətlərinə artıq diqqət edir və azacıq bir səs çıxarmamağa çalışırdı. Həsənin hələ də yatdığını görünce yavaşca qalxaraq pəncərənin qabağına keçib, çöli seyr etməyə başladı.

Günəş dağın dalından çıxaraq yüksəklərə qalxmış, öz ilıq şüalarını bütün çöl üzünə yaymışdı. Kond nəxirəsi kəndin inəklərini bağlar arası ilə axıb gələn çayın iki tərəfinə yayaraq otarmaqda idi. Uzaqlarda dağın düşündə qoyun sürüsü otlaya-otlaya dağa dırmanır. Kondlilər əkinə çıxdıqca zomilər yavaş-yavaş canlanır, hərəkətə gəlir və səs-küylə dolurdu. Bir azdan sonra kəndin yuxarı tərəfində bir neçə traktor kolxoz tarlalarnı sürməyə başladı. Hoson, Ələvsətə yazdığı məktubunda kəndlərdə kolxoz təşkil etmək və traktor

götürmək yolunda apardıqları mübarizədən uzun-uzadı bəhs etdiyindən, Ələvsətdə bunları görmək üçün böyük bir həvəs oyatmışdı. O indi birinci dəfə, belə bükülmüş xışdan başqa bir alət görməyən zomilərdə traktorun işləməsinə artıq sevincle tamaşa edir və şadlanırdı.

Həsənin dərindən nəfəs alması Ələvsəti çarpayının yanına qayıtdı. Hoson lazımı qəder dincəlməmiş kimi idi ki, gözlerini açaraq baxmağa başladı. Qansızlıqdan saralmış üzündəki gözəllər, başına gələn fəlakətlərin səbəbini axtarırmış kimi, ətrafa şübhəli-şübhəli baxmağa idi. Zəif bir hərəkətlə başını sola çevirərək Ələvsəti tanıyaraq, zarıltılı bir səsle:

– Ələvsət, sənənmim? – deyə soruşdu.

Həsənin tamamilə özünə gəlməsi Ələvsətin üzündə səhərdən bəri toplaşan kodərləri dağıtdı.

***

Ələvsət bir azdan sonra bütün əhvalatı düşünmüşdü. Hoson kəndin aktiv bir işçisi olduğundan kond qolçomaqları onu çoxdan məhv etməyə çalışmışlar. Onlar bir neçə dəfə Hosəni girmək istəmişlərsə də fürsət tapmamışlar, nəhayət, dünən gecə səhərə yaxın Hosənin qapısını döyərək "Kooperativ yanır" – deyə Hosəni həyəcanlı surətdə küçüyə çıxarmağa məcbur olmuşdilər. Hoson qapıya çıxar-çıxmaz Ələvsətin gördüyü həmin üç nəfər ağzını tıxamış və başına çuval keçirib gizlətmək üçün başa gətirmişdilər. Canilər əvvəlcə səs çıxartmadan və qan izi buraxmadan qorxduqlarından Hosəni güllə və xəncərlə vurmaqdan vaz keçərək, boğmaqla öldürmək istəmişlərdi, – ancaq bağda gizlətmək istədikən hələ boğulub ölmədiyini duyduqları üçün bir də çuvalın üzərindən xəncəri basaraq böyründən yaralamış və bir daha gizlətdikləri yerden çıxma biləcəyinə inanaraq çıxıb getmişdilər.

Bir az danışıqdan sonra Hoson və Ələvsət ikisi də bir aralığa susdu. Hər ikisi düşünmək lazım olduğunu duyduğu üçün sükut edir və sanki nəzərləri ilə bir-birinə sual verib cavab alırdılar.

Nə etmək lazım idi? Burada buraxılacaq balaca bir səhv böyük zərərlərlə nəticələnə bilərdi. Heç şübhəsiz ki, qolçomaqlar Hosəni şəxsi ədavət üzündən öldürmüşdülər. Hosəni öldürməkdən məqsəd bir çox fırıldaqçılar çevirmək, kolxozu dağıtmaq, kooperativi və kond

sovetini öz allarına keçirməkdə. Həsənə hücum edən ancaq qolçomaq dəstəsinin nümayəndələri idi. Əsas məsələ dostanın hamısını meydana çıxartmaq və onların planlarının üstünü açmaq idi. Həsən sükkutu pozaraq:

Məncə, axşam iclas olana qədər biz heç bir şey etməməliyik, – dedi, – qoy onlar məni ölmüş bilib iclasda özlərini göstərsinlər. Onların hamısını tanımaq bizim üçün xeyirdir. Axşam iso...

Həsən sözünü bitirməmişdi ki, qapı açılaraq sərhəd müafizəsi rəisi Əhməd içəriyə girdi. Əhmədin gəlməsi hər ikisini sevindirdi. Çünki Əhməd bunlara bu hərəda yardım edo biləcək on yaxşı bir yoldaş idi

İndi Həsənin çarpayısının ətrafında üç nəfərlik bir iclas açılmışdı. Bu iclas bu anda, bunlar üçün vaxt ilə yerlərdəki inqilabi komitənin etdiyi iclaslar qədər məsul bir iclasdı. Haqiqət halda kənd indi hökumətsiz qalmışdı. Sovet sədri rayona təlimat üçün çağırılmışdan, Həsən müvəqqəti olaraq sovet sədrini də əvəz edirdi.

Yoldaşlar bir az düşündəndən sonra Əhməd üzünü Ələvsətə tutaraq: Sən axşam iclasa get və iclası apar, – dedi, – sonrasını iş özü göstərə.

Əhməd bu sözləri deyib ayağa qalxdı və telefonda danışmaq üçün qonşu otağa keçdi.

• • •

Ələvsət kənddəki iclasların məktəbdə çağırıldığını bildiyi üçün axşam saat yeddiddə bir baş məktəbə gəldi. O gəldiyi zaman iclas açılmışdı. Otaq kəndlilərlə dolu idi. Kəndlilərin bir qismi skamyaların üzərində, pəncərələrin arasında oturmuş, bir qismi divara dayanmış, bir qismi də aralıqda ayaq üstə durmuşdu. Otaq ancaq sədrin stolunun üzərinə qoyulmuş bir lampa ilə işıqlandırılmışdı. Ələvsətin dayandığı yer o qədər də yaxşı görünmürdü. Ələvsət özünü daha qaranlığa çəkərək iclasın gedişinə tamaşa etməyə başladı.

İclasla rayondan gəlmiş kooperativ təlimatçısı sədrlik edirdi. Sədr, tez-tez qolundakı saata baxaraq öhdəki zəngi çalır və iclası intizamla çağırırdı.

Yoldaşlar, – deyirdi, – səs-küy etməyin. Biriniz deyən, biriniz eşidən. Bir-bir namizədlərinizi deyən səsə qoymaq. Kim artıq səs alsa heyətə onlar keçəcəkdir.

İclas daha da qarışdı. Hər kəs öz namizodini səsleməyə başladı. Səslərin içərisində Ələvsətin dünün gördüyü Korbolayı Rzaqulunun sosisi lap hündürdən eşidirdi.

– Elo adam seçiniz ki, alverdon başı çıxsın. Mən Moşodi Gülmirzoni deyirəm.

– Korbolayı Həsəni do yaz.

– Seyid Abbası da.

– Muzdurlardan yazmadın, ay yoldaş, Rohimi.

– Qadınlar yaddan çıxdı. Niso xalamı.

Kənd yoxsullarından Zülfüqar qalxaraq bağırdı:

– Sovet sədri burada yoxdur, seçki düz deyil.

İclas daha da qarışdı.

Əli adlı bir oğlan qalxdı:

– Mən toklif ediorəm Həsəni yazınız.

Korbolayı Rzaqulu söz alaraq:

– Yoldaşlar, mən toklif ediorəm burada olmayanlar heyətə daxil edilmosin, bəlkə heç Həsən işləmək istəməyir. Biz nə deyib onu heyətə yazacağıq.

– Həsənsiz işimiz keçməz.

– Yaxşı keçər, iclasa gəlməkdən boyun qaçıran adamın sonin üçün nə işləyəcək?

Muzdur Əli fikrində israr edərək deyirdi:

– Həsən iclasdan qalmaz. Yoqin mühüm bir iş dalınca hara iso getmişdir.

Pəncərənin içərisində dizlərini qucaqlayaraq oturan Hacı Somod ayaqlarını pəncərədən aşağı salladaraq ayağa qalxdı və istəhzalı bir gülüşlə:

– Doğrudan da mühüm iş dalınca gedib. O, iclasa gəlsin, bəs kəndə tozo gəlon müəllimə ilə kim mazaqlaşsın? Bir az bundan qabaq bulaq başına gedəndə görüblər.

Muzdurlar komitəsinin sədri Zülfüqar ayağa qalxaraq acıqlı nozorlərlə həcini süzdükdən sonra:

– Hacı, sən çox çəronlodin. Bizim işçilərimizi lokolomoyə haqqın yoxdur, – dedi; sənə üzünü iclasla tutaraq:

– Yoldaşlar, bu seçki düz deyil, burada nə kənd soveti sədri, nə özək katibi, nə də kooperativ sədri vardır. Mən qəti surətdə ya iclasın yatırılmasını və ya heç olmazsa bu saat Həsənin tapılıb iclasa

gətirilməsini təklif edirəm. Rayondan gələn təlimatçı yoldaş iş tələsirsə çıxıb gedə bilər. Mən açıq deyirəm. O, buraya iş görmək üçün gəlməmiş, buradan protokol aparmaq üçün gəlmişdir. Biz sonra seçkilərimizi özümüz də apara bilərik.

Sədr tərxi edilmiş haqqındakı sözləri çətin kimi iclasın davam etdirilib qurtarmasını təklif edir və deyirdi:

– Yoldaşlar, mən bu həftə içərisində 8 kənddə seçki aparmayıram. Görək bu gün bu kəndi qurtaram.

Otaqdakıları sakit etmək mümkün deyildi, ağız deyoni qulaq eşitmirdi. Otaq papiros və çubuq tüstüsü ilə dolduğundan nəfəs almaq get-gedə çətinləşirdi. İclasla sonra gələn kəndlilər o biri otağa toplanaraq qapını tıxamış, tüstü və qaralıq içərisində bir şey seçə bilmək üçün qapıdan boylanırdılar.

Ələvsət iclasdakıların hamısını tanıyırdı. O, əlindəki kağıza iclasda özünü fəal göstərən on iki nəfər qolçomağın adını qeyd etmişdi. İclas davam edə bilməyəcəkdi. İclasda iki cəbhə açıqdan-açıqğa üz-üzə durmuşdu. Sədr iclası sakitləşdirə bilmirdi. Muzdurlar, yoxsullar və bir neçə fəal ortabab sədrə qulaq asmayaraq, iclasın tərxi edilməsini daha ciddiyyətli tələb edirdilər.

Zülfüqar çıxırdı:

– Bu bizim iclasımız deyildir. Qandrabantçı Məşədi Qulamrzanın evində qonaq qalmaqla kooperativ təlimatçılığı bir yerdə tutmaz. Biz sənin kimi sədrə qulaq asmaq istəmirik.

Ələvsət vəziyyətin daha da koskinləşdiyini gördü. Adamlar qrup-qrup olaraq öz aralarında mübahisə etməyə, hətta söyüşməyə başlamışdılar. Bir neçə dəqiqə içərisində iclas ya dağılmalı və ya başqa birsi tərəfindən sakitləşdirilməli idi. Yoxsa bu dəyişmənin axırda dava ilə nəticələnməyə aydın idi. Ələvsət bayaqdan bəri gözünü üstə endirdiyi kepkasını əlinə alaraq kəndliləri aralaya-aralaya irəli keçdi və sədrə:

– Mənə söz ver, – dedi.

Ələvsətin birdən-birə görünməsi iclası təəcübləndirdi. Qolçomaqlar burunlarının altında “bu haradan çıxdı” deyər mırıldanmağa başladılar. Muzdur və yoxsulların üzündə isə bir canlanma göründü.

Ələvsətin koskin hərəkətləri bir an içərisində bayaqdan bəri arı potayı kimi uğuldayan iclası sakitləşdirdi. O, kepkasını əlində büzdürdü-büzdürdü danışımağa başladı:

– Yoldaşlar, – dedi, – mən iki ildir kənddən çıxmışam, bu iki il içərisində kəndimiz çox dəyişilmişdir. Kənddki muzdurların, yoxsulların qanacaqlı surətdə mübarizə etmələri mənə sevindirdi, ancaq qolçomaqların bu qədər quduracaqlarını mən güman etməzdim. Qolçomaqlar burada üzünüzlə gülməklə sizin aranızda soxulmaq istəyirlər, höqiqətdə isə öz xəncər dişlərini sizin yaxşı yoldaşlarınıza batırırlar, sizin qüvvənizi azaldırırlar. Burada yazdığımız seçki siyahısında qatillərin adları yazılmışdır. İndi mən bu iclasda oturanlardan bir neçə nəfərin üzünü açıb sizə göstərəcəyəm. Sizdən soruşuram, hardadır Hoson?

İclas hərəkətsiz və sossiz idi. Kimsədən ağızını açıb danışımağa cəsarət yox idi.

– Siz bilmirsiniz. Sizə burada belə deyirlər ki, guya Hoson müəllimlə ilə gəzməyə gedibdir. Bu yalandır. Bununla hom Hosoni, həm də müəllimləri ləkələmək istəyir və bununla qız məktəbinin bağlanması çalışırlar. İşin höqiqətini bilmək istəsəniz Hosonun yerini burada əyləşən Korbəlayı Rzaqulu, Məşədi Qulamrza və Xuduş bəyondən soruşun. Onlar dünyanın axtarışında Hosoni öldürmüşlər, bildinizmi?

Kəndlilər Ələvsətin sözünü kəsərək bağırırdılar:

– Kim, havaxt, harada, ola bilməz...

– Dədiklərim düzdür. Dünyanın axtarışında bağlar ayağında sovet sədrini öldürmüşlər.

Korbəlayı Rzaqulu qüvvəsini toplayaraq aranı qızıdırmağa çalışdı:

– Yalan deyir, kooperativ sədrliyi sənin üroyindən keçir, özünü öldürüb özgonin boynuna atma, – deyib Ələvsətin üzünə atılıb onu vurmaq istədi. İclasdakılar irəliyə gələrək Korbəlayı Rzaqulunı tutub saxladılar.

– Dayanın, qoy söyləsin, görək nə eür olubdur.

Ələvsət dünyanın gecəki ohvalatı danışandan sonra dedi:

– Yoldaşlar, indi siz qolçomaqların nə kimi işlərlə məşğul olduğunu gördünüz. Heç şübhəsiz ki, iş yalnız üç nəfərin işi deyildir. Burada kəndimizdəki qolçomaqların çoxusunun iştirakı vardır. Muzdur, yoxsul kəndlilər ortabablarla əl-ələ verərək qolçomaq qudurganlıqlarının qabağını almalı və onların hilyəgözlərini örtən kirlə pərdəni yırtmalıdırlar. İclasdan anlaşılırdısa görə kooperativimiz bir çox ziyançı ünsürlərlə dolmuşdur. Seçki aparmadan qabaq kooperativini bu ünsürlərdən təmizləmək lazımdır.

Korbəlayı Rzaqulu tokrar bağırmağa başladı:

– Burada fitnəçilik cloma, öz işini bizim boynumuza atma.

– Sonra üzünü camaata tutaraq: – Camaat, tutun bunu. Həsəni özü öldürüb gizlədib, bizim boynumuza atr.

Ponçərədə oturan Hacı Səməd və Xuduş bəy bayıra atılmaq istərəkən bayırdan qızıl əsgərlərdən birisinin:

– Dayan! – səsi eşidildi.

Əhmədın, milis rəisi, bir neçə qızıl əsgər və milislə bərabər qapıda görünməsi hər kəsi heyrətə saldı. Korbəlayı Rzaqulu öz əvvəlki sözünü tokrar etməyə başladı. Əlvəstəyi göstərərək:

– Yoldaş Əhməd, – dedi, – Həsənin qatili budur.

Korbəlayı Rzaqulunun cinayət şərikli və bu işlə əlaqədar olan bir neçə başqa qolçomaq onun sözünü tokrar edərək Əlvəstəyin üstünə düşdülər:

– Tutun onu... Tutun onu... Həsəni öldürən odur...

Əhməd:

– Yoldaşlar, – deyib danışmağa başladı. – Kəndin qolçomaqları bu dəfə bizim ən yaxşı yoldaşımızı ölimizdən almaq istəyirdilər. Lakin bu dəfə də müvəffəq olmadılar. Əlvəstəyin gecə ikən gəlib təsadüfi olaraq cinayətin üstünə çıxması Həsəni ölmədən qurtarmışdır.

Canilərin boğazları qurudu. Həsənin ölmədən qurtarması onların ölümünə deməkdi. Zülfiqar hirsindən dodaqlarını gomirə-gomirə Korbəlayı Rzaquluya yanaşdı:

– It oğlu it, – deyərək vurmaq istərəkən, Əhməd:

– Nə qayırırsan. – deyib onun ölündən tutdu. – Bunlar üçün bizim sovet mohkoməimiz vardır, – deyərək əlavə etdi.

Əhməd üzünü camaata tutub dedi:

– Həsən bu saat bizim qarovulxanada yaralı olaraq yatır. İclasınızı davam etdirə bilərsiniz. Lakin bir neçə adamın burada həbs edilməsi lazımdır.

Qızıl əsgərlərlə milislər kəndə də öz qudurğanlıqları ilə tanınan bir neçə qolçomağı qabaqlarına qatıb apardılar.

• • •

İndi iclasa Əlvəstə sodrlik edir, kooperativ heyət idarəsinə yeni namizədlər göstərilirdi.

Bu gün mənəm qızımın iyirmi yaşı tamam olur. Aşşam klubda onun ad gecosində danışmalıyam. Nə qədər söyləniləcək sözlər, ana qolbındə dərin iz buraxmış xatirələr vardır.

Sən bu xatirələri bilmədiyən, ananın keçirdiyi qara günləri keçirmədiyən üçün xoşbəxtsən. Sən bu gün boylu-buxunlu bir qız, sevincələr içərisində böyümüş bir gəncsən. Halbuki o gecə məchul tələyin qaçağına atılmış yadımsız bir körpə idin. Bu gün sənin iyirmi yaşa çatmaq bayramında doğulduğun homin gecenin dəhşətliəri gözümün qarşısında canlanır.

...Konddo üç gündən bəri atışma davam edirdi. Kondimizi mühasirə etmişdilər. Bir tərəfdən Tətoğlu Məmməd həson bəyin dostəsi, bir tərəfdən kazaklar, bir tərəfdən də naçalnik Cümşüd bəyin atlıları bizi gülləyə basırdılar. Atan Qulam tövsüyə-tövsüyə içəriyə girərək:

– Mən gətmiyom, – dedi və yaşla dolu gözliəri ilə üzümə baxdı. Biz bir-birimizi anladıq. Mən hamilə idəm. Sən boynumda idin. Atan mənə bu halda qoyub gətməkdən xecalət çəkmiş kimi gözliərini yerə dikdi; xurcuna bir az çörək qoyub tufəngini götürüb evdən çıxdı.

Atan toşkilatin qərarını yerinə yetirərək kondi tərək etməli idi. O, gətdi, amma üroyi yanımızda qaldı. Bir gün sonra atışma dayandı. Kazaklar kəndə doldular. Davanın başlanmasına səbəb atan olduğı üçün onun təslim edilməsini tələb edirdilər. Dava isə ölü basdırmaq üstündə başlamışdı. Tətoğlu qəbiristanlıqda basdırılan hər ölü üçün beş manat torpaq pulu alardı. Kənd camaatı Həsən adlı kimsəsiz bir çobanın meyitini qəbiristanına aparanda Tətoğlunun nökrəi ölünü basdırmağa mane olmuşdu. Konditilər dalaşmışdılar. Atan da Tətoğlunu möhkəm döymüşdü.

Kazaklar içəriyə girib evi alt-üst etdilər. Təndirdən tutmuş buxarıya qədər hər yeri axtardılar. Bir şey tapmayınca acıqlarını mənəm üstümə tökdülər. Tətoğlu "Vurun bu qancığı!" deyərək atlılarına əmr etdi. Qamçı ilə baş-gözümü əzdilər. Mən qamımı tutub yalvarır, sənin heyatını qoruyurdum. Axırda evə od vurduklar və mənə kənddən çıxarıb qovdular.

Qaranlıq, zülmet bir gecə, kimsəsiz çöl, uzaqdan yanan doğma evin və ot tayasının göy qalxan alovu, qurd ulamasını xatırladan

külök viyılısı. Gedirəm. sancı nəfəsinı kəsir, getdikcə özümün taqətdən düşdüyümü hiss edirəm. Nəhayət, çox çətinliklə Çaylının yaxınlığındakı Çadırılı kəndinə çatdım. Qarşıma gələn birincı qapını döydüm, içəriyə girdim. Sən burada doğuldun.

Ev sahibinin kim olması və sənin necə doğulduğun xatırmda deyil, ancaq səhər ayılarkən yanımda bir körpə gördüm. Bolke dö sənin ağlamaq sənin moni axşamdan bəri düşüb qaldığım bihuşluqdan ayılmışdı. Analarda belo bir hal olur: nə qeder ağır yatmış olsalar, uşaqları ağlayarkən oyanırlar. Son heç bir şey anlamayan baxışlarımla dünyaya baxır, ananın döşlərini ömirdir. Mon öz bədbəxtliyimə, sənin taleinə ağlayırdım. Axşam isə atanı yaralı halda bizim yanıma gətirdilər.

O, səhərdən kommunist dəstəsi ilə bərabər kəndin yardımına gəlarkən yolda kazaklara rast gəlib atışmada yaralanmışdı. Onu yoldaşları bizim olduğumuz evin yerini öyrənib atanı buraya gətirmişdilər. Onsuz da öz evimiz yanımdı. Aparılması yer yox idi. Biz üç gün yan-yana yatdıq. O, sol böyründəki güllə yarasının ağrısından sızıldayırdı və çox vaxt huşsuz olurdu. Gözünü açarkən tutqun nəzərlərlə evə və bizə baxırdı. Bir dəfə özüne gələndə, deyəsən, vəziyyəti anlamış kimi oldu. Əli ilə işarə etdi, yoldaşları, dalına bir mütəkkə dayadılar, söykəlib oturdular. Sənin qandağını istədi, qeəğına qoydular, saralmış və solğun ollərini qaldırıb sənin üzünə çəkdi. Sən parlaq, iri gözlərini açıb atana baxırdın. Qulam baxdı və sonra gözlərində iki qətrə yaş düşümləndiyini gördük, başını mənə tərəf çevirdi. Çox ağır-ağır, udquna-udquna danışdı:

- Həlimə, - deyirdi, - sən bu qıza pis gözle baxma, demə ki, özgə qarısında dəğulub, bədbəxtdir; mən şəhərdə eşitdim ki, bizimkilər hökuməti götürüblər. Sağlıq olsa, bundan sonra gələnlər xoşbəxt günlər görürlər. Qızın adını Xoşqədəm qoy. O, yaxşı günlər başlanan bir zamanda dünyaya qədəm qoyub. Əgər qismət olarsa, sağ qalaram, o günləri mən də görərəm, ölsəm, sən qızıma mənim sözlərimi yetir. Dəğilan biz onların xoşbəxtliyi üçün, yaxşı günlər üçün, zülmün dünyadan götürülməsi üçün çarpışdıq və bu yolda da öldük. Qoy o böyüyəndə işçilərin, yoxsulların işindən möhkəm yapışsın. Sovet hökumətinin qədrini bilsin, yaxşı oxusun, yaxşı işləsin, təmiz adla, alını açıq yaşasın. Bizi yadından çıxarmasın, amma heç vaxt bizim üçün kədərlənməsin, göz yaşını axıtmasın,

bir quş kimi qayğısız böyüsün. Elo yaşasın ki, onun adı mənim üçün şərəf olsun...

...Qulamın titrəyən səsi sanki indi də qulağımda səslənir. O, güclü nəfəs alır, kəlmələri çətinliklə bir-birino qoşub danışdırdı. Çiyinləri qalxıb-düşür, gözləri axırdı. Hərəkətləri sənə tamamilə kəsildi. Bununla belo, onun üzündə və sözlərində heç bir kəder izi yoxdu. O öz vəzifəsini yerinə yetirmiş bir adam xatırcəmliyi ilə danışdırdı. Mən Qulamın sözlərinin bir vəsiyyət olduğunu bilirdim. Göz yaşlarını güclə saxlayaraq dinləyirdim, özümü unudub ona təsəlliverici sözlər axıtırdım. O bir az da danışdı. Birdən səsi kəsildi və başı mütəkkənin üstünə düşdü.

Bunların hamısını mən bu gün yoldaşlarına nağıl etməliyəm. Eh, qızım, sənin ananın başı nələr çəkməmiş. Bu gün moni sinifdə müəllimə görə uşaqlar mənim həmişə bu cür səliqəli geyindiyimi, həmişə varlı olduğumu və başqalarını öyrətdiyimi zənn edirlər. Halbuki mən yırıq, cırıq paltar içərisində, başımda çadır, üç il səninlə kəndləri dolaşib durdum. Çörək üçün açmadığım qapı qalmadı. Paltar yuyurdum, buğda aradırdım, yun darayırdım, yük daşıyırdım, güclü sənə və özümə bir parça çörək çıxarırdım. Sonra birdən hoyat öz yoluna düşdü. Elo bil bir adam göyün üzündən buludları qovdu və isti bir günəş bizi qızdırmağa başladı. Mən savadlanandan sonra bu adamın Lenin olduğunu bildim. Bizi qızdıran günəş də Oktyabr günəşi idi. Atan ölərkən dediyi sözlərin monasını indi yaxşı anlamırdım. Mən Bakıda fabrikdə işlədim. Sən də yaşlıdı, uşaq bağçasında böyüdün. Mən savadlandı, saçlı-birçokli bir arvad ikən utanmayıb gənc qızlarla bir yerdə məktəb skamiasında oturdum. Sən də məktəbə girdin. Mən müəllimə oldum. Sən də üç ildən sonra ölkəmiz üçün qızıl bir neft mühəndisi olacaqsan.

Sənin həyatın belo olmuşdur, qızım.

...

Yaxşı bəzənmiş salon bizi gözləyirdi. Xoşqədəmin ad gününü klubda keçirmək komsomol təşkilatının təşəbbüsü idi. Klub Oktyabr inqilabının iyirmi illiyinə dair şüarlarla bəzənmişdi. Xoşqədəmi yuxarı başda əyləşdirdilər. Cürbəcür yeməklərlə döşənmiş bir süfrə açılmışdı. Mən danışdım. Stol başında oturan gənclərin xəyalı bir an bu günkü güllü və çiçəkli yaşayışdan ayrınlara uzaqlara, iyirmi il

hundan əvvəlin qara günlərinə getdi. Xoşqədəmin yanında oturan Olqa dözə bilməyib, hıçqıraraq onun boynunu qucaqladı. Xoşqədəm də tutuldu, gözləri yaşardı, lakin birdən atasının sözlərini xatırlamış kimi:

– Yox, biz kədərənəmənəmliyik, – dedi və gözlərini sildi, – bu cür şən və xoşbəxt günlərdə kədərənmək yaramaz, biz onların başlamış olduğu işləri axıra çatdırmalıyıq.

Mən qızımın çıxışını böyük bir maraqla dinlədim. Bir ana üçün qaçağında böyüdüyü balaca bir körpənin böyük, talantlı bir adam olmasını görməkdən artıq bir həzz vardırmı? Nəccə olmuş ki, mən qızımın bu qədər gözəl bir nətiq olduğunu bilməmişdim.

Xoşqədəmin qonaqlığı rəqlə bitdi.

Böyük bir orkestr klubun foyesində güruldayır, oğlanlar və qızlar cüt-cüt süzürdülər. Xoşqədəm də onların içərisindədir. Mən onlara kənardan baxıram. Onlardakı sevinc və nəşə məni birdən-birə gəncləşdirmiş olur. Qara günlərin acı xatirələri silinib gedir. Mən də qızım Xoşqədəm qədər özümü xoşbəxt və gənc hesab edirəm. Mənim də bu gün iyirmi yaşım tamam olmuşdur.

1937

ƏLİ VƏLİYEV

(1901-1983)

XX əsr Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Əli Vəliyev Zəngəzur mahalının Ağdö kəndində yoxsul bir ailədə doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində yenicə açılmış rus məktəbində almağa başlamış, lakin 1916-cı ilin iyul ayında ermənilər Andronikin başçılığı ilə Ağdö kəndini dağıdıb, əhalisini qırdığından yaxın adamlarını, o cümlədən, ata-anasını itirib, kimsəsiz qalan Əli Vəliyev təhsildən uzaqlaşmış. 1922-ci ilə qədər Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Qaryagin, Ağdam və Şuşada müzdlü qədər çox çətin və ağır bir həyat sürmüşdür. 1922-ci ildə Şuşa partiyə məktəbinə qəbul edilmiş və geniş ictimai fəaliyyətə başlamışdır. 1928-ci ildə APl-nin tarix-ictimaiyyət fakültəsinə qəbul olunmuş və 1931-ci ildə xüsusi imtahan verməklə ali məktəbi qurtarıb, Ağdam rayonuna partiya işinə göndərilmişdir. O, 1930-37-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında partiya işində çalışmış, yeni cəmiyyəti quruculuğunun fəal üzvlərindən olmuşdur

1937-ci ildən Bakıda yaşayan Əli Vəliyev bir sıra məsul vəzifələrdə işləmişdir. O, 1941-ci ildə Sovet ordusu sıralarına səfərbər olunmuş, 1942-ci ilin sonlarına qədər cəbhə qəzetlərində çalışmışdır. 1942-1945-ci illərdə "Kommunist" qəzetində redaktor müavini, 1945-1950-ci illərdə həmin qəzetdə məsul redaktor, 1949-54-cü illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi, 1954-1959-cu illərdə isə "Azərbaycan" jurnalının redaktoru vəzifələrini yerinə yetirmişdir. 1960-cü ildə tənqiddə çıxan ədib ömrünün axırına qədər yazıb-yaratmışdır. O, 1947-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. Ədib 1983-cü il fevral ayının 2-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfə olunmuşdur

Əli Vəliyev bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlamışdır. Onun "Güləra" adlı ilk hekayəsi, 1927-ci ildə, "Nənəmin cəhrəsi" adlı ilk kitabı isə 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Yarım əsrdən artıq zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən ədib bu illərdə yüzlərcə hekayə, povest, roman, очерк, məqalə və s. yazmış, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının fəal yaradıcılarından olmuşdur. Onun "Nənəmin cəhrəsi", "Atlı qadın" və "Ata" hekayələri XX əsrin 20-30-cü illər nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı nümunələrdir.

O "mədəni" idi. Bunuunu oli ilə silib şalvarının dizino sürtür, paltarı canını sabun üzümək üçün gec-gec yududardı. Mövlumata düşməni idi; heyvanları gecə yamacda qalarkən, kənd mollasına gizli qurd ağzı bağladıb, arxayın yatar, sohor isə çöldə qalan malları canavar parçaladığını görürdü.

Xüsusiyyəti sevməzdi. Axır vaxtlar ikimertoboli ev tikişməsi, altı baş inək alması, tanış adamların horosinin üstünə on manat atıb qoyun damazlığı elməsi, erkək atla kifayətlənməyib, "torakomonin iti də doğar olmalıdır" – deyib, madyan at alması bir yenilik kimi qəbul olunsun.

Köhnəliyi görmək istəməzdi. Hərçənd anası, qardaşı, qardaşı arvadı, bacısı oruc tutub, namaz qılardılar, qardaşı aqşam olanda əzan verib savab edərdisə də, bunların heç birinin ona dəxli yox idi. O "qoyunu qoyun ayağından, keçini keçə ayağından" nəzəriyyəsinə irəliləyirdi.

Çox savadlı idi. Ərəb olifbası ilə yazı bilməz, yeni olifba ilə də oxuya bilməzdi.

Özünütənzid çox sevərdi. Bir gün danışmayanda üç gün başı ağrıyardı. Ancaq bu özünütənzid özəllərə aid olmalı idi. Bir dofo bu bir komsomolçuya bərk bir şapalaq vuranda, bunu tonqid edənlərin anasına və bacısına soymuşdu.

Qəzadakı yaxın qohumu vasitəsilə bir qırmızı cildli muzdur vəsiqəsinə malik olmuşdu. Seyid cəddinə arxayın olan kimi, o da vəsiqəyə çox-çox arxayın olub, hər kəsə ağızlaşsa, dərhal "mən muzduram" deyib, təhdid, təhqir edərdi.

Bir gün oruzsında belə bir cümlə yazmışdı:

"Qəza partiyası komitəsinin məsul sədrinə: aldığım məvacib əiləmi təmin etmir".

Hotta arvadı ilə anasına demişdi:

"Hökumət qulluqçuları məndən tük salır. Məndən bilikli adam, deyəsən, yoxdur".

Üç ilə yaxın bir müddətdə şəhərdə yaşamışdı. Kəndə qayıtdıqdan sonra bir-iki cümləni əzbər edib həmişə söylöyürdü:

"Bir quşun başı kəndə, quyruğu şəhərə olsa, quyruğu başından şərəfləli olar. Oləsən, qalasan şəhərdə. Avam, cahil kondliləri görəkən urayım sıxılır".

Hotta axır vaxtlar anası ilə odobi bir dildə danışmağa başlamışdı. Məsələn: "Möhörəmə anacığım! Bu parlaq günəş xətirosinə mono bir skaplyonka bişirərsinizmi?" Cavab olaraq anası: "Ay bala, sən nə danışsan?" – demişdi.

Kəndilərin arasına girər, öyrədirib bir-birilə dalaşdırar, nohayot onların hər birinə ayrı-ayrılıqda:

– "İşin xarəbdir, gedib filan məsələni hökumətə molum edəcəklər" – deyib onları qorxudardı.

Kəndilərdə gəco ikən, camaat yatan vaxt bir kasa qaymaq, bir boşqab pendir, bir qəndor yağla onun yanına gələr və "bu işi düzəlt, rodd olsun getsin" – deyirdilər. Müxbirlik, şairlik və ədəblik fikrində idi. Bir nəçə dofo yalandan xaltura yazıb qozcto göndərdiyi üçün qozet idarəsi tərəfindən təhmət alıb, müxbirlər sırasından kənar edilmişdi.

Onun natiqliyino hamı vələh idi. Doğrudan da ağzını açanda sanki sən yağdan tük çökürdülər. Səsindəki ahəngə, qüvvəyi-natiqiyoyindəki mələhətə qarşı göylərdə uçan qarış qanad saxlayırdılar.

Bir gün iclasda belə bir nitq söylödü:

"Yoldaşlar, bu gün bizim üç zadımız zaddan yıxılıb zad olublar. Ona görə bizə zad cəmək lazımdır. Amma təəssüflə zad cəməliyiz ki, zadımız yoxdur" – dedikdə camaat hamısı gülüşdü.

Doğişikliyi zahirdə, batında deyil, hotta insanların adlarında da görürdü. O idi ki, oğlunun adını "Yenilik" qoyub vüqarla özünü dərtdi.

***

Onların evində yığıncaq var idi. Kondin yuxarı tərəfindən beş atlı gəlirdi. Atlıların birinin qucağına bir sokil erkoc var idi. Atlılar qəpiyə çatar-çatmaz zumaçılar zumaları pufloyib, atlıları qarşıladılar, hər atlıdan üç manat alıb, gəri qayıtdılar.

Zumaçıların qarşısında anası "Cəmiş bağa girdi, gol" havasını oynadı.

O özü həmin gün aşağı gedib arvadına və anasına tapşırırdı ki, "Yeniliyi sünnot ediniz, qoyun uşaq müsəlman olsun". Doğrudan da uşaq müsəlman oldu. Ayda doxsən manat hesabı üç aylıq niası sünnot toyunda xorclodisə də, bunun əvəzinə yetmiş doqquz manat yanın da olavə qazancı oldu.

Kəndə qayıdarkən anasına və arvadına zahirdə açıqlanıb, uşağı nə üçün sünnət etdiklərini söylədi.

Üç gün sonra "kül ovmaya" gələn kirkələrinin xurcunlarına iki ipək yaylıq, üç dost da kişi və qadın paltarlığı qoymuşdular. Partiya özəyində, dairə partiya komitəsində bu işdən onun həqiqətən xəbər olmadığını, qoca anası səhv olaraq bu işi etdiyini söyləyib canını qurtardı.

Doğrudur, partiya tomlizliyində bunun üstündə ona şiddətli töhmət verdilər, amma o hər yerdə mono "navid" veriblər, deyərdi, hətta qadınlar arasında anası:

– Oğluma nofit veriblər. Daha dəvəçidən nofit almayacağıq – deyə atılıb düşürdü.

• • •

Gün hələ çox idi. Axşama məxsus sazaq osirdi. Qonaqlar görür-görməz o qaçıb gizləndi. Kənd müəllimi nümayəndəni mənzilinə aparıb rahat etdi. Nümayəndənin müəllim tərəfindən qəbul olunduğu xəbərini anasından eşidib o da iclasa getdi.

İclasda kolxoz qurulduğundan, bu kəndin yüz faiz kollektivləşməsinin mümkün olduğunu danışıldı. Onun dişləri bağırsaqlarını kəsirdi. İclasda Zaman adlı bir ortabab kəndli ona:

– Qardaş oğlu! Çox sosializm deyirdin, gəl də, hər bir şeyimizi qoyaq ortalığa, – dedi. O, əsla dinməyib, övvəlcə qızardı, sonra isə bomboz oldu.

Kəndlilər kolxoz quruluşunu alqışladılar. O, sorsori adamlar kimi evə nə cür gəldiyini bilmirdi. Öz-özünə: "Bos insafdırmı bizim inəklər, madyan atlar özgə ölinə keçsin! Yox!" – deyirdi.

Yatağundan qalxdı. Paltarını geyindi, qaloşlarını ayağına alıb aşağı endi və alt mərtəbədə yatmış qardaşını oyatdı, onu başa salıb dedi:

– Ügür səni çağırırsalar, deyərsən ki, məndən ayndır, onun bu evdə dış qurdalamağa bir çöpü də yoxdur. O aldığı pulla ancaq öz külfətini saxlayır. Ev də, mal da mənimdir. Mən də kolxoza girmirəm.

Ancaq üç gün övvəl onun arvadı, köhnə bəy xanımları kimi, qardaşının ata və anasını söyüb:

– Ay kül başına! Sənin canın elə belə hərbəlliyədə çıxacaq, – demiş, qardaş xocalətidən heç bir söz deməyib, dinməz-söyləməz çıxıb getmişdi.

Nümayəndə onun özünü çağırıb dedi:

– Filankos! Özün partiyaçısan, savadlı adamsan. Aldığım molumata görə müzdr olmuşsan, otin və qanın Sovet hökumətindən sonra durulub möhkəmlənmişdir. Sən gorok bu camaatın hamısından qabaq kolxoza daxil olaydın. Amma bu gün sənin qardaşın kolxoza daxil olmamışdır.

Əllərini şalvar ciblərinə qoyub, gözünə-gözünə:

– Yoldaş! Mən sizə tövəcə bədirəm, – dedi. – Sovet hökuməti hamını azad edibdir, hamı sərbəstdir. Qardaşım ayrı, mən ayrı adamam. İstər daxil olsun, istər olmasın, mono dextli yoxdur. Bir də o, kolxoza daxil oldu, mən olimi qabağına verib mənə oldum? Doğrudan da gülməli söz deyirson. Oduz, qardaşım özü də gəlir, çağır xobər al, gör nə üçün kolxoza daxil olmur.

Qardaş qaz kimi yanlarını bası-basa gəlirdi. Nümayəndə əlavə etdi:

– Sizin üçün yaxşı deyildir, çünki siz gorok ona təsir və nüfuz edoydiniz.

Dəvo nərbəndə baxan kimi o, nümayəndəyə baxdı və yaxınlaşan qardaşına üz tutdu:

– Sənin üstündə mənə danlayırlar. Balam, mal sənin, ixtiyar sənin, girirson gir de...

Qardaş olduqca sadələvh, heç bir şeydən başı çıxmayan fağırın birisi idi. Özünü saxlaya bilməyib:

– Yoldaş, mənim bir tək canımdır. Hər vaxt desən, kolxoza da girərəm, o yana da ötürəm... Qafar ki, razı oldu, mən də razı, çünki evi də, malı da qazanan odur. Mənimki ancaq saxlamaqdır, – deyib xəff-xəff döyünən təmiz ürəyindəki saf sözləri qurtardı.

Nümayəndə gözələrini geniş açdı, Qafar başdan-ayağa qədər süzüb getdi. Qafar qardaşının danışmasından açıqlandı, dişlərini bir-biri üzərinə qoyub, o qədər sıxdı ki, az qala dişləri kilidləşmişdi.

• • •

Bir aydan sonra kənd partiya özəyinin ümumi iclasında belə bir çıxarış oxundu: "N" kəndinin 100 faiz kolxozlaşmasında partiyaçıya yaraşmayan hərəkətdə olub, başqalarının da kolxoza girmələrini mane olan Qafar Cəfərzadə partiya sırasından xaric olunur..."

Övvəllər özünü kəndin alimi hesab edən Qafar, indi cibindən partiya biletini çıxarıb, özak katibinə təqdim etdi və:

– Mənim atam, anam qulluq edib dolanmamışdılar. Anam moni cəhrə ilə saxlayıb böyüdübdür. Sağ olsun nonom və nonomin cəhrəsi, – dedi.

O, cvlonno qayıtdı. Arvadı və anası onun kodərli simasında qəmli bulduqları seyrək-seyrək uçuşduğunu görüb, səbəbini soruşduqda o, nənosinə:

– Sənin Əkbər adlı oğul doğduğun günün qarına qarayara çıxaydı. Mənim cvimi yıxdı, moni düzlərdə qoydu, məni partiyadan çıxartdılar, – dedi.

– Ay bala, sən ona niyə söz deyirdin ki?

– Onu de, nono, onu de...

Otağı qara bir kölgə bürüdü və hər üçünün gözü önündən bütün həyat səhifələri gəlib keçdi. Bu qaranlıq kölgəni, bu qəmli sükutu yuxudan ayılan Yeniliyin sosisi pozdu və qovdu. Anası Yeniliyi düşüncəyə salıb:

– Bala, dedəni partiyadan çıxarıblar ey... – deyib onun başını tumarladı.

O tutduğu əməllərə, işlədiyi fənlərə çox də peşman olmurdu; çünki onun dünya malından hər şeyi var idi.

Səhər hava çox gözəl idi. Günəş tozəcə çırtdayırdı. Qapıdakı tut ağacının yaşıl yarpaqları arasından quşların civiltisi, pəncərədən yuvalarına tük, saman, çöp daşıyan qaranquşların səsləri eşidilirdi. İçəridə ağır-ağır hərəkətdə olan köhnə bir cəhrənin cırlıtısı da o tərəfə yayılmışdı.

Cəhrə çox cırlıdadığı üçün Xanxanım ayağa qalxdı, olində bir qədər yağ götürüb, cəhrəyə sürtdü və cəhrənin qulqunu əlinə alıb hərəkət etməyə başladı. Xanxanım kışqırdı, işə məşğul oldu.

Cəhrəni bulaya-bulaya ölüb-itonları, bacı-qardaşlarını yadına salıb, bərdən həyotdəki söyüd ağacına qonən sağsağanın səsi onun diqqətini cəlb etdi. Xanxanım ayağa qalxdı, qapını açıb, çölə çıxdı və "xeyirsən, bir də, – dedi, – şorsən ağzın yumulsun". Xanxanım bir xeyli fikrə gedəndən sonra cvdən çıxdı və dəro yuxarı həra işə getdi. Xanxanım həmişə sağsağan gələcək günü qonaq gəldiyini bilirdi. Bu onun sınağı idi. Doğrudan da o gün onlara səkkiz atlıdan ibarət bir dəstə qonaq gəldi.

Bu qonaqlar Yeniliyin kirvə paltarını gətirmişdilər. Xanxanım qobunun başına çatmamışdı ki, aşağıdan onu çağıraraq qonaq gəldiyini xəbər verdilər.

Qafar cvdo yox idi. O, partiyadan çıxan günün cəhrəsi iki gobo, bir qızıl üzük, üç sırğa, iki merinos yorğan satıb xeyli maya toplamış, kənddən çıxmış və Gorus səhəri ilə Xocahan bazarı arasında alvəro başlamışdı. Qazancı az olmurdu. Hər gün orta hesabla 25-30 manat təmiz monfooti olurdu.

Qonaqlara "xoşgəldin" cəhrəni Xanxanım bumunu çəkdi və istədi aqlasın. Anası oğlunun axır ki qazancından xəbərdar deyildi. Ana görə hər ay doxsan manat pulun oldən çıxdığına cəmaət arasında daha "Qafar sosini alar, Qafar sosini verər" – deyər bilməyəcəyini, hər axşam cəmiş qatığı, qoyun qaymağı, inək yağı yeyər bilməyəcəyini aqlayırdı. Qonaqların Qafarın başına gələnlərdən xəbərdar olmaları yox idi. Qonaqlar onu yəni də övölki kimi partiyalı bilirdilər. Ancaq onun Gorusdan bir at yükü müxtəlif otriyyat şeyləri ilə qayıpa düşməsi qonaqları təəccübləndirdi. Bir az o yan-bu yandan səhbət etdikdən sonra Qafar başına gələcək oğlunu aqlı etdi. Bütün qonaqlar qaşqabaqlarını salladılar. İki saat övöl deyib-gələcək qonaqlar indi cəlo pis olmuşdular ki... Həç kosdon sos çıxmırdı. Çırt çubuqlarından qalxan tüşütdən dolan otağı qəmli bir sükut bürümüşdü. Gözü qonaqların üzlərində gəzən və onlardan tosolli və toskinlik umeran Qafar qonaqların həç bir söz demodiklorini görüb, yəno başladı:

– Siz sağ olun, partiyasızlar ölmürlər ki, onlar da dolanacaq. Ancaq bir ləkədir də, – deddi və yavaş yavaş soslo olavə etdi: – İndi də başımızı bir təhər dolandıraq. Həmməni dolandıran o Allahdır.

Qonaqlar həmməni:

– Əlbəttə, əlbəttə, – deyib, onun sözünü təsdiqlədilər.

Yeniliyin kirvosinin omisi oğlu 60 yaşında, üzü qar kimi ağarmış Məhəmməd-hüseyn kişi üzünü ona tərəf çevirdi:

– Qafar, məhələ təzə çıxan palid pəhrə ilə aran nə tövürdür? – deyər soruşdu.

O, palid pəhrə sözünün mənasını anlamadı, amma özünü sındırmayaraq:

– Niyə, lap yaxşı, necə, nə vardır ki? – deyib, Məhəmməd-hüseynə soruşdu.

– O gün bizdə idi. Sizi soruşurdu. Deyirdi o nə cür adamdır?

– Siz nə dediniz?

– Bilmirəm, o ki lazımdır təriflədim və dedim ki, bizim dairə həmməni onun başına and içir. Onu həmməni barmaqla göstərir.

O, indico başa düşdü ki, Mohəmməd-hüseynin söylədiyi "palid pöhrə" sözü politbürodür. Üroyi çıxq cloyib ayağının altına düşdü. Çox qorxdı, bürzo vermək istomədi, lakin simasındakı dəyişiklikdən bütün qonaqlar onun bərk həyacanlandığını başa düşmüşdülər.

Politbüro sözü Qafarın heç də xoşuna getmirdi. Səhbəti dəyişirdi. Ayrı yerdən başladılar. Ancaq beş doqiqə keçmədən Mohəmməd-hüseynin söylədiyi "palid pöhrə səni xəbər alırdı" sözü onun gözü qarşısında təcəssüm edib böyüdü, bir fil, bir əjdaha şəkli aldı, az qaldı dolı olsun. "Bismillahir-rəhmanir-rəhim" deyib, öz-özünə "bəlko do məni qara basır" dedi. Gözlorini üç-dörd dəfə borkdən yumub-açdı, qonaqlardan qeyri bir adam görmədi.

Qaranlıq çökmüşdü. Qonaqlar dostamaz alıb, gündüz başları səhbətə qarşıdığı üçün qəzaya qalmış namazlarına hazırlaşdılar. O fikirləşirdi: "Görəsən politbüro məni nə üçün soruşmuş, bəlko kolxoz məsələsindən ötrüdür? Yox, yaqin alveri eşidibdir. Olmaya kəndrəhəndlərdə məni mütohim edəcəklər?"

Qafarın xəyalına müxtəlif şeylər gəlir, hoyocanından bir yerdə dura bilməyib, gah bayıra çıxır, gah içəri girir. Ətrafı axşamın səssizliyi qaplamışdı. Uzaqdan qılı atlı göründü. Atılan görər-görməz Qafar əsnədi, gəməşdi və iqlarını uzadıb, əllərini yumdu, qollarını müxtəlif hərəkətlərlə o yan-bu yana yellətdi.

Atılan yaxınlaşdı. O, atılanın düz onun qapısına yaxınlaşmalarını görüb titrədi.

– Yoldaş, Qafar Cəfərzadənin evi hansıdır? – sualını eşitdikdə, dilini söz tutmadı. Udqundu, udqundu, nəhayət:

– Buradır, – sözünü güclə dedi. İlin sosinə, qonaqların danışıqına çələ çıxan Xanxanım dərhal içəri girdi və:

– Gələn var, namazdan fəriq olun, – dedi.

Kimisi rükuda, kimisi sücuddə, kimisi qıyamda, kimisi təşəhhüddə və salamda olan qonaqlar namazı baş-ayaq qoyub, canamazları, möhür və təsbihlərlə yığıldı. Bir kəndə oturdular.

Çöldəki qonaqlar içəri daxil olub salamlaşdılar.

Mohəmməd-hüseyn kişinin mahala çıxmış "palid pöhrəsi" bu idi. Mohəmməd-hüseyn çox zarafətçi idi. O, rəisə:

– Qonaq qonağı istoməz, ev yiyəsi heç birsini, – dedikdə, rəis inco bir təbəssümlə dodaqlarını açdı və tez yumdu. Qonaqlardan bir başqası:

– Vaxtsız qonaq kışəsindən yeyir, – deyib, qonaqları güldürdü.

Qafar misliyə bir yerdə qonaqların atlarını rahat edib, evə gəldi. Axşam heç bir söz deməyib yatan rəis səhər çayından sonra ayağa qalxıb, hamı ilə görüşdü və birdən:

– Vətəndaş Qafar, səni hobs edirəm, paltarını gey, dairəyə gədə-cəkson, – dedi. Heç kəs qımlanmadı. Xanxanım onun ayağına yığılıb yalvardısa da, Yeniliyi qucağına alıb əqladısa da olmadı. Qafar dairəyə apardı. Qonaqlar, ölüsü ölmüş kimi, xalatsız, onamsız yola düşdülər.

Xanxanım Nazboyımı:

– Viran qalsın dədonin evi. Bu gecə yuxuda göürdüm bir qançiq it məni danıyib yeyir. Demə bugünkü bədbəxtliyimiz imiş, – deyib ağlayırdı.

Nazboyım gözünü bir yumub, min töküdü. Yenilik isə "dodo, qaqq" deyib, bunların ağlamasına maneə olmaq istəyirdi.

***

O, ilk günlər çox dənaxırdısa da, sonralar alışıdı. Daha üroyi sıxılmırdı. Ancaq Yenilik tez-tez yadına düşürdü. Bir gün növbəti ona bir məktub verdi. Məktubu Nazboyım Yeniliyin dilinə yazdırmışdı: "Möhürəm atı, indi mən yeriyib yüyürən bir oğlan olmuşam. Anamdan və nonomdon arxayın ol. Elə bil özün buradasan. Yaz görək səni nə vaxt buraxacaqlar.

Əz tərəfi Yenilik Cəfərzadə."

Məktubu oxudu, fikirləşdi, yeno də oxudu, yeno fikirləşdi. Nəhayət, məktubu cibinə qoyub yatdı.

Dörd gün sonra onu iniliflər qabağında bazara möhsulər üçün çörək almağa apardı. Bazarda köhnə tanışlarını gördü. Bütün məktəb həyatı, toləbəlik təzə-moişəti yadına düşdü. Başını aşağı salıb, çörəyi arxasına götürdü, hobsxanaya gətdi.

İnqilabın ildönümü münasibətilə İslahxanada möhsulərlə tamaşa vermək üçün gələnlərin içində onun məktəb yoldaşlarından birisi də var idi. O, Qafarı gördü, məsələni öyrəndi və çox təəcəbb elədi:

– Bəli, müzdurların da xainləri olarmış! Burada İslah ol! – dedi.

Bir neçə gündən sonra evə məktub yazdı: "Yeniliyi könlüm isəyir. Əziz nono, cəhronlə də olsa Yeniliyi saxla, böyü! İslahxanaya düşdükdən sonra azadə yaşamağın qədrini bildim".

Yanvar, 1929

ATLI QADIN

Düz otuz il bundan qabağın söhbətidir. Yazın ortası idi. Günəş günorta yerinə yenəcə qalxırdı. Beş yoldaşdıq. "Yazı" deyilən kövçəndə Səlim bəyin qoyununu otarırdıq. Hamımız cavan, biğ yeri təzəcə tərləyən oğlandıq. Aşiq Humay da bizimlə idi.

Qoyunlar güncylərdə görünüyür, keçilər həmərsin kollarının başını dişləyir, boynu qumrovlu erkəclər arabir səs çöyür, qoyun itləri gah həvirləşir, gah hürüşürdü.

El yolu ilə, altdan yuxarı, dağlara tərəf güclü törəkəmə köçü gədirirdi.

Biz, əvvəlcə "dirəddöymə" oynadıq. İlan kimi şiv toqqalarla bir-birimizin qıçına o qədər vurduq ki, qara zolaqlar əmələ gəldi. Sonra "zın ağac" başladıq. Hər kəs öz el ağacını yerlə üzə aşağı şütüdü. Kəmin ağacı dalda qalsaydı - vay halına. Papağını yerə qoymalı, qalan yoldaşları ağacla onun papağına gücü gəldikcə vurmalı idi. Bu dəfə belə bir "bədbəxtlik" aşiq Humaya üz verdi. Onun papağına dörd tolamaz birdən dəydiyi üçün papağın sağanağı şiltə-şiltə oldu. Aşiq Humay bir qədər mısırını salladı. Deyəsən o fikir gəldirdi. Biz onun üstünə bərk düşdük, hərə bir tərəfdən onu danladıq:

- Aşiq, qəm yemə, onsuz da işə yaranan deyildi...
- Papağı qoyun derisindən, xəbəri yoxdur gerisindən...
- Aşiq, papağın sağlığına de gəlsin...
- Aşiq, papağına yas saxlayırsan?!
- Aşiq, mən ölüm, sazı dinqildat...

Aşiq Humay sazı döşünə basdı və pəsdən oxudu:

"Gün qalxırdır günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrəfi düzdürüm onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qaçaq, Nəbi..."

Aşığın sözləri sazın simləri ilə həməhəng olur, yazının düzlorinə vəyilir, güncylərdə əks-səda tapır.

Gün gətdikcə yağlanır, qoyun kürməc bağlayır, köç dəhmerlonib gədirirdi. İri köç yolu ilə gedənlər də ayaq saxlayıb aşığın sözlərinə qulaq asırdılar.

Köç yolu ilə gedən ağıl-bozlu sürülərin, say-hesabı yox idi. Haça buğurlar, dizi qara norlor, gözəl arvanalar, gözümuncuğuna oxşayan mayalar, cayaq daylaqlar qoyun sürülərinin dalınca gəlirdi.

Ağ mayaların üstündə oturub yayxana-yayxana gedən qoca qanların qucağında camış balağı, çəpiş, yaxud it küçüyü gözü döyürdü. Yəhəri qəçərli, sağını cənli madyan atları soyırdən törəkəmə gözöl-lərinin sifəti günün gözünü yandırır, paltarlar yazın çiçəklərinə soldurdu.

Yorğa atları süzdürörək irəli və geri çapan buxarapapaq, cənli gümbüş toqqalı bəy balaları özlərini gəlinlərə göstörümisi kimi min cür bəsət açır, köçü tələdirir, nökorləri qamçılıyırdılar.

Köçün dalınca yüyürörək gedən və dilini çıxartıb ləhləyən köç itləri də arabir başlarını qaratıkan kollarının kölgəsinə soxur və azca dincəldikdən sonra yenə də qaçmağa üz qoyurdular.

Aşiq Humay indi bu saat özündən çıxıb yor-yoxsulun başı üstündə qamçı oynadan mülkədar balalarına qan içdirmisi Qaçaq Nəbidən deyir, Həcəri tərifləyirdi.

Gün qızır, qoyunun kürməci qalınlaşır, isti bizə əsər çyləyirdi.

Üç gün sonra biz də köçəcəkdik. Ağ xəbər gəndərmişdi ki, həzirləşəq. Sevincimizin həddi-hüdudu yox idi. Yenə də azad, qarlı dağlara qonaq gədcəyik. Ayaqyalın çiçəklər arasında gəzəcəyik. Ayazdan yorğanlı, çiçəklərdən döşəkli, güllərdən yastıqlı, ulduzdan çıraxlı gəccələr keçirib, heç olmasa, bir neçə ay sakit bir həyat sürəcəyik.

Ona görə də bu gün bu qədər şən idik. Aşiq Humay sazı döşünə basıb yanıqlı-yanıqlı çalib oxuyurdu.

Get-gədə hava sərinləşirdi. Bayaقدan suyun yanında istidən dincəlon qoyunlar indi yenə də şirin-şirin otlamağa başlamışdılar.

Yoldaşlardan birində bir rus bəşətlanı, vur-tut on iki də patron vardı. El yulundan bir az aralıda nişana qoyub atırdıq. Mərc gəldik, kim kibrin qarşını vursa onun adını "Qaçaq Nəbi" qoyacağıq.

Adama iki güllə atdıq, heç birimiz vura bilmədik.

Hor kos özlüyündə pərt idi. Ancaq heç birimiz vura bilmədiyimizə görə arsızlığa salıb güldürdü.

Bizim şirin güllüşdüyümüzə vaxt aşağı gədikdən bir atlı çıxdı. Dalınca da bir bölük qoyun-keçi gərdi. Aşiq Humay sazı döşünə basıb dedi:

"Əlimdə həvə,
Gedirdim evə,
Bir bölük dəvə,
Çıxdı godikdən.

Əlimdə qaşçı,
Gedirdim elçi.
Bir bölük keççi,
Çıxdı godikdən.

Atlı biza yaxınlaşdı. Arvad idi. Altında bir boz at vardı. Arvadın yaşı ollini keçmişdi. Buğdayı sifətində təmkinlik, göz-
lərində qürur, alında özəmət, duruşunda igidlik sezilirdi. Sağ yana-
ğında mərcimək boyda bir xal görünürdü. Başında nimdaş bir qara
kalağay, aynında mamos büzmə, uzunqol bənöyüş çit köynək vardı.
Ayağındakı çəkmə dizindəndi.

Tuşumuza çatanda salam verdi. Nişan vurduğumuzu görüb atın
başını yığdı. Boz at baş aparır. dırnağı ilə yeri eşir, fınxırırdı. Arvad
isə ata fikir vermir, bizi dərindən süzürdü.

Biz isə bu atlı qadının nə üçün bu qədər vərəvür etdiyinə mat-
mat baxırıdık. Arvad birdən qaşlarını çataraq dilləndi:

– Adınızı da cavan qoymusunuz...

Biz susduq. Susmaqdan məqsədimiz bu idi ki, bu "atlı xanım"
ötrüb getsin.

– Siz yaşda olanda Salvartıdan ata minirdim, işiqləşanda
Xudafərnin körpüsündə olurdum...

Cavab verən olmadı.

Qadın bizim bu sükutumuzda fikir vermədən atdan düşdü; beş-
atlıanı istədi. Biz vermək istəmirdik. Ancaq həm üzə düşdük, həm
də qadın olduğu üçün sözünü rədd edə bilmədik.

Arvad beşatlıanı ölinə alıb ora-burasına baxdıqdan sonra dərindən
kədərli bir ah çəkdi və öz-özünə: – Aynalı, aynalı, – deyər ağla-
msındı. Qara kalağayın ucu ilə gözlərini silirdi. Ani olaraq adı vəzi-
yət aldı. Tüfəngin çaxmağını geri çəkdi. Tüfəngin boş olduğunu
görüb soruşdu:

– Patron kimdədir?

Yoldaşımız bir patron verdi.

– Şortınız nədir? Nədən mərc gəlmisiniz?

Şortimizi dedik.

Arvad duruxdu, alını qırışdırdı. Sifotini kədr bulduları çul-
ğaladı. Yəne də dərindən bir ah çəkdi. Ancaq bu dəfə ağlamsınmadı.
Patronu lüləyə verdi. Çaxmağı çevirdi. Tüfəngi üzünə götürdü.
Barmağı ilə tetiyi çəkdi. Güllə açıldı, kibritin qarasını üzüb apardı.
Hamımız port olduq. Qıpqırmızı pörtükdük. Bir qoca arvad bir pat-
ronla hamımızın üreyindən vurmuşdu. Aşiq Humay özünü saxlaya
bilməyib dedi:

– Bu kov deyil!

Arvad yenə patron istədi.

Yoldaşımız axırıncı gülləni verdi.

Arvad tüfəngi üzünə götürən kimi yenə də kibritin qarası üz-
lüb düşdü.

Arvad tüfəngi yoldaşımıza verib ata sarı gəldi. Qızılquş kimi
sıçrayıb ata mindi. Biz onu aralıq aldık və ölini məhrəbanlıqla sıx-
dıq. O, atı mahmızlayıb aradan çıxmaq istəyirdi ki, aşiq Humay
soruşdu:

– Bəs biz bilməyək ki, bu beş cavanı sındıran arvad kim idi?

Qadın boz atı torpotdı və gülümsünərək dedi:

– Mon Həcərəm.

O, yola düşdü, atını ağır-ağır sürməyə başladı.

Hamımız onun dalınca baxa-baxa qaldık.

Aşiq Humay sazı götürdü və yenə oxumağa başladı:

"Gün qalxıbdır günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrafı düzdürəm onun telinə,
Qoy səne desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən çox qoçaq, Nəbi!"

Həcər keçmişləri, Nəbi ilə bir yerdə keçirdiyi günləri xatırla-
yırırmış kimi dönüb kədərli gözlərlə aşığı süzdü və gözəndi itdi.

Fevral, 1938

ƏBÜLHƏSƏN ƏLƏKBƏRZADƏ

(1904-1986)

Tanınmış nəsir Əbülhəsən Ələkbərzadə Şamaxı qəzasının Basqıl kəndində doğulmuşdur. Burada ibadət məktəbini bitirmiş, sonra Bakı Dərülmüəllimində təhsil almışdır. Müxtəlif illərdə Dərbənd pedaqoji texnikumunda müəllim. Təvazü Maarif Şöbəsinin müdiri. Azərbaycan Kinematografiya Komitəsində və "Azərbaycan" jurnalında baş redaktor işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuş. Sevastopol cəbhəsində vuruşmuşdur. 1979-cu ildə Azərbaycan SSR Xalq vətəncisi fəxri adı almış. 1986-cı ildə vəfat etmişdir.

Bədi varadıcılığa 1928-ci ildə "Maarif və Mədəniyyət" jurnalında çap etdirirdi "Sofiyə" hekayəsi ilə başlayan Əbülhəsən zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun müxtəlif illərdə yazdığı "Dünya qopur", "Yoxsullar", "Mühərribə", "Dostluq qalası", "Sədaqət", "Tamaşa qarının naxlaları", "Tərs adamlar" Ulanı aq" kimi povest və romanları XX əsr Azərbaycan nəsrinin qiymətli nümunələri sırasına daxildir. Yazıcının bu kitabla daxil edilən hekayələri də onun epik irsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əks etdirən əsərlərdir. Bu hekayələr yazıcının 1930-cu ildə Azərbaycanın çap etdiyi (Hənafi Zeynəllinin müqəddiməsi ilə) "Boşandı" adlı hekayələr kitabından götürülmüşdür. Əsərlərin 20-30-cu illər üçün səciyyəvi olan ləxsi xüsusiyyətləri saxlanmış, qrafik arxetipik müasir orfoqrafiyaya uyğunlaşdırılmışdır.

BOŞANDI

1

Taxta pilləkənin birinci ayağında oturmuş, gözü yol çəkirdi. Ağ tünbül əllərini, biçimli və girdə dizlərində daraqlamış, bir halda əvvəl həyələ, sonra da qeyri yerlərə baxırdı. Torpaq səkinin bir bucağında qara qaşları çatıq, bığlı, ipəkəsrən qayınanasının gözünü ona dürməsindən xəbərsizdi. Nifrətlə qarışıq sərzonişlə dolu olan bu baxış gəlininin nəzərini cəlb edəcəyinə omin kimi idi. Nəhayət, o, gənc, gözəl gəlininin dərnək çəkərək baxdığını fərqlənə, özünü saxlaya bilmədi.

– Balam, durub işinə nə üçün gəlməyirsən? Dünəndən bəri orinin yırtık şalvarı ayaq altında gəzir, sənin fikrin nodur?

– Yamamayıram. ho!..

Bu səs o qədar qırtı və sort idi ki, artıq qayınana bu sözü iki-lomədi; öz-özünə mələndi:

– Cəhənnəmə yama, fənnara... mənəim nəyime gərək, orinin canı çixsin.

Mina özünü qayınanasından ötoyo döndərdi. Ürok sıxan işsizliyin doğurduğu tənəblər gərməmədən sonra, qalxmaq istəyirdi ki, gözünə qonşu qızlar sataşdı. O çiçəyi çirtləmiş kimi sıcaırdı. İki gənc qızdan, nisbətən dolğun, ağ qızın kiçik öllərini ovucuna aldı

– Ax, Biko, no yaxşı oldu gəldin. O qədar darıxdım ki...

Gözəli qayınanası tərəfə baxdı. Çıxaq cyvana, Nəcəbə.

Bikənin yanındakı arıq, qarabuğdayı qıza döndü.

– Mono müştuluq no verərsən, sənə bir şad xəbər dəyom.

Biko Minanın qolunu buraxmayırdı.

– No, necə şad xəbər? yoxsa, O...?

– Hə, hə! İndico məktəbdə eşitdim ki, o şəhərdən məktəblərə baxmaya gələcək. Özü də bilirəm kimo düşəcəm. Sizin sol tərəfdəki qonşunuza.

– Yox a? Mina inanmazlıqla Bikoni çöküşdürirdi:

– Camın üçün.

Mina oli köksündə həyəcanla çarpan qəlbini sakit etmək istəyirmiş kimi susurdu, haçandan-haçana özünü toplaya bildi.

– Onu bir ildən artıqdır görməyirəm. Belko indi tamamilə moni yadından çıxarıbdır. Nəmərd öhdəmizi sındırmasa.

Nəcəbə:

– Mina, Mina deyər onun şirin söhbətini yarımqıç kəsdə – ay qız, bu nədir, dünəndən bəri bu şalvarı yamayıb qurtarmamışsan!

Mina saymazca əlini salladı:

– Olardan ötrü çox gözüm atır. Bu adamlar daha monim yadımdan hər şeyi çıxarıblar.

Nəcəbə Mina ilə tamam uşuz-umuza dayandı.

– No üçün ay qız, gəlin gəldiyin ay yarım deyil, indidən belə narazılıq edirsən. Abası boyənməyirsən? Ona nə olub ki, sado, avam, bir gəncdir. Bir az bədəni kobuddur da!

– Ay Nəcəbə, indi ki, belə idi, öz qonşunuzdur; Abasa sən özün gedoydin.

Mina sözünü gur qəhqəhe ilə bitirdi. Biko də ona qoşuldu. Əlləri Mınanın umuzunda gülərək dedi:

- Heyif Mina sənə. Sənə elə bir orə yaraşdı, ki...

- Hə, Biko. Sən o qədər düz deyirsən ki. Heç bilirsən, mən səni sənə yaraşan o nişanlı ilə görəndə necə oluram.!!?

- Ümüdsüz olma, - deyib Biko onun sözünü kəsdi.

Ümüdsüz olmayıb bundan sonra nə qayıracaq ki, ərinə buraxıb başqasına gedəcək?

- Ay Nəcibə, indi bu saat monim məqsədim Səmədə getmək deyil ki. Əvvəl buradan qurtarım, sonra orə getməsəm də yarar.

Mina, hündürlərə çox baxma, başın gicələr yıxılırsan. Şort birçə sevmək sevimək deyil, mən bilirəm sənəin olmayındən nə keçir. Mənə elə gəlir ki, səni Abas qədər istəyən olmayacaq. Abas səni qurban, sədoqə gədir. Hər söz düşündə deyir ki, Allah monim üçün bir gün qoymuş ki, onu mənə rast gətirdi.

- Yox, gəl hələ Abas bunu sevməsin də? Kişi Mınanı istəməz bilməz.

Nəcibə Bikonin şuxluqla danışdığı sözlərə xüsusi əhəmiyyət verməyir, davam edirdi:

- Monim fikrimcə, qadın üçün Mina qədər sevimək az deyil.

Mina hər sözünü yerinə yetirə bilər. Çünki Abas onun qabağında hər bir barədə zəifdir. Bu da qadınlığın qürurunu o qədər oxşayası hal ki, Mınanın yerinə mən olsam, ərimə bu qədər minnətdar etdiyimə görə dünyalarca iftixar edərdəm, ərimə acıram, ona rəhm edərdəm.

- Ay Nəcibə, sən Allah kitabdan danışma. Biko Nəcibəni yarım-çiq kəsdi. Mina başladı.

- Biko mənə yaxşı başa düşür, Nəcibə. Siz oxumuşunuz, mən isə savadsızam. amma yeno az-çox şey qanıram, gərək baş yoldaşı birinci gündən xoşa gətsin. Yoxsa? Biko əllərini çırpdı.

- Nə, hə, oğlan qız bir-birlərini sevməlidirlər.

- Sən də öz şanıvızdan dom vurursan. Demək sevgi olmadı, gərək kişi qadının gününü qara eylosın; qadın da kişinin. Hər şey insanın özündən asılıdır. Nə üçün Abas ilə yaşamaq mümkün olmayır? Məgər gözəl bir də elmlə olmaqla insan insan olur. Abas çalışqan, çörək qazanan, zərərsiz bir gəncdir. Hələ sən istəsən onu bir az düzəldə bilərsən. Yoxsa birinci gündən sən özünü onunla yaşaya bilməyəcəyini qane etdin, iş bitdi.

- Yaxşı cloyib. Nə olub Minaya ki, gözəl, gənc ömrünü istəmədiyi adamlarla, söyüş-döyüşlə keçirsin. İndi də köhnə zamana deyil ki, hökumət var, jənatdəl var, o biri var...

Mina heyifislandı:

- Ax, mənə utancaq başım yerə girsin. Məgər mən gedib şikayət edə bilərəm? Kobin kəsildəndə kond ispalkomunda, ona getmək istəyirsənmi, razısanmı, deyə soruşdular, nə qədər istədim rədd etmə, bacarmadım. Əridim, töküldüm, utandıım qayınanamdan; bu qışqırçı, balaca qəndən xəcalət çəkdim. Daha bilməyirdim ki, mənə on əvvəl o qənim çıxacaq, mənə on əvvəl o söyəcəkmış. Nə işə o başdan olmadı, bu başdan olacaq. Nəcibə mənə qınasa da boşanaçağam. Nə cür olur olsun, otura bilməyirəm. Əlimdən gələni edəcəyəm, boşanacağam.

- Di, yavaş danış. Saray çşidor indi!

- Cəhənnəmə, görə ki...

Bunun üzərinə Nəcibə qollarını, Mınanın boynuna doladı.

- A qız, bunun cürətinə bax a, dedi, - kişi do sənədən əl çəkəmmi?

Əyil, əyil səni öpmü.

Ayaq barmaqlarının üstünə qalxmışdı. Nəhayət Mınanın yumru, dolğun çənəsinə yaxaladı.

Bikə öp, buxağından hə, hələ!

- A qızlar, çənəm qopdu. Mina içində qışqırırdı, - sizin könlünüz deyəsən... balam, siz kişidən də betərmışsiniz.

Bir hərəkətdə ikisini də qollar arasına aldı. Hər ikisini möhkəm tutur, sağına, gah da soluna baxırdı.

- Siz mənə axırda gözü gətirəcəksiniz. A qız, bu nodir, Nəcibə mənə güc cloyırsən. Yoxsa yeno görüşmək istəyirsən?

İkisini də qollar arasında sıxırdı. Yıxmaq üçün güc edirdi. Kiçik balkon gənc, yüngül topiklərin zorbosilo sarsılırdı.

Birdən, a qız, sancağım düşdü, özildim, uy düşdüm! - səsləri arasında aşağıdan qalın bir haykırtı fırladı:

- A balam, ev-çşik dağıldı... belə də arvadlıq olar. Yetmiş qız da diringo vurur, zamanoniz dağılısın. Hə dağılısın zamananız! İndi Biko yalvarırdı:

- A qız, Saray qışqır, burax.

- Qoy bağırınsın, - deyib Nəcibəni küncə yuvarlatdı - bu son!

Artıq Biko də yıxılırdı:

- "Çimdikləmə! Yanaqlarım köpdü, burax!
- Mına. Mına. a qız. Səməd gödü, yüyür, ho!
- Pilləkəni qabaqca Biko endi.
- Bura çıxın!
- Balam, qızı görməmişiniz?... - deyə Saray qışqırırdı.
- Üçü də evin qabağında. oyn. dırmanmağa çox münasib tut ağacının kötüyü üstə qalxdı.
- Qarabuğdəvidir.
- Boylu-buxunlu oğlandır.
- Biko əlavə etdi:
- Portfelə əskidir
- Ay aforin, ay aforin...
- Üçü də döndü. Abas önlərində dururdu.
- Ay, aforin!
- O, gülən acığı ilə davam edirdi:
- Nəcibə, Biko, on beş yaşında qızlarsız ağaca dırmanırınsız.
- Yaxşı devirlər ki, oxumuzda ağıl olmaz. Aşağı düşün!
- Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit. Biko Minaya göz vurdu
- Mına düş. Fırltı ilə endilər.
- Abas birinci mərtəbənin torpaq soksində bayaqkı yerində idi.
- Buna bax, bu da ay yarımlıq gəlin. Hay... hay... Hırıldama, içəri keç!
- Mına bir itı addım atdı. Dönüb Bikoyə, sonra da Nəcibəyə baxdı.
- Qəh-qəh çəkib yarışıqlı başını sallayaraq içəri qaçdı.
- Abas aralı, qalın dodaqlarında oriyən hirsini uddu, önündə gül-məkdən yorulmayan qızlara baxdı və:
- Gicimə şükür olsun allah, - dedi.

II

- Ay adam, yetmişin ay... ay adam, oğlumu öldürdülər. oğlumu!
- Gecədən üç saat qədər keçmişdi ki, Sarayın bu bağırması, qonşu-ları yerindən oynatdı.
- Ay adam, belə də lov olar? Nəcibə, görürsənmi sənin bu dost-un axırda nə yələdi? Biko, sən bu gəlini gör necə yoldan çıxardın!
- Görürsən, gəlin, mənə bəxtəvər oxuyanlar. Gəlin üzü bəzək, içi tuzək gəlinə tamaşa edin!

Evlorindən həyəto çıxmış curcumuş qonşuların cavabsız sual-ları möhləni doldururdu.

- Kim?
- Kimi?
- Necə?
- No qayıb.
- Bıçaqlayıb!
- Gəlin?
- Ay aforin, ay aforin!
- Yaxın qonşulardan bəzisi və Abasın kiçik qardaşı Solim, Saray balkona çıxmış qapını döyürdü.
- Abas, qapını aç!
- İçeridə bayırdakı səslərə ohomiyət verməyən iki kölgə uyruşur, iti lohlomolarlo çapalayır.
- Nacins balası, nacins, duran yerdə mənə bıçaq çəkirsən?
- Qofildən mənə, mənə öldürmək istəyirdin?
- Arabir bu sual tokrar edilir, boğuşma arasında batıb gedirdi.
- Di öl, canın hələ bu deyilmi? Öl!
- Mına evin bir bucağına yuvarlandıqdan sonra Abas iri qaradosto bıçağı yerə atdı. İndi o, ayyarlıq gəlini, gecə gündüz dilindən düş-mədiyi Mınanın ancaq - ana, öldüm, deyəni iniltisini çşidirdi. Bu inilti ona hor şeyi, olımdan aldığı yarağı, hirs və kini unuttururdu. O az qala diz üstə düşüb Mınaya yalvaracaq, ona döşədiyi yumuqların, təkiklərin göyormiş yerlərini öpəcək, ağlayacaqdı. Allahın lənətino gəlsin kor şeytan! O, içəndən ah çəkdi.
- "Kimdi, kimdi onun isti aşına su qatan?" Abası, bu mosolo düşündürürdü. Mınadan və ondan no istəyirdi.
- O, Mınanın öz ağılı ilə belo işlər yapmış, olduğuna ondan boşanmaq istədiyinə yəno də inanmayı, bunu bir kolok zənn edirdi.
- Bu gün, indi o yəno bu işin də bir kolok, bir zarafat olduğuna inanmağa hazırdı.
- Qapı yəno döyülürdü.
- Abas, qapını aç!
- Kimdir qapını döyən?
- Qapını açıb sordu. Dışarı çıxaraq titrəyö-titrəyö unasına yaxlaşdı.
- No var arvad, no qışqırırsın, no olub, görmöyürsən ki, camaat yığılmağa bir bəhano axtarı. Sən daha mənə biabır elədin.

- Mən biabır cылədim? Biabır Allah vursun. O səni biqeyrət cылədi. Arvad da adamın üstünə bıçaq çəkor? Hə!

- Bəs indi arvadı dövmək, söymək olar?

- Aradan Bikanın sesi ucaldı:

- Heç bilirsiniz adama nə qayırılarlar?

- Nəcibə aranı düzəltmək istəyirdi:

- Saray, sən qışqırma. Abas sən də bir az özünü düzəlt. Biz səhə Mina ilə danışıraq.

- Abas bu sözlərə qulaq verməyib, yənə də danışmaq istəyən anasının ağzını əlinin tərsilə qapadı:

- Bir dayan, arvad, ey!..

- Evdə bərkədən danışmayaq. Evdə dava olar, şava olar da!?

- Görün heç yanını yerə verimmi? Haranı yaralayıb görüm?

- Düşün aşağı!

- Anasının və qardaşının qolundan tutub itələdi:

- Artıq-əskik danışmaq lazım deyil. Arvadımla özüm bilərəm...

O məni bıçaqlayır, mən də onu döyürəm, Nəcibə, Biko, siz də gədin özünüzə vəkillik edin, daha bizi bu qonşular tənğə gotirdi!

- Nəcə özünüzə vəkillik edin. Bikə sosini daha da ucaltmışdı, - onu sən yoxsa tək görmüsən! Yaxşı, səhə bu vaxtı, o yanında olsa...

- Abas bir söz demək istəyirdi. Macal olmadı. Biko və Nəcibə enib getmişdilər. Anasının biqeyrət, oğraş deməsini eşitmədi, pəncərənin pərdəsini çəkdi.

- Ax, bu qonşular olmasa idi!

O, bu arzunu ürəyindən keçirərək Minaya sarı baxdı.

Mina yumaq kımı büzülüb oturmuşdu.

- Ürəyin dincəldi? Yaxınlaşıb tamamilə onun qarşısında dayandı.

Bir müddət susduqdan sonra nəhayət dilləndi:

- İndi pəşman oldun ki?

Mina başını qaldırıb yarı açıq gözü ilə Abası süzdü. Onun çöhrəsi pörtülmüş, gözlori qızarmışdı. Boynu, boğazı açıq, gur qara hərəkətləri çözülmüşdü.

Bir az baxışdılar Abas yerə nə vaxt oturduğunu bilmədi. Arxasını divara söykəyib dizlərini qucaqladı.

- Məni öldürmək istəyirdin, nəcins?!

- ...

- Nə baxırsan lal kimi?

Minaya yaxınlaşdı, səsini alçaldaraq yumşaqılıqla sordu:

- Lal olmuşsan?

Mina nə qımlıdır, nə də dodağını torpədir. Bu sual da cavab-sız qaldıqdan sonra yenə baxışma davam etdi.

- Görek kim yorulacaq?

Minanın dodağı yavaş-yavaş titrəyirdi. Abas onları yaxşı tanıdığından:

- Gülsən, arsız balası, arsız, - deyər sordu.

- Qah, qah, qah, qah...

Mina dadlı, sürəkli qəhqəhələrə qoşuldu. O güldükcə omuzları sarsılır, məxmər çütküsü başından sarkırdı.

Abas tanış olduğu bu qəhqəhələrdən pozuldu:

- Dəli olmusan, ay qız! Nəy gülsən? Burada gülməli nə var ki?

Mina davam edirdi:

- Ho doli olmuşam. Qah...qah... qah...

- Heç gör mən inciyərməmi. Amma sən? - sağ olini qaldırdı. - Hani, görürsən? Məni öldürmək istəyirdin?!

O bu sözləri dedikdə, özündə ancaq yazıqlara və qorxaqlara məxsus olan təbəssüm titrəyirdi.

- Mən sənə nə clomışəm ki?

- Heç nə!

Abas gözələmədiyi halda Mina cavab verdi - sən mənə heç nə cloməmişən. Mənə atam və qardaşlarım cылədi. Fəqir anam tək qaldı. Ona qulaq asmadılar. Allah onlara cылəsin. Yoxsa sən kimson ki? Allahın yazığı!

Gözü Abasın gözündə qalaraq susdu. Bu süqut onun torəddüdü ilə bir qədər davam etdi. Nəhayət, o canını dişinə tutub dedi:

- Mənim gözüm başqasında idi. Məni sənə atam və qardaşlarım zorla verdilər. Əvvəl özüm də bilmədim bu iş nəcə oldu. Sənin varın artıq olsa idi, deyirdim dövlətdən ötrü, sonra anladım ki, bir acığın qurbanı olmuşam... kiçik bir acığın. Atam, anamın acığına bu işi tutdu. Qoymadı dayım oğlu Somədi gözələyək.

Abas sərbirsizliklə:

- İndi sənin dediyin nədir?

- Oturmayaçağam! Səsinin bütün qadınlığı və incəliyi ilə olavə cылədi - Məni boşə, canım qurtarsın!

Abas. dili kökündən qoparılmış kimi kokolədi. Gördüyü yuxu olmadıqı kimi, bu sözləri də yuxuda eşitməyirdi. Ayyanmlıq gəlını açıqca hər şeyi üzünə söyləyirdi.

İndi qeyri-iradi onun vadına iki ay əvvəl eşitmiş olduğu, kefin kökdür sözləri düşür, bu sözlərin qulaqlarında cingildədiyini duyurdu.

O, hər gün: bütün doqıqısı qeyli-qal ilə keçəcək olsa bədi bütün avamlıq və sadəliyi ilə anlayrdı ki, o kefi köklük özü üçün homi-şölik bir ağrı hazırlaymış. Homişölik, ömrü var ikən davam edəcək olan bir sızıltı, bir ürok xarabalığı.

- Birdən o zorla boşanmaq istərsə.

Burasını düşünmək istəmədi. Nəca olur olsun onu, o ağır dolusu ilə tələffüz etdiyi Minanı, o cismi, özünə bir çox korluq çökdirmək noticəsində topladığı ehtiyatla bulmuş olduğu o zevcəni saxlamaq lazımdı.

O vaxt doğru olan bu sözlər indı yalana çıxırdı. Abas indı onunla düzəlişmək üçün lazım gələn bütün çarəyə baş vurmaq, bu barədə verilən hər məsləhəti icra etməkdə o qədər hazırdı ki!

Fəqət nə yapsın? Nə çarə eylosin? Onun deməyö, danışmağa, yalvarıb-yaxarmağa sözü belə yoxdu.

Bu fikirlərdən sıyrılıb özünə gəldikdə Minanı yanında görmədi. O, ayaq üstündə nə isə alıb yığıdınr. Nə üçünsə oylılıb dururdu, əvvəl günlər Abas Minaya baxaraq, onun boy-buxunu, dolğunluğu, yumşaqlığı ilə nə qədər güvənir, nəcə fərəhlənirdi?! O, nəcə dəfələrlə ucadan "meyvənin yaxışısını ayı yeyər" deyən yoldaşlarından sınımamış:

- Bacarırsınız, siz də yeyin, – deyər cavab vermişdi.

- Lənət kor şeytana, deyərək qalxdı.

Mina qətiyyətlə ərinin yaxlaşmasına əhomıyyətlə verməyir, işinə davam etirdi. Abas titrək səslə pıçıldadı:

- Mina!!

İkisi də üz-üzə durdu. Abas ilk əvvəl zevcəsinin ciddiyyətləndən hürkmüş kimi oldu. Ətrafına baxırdı. Dışarını dinlədi. Nə bir kos, nə bir səs vardı. Dünyada özləri, Mina, bir də özü yaşayırmış kimi idi. Görən yox, eşidən yox!

Abas yazıq yalvarıcı təbəssümlə başladı:

- Mina, ağrını alım, dəli olma. Son mənə anadan, qardaşdan da yaxınasın, şeytan fikrə düşmə. Ağıla gəl.

- Gözüm başqasındadır.

- Axı... Abasın dili dolaşdı.

- Yox, bacarmaram. Bir də mənə nə olub ki, günümü qara edəm. Dünyaya iki dəfə gəlməyəcəyəm ki, babamı yuxuda görmüşəm.

- Ay yarım yaşamış, üz-göz öyrənmiş... heç bu yaxşı işdimi?

- Anam mənə döyülmək və söyülmək üçün doğmayıb. Yox, monim işim deyil?

Abas yenə yalvarmağa başladı.

- Ağrını alım!

Qollarını özündən boylu və çox-çox gözəl olan zevcəsinin boynuna doladı. Üzünü onun dolaşığı saçlarına sütdü.

- Ayağının altında ölüm, mənə buraxma. Əgər istəyirsen, anamdan ayrılıb.

Mina köksü iloridə, başı arkaya mayıl, qımıldanmadı.

- Yalvarma dediyə güldü.

Bu gülüş onun gurultulu qohqohəsinə bənzəməyirdi. Bu, aşağılara, alçaqlıqlara iltifat yolu meydana gələn durğun fəqət yoluxucu bir təbəssümdü.

Abas da güldü Zevcəsinin belinə daha möhkəm sarıldıqda bu ani təbəssüm göz yaşına dönüb boğazına tökülmüş!

- Atam, anam sono qurban Mina, getmə. Mən yazıq bir adamam... mənə buraxma, deyər inləmişdi.

III

Abas qoza Hərbi Komissarlığının böyük hoyotinin bir tərəfində, qarşısında kiçik mücrüsə, ayaq üstündə durur, geniş meydanı qaynaşan insanlara baxırdı.

Hoyotin tamam ortasında dalbadal dörd at qoşulmuş fərqlər dayanmışdı. Əsgərin yola salınmasına holo yarım saat qaldığından səfərbərliyə alınmışların yaxın kəndlərdən gələn ana-bacıları, fərqlərin yanlarını kosmış, hər kos öz adamı ilə qonuşurdu. Bu hal xəm ürokləri daha da yumşaldığından, əsgər gedənlərin sevinməsinə baxmayaraq, bozi qoca analar hətta gizli-gizli ağlamaq belə istəyirdi.

Yaxşı ki, Abasın burada yaxın adamı yoxdu. Onun zənninə görə özü belə bu ayrılığa davam gətirə bilməzdi.

Bir də Abas əvvəl günlər əsgər düşməsinə qorxub, qorxmadığını da yəqin edə bilməyirdi. Yalnız onu bilirdi ki, səfərbərlik

komişyonu nəvazişlə kondisino "yararlısan" dedikdə, o yeno yazıq yazıq gülmüş, alınında soyuq tor damlalarının hasilo goldiyini duymuşdu. O gündən uy yarım keçmişdi. Bu ay yarımında Abas osğorlıkdən qayıdan homkondililorindən o hoyat haqqında bezi, qəbul edə biləcək məlumat almış, arxayın olmuşdu.

"Holo görək keçən il osğor düşö idim. Mina boşandıqdan sonra... burada qalıb nə qayıracığam". Holo Abas bunu keçən il arzulayırdı.

O, qəsbədən çıxdıqdan sonra, bütün 20 kilometrlik yolu şəhərə Minaya rast gələcəyi umudu ilə qət etmişdi, bu vaxta qədər Minanı görməyə şəhərə gəlmədiyinə belə tömcüb edirdi. O neçə dəfələrlə özünlə ola salmaq istəyən çarvadarılardan Minanın şəhərə rus matışkasi kimi açıq-saçıq, Somodla qol-qola gözdiyini çitmişdi. Ona görədir ki, şəhərə düşəndən sonra Minanı görmək ümidi onun avam qəlbində saniyədən-saniyəyə çoxalır, indi belə uzaqlara, tanımadığı yerlərə getmək yaxılaşdıqca o ümid içinə sığmayıb onu həyətdən komandirdən izinsiz gizli dışarı çıxarmaq istəyirdi.

O, indi qarşısından keçən hər al qırmızısailli, ağpaltarlı qadın gördükə diksinir kimi olur, onda Minanı görməyə çapalayır.

Birdən yanından, başında (alçağüllü) koloğayı, keçən bir qadın gördü. O qadın tamam Mina boyda, Mini kimi in addımla baldırını vələlərdək yeriyirdi.

Abas iradəsi alınmış kimi onun ardınca getdi. Qosdi ilori keçib onun üzünü görmək idi. Bu niyyətlə o addımlarını bir az sağdan götürmüşdü ki, qadının, bir furlğunun yanındakı gəncin boynuna sarıldığını gördü. Qadın ağlayır, gənc isə – bacı, ağılama – deyə ona təsəlli verirdi. Abas aldandığını hiss etdikdə qızardı: içində varı-yoxu olan mücrüsü yadına düşdü. Cəld gəldiyi yərə qayıtdıqda hey-rətdən dondu: Mina mücrünün yanında dururdu.

O nix dayandı, ovvəl yuxuda olduğunu zənn etdi. Mina dikdə-bən, botin cunayı, təmiz kabut, başında göycək üzünü çox-çox tutan al koloğayı, çarşafsız açıq-saçıq dururdu.

– Abas, nə üçün dayandın? – deyə Mina səsinin bütün hərəkətilə sərdu və onun ölündən tutaraq mücrünü yanına çəkdi – səni xoş gördük, osğor gedirson?

Abas üzünə gələ bilməyir, kiçik, utancaq uşaq kimi yərə baxırdı.

Soməddən sənm osğor düşdüyünü eşitdim, goldim holo-belo səni görüm. Buradan keçəndə mücrü gözümə sataşdı, tanıdım.

Mina danışıqca Abas haldan çıxır, fikir xatirələrinin Minaya dair olan zavallı səhifələri sürətlə çevrilirdi. Artıq bu qadınla sürmüş olduğu ayyarlılıq hoyat ona, uzaq, yaddan çıxması üçün çalışılan dadlı bir rəya kimi gəlirdi.

Neco, neco olmuşdu ki, Abas bu qadını tapmışdı? Bunu haradan tapmışdı? Bos sonra nə üçün ölündən çıxdı? Onu kim aldı, nə üçün aldılar. Bu qədər ərkək, qadın, Abas, Mino bos kimo lazımdı?

– Bax, Abas, indi mon boşanmasa idim, işin xarabdı. Abas fikirlorindən ayrıla bilərək, duyar-duymaz cavab verdi.
– Son boşanmasa idin osğor düşməzdin.
– Sohv edirson. Anan işləyən, qardaşın işləyən, mon ho hesab olunacaqđım işləyən, gedəcəkdin. Sonra da qalacaqđın belo...

Bunu deyərək yüzlərcə ağızdan çıxan qarmaqarışq səsler eşidildi. Əsğorlər arabaya doluşurdu. Mina Abasın sarıldığını forqino vardı. Mücrünü aldı. Onun işarə elədiyini furlqun yanında dayandı.

– Abas, get, sağ-salamat hökumotimizo borcunu ver. Qanacaqđı, savadlı adam olub, qayıdacaqđın, heç qorxma, kişi ol!

Mina, Abasın oli ovucunda, onu tələqin cədmış kimi söyləyir, gözünü özünə tanıyən olan o avam nəzorlərdən çəkməyirdi. O nəzorlə kondisinin xatırına on son gecəni, biçaq ohalatını gətirmişdi.

– Ho, çıx furlquna, mücrünü də al!
Ən öndəki furlqun hərəkət etdi. İndi hor furlqundan məhni, bayatı səsləri qalxırdı. Abas ömründə maraqlanmadığı bu bayatılarn yanq könlünü tutuzdurmaqda olduğunu hiss etdi. Minanın ollorini sıxaraq, Mina, sağ ol, – dedi.

Furlqunlar şəhərdən çıxdıqda Abas Minanı, bir də görmək qosdilo şose yolunun üst tərəfindəki bir dikdiro yığılmış olan şəhər xalqına baxdı. Holo Minanı görməmiş, qap-qarı Soməd gözünü sataşdı. Başına ağır bir zərbə doynışq kimi gözlorini qarşısında uzanan ağ şose yoluna döndərdi.

Minanın məhribanlıqla üzünə gülümsədiyini, dirsoyo qədər uşq qoluna qaldırıb, ağ yaylıq salladığını görmədi.

Yeddi ayaqlı pillədən onu yormuş, öskürəyi yenə başlamışdı. Son pillədə dayandı.

– Zohrınar!! deyo mırıldandı.

Ayağını almamışdı ki: cırrıq, cırrıq cıqıraq bağırdı.

İyirmi ildən bəri şəhərin bir kənarında tok yaşadığı bu heyətdə, bu dansqal quyuda onun eşitdiyi səs; kəsik, bozən oşəbi, hordən iso uzun-uzun davam edən cıqıraq səslərindən ibarət idi. Başqa, nə bir çocuq qəhqəhəsi, nə bir həyat vəlvələsi!

Burada dirilik varlığına şahid olan ancaq sohorlor, axşamlar, vaxtlı-vaxtsiz başlayıb saatlarca davam edən qanlı öskürəklərdir.

Son zamanlar beş, altı ildən bəri saxladığı qulluqçusu, Sonya ilə də o kədər üsul danışdı ki, onu divarlar da güclə eşidə bilirdi.

– Çın-çın!..

Bu cıqıraq da bəzən günlər, həftələrə susar, sonra birdən səsə başlardı.

– Sonya, Sonya!

Güclə çıxan səs ilə xırlıdadı:

– Qaç, bax kimdir?

Ya bir toydur, ya da bir musamərə!

Onu qeyri hara çağıracaqlardı? O bunu gözəl bilirdi. Zira, həmişə deyinə-deyinə ağır addımlarla darvazaya getməyə məcbur olan Sonya müstəqil şəkili çağırış ilə dönməyirmə idi?

Bu çağırışların da hamısının mövzə, məali biri-digərindən istinsax edilmiş kimi olurdu. Bunların hamısı: “pək möhtərəm!” – ilə başlar, “təşnf buyurmanız rica olunur” ilə bitirdi.

Hələ axır vaxtlar onda zəhmət haqqına qarşı bir soyuqluq da görüldü, cibdən çıxanı. Allah bərkət versin! – deyə öz cibinə soxardı.

Sonyanın qalın, qısbarmaqılı, ötlə əlindəki kağıza etinə belə etmədi.

– Ora at! – deyə mizin üstünü göstərdi.

• • •

Saat səkkiz radələrini idi. Birinci mərtəbənin dar sofası, qapı, önləri, döngələr, mərdiven başları, həp olvan işıqlarla donanmışdı. Hər tərəfdə bir yığın-dərin nozərə çarpırdı.

Ortaqlıqda bir cür forma geymiş tələbələr, başları daranmış, siqallanmış üst-başları ilə dolaşırdı. Yeknosək həyatın sıxılmış olduğu bu

gəncələr aram duymayırlardı. Onlar lüzumlu-lüzumsuz çıxıb-düşür, sobirsizliklə qonaqları göztəleyirdi.

Bir sözlə bu ləjli məktəbin binası, böyük həyəcən içində uçurdu.

Bir azdan arada:

– Yoldaş!

– Xanım, üzülməyin!

– Təşökkür!

– Zəhmət olmasın sözləri oynamağa başladı.

Qonaqlar gəlir, həs kəs öz paltosunu, furajkasını verib doğru yuxarı dırmanırdı.

Birdən ara qarışdı:

– Goldilər! – deyildi.

Sıra ilə ağ önlüklü xeyli qız çıxdı.

Yol verildi.

– Xoş gəldiniz!

– Buyurunuz!

– İkinci mərtəbəyə!

İştə bir taqım daha olvan bir məmər rənglərdən toxunmuş, gözəl-likdən hərülümüş! Hər biri münis, səmimi, sıçaq qoxu nəfər edən bu irili, xırdalı, xanımlar da, rəngli kölgələrini çökib gətdilər.

O, yoldaşı tarizən goldikdə hələ də aşağı sofada nəvbətçi məul-lim ilə danışdı.

– Hələ başlamamış?

– Yox!

– Çoxdan gəlmişsən?

– Hə, gəlmiş burda oturmamış, gələnlərə tamaşa edirdim.

Xanəndə sözünü uzun bir “ah”la bitirdi.

– Çırrı, çırrı!

İkinci zəng çalındı.

– Çıxaq!

Tarizən, xanəndənin qoluna girdi. Bir iki pillə çıxmamışdılar ki, orkestr gurultu ilə partladı. Bu gurultu dar sofalara sığmayıb otafa dağıldı, divar, tavan, döşəmə hər oks-soda ilə boğulur kimi oldu.

Böylər, özünü qırıqdırən sobirsizliklə tarizənə baxdı. Salona girdilər, ora dolmuşdu. Rəng göz qamaşdırır, Ətir sınırları qıcıqlayırdı. Onlar ön qabaqda oturdular.

İki pərdəlik inqilabi pəyəs və konsert bitib, pərdə salınar-salınmaz bir səs çıxdı:

- Şorq odasına!

Sonra bu səs toplanıb tələsik haykırdı:

- Şorq odasına, şorq odasına!

Dərhal ortalıqda çiçək topələri yelləndi və Şorq odası tərəfə axmağa başladı. Burada hamını xulya kimi bir al tül qucağına aldı. Heç kəs tutmuş olduğu yerində qimildanmaq istəməyirdi.

Zalınz istədi. Fəqət bundan da narazı yoxdu, çünki bu əlvan hərəkət, ötirli nəfəslərlə ləmsdən başqa bütün hiss üzvlərini uyusdurmuş kimi idi.

Kim, kimin qarşısında, kimin arxasında, kimin yanında idi məlum deyildi.

Öndə nə oxunur, nə çalınır, arxa sıralar bundan xəbərsizdi.

- Sus! başlandı.

Xəstə, sakit bir inilti üçün: - şur! dedilər.

Gənc damarlarda axan sıcaq istəklə ziddiyyət təşkil edən bu sönük ahəngləri eşitməmək üçün ön arxadakılardan çəkilonor oldu. Bir azdan bayaqkı, ölü səs dirçəlməyə başlayırdı:

- İndi şahnaz oxunacaq, deyə kimsə məlumat fruşluq etdi. Hamı, isyankar, şən bir fəryad bəkləyirdi. İştə şurun son zəngülələri ... şahnaz!

Lakin necə? Şahin qanadları çarpıntısı özünə, sərçə ürəyinin pırlıltıcı kimi bir şey! Gözlənilən bu idimi? Əlbəttə, yox! Arxadakılar indicə dinməyə hazırlanırdı ki, haradansa:

- Yaşa, yaşa! səsləri fısqırdı.

- Şap, şarp şaaarp!

Ağızlardan sonra ovucular işə düşmüşdü.

- Salona, rəqs başlanı, salona!

Duran kimdir? Oynamaq, gülmək, sevmək, sevilmək həvəsində olan bu dəli qanlılar üçün şur nə idi, şahnaz nə idi?!

Rənglər dəryası, cərəyanı dəyişdi. Dəlğəlanə-dəlğəlanə salonnun dörd çevrəsini bürüdü.

İndi:

- Prosim, prosim, rəqs prosim!!! Səsləri dincəlməyir, get-gedə çoxalırdı

- Oxusun deyənlər də o tərəfdən qalxmışdı.

- Rast oxusun, prosim!

- Rəqs, rəqs prosim! Rəqs!!!

Bir ara iki tərəf də səsdi. Nə isə bir inilti başlamışdı.

Dinləyənlər qışqıranlardan çox azdı.

- Şarp, şarp, şarp!!

Ötədən-boridən qalxan bu tok-tok ovuc səsi ətrafa dağılaraq sönürdü ki, hamı gipnoz edilmiş kimi buna qoşuldu. Ovuc tufanı başladı, nə oldu məlum deyildi: ortada birisi oynayırdı.

O, başlamış olduğu "rast"ı bitirməmiş, yəni oyun havasına qaval vururdu.

Bu gecə ikinci dəfə idi ki, onu yarımqıç kosməyə məcbur edirdilər.

- Bunlara bayatı dinlətirmək, rast, şuştor oxumaq mümkün deyil, deyə o öz-özünə zəif bir acılıqla mırıldanırdı.

Bəs onu nə üçün çağırışlardı? Ancaq qaval vurmaq üçünmü?

- Bəs bu alqış nə idi. O özünə sual verirdi.

Kim bilir, bəlkə də bu alqış onun ağlayan səsinin kəsilməsi üçün.

- Nə cəyləyirson? Yorulduğunu? Qayıtma istəyirlər!

Yoldaşı, onu dürtürdü.

Ortada bir cuft oynayırdı: qız, oğlan!

Onlar su duması kimi üzür, ona öz gəncliyini xatırladırlardı. O qarşıdakılara baxır, onları görməyərək, öz gəncliyini seyr edirdi.

Hər cüt üçün partlayan alqış onu maziyə sürükləyirdi. O da o qədər alqışlanmış, chtiramalar, toltiflər də görmüşdü ki... Fəqət indi. Ona qarşı göstərilən hörmətlər də onun fikrincə, saxta təvəzörlər də keçmişin xatırına idi.

O, artıq kimdən əla bilirdi. Yaşı ollini atlamış, ordları batmış, almaçlıq kəmkliəri üzünün quru dərisini yırtıb dışarı, fırlayacaq kimi... çüxür gözləri bu dünyadan çox, o dünyaya baxır... dodaqlar sarkımış, saç-saqqal ağarır, bütün ömrünü qarlar altına alacaq olan son qış başlayırdı. Hər şeydən pis pəncərə tutulur, içəridən çıxmaq istəyənlər boğularaq orda qalırdı.

Bələliklə, çoxlarını ağladan səsi də puç olur, o da dinləniləni ilə bərabər ölüb gedirdi.

- Lozginka, lozginka!

Yenə tərəzə onu dürtüdü.

- Lozginka istəyirlər, yatma!

Bir iki. üç tapa-tap qavalı çırpmağa başladı. O anq dori bir do kəmikdən ibarət qalan ollorinin ağrısını da hiss etməyir, qavala od yutdururdu. Diqqət edən olsa idi, onun qaval ilə düşmənliliy var – zənn edərdi.

Birdən durdu. Əli sağanağa keçmişdi. Tar da susdu. Bir ara sakit keçdi. Sonra üsulca:

– Qaval yırtıldı, – dedilər.

• • •

Yırtıq qavalı masanın üstünə buraxdı.

İyirmi il, tamam iyirmi il idi ki, bu qaval onda idi. İndi dördüncü dəfə idi o bu qavalı yırtırdı. Üç dəfənin hor üçündə zövqdən, həvədən, həyəcədən, İndi iso.. İndi axır idi. Artıq o bir do bu sağanağı əlinə almayacaq. dəyişməkdə olan ruhları özünə güldürməyəcəkdi. Bəsdi! Barmağıyla qarşısında yatan iyirmi illik xəstə arkadaşına toxundu. Ondan qalxan bir sos çıxdı. Bu sosə lal divarlar da iştirak etdi. Sonra cıqırtı ilə inlədi.

– Sus! – deyə onu aldı. Titrək əli ilə kiçik yırtığı olan keçə dənşini cırıb parçaladı.

Sonra sağanağı dikinə titrək ollərinin altına qoydu. Bədəninin və qollarının bütün qüvvəsini toplayaraq onun üstündən basdı.

Şırtık – deyə sağanağın qabırğasını sındırdı. Parçaları əlinə aldı. O zavallı, parçalar. qırıq könülün anınları kimi sahibinin səbi, zəif barmaqları altında axırıncı səslərini çıxarmaqdan belə ürklənməmiş kimi misqincəsinə cıqırdardılar.

Nəhayət, son üzüntüləri ilə evin bucağına sürünərək orada susdular. O, qavalı kimi özünün də öldüyünü zənn etdi. Sos kosildi. Dünyada səslə bir şey qalmadı.

Şaşqın divarlardan bir sos eşidər deyə onlara gözünü zillədi.

– Sükut!

Açıq pəncərənin qarşısına gəlib somaya baxdı: orada topa-topa, yan-yanə o qədər ulduz vardı ki, lakin hamısı uzaq, hamısı, lal-kar!

Birdən onlardan biri qopdu, getdi, biri do... bir digəri do... bir zaman onlardan qotıyyon bir nişan qalmamış kimi oldu.

– Vay, mən səfih!

Səndələyərək masanın yanına qayıtdıqda fikirləri qarışıq, gözünün önündəki şeylər hər uçub tökülür kimi idi.

Yırtıq qaval da, zıncırovlar da uçur, onu da özlorilə sürükləyirdi.

Dünya dönürdü. O, baş gicəllədən aləmin məchul bir dərinliyində tok idi. Hər şey, evin bucağında yatan o qaval belə onun hədəf olmuş ömründən haykırırdı... O hayqırtı, bütün iyirmi ildə oxuduğu havacat, muğamatı, o bürünc, mis zıncıroların içinə dolub onları şişirdir, böyüdür, onun başına çarpırdı.

Onu vururdular... döyürdülər... odur ha, çocuqlar, böyüklər, hamı, hər kəs:

– Al, başına doysin rast, al gözünə girsin şur, – deyə onu vurur, ötüşürdü.

O, başına dəyən bu daşların altında beynindən bir şeyin axdığını, bütün vücudunu titrətdiyini duydu.

No olurdu, dəli olarmı, nodir?

Kimi çağırırsın, kimo nə desin?

– Ox, bir zövcə, bir çocuq, bir adam!!!

Xəncərosindən son bir hayqırtı çıxdı.

– Sonya, Sonya!!!

MİR CƏLAL

(1908-1978)

XX əsr Azərbaycan ədəbi-elmi və hədi fikri tarixində görkəmli yazıçısı və ədəbiyyatşünas-əlim kimi mühüm yer tutan Mir Cəlal Paşayev Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil kəndində vəxsul kəndli ailəsində doğulmuşdur. Kiçik yaşlarında atası və qardaşı ilə birlikdə Gəncəyə köçdüyündən uşaqlığı hurada keçmişdir. 1918-ci ildə atası ölmüş, böyük qardaşının himayəsində qalmışdır. 1918-19-cu illərdə Gəncədə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almış. 1923-28-ci illərdə Gəncə Pedaqoji Texnikumunda, sonra Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat şöhasında (1930-1931), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur (1932-1935).

Əmək fəaliyyətində 1927-ci ildə Gəncədə müəllim kimi başlamışdır. 1928-ci ildə Gədəbəy rayonunda yeddi illik məktəbə müdir təyin olunmuş, bir il sonra Gəncə şəhər məktəblərindən birinə eyni vəzifəyə dəyirilmişdir. 1932-ci ildən "Kommunist" qəzetində şöbə müdiri "Gənc işçi" qəzetində məsul katib, eyni zamanda Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində işləmişdir (1932-1935). Sonra ADU -nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, professor, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1978-ci ildə vəfat etmiş, ikinci Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mir Cəlal ədəbi-hədi fəaliyyətində XX əsrin 20-ci illərində başlamış, hekayə, uşaq və romanları ilə geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanmışdır. Onun "Dirələn adam" və "Bir gəncin manifesti" əsərləri 1930-cu illərdə Azərbaycan nəsrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, hekayələri milli ədəbiyyatda bu janrın ideya və hədi sənətkarlıq baxımından zənginləşməsinə töhfə etmişdir.

Qardaşlığım kooperativdə işləyirdi.

Anası da mağazaların hansıdasə satıcılığı toyun edilmişdi. Vaxtı yox idi, görüşə bilmirdik. Bu axşam ona rast goldim.

– Soyuq! Etibarsız! – deyə məni çox danladı. Bərk tapşırırdı ki, səhabə Bəhlulun toyudur, gəlorson.

Mən boyun qaçırıdım:

– Vacib işim olacaqdır, – dedim.

– İstirahət günüdür, – dedi, – kimə yalan satırsan? İş-zad bilmirəm, gələcəkson, vəssalam!

Mən ona bibi deyirdim.

– Sözüən açığı, bibi, mən tozə toy-zad görmömüşəm. Qaydasını da bilmirəm. Qonaqların yanında çizməyə təhorim yoxdur.

Bibi barmaqları ilə ağzımı yumdu:

– Kiri, kiri! Dünya gör-götürdü. Göl otur, öyrən. Bəhlul da kond uşağı deyilmi? O da sənin kimi utancaq, mağmunun biri idi. Gətdi, goldi, girdi, çıxdı. Maşallah olsun, indi niq deyir. Belə bir gün sənin üçün də var. Səhabə-biri gün, allah qoysa, son də bir halal süd ommiş tapıb evlənəcəksən. Xeyir işin olmayacağı, tifi!

Bibimin sözüəndən çıxmağa qorxurdum. Səhor qalxıb, şalvar döşəyimin altından çəkdim, geyindim. Məktəb yoldaşımın sarəq-kasım aldım. Gümüş zəponka axtardım. Uşaqlar toya gətdiyimi bildilər. "Boxtovor", – deyə hərosi bir tərəfdən köməkloşib, məni yar-yarəsığa salmağa çalışdılar. Tamam-kamal toy adamı kimi yola düşdüüm.

Saat yeddiddə qardaşlığimgilo çətdim. Vurhavuman hazırlıq gərdirdi. Qazan altına odun qoyan kim, daşıyan kim, düyü arıdan, toyuq yolan, taqhataq qond doğrayan kim... Bibi məni öz otağına çağırırdı. Bəy hamamdan qayıtmamışdı. Onun üçün tozə çay domləmek istəyirdilər, kim isə limon doğrayırdı. Bibi dedi:

– Sağdıq, soldışla gələcək!

Bibinin xoşuna gəlmədim. Bəhlulun boyun şallarından birini boynuma elo əsdı ki, saçaqları at yalı kimi düşümü ördü. Çəkməmi çəkib ayağımdan çıxartdı. Bir cüt həşiyəli ipək corab geyindiridi. Belimə sümüklü toqqa bağladı. Bir domir qarmaqlı qolom gətirib, döş cibimə keçirdi, üçbucaq şəklində bükülmüş ipək dosmalı elo

qovdu ki, bir күncü göründü. Şalımın saçaqlarını daradı, yaylığın yanlarından salladı. Güzgüyö baxanda mono elo goldi ki, bir boyalı qadın tellərini ayırıb, döşümdə oturmşdur. Bunları gördükco mon həzrimdənmi. xocalotımdonmi dınmırdım. "Adımı oxumaş qoymuşam, bibi mondon çox bilir", – deyo düşündüm. Bibi bununla kifayətlənmədi. Hamı eşiyo çıxandan sonra yanımda oturdu. Zorli balınlara söykönib dedi:

– Tifil, yazıq bala, nö görmüşən dünyada! Kıtıblar ağzının dağını aparıb. Quruyub, saqqıza dönmüşən. Buna görə deyirəm ki, gəl, get! Bizdə kefin açılar...

Bibim hor cümləni başlayanda dırsəyimo, bitirəndə dizimo vurdu.

– Dı qulaq as! Hə, indi toydur. Beş adam içino çıxacaqsən. Tozo toydur. Başa düş necədir! – O tozo toyun nozakot qaydalarını bir-bir saydı: birinci – əsnomok, hiçqırmaq, öskürmək, aşqırmaq, gomoşmək qadağandır; ikinci – ədobli otur, çay içəndə marçıldatma, xörəyin yaği dodaqında işıldamasın, gül, amma qaqıldatma, yumşaqca irişdin, bəsdır, danış, ancaq qışqırma, dodaqaltı mızıldandın, kifayətdır, clə danış ki, hamıya, hər şeyö, hər vaxta aid olsun; üçüncü – hamı ilə görüş, tanış ol, öpüşmək də olar, o da üzəndə yox, dodaqdan, dördüncü – stəkani nöləkəyö yavaş qoy, rumkanı iki barmağınlə tut, qaşığı cəmallə tərpot; beşinci – qabını siyirmə, süfrəni batırma, stulu cırıldatma, buruna ol vurma, qaşınma, qurcuxma; altıncı – yaxanı bağla, başını aç!..

Bibinin sözünü yarıncıya qoyub qalxdım. Boyun şalımı açıb, qaçımaq istədim:

– Hələ ki, xudahafiz!

Qolumdan tutdu:

– Dayan bir, hara durursən?

– Bibi, son oğlunun öziz canı, son vicdanın, mənı burax! Mən hacarmayacağam. Razi olma ki... yuxum da gəlir. Sabaha dorsim var. Qoy gedim. Yemişcə varam. Mübarək olsun! Neçə belo toylar...

Səsımə o birin evdən gəldilər. Qollarımdan dartıb oturdular. Mən qorxu, ızırabla tozo toyun başlanmasını gözləyirdim. Yalvardım ki:

– Cəmaat yırtılmamış mənı zala apar. Adamlar gələndən sonra nə həzrim, utanıram...

– Bala, yoxsulluğun üzü qara olsun! Xanımonogilin zalını bu günlüyö borc almışıq. Kişilər holo çaylarını yığışdırmayıblar. Bir az da dur. Soni içəri aparmaq, bax, bibinin bu boynuna!

Boy hamımdan qaıydı. Pörtmüşdü, üzünün oti sallanmışdı. Qaşqabağı yemən gedirdi. Ömründe gülüşlə işıqlanmamış kimi görünən tutqun sifəti bir az da enlənmişdi. Şokil kimi susub dururdu. Sağdışı, soldışı ona baxıb, guya göz qırpımından nə dediyini anlayır və anladırıldı.

Onlara çay verdirilər. Boy üst dodaqını balıq oti kimi nöləkəyö saldı, çayı isti-isti hortuldatdı. Bibinin qulağına pıçıldadım:

– Deyosən, Bohlul da bilmir.

O mənə cavab vermədi.

Mən təkər etdim:

– Qaydaları deyirəm ey... Bohlul dodaqını marçıldadır, ona göz ol!

– Balası, – dedi, bura toy deyil ki! Öz aramızda cybi yoxdur.

***

Mən çox utanırdım: bir күncə oturmşdım. Qonaqlar bir-bir gəlirdilər. Addım sosi eşidon kimi üroyim döyünürdü. Tozo toyun nozakot qaydalarını yadıma salırdım. Elə bil bibim qabağımda və ya çiyimdə oturub, qulağıma pıçıldayırdı: "Belo otur, elo otur!"

Qonaqlar içəri girməmiş mən ollorimi görüşməyö, salamlamağa hazırladım. Bibimdən öyrəndiklərimi üroyimdə özbərlədim.

Qonaqlar zaldakılarla görüşüb öyləşdilər. Uşaq, dollokdən qorxan kimi mən də qonaqlardan çokinirdim. Onlar mono torəf gələndə mən də öz-özümö: "Gözle ki, nozakot qaydaları pozulmasın", – deyirdim. Ancaq görüşəndə ayağa qalxıb-qalxmamağın mənəsini bilmirdim. Bibim mono öyrətməmişdi. Başqalarını baxırdım: qalxan da olurdu, oturduğu yerdo olını uzadıb görüşən do olurdu. Quşba-xışı bu adamları müqayisə etdim. Mono elo goldi ki, ayağa qalxıb görüşənlər daha mötəbor adama oxşayırlar. Onları təqlid edib qalxdım. Bir xanımın yumşaq, üzüklü və ağ olını ovucuma alıb sıxdım.

– Çox xoş gördük! Təbiət sizdən razı olsun! – dedim.

Bey içəri girdi. Adamlar bir-birino doydı. Yuxarı başda üç noforlik yer hazırlamaq istəyirdilər. Bibim kələğayısını yellədorək goldi, onları geri çağırdı:

– Mən no vaxt desəm, onda!..

Hazırlanan yerlərdə çalğıçılar oturdular. Dom tutdular, nə tudular! Sarı, buxara papaqlı birisi tən bağına basıb, özündən getdi. Qaval yox idi. Başiaçıq, boynu şallı, pencəyi çox gödək, qulaqları dik bir oğlan şaxsey dəfini dizləri arasına alıb mal döyöcləyən kimi döyürdü. Birisi də klarnet üfürürdü. Onun nosof almadan iki saat üfürməsinə hamı mət qalmışdı. Müğənni özündən getmişdi. Pəncərələrdən küçəyə scəgh tökülürdü. "Can, ay atam balası, can!" – deyən səslər ucaldı. "Atam balası" elə bork döyürdü ki, adamın dümbəy rəhmi gəlirdi.

Stolun yanları adamlarla doldu. Mən tanıdığım bir nosof da yox idi. Ona görə bir künədə qəribəsiyirdim. Nəzakət qaydalarından qorxduğum üçün yanımdakıları dindirməyə də cəsəət etmirdim. Bir də gördüm boy iri addımlarla otağı öljüb, yuxarı başa keçdi. Keçdi, nə keçdi! Üç nosfər ayağa qalxdı. Sağdışa, soldışa da yer elədilər. Bəy yenidən oturmışdu ki:

– Xankişi! – deyö səsləndi:

Tədarük otağından oğru pişik kimi ağızını tömizləyə-tömizləyə başiaçıq, uzunçonə kişi gəldi (toyda başiaçıq adam bir o idi, bir də mən). Boy ona əmr ilə tapşırıdı:

– Yoldaşlar məclisi sonə hovalo edirlər. İşə başla!

– Baş üstə, ay boy! Mənim kor gözüm üstə! – deyən Xankişi əllərini otəyinə silib, ətrafa göz gəzdirdi. – Ho... niyə danışırırsınız? Yoldaşlar, domino oynayan var, desin. Kart kimin meyli çəkir? Muşqulat ələyə. Təvəqqə ələyirəm, çalanlar yorulanda qrammonu oxudasiniz.

Bibim o biri evdən dilləndi:

– Oynamaq olsun, Xankişi! Oynat!

Adamlar güldülər.

Xankişi irişə-irişə cavab verdi:

– Nə deyirik! Sahibkar deyir, görək ola da! Başlayaq oynağa!

Bəy əlini stula vurub, Xankişiyə acıqlandı:

– Bu nə mövhumatdı eloyirsiniz? Niyo bəs arvadlar bir yanda oturub, kişilər o biri yanda? Bu saat qatma-qarısqı lazımdır. Məhv olsun köhnə qaydalar!

Bəyin sözünü şarpəşarp alqışladılar. Xankişi stullara ol gəzdirməyə başladı. Həminə növbə ilə: bir arvad, bir kişi düzdülər. Ele

arvad var idi ki, ərsiz, elə kişi var idi ki, arvadsız gəlmişdi. Bunlar nəzərə alındı. Utancaqlığından tək qalan mən oldum. Xankişi düzdüyü adamlara baxıb, əlini əlinə çırpır, nəşolənirdi:

– Bax, belə ha! Mədəni budur ha!

Onun gözü güldü, mənə işarə ilə həmya göstərdi.

– Binovaya baxın! Yazıq tok-tənha qalıb!..

Adamlar güldüşdülər. Mən torlədim. Bibim içəridən səsləndi:

– Onun yanında özüm oturmağam!

Məclis bayram mağazası kimi bəzənmişdi. Allı-güllü zorif palatə geymiş qadınlardan qulağında sırğalar, par-par parıldayırdı. Sanki onlar satılmaq üçün düzülmüşdü.

Kişilərin burnu, qadınların barmaqları işıldayırdı. Qadınlardan üzü, kişilərin dişi ağarırdı. Qadınların dodəği, kişilərin boynu qızarırdı... Otağın havasını sorub, klarnetdə doldurmaq istəyən adam da rəngbərəng insanlardan əlvən paltarına bostələnməmiş havalər səpirdi. Özündən gədən müğənnidən gözələnilmədən "Xoruz məhnisi" yüksəldi:

Mənim toyuğum çil-çil idi,

Qanadları pil-pil idi,

Toyuq deyil, bülbül idi.

Səni yənasan, toyuq tutan,

Oldanasan, toyuq tutan!

Xankişi bir qalın-qayım arvadı aralığa saldı. Yanındakılar piçilədaşırıdı ki, "21-də kassırşadır". Kassırşa doğrudan qəşəng oynadı. Hər ləngərində bir gəminin qərq olmaq təhlükəsi hiss olunurdu. Döşəmənin taxtaları cırıldayırdı, şüşələr torponir, konardakı stol titərəyirdi. Musiqi çəşənda qadın koləşəni düyün saldı. Nə etdiyini özü də bilmir, atılıb-düşürdü. Bunların həmyası tozo toyun nozakot qaydalarını pozurdu. Bibimin içəridən qışqırığı bu arvadın rəqsini yarıncıq saxlayacağıni güman edirdim. Olmadı. O, hordən böyrünə biz soxulan əl kimi göyə atırdı. Həmi baş-gözünü qorumağa başladığından, ol çalan yox idi.

Bundan sonra sanki onun tamam oksino, qəşəndən bir ərıq hörməçoyi aralığa saldılar. Atlas paltar, qırmızı çəkmo geymiş bu ərıq qızın qaşları möterizə, burnu sual işarəsinə oxşayırdı. Yerindən qalxan kimi çapalamağa başladı. Onun sürətli, qarşıq hərəkətləri

can verən məxluq andırırdı. Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı. Bir az çapaladıqdan sonra stuluna yapışmış qaldı. Sınəsi qalxıb-düşür, nəfəsini dəririrdi. Bu da təzə kassirşə imiş!.. Ona macal vermədən qara krepdeşindən çarliston paltar geymiş, pəhləvan kimi çnlükürək bir qadın aralığa çıxdı.

Xankişi səsləndi:

– Yoldaş yoldaşı ilə oynasın!

Yuxarı başda müstükdə papiro çəken və yaxalığı yanakı öyilmiş bir kişi irəli çıxdı. Qaraquş kimi qanad gərib, arvadına kölgə salmağa dolanbacı getməyə başladı. Qadın isə irişdiyindən dodağı sallanmışdı. Əri fırlanırdı, qadın durduğu yerdə qarmon kimi büzü-lüb-açılırdı.

Bunlardan sonra çıxan qadınların çoxu durduğu yerdə qanad çatır, sağa-sola dönürdülər. Yalnız bir nəfər (o da deyilənə görə gəlinin qohumu imiş), gözəl oynaması ilə həтта çalğılıqların da hey-rətinə səbəb oldu. Qız al geyimi ilə şəfəq kimi parlayır, xumar göz-lər kimi süzülüb gedirdi.

Çaylar içildi. Xörək gəldi. Plov nə plov! Buludlar qarlı dağlar kimi ucalmışdı. Camaat xörəyə girişdi. Evdə qulaq batıran bir mar-çılı qopdu. Bir dəqiqədə məlum oldu ki, nə aş çatır, nə də qara.

Xankişi ürək verib dedi:

– Nə qədər kefinizdi yeyin, qorxmayın, xörək tapılar!

Məni fikir götürmüşdü. Marçılıtya, işıldayan dodaqlara, ağ boş-qaqlara uzanan qara biləklərə baxdıqca, yanımda oturan bibimə işarə edirdim:

– Ay bibi, toyun nəzakət qaydaları, deyəsən, bir balaca...

Onun ağzı dolu olduğundan dillənmiş, yalnız qaşlarını çatıb:

– Yox, – deyirdi.

Çay stəkanları paylandı. Xankişi bir-bir stəkanları şərəblə dol-durdu. Yuxarı başdan kassirşə çhmaltıca baş qaldırdı.

– Yoldaşlar, – dedi, – xahiş eleyirəm ki, biz xoşbəxt olmuşuq.

Bəy yoldaş, yəni Bəhlul, bizim 21 nömrənin iççilərindən olmağına görə bu bakalı içək, yoldaş, necə ki, mən xahiş eleyirdim, içilsin!..

Xankişi qışırırdı:

– Əl saxla!

Həmı qapı tərəfə baxdı. Naşı bəzənmiş, yaşlı bir qadın içəri girdi. Xankişi təqdim etdi:

– Qız anası!

O saat nidalar ucaldı:

– Yaşasın bəyimizin qayınanası!

– Təbiətin gizli qüvvələri mübarək elosin!

– Təbiət hamıya qayınana yetirsin!

Qayınananı bəyin yanına keçirdilər. Bibim camaatın hörmətinə cavab verdi:

– Təbiətin gizli qüvvələri sizə də qismət eləsin! Sizdən razı olsun!..

Stəkanlar dolur, boşalır, sağlığa içilirdi. Eşitməli sözlər danışır-ırdı. Bəy damşanda həmı diqqətlə dinlədi. O deyirdi:

– Deməsinlər ki, Bəhluldu. Onverset qurtarsam da... elə bir şeyəm. O daxil ki, var ha... Buradakıların çoxu homkanımızdır, başa düşər. O daxil elə şeydir ki, onverset ondan baş açmaz. Elə onverseti do oradan götürüblər. Görmürsünüz student gəlir, bizə baxıb öyrənir? Mən deyirəm, o daxilın sağlığına içək ki, (bəy alındokı stəkani lampoçkaya qəder qaldırdı) bunu bizə yetirən odur. Bunsuz dünya bərqərar olmaz. Jiznimdə belə ləzzətli şey görməmişəm. İçək bunu daxilın sağlığına!

Stəkanlar döyüdü, şaqhaşaq göyü çıxdı. Bəyin stəkani qayına-nanın boş stəkana deyəndə, bəy boynunu öyib, geri çəkildi:

– Bu olmadı! Xankişi! Bu arvada nosihət ver!

Kim isə diləndi:

– Ədə, dalaşarsız!

Xankişi qayınananın stəkani doldurdu:

– Kim içməse, yaxasına təkəçöyik.

– Təklif var: öpüşsünlər...

– Ədə, gəlin ilə öpüşlər, o ki burada yoxdur.

– Yox, öpüşsünlər...

Xankişi qayınananı qucağına götürüb, Bəhlula tərəf qaldırdı. Bəhlul bir öpüş götürüb, şərəbı başına çəkdi. Qadın qızarıb, yerin-də oturdu, qızın dayısı acıq ələyib gətdi. Bəhlul bunu eşidən kimi hirsələndi:

– Kim məni istomir, gedə bilər!

Başlar xörəyə tərəf cndi. Qasıqlar şaqıldadı. Birdən Xankişi-nin səsi gəldi:

– Kim oğurladı?

- Nöyi?
- Kim götürdü?
- Nödir itən?

- Mənim qaramı sən yeməsin?

Stokan Xankişinin kollosində çilik-çilik oldu. Şərab şüşəsi bufeto doydı. Şüşələr töküldü. Mürəbbə bankasının böyrü deşildi. Mürəbbə axdı, töküldü. Qayınana toşvişə düşdü:

- Batdı, batdı! - deyə yeczəninin otoyini çəkdi.

Dava qızıxdı. Moçlis parçalandı, cəbhələr ayrıldı. Bibim özünü aralığa atdı. Qışqırdı. Mən qulağına piçildədim:

- Deyosən, nozakət qaydalarını, bir balaca...

Aralıq bir az sakitləşmişdi ki, mən şalı boynumdan açdım. Batın-kaları, toqqanı atdım. Öz tələbə paltarını geyinib, çıxmaq istədim. Bibimin ovqatı təlx olsa da, soruşdum:

- Bağışla, bir dəfə osnödiyim üçün üzr istəyirəm. Təzə toyun nozakət qaydalarını pozdum...

Bibim məni bərk-bərk tutub buraxmadı. Hamı dağıldı. Biz o biri otağa keçdik.

Bibim pəncərələrdən qoltuqlayıb aralığa şey töküldü: konfet qutuları, tort, marmelad...

Mən elə bildim ki, bunları öz aramızda yeməyə saxlamışlar. Bir konfet götürmək istədim. Bibim biləyimdən tutub çəkdi. Corab, şal, kağız, gül dəstəsi, gümüş qaşıqlar, duxi, pudraqabı, krepdeşin, qəndqabı, bəzək qutusu, dəsmal, yaxalığ, düymə... Bir sözlə, elə bil 22 nömrəli mağaza açıldı.

Mən gözləyirdim. Bibim səliqo ilə şeylərin qulağından tutub deyirdi:

- Bu şalı Məmmədin arvadı gotirib. Altı donə qaşiq, isbatlı şeydir, Minaxanım alıb Bəzək qutusu, əocəbirdir! Kişinin adına layiq, Meşədi Rəhimi deyirəm ey!

Bibim sovqatı əlində saxlayır, böyin fikrini bildikdən sonra konara qoyurdu. Bəy əvvəl mülayim görünür və deyirdi:

- Xub... Pis deyil!... - Sonra: - Zarafat deyil! Ərinə çörək ağacı düzəltmişəm, hələ o çoxdur? Öt!

Bibim bir kağız gül göstərdi:

- Bu da, - dedi, - dostun Əyyubgildondir.

Bəy mızıldandı:

- Elo dostu qəbirə qoyum! Heç utanmır da!

Bibim bir cüt corabı göstərdi:

- Bunu Homzət gotirib.

- Kim?

- Mirsaadin arvadı, Homzət!

- Çox qələt eləyib, gotirib! Sən də çox qələt eləyib almısan! Məni olə salıb, ya özünü? Qızı küçükləyində mən onu adam bilib, subaylığım ilə qırx manat xərco düşdüm. İndi mənim öziz günüm-də kime doqquzluq qoyur? Dur apar, at üstünə, gəl! Hələ o qədər ac qalmamışıq. İt uşağı! Corab! Özü də nə corab!

Mən bunları gözəmə bildim ki, qardaşlığım məni niyə danışdır-mır. Toyun nozakət qaydasını hamıdan bərk pozan mən idim ki, heç nə getirməmişdim. Döyülməyimdən qorxdum. Hoyotə çıxmaq bə-hanəsi ilə gecə vaxtı birbaşa Ermənəkəndə, yataqxanaya götürül-düm. Odur-budur, bəlo yərləro getmirom. Bir də mən tozo toya gədim! Ay tövbə!

1934

BOSTAN OĞRUSU

1

Gecənin bir əlində Durmuş kişi yerindən qalxıb, otrafa göz gəzdirdi. Axsamkı qaranlıq, ayaqlanan palçıq kimi borkimiş, qatı-laşmışdı. Göz gözü görmürdü. Qardaşı Kərbəlayı Tapdığın züm baği bir ləko kimi güclə seçilirdi. Hava bürkü idi. Hor şey oriyirmiş kimi, göy yero qarışmışdı.

- İy yiyəsi işdə gorək! - deyən Durmuş kişi çoxdan bəri suva-rnımadığından qurunuşu və torpağı çatlamış loکلərin arası ilə gedir-di. Quru otlara, yemiş tağlarının süfrə kimi enli yarpaqlarına dəyib, səs salmaməq üçün şalvarını dizinə qədər çırmadı, papağını qoltu-guna vurub, sino-sino yeridi. Sonra özünə ürok verməyə başladı: "Heç qorxmaq istəməz! Yatıbsa, işim işdir. Oyaq olsa, deyərom: "Söhbətə golmişəm. Tutdu hənək, tutmadı dəyonok!"

Kərbəlayı Tapdığın dəyosinə yaxınlaşanda qulağına səs gəldi. Deyosən, haradansa: "Ey-həy-həy, ey!" çağırıldı. Qızılgül kol-

lannın bidinə çöküb, qulaqlarını şoklodi. Bir şey xışıldayırdı. Durmuş fikrinə goldi ki, "kişi pusquda dayanmış olar, moni oğru bilib, doldurar qırmanı qarıma". Bu fikir çökic kimi onun başına dəydi, bədəninə odlandırdı. Kişi diksindi. Ayağa qalxıb, qardaşını soslənək istədi. Bir doqiqə də gözlədi. Xışıldayan şeyin kərtən-kələ olduğuna inandı.

Heçvən, Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdosini görüb hürkmüş, rahatlıq olmuşdu.

Durmuş dəyonin yanında barmaqları üstə yeriyib, xəyal kimi səssizcə Kərbəlayı Tapdığın yatağına yanaşdı. Kişi şirincə yuxuda xoruldayırdı. Əyilib, Tapdığın üzünə diqqətlə baxdı. İnandı ki, "yeddı gün, yeddı gecə!" div yuxusuna gedib. Kərbəlayının plov yeməkdən böyüyən ağzi ilə geniş açılmışdı ki, oraya dolan yuxunu yeddı gün, yeddı gecədə ancaq həzm edə bilərdi.

Durmuş özünü tənəklərin arasına verdi...

Kərbəlayı Tapdığın bağında bir lək yaylıq üzüm var idi. Bu xırda, yumruğılə, ağ, şirin, sıxsalxım üzumdür. Tez yetişdiyinə görə nobar olur, çox sevilir, az tapılır, baha satılır. Neçə ildir ki, Kərbəlayı Tapdıq altı tənəkdən altı salxım üzüm dəyə bilmirdi. Üzümləri güllünü tökər-tökmez ala-qora vaxtında yoluşdurub aparırdılar. Kərbəlayı xəbər tutanədək bir salxım da qalmırdı. Arvad onu çox danlayırdı. Axırda özü də hirsələndi.

– Canım, – dedi, – belə şey olmaz axı görüm bu zəhrimara dadan nən kumdır? Onun qamını yırtmasan, mən Kərbəlayı Tapdıq deyiləm...

Oğlunu, nökorini də göndormədi. Üzümlər gül tökəndə iyun ayının axırlarında yorğan-düşəyini götürüb bağda, dəyədə yatardı. Niyə də yatmasın? Qoruya bilsə, tənəkdə bir pud üzümü var. Qol-qanad açıb, isti torpaqlarda yatan tənəklər bulud kimi dolu salxımlar verir. Dolmalıq vaxtını ötən və baş qaldırıb tac kimi şax duran yarpaqlar, sanki günəşin almaz zərərlərini, sabahın ilhamlı təranelərini sorub salxımlara və şəffaf gilələrə doldurur. Yarpaqlar yaşıl tənəkləri ilə salxımları örtüb baslayır. Salxımlar iso, porvazlanmış quş kimi, yuvasına sığmayıb konara boylanır, quşları çağırır və bəlkə də yoldan ötənlərin zavalına gəlir...

Üzüm, nə üzüm! Şəkər kimi şaqıldayıb, diş vuran kimi şirəsi qana keçir, ürəyə axır, gözə işıq, dözə təqət verir. Tənəklərdən salınan salxım deyil, onluq çərvonlardır.

Vaqon pəncərələrindən baxan bəzəkli xosməllərin gözü bu üzümə satışımdı, deyəcəklər: "Vinoqrad davay!" Belə olanda hansı axmaq güzoştə gedər? Mən də deyəcəyəm: "Kilosuna ödin çərvon davay!"

Bu ağıllı fikirlər yalnız Kərbəlayı Tapdığın başına gəlməmişdi. "Ürəkden ürəyə yol var" deyirlər. Bunları Durmuş da yaxşıca kollosinə vurmuşdu.

Gecənin bu vaxtında, porsuq kimi tənəklərin arasına soxulub, salxımları şirin yuxusundan oyadan və yoluşdurub Durmuş da hor salxımdan "bir çərvon" gözloyırdı. Fikirloşdi ki: "Atadan monə biri çatı da düşmodi, boğazıma salım. Böyük qardaş (Kərbəlayı Tapdıq) monə kobin kosdi, hamısını içəri ötürdü, moni moğmun clodi. Qapısında bir donuzu əskikdir. Bağı özünə bəsdir. Heç olmasa bu yaylıq üzümü də monə çatmazmı?"

II

Durmuş "işini" görüb, bostanına qaştırdı. Üzümlü yerbəyər clodi. Bir gile də ağzına qoyub, şirinliyindən dodaqını marçıldatdı. Bu üzümü, cavan vaxtında min bir qorxu və ürək döyüntüsü ilə gəccə xolvet görüşündə nişanlısından aldıqı "haram öpüş" kimi təzətlədi.

Homlələr pozmuş, quşun sındırmış, qala foth etmiş oşğər sevinci ilə Durmuş yatağına girdi.

Kərbəlayı Tapdıqı clo bir yuxudan oyatdılar. Qaranlıq, sakilik, yalnızlıq idi. Nağıllarda söylənən tilsimli gecələr Tapdığın yadına düşdü. Göyə baxdı. Soliqosiz sopilmiş ulduzlar ona qızıl onluqları xatırlatdı: "Nə ola, bu qızıllar göydon qopa, qızıl yağışı yağaydı. Nə qapaqap olardı, folək! Qıllı papağımlı başıma basıb, bir yüzco dəyə yığışaydım, bir təhor olardım. Şəhorin göbəyində bir mülk alardım, ya da Namazlıların bağını olo keçirərdim, ildə on beş-iyirmi min manatlıq tokeo "Tobriz üzümü" satardım. Onda Durmuş da paxıllıqdan çatları... Qoy onda monimlə ha bohso girişsin!.."

Kərbəlayı Tapdıq bu dadlı xəyalını udmamışdı ki, nökor qulağına piçıldadı:

– Vaxtdır! Vaxt keçir!

O, yerindən qalxdı, işarə ilə nökoru qandırdı: "Sən o yandan gəl!"

Özü ağacların arasından dəroyo endi. Durmuşun bostanına keçdi.

Bağ da, bostanın yeri də qardaşlara atadan qalmışdı. O zaman aynlanda no təhər oldusa, Durmuş xali yer yiyosi oldu. Atıldı, düşdü, çığır–bağır saldı; şoriot yanında, yüzbaşı yanında sözünü eşitmodilər.

Ovladığı bir qazı otovinin altında axunda peşkeş apardı. Son demə, Kərbəlayı Tapdıq da axunda ağzında bir qızıl onluq göstərmiş. Bağ davası başlananda axund istiot kimi tündləşdi. Kərbəlayı Tapdıqın sözünü təsdiqlədi. Durmuşun üstünə qışqırdı:

– Qaz boynu kimi boynunu uzatma! Kişi ağzında qızıl kimi söz danışıq!

Durmuş başını aşağı salıb dedi:

– Eybi yoxdur! Qoy böyük qardaş bağa yiyələnsin, can sağ olar, mən də o xali yerin torpağını qızıla döndərəm. Heç eybi yoxdur!..

Durmuş doğrudan da dediyini edirdi. Qanqallı, tikanlı, sarmaşılıq yerin torpağını atım–atım edib, un kimi elədi. Yaxşıca arx çəkdi, su çıxartdı. Yerin ətrafına iki cərgə meyvə ağacı ekdi. Yeri iso hər il dirlik bostan edib, çoxlu monfoot götürürdü. Solıqo ilə okilmiş, taxtalanmış bostan yaz vaxtı Quba xalçasına benzəyirdi. Dəzəl, cavan alma, armud, ərək, əcir ağacları saçaq kimi sallanıb sıxlaşırdı.

Durmuşun bostandan dəsmal–dəsmal pul götürməyi, holo bağ salmaq fikrinə düşməməyi Kərbəlayı Tapdıqı narahət edirdi. Fikrino gəlirdi ki: “Bu gədə moni ötecek, monim var–dövlətim yalan olacaq...”

Kərbəlayı Tapdıq bu dərdi sinirə bilmirdi. Durmuşa badalaq qurmağa çalışırdı.

Son zamanlarda gözünü onun yemişlərinə dikmişdi. Dəfələrlə gündüzlər kiçik qardaşının bostanına keçib “əhvalpürsanlıq” bəhanəsi ilə yemişləri bəlləmişdi. İki–üç kışə yemiş “daş–baş” cloyib satdırmaq, bostanın xeyrindən “feyziyab” olmaq istəhahası idi.

Gündüzdən nökrən öyrənmışdi ki, kışə götürüb, bağa golsin.

Yemiş tağları göyləri omib, yerləri sormuş, orköyün oğlan kimi köks gorb, qol–qanad açmışdı.

Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü şerir torpağa verib, kotana qoşulmalı cəngə kimi yatırdı, sanki göyşəyirdi. Qalın və şax yarpaqları başında boşqab kimi tutan uzun zoğlar deyil, qonaqçıl gəlin bilokları idi. Yemişlərin bəzisi qaraqabaq adamlar kimi burununu yerə dikmişdi. Çoxusu ağaran qabarıq gövdəsi ilə yelkənə benzəyirdi. Eləsi də vardı ki, yupyumru şamama kimi...

Kərbəlayı Tapdıq bellədiyi tağların dibinə sindi. Nökoro him elədi:

– Çırpışdır! Nə durmusan?

Çopur, ağır və böyük yemişlər ol dəyon kimi tağdan üzülürdü. Bəzi yemişləri tağdan çətin idi. Toy və boylik günləri Tapdıqın gözü önünə gəlirdi. Xəncəri çəkib, yemişlərin saplağını kosdi.

Yemiş, nə yemiş! Öz–özünə tağda cathacat cırılan yemiş!

Tapdıq dayaz lokloro sürünə–sürünə yemişləri seçib dorir, nökor isə kışəyə yığıb, dəyəyə endirirdi. Çox çəkmədi tağlar boşaldı, kışələr doldu. Dan yeri söküləməkdə idi ki, onlar kolları arasında idilər.

III

Şəhər açılmış, gün xeyli qalxmışdı. Hər gün dan üzü yuxudan duran qardaşların heç biri yatağından qalxmaq istəmirdi. Azar doymuş kimi, yataqda o yan–bu yana çevrilirdilər. Hotta Kərbəlayı Tapdıqın yatağını gün döyürdü. Dəzəl mümkün deyildi. Yerini divarın dibinə çəkdi, başını yerə qoydu, gözünü yumdu, qulağını bostana tərəf şəkəldi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat Durmuşun hayküyü qopacaq. “Qoy gəlib mənə yatan görsün”.

Durmuş da qalxmır, gözleyirdi ki, Tapdıq “üzümlərim vay!” – deyəndə, gümanı bu tərəfə gəlməsin. Gəlsin mənə yatağımda görsün. Mən də yuxudan indico oyanmış kimi, gözümü ovuşdura–ovuşdura qalxım, həyətə qalım...”

– Nə olub, dadaş, gözəyirdi ki, deyə o, yoldan ötonloro baxmaq üçün yerindən boylandı. Yemiş tağları gözünə bir təhər gəldi. Diqqət edəndə şübhəsi artdı. Yerindən sıçradı. Şalvarı dizinə çəkib yüyürdü.

Yanılmırdı, bellədiyi Carco yemişlərindən biri də qalmamışdı. Loklor elok–volək edilmişdi. Tağlar güllələnmiş igid kimi üzü üstə sorilmişdi. Gözünə inanmadı. Bir də yoxladı, oli ilə tağları çevirdi, ayağı ilə torpağı eşələdi. Otun arasına baxdı.

– Yox, – dedi, – bostanı pozublar!

Yoldan ötonlordan şübhələndi. Yol üstünə qaçdı. Orada gülgülə araba sürən və at üstündə qucağına quzu alıb aparən kondlilərdən başqa kimsoni görmədi. Qayıtdı. Tapdıq xəbər vermək üçün ləkin qırağından sosləndi:

– Dadaş, ay Kərbəlayı dadaş, hey!..

Onun səsinə eşidən kimi Tapdıqın dodaqlarında təbəssüm oynadı: “Hə, – dedi, – dostumun canına isti keçir ha!.. – O yeno eşitməməzlüyə vurub qalxmadı. – Qoy lap özü gəlsin, çağırın”.

Durmuş morzi keçib gəldi. Qardaşını yatan gördükdə qışqırdı: – Ay dadaş, nə yatmısan, evimi yıxıblar, dur görək bu no işdir!

Tapdıqı bostana apardı. Ayaqlanan lökləri, pozulan tağlan bir-bir göstərib, yana-yana dedi:

– Gör, bir gör! Gör namərd oğlu malımı nə günə salıb! Buna bax sən allah! Bu tağların hər birində beş-altı yemiş var idi. Biri bir oğula dəvərdi. Saxlamışım el dağdan qayıdana. Vay köpək oğlu, toxumuqları da yolubdur. Sənin atan gərbəgər olsun!

Tapdıq baxırdı. Özünü həyrətli göstərməyə çalışaraq dedi:

– Heyif! Heyif zohmətinə!.. Ay canım, səndə də günah var axı! Bostanda yatmısan, niyə ayıq olmusan? Bilmırsən ki, oğrular göz-dən tük çəkirlər? Mən o üzümü güc-bələ ilə saxlamışam. Gecələr yuxunu özümə haram elmişəm.

Boğazını biçən kədərino baxmayaraq Durmuş Tapdıqın “üzümü güc-bələ ilə saxlamışam” sözünə içində istehza ilə güldü, öz-özünə dedi: “Ay saxladın ha!..”

Tapdıq qardaşına təsəlli verməyə çalışdı:

– Eybi yoxdur, canın sağ olsun!..

– Həç sağ olmasın belə can ki, oməyinin məhsulunu itə-qurda verəcək!..

– Eybi yoxdur. Oğru elo həmişə oğrudur. Sən yenə okəcəksən, yemiş yiyəsi olacaqsan. Amma oğru!..

Durmuş onun cümləsini bitirməyə macal vermədi:

– Oğrunun namusu əllərdə qalsın!.. Axı buna zohmət çəkmişəm, olim qabar olub bel vurmaqdan. Xalqlar kimi muzdura, omə-ləyə əkdirməmişəm. Hər yemişə bir gəca yuxusuz qalmışam axı!..

Burada Kərbəlayı Tapdıq dıksindi.

Bayaqdan bəri atası, anası söylüyürdü. Buna dözürdü, çünki qardaşdır, söylürsə də, yansı özünə demir. Durmuş ağzını açıb, arvad söylüyüşü söyləyəndə kəsinin namus damarı dimdik durdu, üzü qızardı, dodağı pörtüdü, gözü bulandı, bəbəklorində, deyəsən, ildırım çaxdı. Durmuş isə bir də təkrar etdi:

– Oğrunun namusu ollorə düşsün! Demimmi ki, bunun yiyəsi var?!

Kərbəlayı Tapdıq qırx yeddi yaşa çatmışdı, həç vaxt belə üzüyuxan namus söylüyüşü eşitməmişdi. Qan başına vurdu, ürəyino alov doldu. Əlini xəncərin dostosinə atıb, qınından siyirmək istəyəndə, bir də qaşlarını çatıb fikirləşdi: “Yaxşı, vursam, deyəcək: “Oho! Oğru sonsən ki!..” Yox, açıb ağartmaq lazım deyil!..” Boğulmuş bir soslə dedi:

– Nə lazım yemişdən ötrü namusa söylərsən? Yaxşı deyil! Eşidən olar!..

Durmuş gözünü pozulmuş löklərdən ayırmadan bir az da hirs-lənilib, özündən çıxdı:

– Necə yaxşı deyil! Mənim malımı yeyeni söylərəm də, o yana da keçərəm. Bu no sözdür?

Bu sözlər kürodə qızardılmış kömür kimi bir-bir Tapdıqın ürəyino doyr, onu yandırıb yaxırdı. Ayrı vaxt olsaydı, Kərbəlayı Tapdıq ölüb-öldürməklə cavab verərdi. Amma indi vəziyyət elo idi ki, sükatdan başqa çarə yox idi. O, üz döndərüb gətdi. Bağına keçdi. Ayağının altında bir salxım ozılmış üzüm görəndə dıksindi:

– Niiih!

Elə bildi ki, kim isə üzümü dərib, bağı yiyəsini görəndə tullayıb qaçıb. Bağı ətrafına baxa-baxa tonəklərə yaxınlaşdı. Yaxınlaşdı, nə gördü! Tonəklər sağılmış qoyun kimi durub baxır. Yayıq üzümü elə təmizləyiblər ki, deyərsən günün günorta çağı buradan bir dostə oğru keçib. Bir zingirə də üzüm qalmayıb. Salxımlardan qırılan gilələr ləkin içindəki çuxurlara tökülüb. Tonəklərin yoluq yarpaqları sallanır, budaqlar, soyulmuş adam kimi mat-moyus, boynu çiynində baxır, salxımların saplaq yeri göz yaşa tökülür.

Tapdıq, arxası gətməmiş vo evi yıxılmış ata kimi halsızca diz çökdü. Tərponməyə təqəti qalmadı. Ağır-ağır nəfəs aldı, güclə qış-qıra bildi:

– Gəlin hay, gəlin hay! Gəlin!..

IV

Zərər görənlər kond sovetinə goldilər. Hər ikisi zərərini dedi, əhvalatı danışdı. Katib akt yazdı vo soruşdu:

– Kimo gümanınız gedir?

Durmuş Ağcanın oğlunu dedi. Kərbəlayı Tapdıq isə Danqır Abası yazdırdı.

Katib yeno soruşdu:

– Nə bilirsiniz, bolko ikisini do bir adam dorib?

Tapdıq etimadla cavab verdi:

– Yox, mənim bağımı ayrı adam dərüb.

– Nədən bilirsən?

– Bilirəm!

– Bilirsən, bəs niyə oğrunu açıq göstərmirsən?

– Yox ey, yadımdan çıxdı, bilmirəm! Bilmirəm, yemiş oğurla-
yanın atasına lənət!

Məsələni aydın etmək çətin oldu. Danqır Abas hobsdə imiş,
Ağcanın oğlu isə bir ay imiş ki, konddə yox imiş. İş sovetə tapşırıl-
dı, təhqiqata verildi.

V

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qolondor Quliyev sədrin yanına
gəldi.

– Dur bir tez vağzala çıxacaq! – dedi.

– Yorulmuşam, yenice xırmandan golmişəm, qılçam gizildəyir,
qoy dincəlim, – deyə kond sovetinin sədri cavab verdi.

– Yox, iş var, gedək!

– Mən ölüm, qoy bir nəfəsimi dərim!

– Yox ey, iş var. Tez ol! Qoribo bir iş görəcəksən.

Sədr çəkməsini ayağına çəkib qalxdı. Onlar bağçanın içi ilə
ötüb, çəpərdən aşıb vağzala keçdilər.

Zəng səsəndi, səsi ilə də hamını hərəkətə getirdi. Kimi adam-
ları basə-basə olını kassanın pəncərəsinə yetirməyə can atır, kimi
çamadan əlində növbətçiyə güc gəlib, dal qapıdan platformaya çıx-
maq istəyirdi.

Dəqiqələr keçdikcə hay-küy artırdı. Adamlar bir-birinə qarış-
mışdı. Ümumi gürultü içində vağzal, istilahları çəşidirdi:

– Plaskart!

– Sürət qatarı.

– Trazıt.

– Birbaşə.

– Hara soxulursan?

Bu fətin sağ kənarında balaca bağın qabağındakı vağzal bazarı
minikləri, çağırılmış qonaq kimi aramsız gözləyirdi. Üzümü səbət-

loro düzən, almanı yüngül-yüngül çəkib, kağız torbaya dolduran,
stokanı tomləyən kim, bişmiş kotletə stola düzən, yemişi dilimlə-
yən kim...

Qolondor sədrin qolundan tutub, bağın qırağına gotirdi. Bar-
mağı ilə nişan verdi:

– Bax, mən ölüm, bir yaxşı bax!

Tapdıq iki tay Carco yemişini yərə düzməkdo nökorino kömək
edir, göstəriş verir, o yan-bu yana baxıb, nökorino nə iso deyirdi.

Qaynar su budkasının solunda işə Durmuş qabağına yaylıq
üzüm ilə dolu balaca bir səbət qoyub, kisoni qılçası arasına almış-
dı, qorxa-qorxa səbətə ağzını bozuyordu.

Sədr baxdı, baxdı, yandı, töküldü:

– Yazıq Danqır Abas, binova Ağcanın oğlu!..

– Çəqqal baş qopardır, qurdun adı bədnəmdir, – deyə Qolondor
onun sözünü təsdiqlədi.

Qatar gəldi. Adamlar vaxəndan töküldülər, qırılmış boyunbağı
kimi yərə sopolondilər. Yeyono, içəno, aldığı qoltuğuna vurana,
vaxənda gözləyənə, sevgilisinə meyvo aparana bax! Pullular alr,
mallılar satır, aralıqda qalanlar tamaşa edərdilər.

Tapdıq on iki-on üç yemiş xırda vermışdi ki, müştəri azaldı.
Üçüncü zəng vurulandan sonra qatar yola düşdü. Yemiş alan olmadı.
Boylanıb budka tərəfə baxanda Durmuşun olindo yaylıq üzümü
gördü, yerində do donub qaldı.

Onların gözü bir-birinə sətəşdi: atışan adamlar kimi özlərini yı-
ğışdırdılar. Diqqətlə bir-birinin üzünə və matahına baxdılar.

Durmuş səbətə yərə qoyub, özünü ağacların arasına verdi. Kor-
bəlayı Tapdıq nökorə him elədi:

– Goldilər..

Özü isə divardan hoppanmaq istəyərkən, bir olin biloyindən ya-
pışdığını gördü. Bu, sovet sədri idi.

Qolondor isə Durmuşu yaxalayıb gotirirdi.

Onlar bu iki qardaşı üzləşdirməyə və məsuliyəto almağa goti-
rildilər.

MEHDİ HÜSEYN

(1909-1965)

XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində görkəmli nəsir, dramaturq, tənqidçi və publisist kimi tanınan Mehdi Hüseyn Qazax mahalının İkinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində almış, sonra Qazax seminarı yanında oxumuşdur. 1924-cü ildə ailəsi ilə Bakıya köçmüş, burada pedaqoji texnikum (1926), ADU-nun pedaqoji fakültəsinin tarix şöbəsini (1931), sonralar isə Moskvada Dövlət Kinematografiya İnstitutu yanında kinossenariçilər kursunu bitirmişdir (1938). Azərbaycan Proletar Yazıçıları Komitəsinin məsul katibi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi, birinci katibi, SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi olmuşdur.

M Hüseyn I və II çağırış SSRİ Ali Sovetinə, V çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. SSRİ Ali Soveti nümayəndə heyətinin tərkibində Türkiyəyə, Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları həmrəylik komitəsinin konfransında iştirak etmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycan Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. 1965-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mehdi Hüseyn XX əsr Azərbaycan bədii nəsr tarixində "Daşqın", "Tərən", "Komissar", "Abyeron", "Qara daşlar", "Şəhər", "Cürək", "Fəryad", "Yeraltı çavdar dəniyə axır" kimi epik əsərləri ilə məşhurdur. Onun "Kin" povestində (1935) bir-birini səmimi məhəbbətlə sevməyi gənclik ürək-könül dünyası ictimai şəraitin əslaqi qaydaları ilə vəhdətdə təsvir edilir. Təsirli həyat faktları əsasında yazılmış həmin povest ilk dəfə 1936-cı ildə çap olunmuş, sonralar yazıçının müxtəlif kitablarına daxil edilmişdir.

Hacı oğlu Sadiqın ailəsində bir fəlakət üz verdi.

Hələ köçəri obalar dağda ikən Sadiq kişi atla Qarakilsədən gəlirdi. O, öz huyatından razı insanlar kimi, gah buludlardan sıyrılıb çıxan uca dağlara, gah qıjılı ilə axıb gedən oyrım-üyürüm çaylara, gah da yaşıl ətöklü, başı dumanlı dağların döşündə çoban tüpəyinin qəmli sosisinə uyub şirin-şirin otlayan qoyun sürülərinə baxır, arabilir gülməsinür, mindiyi boz atı yorğa yerləşə sürüb obaya yaxınlaşırdı.

Birdon boz at ucadan kişnədi, qulaqlarını qırpa-qırpa, aşağılarda otlayan ilxıya baxdı və qofildən götürüldü.

Sadiq kişi cilovu bərk-bərk çəkib atın yerçisini yavaşladı. Saçaqları gözünün önünü tutan qalın tüklü, qara "motal papağını" əli ilə gəriyə, boynunur ardına itələdi, soyuq dağ havası ilə ciyərini dolurdu, obaya çatdığına görüb atı daha da yavaş sürdü.

Bu halda, bulaqdan gələn əli sohnəqli qoca bir arvad Sadiq kişinin qarşısına çıxıb, onu yəldən saxladı:

– A Sadiq! – dedi, – oğluna öyüd-nəsihət ver, ona deyən yerindəcə fərağət otursun, sonra birdon Allah eləmiş no olar – no olmaz...

Sadiq kişi çuxura batmış xırdaca gözlorini qırparaq könlüsüz bir halda gülməsinüdü:

– Ay arvad, ay Gülpəri, coşma görək, axır nə olub ki?

Gülpəri arvad sohnəngin qulpundan bərk-bərk yapışaraq, əvvəlcə Sadiq kişinin qırmış yənaqlarına, sonra da gözlorinin içinə torsors baxıb gözünü ağartdı:

– Bax, oğluna deyənə, yerində dinc otursun. Nə çoxdur şenlikdə maral tək gözəl-göycək qızlar...

Sadiq kişi söhbətini uzanacağını görüb atını saxladı, toləsmodon yərə düşdü. Gülpəriyə yənaşdı, qeyri-təbii bir toləsümle:

– Məndən niyə gizlədirsən axı? – dedi, – nə sözün varsa aç söylə.

Gülpəri arvad yaşmağının açılıb düşməsinə hiss etmədi, səsini əhənginə dəyişdi:

– Oğlun Laçın, Muxtarın gəlinini oyrə yola aparır... Dünyə, bax bu gözlorimnən görmüşəm... – Gülpəri sağ əli ilə yaşmağın

düzəldi. – Ona deyərsən ki, yəribecə fəraqət otursun, gəlinin ərə bilso, şənliyo qırğın düşər... Axı niyo nəhaq yərcəo qan tökülsün?

Sadıq kişi oğlundan belo şeyləri gözləmirdi, bu səbəbdən, Gülpərinin dediyi sözlərə heç inanmaq istomədi, ona mülayim bir səsle cavab verdi:

– Ağlını başına yıg. Laçın elə qoloti cəloyo bilməz. Ay canım-ciyərim. o ki öz kölgosindən qorxanın biridir...

Gülpəri bu dəfə sohəngini bir az belinin yuxarsına itələyib, hıçqıldadı:

– Ay-hay, nə yamanca qorxaq adam tapıbsan, Allahın altında keşgə mənim oğlum da onun təklin qorxaq olaydı...

Sadıq kişini fikir götürdü. Üzündəki təbəssüm izləri bir an içində silinib getdi. Gözlərini yerə dikib dorisi çat-çat olmuş barmaqları ilə çal saqqalını tumarladı. Atını, böyük yoldan ayrılib obaya doğru uzanan daşlı cığırla yedəklədi. Zahirə özünü laqeyd göstərməyə çalışdı, ancaq istər-istoməz, oğlundan sübhələnməyə başladı: “Əslini axırsən o golini də bir az suyu yumşaq söyləyirlər. Əri Səməd də ki, bir tərər adamdır. Birdən Allah cəməmiş Gülpəri deyən doğru olsa... onda daha heç...”

O, başını tez qaldıraraq geriyo baxdı.

Gülpəri qatı onu kölgə kimi izləyirdi.

Sadıq kişi qəmli və titrək bir səsle soruşdu:

– Son onlan harda görübson?

Gülpəri, sözlərinin qocaya bu cür ağır bir təsir bağışladığını hiss etmədən əli ilə su götürdiyi bulağın alt yanından dərəyə enən cığırni göstərdi:

– Bax, dünən günorta üstü o cığırman dərəyə endilər. Özləri də təkəcə idilər... Mənciyoz dəyimin böyründəcə oturub dallarınca baxdım, gözlədim də, aradan xeyli keçdi, qayıtmadılar. Bir də gördüm ki, Laçın bu tərəfdən gəlib evinəzə getdi, Gülyaz da səhəngini götürüb bulaqdan su götürməyə...

Gülpəri, bu sözləri deyəndə iki-üç dəfə köksünü ötürdü. O, Sadıq kişini inandırmağa çalışırdı ki, Laçını çox istədiyindən məsləhət bilmir. Ancaq oslında Gülpərinin üz-gözündən adı bir hiyləgərlik tökülürdü. Sadıq kişi qanının üzünə baxmırdı. Onun söylədiyi əhvalatdan xeyli kədərənib fikrə getmişdi. Kişi köhnə arxalığının yan cibindən tənəbki kisəsini çıxarıb uzun çubuğunu

doldurdu, çaxmaqdaşı və qovla yandırdı. Bir neçə qullab vurandan sonra çiyini çəkdi:

– Nə deyim vallah? Onun da beyninin qan vaxtıdır, golin də ki, bir təhərdir...

Gülpəri, Sadıq kişiyə lap yaxın goldiyindən, dediyi sözlərinə ona necə təsir etdiyini anladı, qocanın yaxasından əl çəkdi, yaşmağını gözünün altına qəder qaldırdı, Sadıqdan ayrıldı, obanın baş tərəfindəki dəyəsino doğru irəlilədi. İyirmi-otuz addım aralanmamış, o Sadıq kişini bir də çağırdı, dənə-dənə tapşırıd:

– Son mən deyən tək elə!.. Uşağına qulaqburması ver, cavandır, yola gələr, yazıq olmasın...

Sadıq kişi ona cavab vermədi: “İt qızı bizi el içində biabır cəyəcəək, kaftar...” sözlərini fikrindən keçirdi, atı sürətlə yedəkloyib tez uzaqlaşmağa çalışdı.

Obanın itləri hürüdüldü. Sadıqın üstünə cumdular. Ona yaxınlaşanda, tanıyıb, qulaqları qırpdılar, müti halda quyruqlarını buladılar. Bəziləri qocaya yanaşub, yan-yörosində şırvandıılar.

Sadıqın gəlməsindən xəbər tutan uşaqlar da, bir-birinin ardınca onun qabağına yüyürüdüldü.

Sadıq, Qarakilsodən mohz uşaqlar üçün aldığı uzun saçaqlı konfetləri ciblorindən çıxarıb hərəsinə bir ovuc payladı. Uşaqlar, alaçıqlara yetişənə qədər Sadıqın yanınca oynasa-oynasa getdilər.

Qapılarda nəhrə çalxayan qadınlar, qızlar, məhəllədən xeyli aralı oturub laqılıtu vuran dəliqanlılar, gözlərini Sadıq kişiyə zilləyib səhbətlərini kəsdilər.

Dəliqanlılar dəstəsindən ayrılib gələn bir nəfər Sadıqə yanaşdı. atının qantarğasından tutdu:

– A kişi, sənin də gəlməyin lap şah goldisine döndü ki, – dedi – niyə belə gecikdin?

Sadıq kişinin qaşları çatılmışdı. Dodağı da yərlə gedirdi. Oğlanın üzünə baxmadan:

– O donuz oğlunu tapmadım, – dedi, – Gümrüdəydi, dünən axşam gəlib çıxdı.

Oğlan, çox könülsüz verilən bu cavabdan, qocanın kədərli olduğunu anladı, amma bir də soruşdu:

– Nə oldul Düzəldə bildinmi?

Sadıq kişi üz-gözünü tursutdu:

– Belə düzəlmədi, ey, düzöl!..

Oğlan Sadiqın üzünə daha diqqətlə baxdı, onun nə iso başqa bir səbəbdən kədərələndiyini hiss edib:

– Sono nə olub, kefin niyə yoxdur? – deyə soruşdu.

Sadiq kişi atın tərkinə bağlanmış dolu heybəni götürdü, oğluna tapşırırdı:

– Holə atın yohərini alma, ancaq gözdo-qulaqda ol, sonra ağna-yıb yehori özər.

Oğlan atın qantarğasını alıb, döyönin böyrünə qoydu, yohorin qasına bağlanmış uzun iroşməni açdı, atı yedekloyib dəyöden uzaqlaşdı.

Sadiq kişi onun ardınca fikirli vo bir az da qəmli tövrlo baxa-baxa:

– Ay Laçın, – dedi, – at bərk tərloyib, sonra birdən su içərləyor ha, quru yerə hörüklərsən...

Laçın döyölərdən aşağı, cavanlar toplaşan yerdən xeyli aralı görünən böyük bir çeyilin on-on beş addımlığında atı hörükləyib evə qayıtdı. O, atasının tutqun üz-gözündən, bir dəfo də olsun başını qaldımb üzünə baxmamasından bozi şeylor anlayırdı. Laçın öz-özünə deyirdi: “Yəqin mənədən ona bir şey qandıran olub... Nə deyiblərsə, deyiblər. Kişi də lap səfəhdir ha!.. Adam hor sözə inanmaz ki!..”

Laçın başını buladı, tüstülənən ocağın bir qırağında, anasının yenicə yerə saldığı cındır palazın üstündə bardaş qurub oturdu, göz-lərini atasına zillədi. O, yenə ağır-ağır düşünməyə başladı: “Tutaq ki, sənin xoşuna gətməyən bir iş tutmuşam, daha burun-dodağımı niyə sallayırsan? Eh!.. Qocalanda adamın ağı azalarmış, elə düz deyiblər də...”

Sadiq kişi, Laçının həyəcanını duymadığından üz-gözünün ifadəsini belə dəyişmədi, arvadının axtafadan tökdüyü su ilə əllərini tez-tələsik yuyub şalvarının dizinə sildi, çörək yeməyə hazırlaşdı.

Laçın xırdaca gözələnni qıyıb atasının üzünə baxır, öz-özünə: “Bu kişi lap mənim canımı boğazıma yığıb, lap məni tənğə gətirib...” deyə düşünürdü.

Birdən o, anasının yumru mis kasada gətirdiyi təzə qatığa baxıb açıq-açıqlı dilləndi:

– Ay arvad! Sən də lap başını itinib, ayağını axtarırsan ha!.. Bu soyuqda qoca kişiyə nə qatıqdır verirsən?

Arvad soksondi, olındoki çörəyi ərinin qabağına qoyub ağlam-sınan kimi oldu:

– A kişi, mən bilmirəm başıma haranın daşını salım. Bu oğlan od-alov olub alomi yandırır, monciyozo də göz verir işıq vermür.

Sadiq kişi bu sözləri çəitməmozliyo vurdu; oğluna da, arvadına da cavab vermədi, arpa çörəyini qatığı doğradı, iştaha ilə yeməyə başladı. “Bu godo axır vaxtlarda çox kür olub... Deyoson fikrindən evlənmək-zad keçir” – deyə düşündü.

Ortalığa sükut çökdü.

Laçın anasının şikayətini qəsdən cavabsız qoyub döyöyö göz göz-dirdi: yan tərəfdə, atasının başı üzərində çotandan asılı duran uzun pilteli qara çıxarga, bucaqdakı un çuvalına, beş-altı yerindən yırtılmış çəpəyə baxdı, evlərinin bomboş olduğunu yalnız bu doqıqə anlayır-mış kimi dərinədən köksünü ötürdü, atasıtək qəmli, hom də ümidsiz bir hal aldı, boynunu yana oyıb barmaqlarını dizində çarpazladı:

“Eh, – deyə düşünməyə başladı – bu cür evdə hor gün dava da olar, qalmağal da...”

Sadiq kişi doğramacm yarıdan çoxunu yeyəndən sonra aradakı sükutu pozdu:

– Sabahdan bəri bir tiko də çörək yeməmişdim, yazıq Qarapet kişi də lap mənim tok əldən düşüb. Bu il fağırın taxılı olmayıb... Yazıq uşaqaçıqazlar gündə birco dəfo arpa unundan horra bişirib içirlər. Allah göstərməsin, üz-gözlərinə zohrimar tökülür, boğazları o qədər nəziləb ki, elə bil amud saplağıdır...

Bu sözləri dinləyən qoca arvad, gözələrini döyö-döyö altıdan-yuxarı ərinin üzünə baxdı, qəmli-qəmli düşündü: “Eh, indi kim onların günündə deyil?..” Sonra o:

– Kəsibliğin üzü qara olsun, – dedi, – nə eliyök?

Laçın, bu maraqsız danışıqlardan sıxıldı, cold ayağa durub çsiyo çıxdı.

II

O, doğrudan da Gülpərinin göstərdiyi öyrim-üyrüm dağ cığır-ları ilə tez-tez dəröyö gedib-gələrdi. Sohorlor hava yaxşı olanda dərədəki çaydan qızıl balıq tutmağa, axşamüstü oba uzorini duman bürüyəndə isə Muxtarın təzə gəlini ilə görüşməyə gedərdi.

Bu maraqlı hadisənin qoribə bir tarixçəsi vardı.

Laçın hələ yeddiyə yaşında iken çox diribaş, çevik, əlli-ayaqlı bir uşaqdı. O, iki-üç yaş özündən böyük oğlanları toklikdə döyüb ağlatmağı da bacarırdı. Onun kond uşaqları arasında adı çıxmışdı. Əgər Laçın "rəqibi" hesab etdiyi uşaqlardan birinə desəydi ki, "gəl, yemlik dərməyə gedək" həmin uşaq bu toklikdən dərhal boyun qaçırırdı.

Laçın böyüyüb qol-qanad açıdıca, dəstəsinə qızları da cəlb edirdi. Əminsinin, dayısının qızları da ona qoşulurdular. Dəstə böyüdü. O biri məhəllənin uşaqları da Laçının dəstəsi ilə yemlik dərməyə, oynamağa gedirdilər.

Laçın, bu qızlardan ən çox Gülyazı bəyəndirdi. Gülyaz onun qohumu deyildi. Qonşu məhəllədə fağır bir kişinin qızı idi. O, Laçının dəstəsinə könüllü qoşulmuşdu. Daha ondan ayrılmaq istəmirdi. Gülyaz çölə həmişə Laçınla yanaşı gedər, onun əlli-ayaqlı olduğunu görüb, bacarığını ürəkdan inanardı.

Bir gün yenə bu dəstə kəndin sağ tərəfindəki İncəli dərəsinə yemlik dərməyə yola düşdü. Dəstədə on üç uşaq vardı. Bunların səkkizi qız, beşi oğlandı. Oğlanlar həmişə ön cərgədə yüyürüb qızları gözləyirdilər. Laçın bir dəfə bunu görüb acıqlandı, oğlanların üstünə bağdı:

– Eyyy, dayanın qızlar da gəlsin! – deyər onları yoldan saxladı.

Qızlar yüyürüb oğlanlara çatanda, dəstənin böyüdüyünü görə Laçın, ürəkdan sevinib gülə-gülə:

– Di gedək! – dedi.

Göz işlədikcə uzanan düzləri rəyihəli otlar, olvan çiçəklər bəzəmişdi. Dünən yağın şiddətli yağışdan sonra İncəli dərəsinin hər iki yanını rəng verib rəng alırdı. Taxıllar adam boyunda uzanmış, sünbüllər çiçək tökmüşdü. Taxıl zəmiləri arasındakı biçənəklər yenice toxunmuş olvan xalılar kimi yerə sərilmişdi. Bütün təbiətdə insanın uşaqlığını xatırladan bir tozolik vardı. Rəngbərəng çiçəklərdən, ətrafa bahar ötri yayılırdı.

Laçın Gülyazla yanaşı gedirdi. Uşaqlar da oynasa-oynasa onları izləyirdilər. Bəziləri təklikləşir, bəziləri qoşa durub yüyürür, bəziləri isə yolum کنارında gözələrinə dəyən yemliyi qoparmaq üçün tez dayanır, yoldaşlarından geri qalırdılar.

Laçın bu dəstədə çox vaxt özünü başçı kimi hiss edir, ciddiyyətini pozmurdu. Lakin heç bir zaman uşaqlardan ayrı yaşaya

bilmədiyi kimi, oynamağından, atılıb-düşməyindən də qalmırdı: o on çox qızlarla zaraflaşmağı sevirdi, xüsusilə öz omisi qızları ilə güleşir, döşlərini-başlarını öləşdirirdi. Qızlardan bəziyə buna üzədən narazı olduqlarını bildirsələr də, ürəkdan sevinirdilər.

Ancaq nodonsə Laçın indiyə qədər Gülyazla toxunmamışdı. Ona başqa gözəli baxırdı. O, Gülyazı incidən oğlan uşaqlarını sevmirdi, hətta bəzən yumruqla bərk-bərk döyəcəyib dəstədan qovurdu. Gülyaz Laçının bu hərəkətindən xoşlanmı, gülümsünürdü:

– Bax ele! – deyirdi, – ölərinə qurban olum!..

Laçın da bu sözləri böyük bir nəşə ilə dinləyir, qürurlanırdı.

Dəstə, bol yemlikli biçənəyə çatdı. Hamı öz torbasını təmizlədi, biçəğini itələdi. Laçın yenə Gülyazla yanaşı, ayile-ayile yemlik dərməyə başladı.

Uşaqların hərəsi bir tərəfə dağıldı. Ancaq Laçın Gülyazdan ayrılmadı.

Onlar, bir-birinin üzünə baxa-baxa, addım-addım irəliləyib, taxıl zəmisinə yetişəndə dayandılar. Bu halda Gülyaz irəliyə sıçradı. Laçın da onun ardınca, taxılın arasında qızaran lələyə doğru yüyürdü.

Lalənin üstündə dava düşdü. Gülyaz boynunu durna kimi dik tutaraq çığırdı:

– Cığallıq cələmə, səndən qabaq mən görmüşəm.

Laçın:

– Öləsən də güllü sənə verməyəcəyəm, – dedi, – mən görmüşəm, yalan danışma!..

Gülyaz qaçıldıqdayıb güldü, Laçından aralandı.

– Yan yaxılı, mən dərdim, yan yaxılı! – deyər əlindəki uzun saplı laləni yuxarı qaldırdı.

Laçın onun qələbəsinə dözo bilməyib gəriyə atıldı, qızı bas-marlayıb altına aldı, iki əlilə biləyini sıxıb laləni dartırdı:

– Burax, burax, vallah sənə verməyəcəyəm! – deyər nazik və ötkün səsilə çığırdı.

Lalənin loçəkləri yerə sopoləndi. Bu dəfə Laçın daha bərk acıqlanıb, Gülyazı arxası üstə yerə yıxdı, çimdiklədi. Qıdığı tutan Gülyaz, çırpınaraq, onun altından qalxməğa can atdı, mümkün olmadı. Laçın hırlı ilə gülərək:

– Yox, – dedi, – onu bacarmazsan, mənə də Laçın deyirlər.

Bu hadisədən xəbər tutan uşaqlar, yüyürüşüb gəldilər. Laçınla Gülyazı hələyəyə aldılar. Laçın ayağa qalxaraq möğrur baxışları ilə yoldaşlarını süzdü, yaşlı adamlar kimi başını törpəyib, olini havada oynatdı:

– Di get, gözün oğlan görsün!..

Sonra:

– Ay uşaqlar! Gəlin bu tərənin başınacan yüyürək!.. – deyər Laçın yeno uşaqlara məxsus bir sadolıklə olavə etdi: – Gəlin görək kim yaxşı yüyürür.

Həmi bu təklifə razı oldu. Laçın dodağının altında hiyləgərcosinə qımışıb, Gülyaza döndü:

– Ay qız, sən də gəl, daha dodağın niyə sallayırsan?

Gülyaz da olub-keçəni o dəqiqə unutdu, tez dostoyə qoşuldu, həmi bir sıraya düzülüb, Laçının işarəsini gözlədi. O, “hə!” deyib döşünü irəli verən kimi, bütün uşaqlar öllərini havada oynada-oynada tərəyə doğru yüyürüşdülər.

Onlar mənzilə yetişəndə istər-istəməz birinciliyi Laçına verdilər. Bu qələbədən sonra Laçın daha da möğrur bir hal aldı. O, öz-özünə “bax, mənı tantıyın, həminizin ananızı ağılatdım!” – deyər düşü-nüb, Gülyazın üzünə baxdı, dodağının ucu ilə qımışdı. Sonra uzaqlara baxdı; o tərəflərdə Avey dağı qaralırdı. Dağın döşündə otlayan heyvanlar, qara nöqtələr kimi xırdaca görünürdülər. Dağdan xeyli bəridə qonşu erməni kəndinə uzanan sənarəbə yolu, günün şüaları düşəndə qızıl kimi parıldayan yağın qayalar görünürdü.

Uşaqlar da Laçının əmrinə tabe olmuş kimi gözlorini o tərəfə zilləyib, bir neçə saniyə baxdılar, xeyli sükuta daldılar.

Laçın, araba yolu ilə kəndə doğru irəliləyən bir atını əlilə uşaqlara göstərüb:

– Yəqin babamdır, – dedi, – bax görürsünüzümü? Dünən Qulp kəndinə dostumuz Artunun evinə getmişdi. Allah cləyoydi, mənə gödəkcəlik, şalvarlıq da almış olaydı!..

Uşaqların bəzisi ürəyində Laçına dərin bir həsəd aparır: “Allah cləyoydi heç bir şey almamış olaydı!..” – deyər düşünür, dinməz-söyləməz durub atlıya baxırdılar.

Laçın şənlilyə qayıtmağa tələdi:

– Ay uşaqlar! – dedi, – gəlin gedək bir az da yemlik dərib evə qayıdaq.

Uşaqlar bu fikrə də şorik öldülər.

Laçın böyüdükcə, Gülyaza qarşı meyli də artırdı. Ancaq kənddə rus məktəbi açılandan sonra atası Laçını oxumağa göndərdi. Laçın yoldaşlarından, qızlardan və xüsusən hər ay boy atıb böyüyən Gülyazdan ayrı düşdü. Yemlik dərməkdən, tez-tez çölə getməkdən ol çəkdi, müəlliminin bəyəndiyi, diribaş, həfizoli, eyni zamanda ciddi bir şagird oldu. Üç il məktəbdə oxudu. Kənd müəllimi onu Qəri seminariyasının nümunə məktəbinə apardı. Ancaq yer olmadığına görə Laçını oraya qəbul etmədilər. Müəllim onu yeno kəndə qaytardı. “Gələnlər qəbul edərlər” – deyər ona təsəlli verməyə çalışdı. Ancaq bu hadisədən sonra Sadiq kişi hirsələnib Laçını məktəbdən çıxardı, mal otamağa yolladı. Laçın bir neçə dəfə qaçıb məktəbə gəldisə də, Sadiq kişi onu doyonoklə ağıllandırdı, fikrindən daşındırdı.

Laçın on yeddi yaşına çatanda, Gülyazı görəkən, adı bir doli-qanlı kimi onu izləyir, olinə balaca bir fürsət düşəndə arzularını açıb ona səyləməyə çalışırdı.

Yeno günlorin birində Laçın Gülyaza yoldaş oldu. O zaman dağda, yeno indiki yurda düşmüşdülər. Gülyazın atası ilə Sadiq kişi bir obada idi. Laçın hər gün qızı görsə də, öz dərdini açıb söyləyə bilmirdi. O, Gülyaza yaxınlaşan kimi obada böyük bir dedi-qodu başlanırdı.

Bir gün Maymaq dağının başındakı piro yola düşdülər. Gülyaz da gəlinlə, qızlara qoşulub getdi.

Böyük nəxir yeno də Laçın otarırdı. O, özünə tozo yapıncı aldırmışdı. Uzun arxalığı da vardı. Obə cavanlarının “qızqaytaran” adlandırıldıqları dikburun çarix geyinmişdi. O, artıq dəliqanlıya bənzəyirdi.

Gülyaz Laçını görəndə sevindi. Onun üroyi şiddətə döyünməyə başladı. Nodonso Laçına baxmamaya çalışıb, qız-gəlinlərdən, ayrılmadı.

Laçın, çiyində yoğun başlı çəmaq, qızlara yanaşdı, onlarla zara-fatlaşmağa başladı:

– Hə, ay qızlar, gotirin görək piro nə aparırsınız, yemli nəyiniz var? Ay Gülyaz, gotirsonə, bərk acmışam, bişirdiyindən ver, yeyim!

Gülyazın yanaqları xüfiscə qızardı. O, monalı-monalı Laçının üzünə baxıb, uzun qara kirpiklərini qırpdı, dodağının ucu ilə gülüm-sündü:

– Yaxşı, – dedi, – verərəm, yeyərsən...

Onun əlində böyükə bir bağlama vardı. Fəsolü bişirmişdi. Yol-dan bir-iki addım konara çəxib, iri bir dəstə üstündə oturdu, bağla-manı tez açdı, bütün bir fəsolü götürüb Laçın verdi:

– Al, – dedi, – ancaq tolosdin ha, ocaq başına çatmamışdan qor-xuram ki, fəsolü qurtara.

Laçın, yapıncının altından sağ əlini uzadıb fəsolini aldı, gülə-gülə: – Qurtarmaz, qurtarmaz, – deyə iştaha ilə yeməyə başladı.

İndi onlar yanaşı gedirdilər. Hər ikisi o gözəl uşaqlıq illərinin şirin xatirələrinə dalaraq tez-tez bir-birinin üzünə baxır, gülümsünürdü. Deyərsən bu gün onlar yenə ovvolki qədor somimi, ovvolki qəder mehribandılar. Gülyaz özünü o qədor xoşbəxt hiss edirdi ki...

Laçın iri fəsolini yeyib qurtarandan sonra qarşılarna çıxan ilk bulaqdan su içib, arxalığının öteyi ilə dodaqlarını silirdi:

– Ay qız, Gülyaz, daha bizə məhəl qoymursan, o günlərimizi niyə yadımdan çıxarıbsan, ay vəfasız?

Gülyaz bu ağır, məzəmmotlu sualı eşidərkən, əllərinin titrədi-yini hiss elədi. Onun qəlbi, daxili... çürpədi. Adətli üzrə yenə kirpiklərini c... ipqır-mızı oldu. Laçın da Gülyaz kim.

– Niyə elə danışırsan? – deyə Gülyaz... zilləyərək, tərəyon dodaqları arasından, güclə dilfəndi. – Mən səni heç vaxt yadımdan çıxarmaram.

Bu sözləri eşidəndə, Laçının gözləri gülür, dodaqları qaçırdı.

“Yox, – deyə o düşünürdü, – mən nəhaq yərə ona vəfasız dedim, onun kimi vəfəli qız indi az-az tapılar...”

Bu vaxt qarşıdakı dorəyə endilər. Dərədon axan böyük çayın şirnlisini eşidərkən onlar yenə bir-birinin üzünə baxdılar. Gülyaz duruxdu. Laçın:

– Su çox soyuq olar. qoy mən çanğımı çıxardım, səni dalımda keçirdim, – deyə Gülyaza yanaşdı.

Gülyaz, onun fikrincə yalnız Laçının deyə biləcəyi belə bir tək-lifdən utanıb başını buladı.

– Yaxşı deyil, ayıbdır, özüm keçərəm...

Onlar çayın qırağına yetişəndə mal naxır dağmış halda qarşıdakı yoxuşa dırmanırdı. Gəlinlər, qızlar, duma qatırı kimi qaqqıldasa-qaqqıldasa çaydan keçirdilər

Laçın çanğını çıxardı, şalvarının balağını çırmadı. Gülyaz da ayaqqabısını olinə aldı. Laçın, ixtiyarsız olaraq onun ayaqlarına baxdı.

– Qorxma, – dedi, – gəl qolumdan yapışı!

Gülyaz bu dofo nodonso etiraz etməyib onun qolundan tutdu. Hərdən bir-birinin üzünə baxa-baxa çayın o tayına keçdilər. Səbirli addımlarla yeriyir, irolıyo gedən adamlara çatmaq üçün tolosmirdilər.

Aşırma çatdılar. Malların ardınca atılıb düşürək, oynasa-oynasa gedən balaca uşaqlar, naxırı sıldırımlı yoxuşa doğru uzanan yolu döndərdilər. Bu vaxt Qarakılşə torəfdən sürətlə boriyo uçşan duman, yolon üstünü büürdü. Göz-gözü görməz oldu.

Laçın yenə də qosden naxırdan gəriyo qalmağa çalışaraq addım-larını yavaşıtdı. Gülyaza baxa-baxa gülümsədi:

– Olmaya qorxursan? – dedi, – qorxma, Laçın elə oğlanlardan deyil...

Gülyaz qaşlarını çatıb, qara gözlorini irolıyo zillədi. Heç kim görünmürdü. Yalnız gəlinlərin, qızların aydıncə çşidilən koklik qaç-qılıts kimi qohqoholori yüksəlirdi.

Gülyaz Laçının tomiz töröklə, somimi dediyi sözləri eşidərkən, öz-özünə həyəcanla düşündü: “Bu nə deməkdir? Mən ovvoldən ona inanmırdım? Laçının yaxşı oğlan olduğuna bilmirdimmi?”

Gülyaz irolidiki dostədən xeyli gəri qaldıqlarını elə bil yalnız indico anlayıb sürətlə addımladı. Laçın bunun forqinə varamadığı üçün üç-dörd addım geriləmişdi. O, birdən Gülyazın iroliləyib xeyli uzaq-laşdığını görən kimi tez özünü yığışdırıb, qabağa sıçradı:

– Ay qız, nə olub, niyə tolosırsən, bizi qovan yəxdür ki? – deyə Gülyazın üzünə baxdı.

Gülyaz öz-özünə: “Yaxşı deyil axı, gəlinlərin fikrincə nə golor nə golor”, – deyə addımlarının sürətini daha da artırdı, gülüm-sünən Laçına baxmadan:

– Gəl! – dedi, – yoldaşlarımız getdilər.

Laçın bu dofo yüyürüb onun qolundan bork-bork yapışdı, “nə öpməli yanaqları var!...” – deyə düşünüb nodonso ollorini ondan çəkdi:

– Təsləmə! – dedi, – onların yanında biz üroyimizdəkini açib deyə bilmirik, hara tolosıyırınsən? Sono nə olub Allaha şükür?..

Laçının səsi titrədi. Üroyi do elə bərk çırpınırdı ki!.. Ancaq Gülyaz onun sözlərini eşitməməzliyə vurdu, qaşqabağını salladı.

"Bu gədənin fikri nodir? Xalqın qızını el içində biabır clomək istöyür?" – deyo fikrindən keçirdi. Ancaq birdən duruxdu: "Nö olar, olar, daha açib söyləyəcəyəm, mondon incisə də inciməsə də, söyləyəcəyəm" – deyo Laçına yanaşdı.

– Ay Laçın!..

Laçın bu çağırışın ahəngindən dərin, uşaq səmimiliyini duyub yənə gözllərlə gülümsündü:

– Ho, nö deyirson?

– Sondən birca həyətəqəm var... Gülyazın üzünə, lələni andıran tünd bir qızırtı çökdü. – Son, – deyo duruxdu, – görək...

Gülyaz, çənin soyuğundan üşüyən yanaqlarını ovxaladı, gözllərini yərə dikdi, qəlbindəki arzusunun gücündən titrəyən dodaqların arasından:

– Görək sən.... sığırçılıqdan ol çəkösən... Bu ad sono yaraşmayır... hə, de görüm ol çəkəkösönmi? – dedi.

Laçın bu təklifin monasını anlaya bilmədi: "Bu nö deməkdir? Sığırçı olmaq ayıb deyil ki? Hə... Yəqin ata-anası deyib ki, sığırçıya qız vermərik..." – deyo o, həyəcanla düşünməyə başladı.

Gülyazın səbirsizliklə cavab gözlədiyini duyub, sonradan-sonraya dedi:

– Niyə, sığırçılıq pis şeydirmi? Özün bilmirsənmi atam kasıbdır?

– Pis deyil, ancaq...

O, fikrini tamamlaya bilmədi. Qara gözllərini yənə moçul bir nöqtəyə zillədi.

– Nö, ancaq nö?

– Həç... deyirdim ki, bu ad sənə yaraşmayır..

Hər iki gənc xəyli sükuta daldı.

Çən get-gədə daha da qatılaşırdı. Hava da bərk soyumağa başlayırdı. Gülyazın oynındakı paltar çox nazik olduğundan, soyuq onun iliyinə işləyirdi. Ancaq bunu nədonso Laçına bildirməyə çalışırdı. Laçın isə Gülyazın xahişini gözləmədən saçaqlı yapıncısının bir qanadını açdı:

– Gəl! – deyo onu çağırırdı. – gürürəm üşüyürsən, gəl, utanma, gəl!..

Gülyaz irəliyə baxdı, gəlinlərin görməsindən cəhizləndi, Laçın təklifinə razı olmadı:

– Üşümürəm, – dedi, – lazım deyil.

– Bilirəm utanırsən, əl yapıncını, mən üşümürəm.

– Yox, yox, istəmöz!..

Laçın qəfildən yapıncısını açib Gülyazı bürüdü. Qız dardındı, ancaq yaxasını qurtara bilməyəcəyini görüb "həç yaxşı olmadı!" – deyo düşünürək, qızardı. Laçın isə canına yayılan xoş horarotın tosilirə bədənini Gülyazla qısdı, titrək bir səslə:

– Bax bələ! – dedi – utanmaq nöyə lazımdır ki?..

Laçın Gülyazı qolunun arasında sıxdı. İrəlilədilər. Bu zaman dağın başını bürüyən duman səyrəkləşməyə başlayırdı. Qarşıda mal-qara, bir az boridə isə gəlinlər görünürdü. Laçın, Gülyazı utandırmamaq üçün yapıncının arasından çıxdı, onunla yanaşı addımladı.

Bir neçə dəqiqədən sonra pır yerinə çatdılar. Uzun yolu gəlməkdən yorulmuş gəlinlər oturub Laçınla Gülyazı gözlləyirdilər. Öz aralarında Gülyazın qeybətini qırır, tez-tez bir-birinin sözüünü kəsir, şirin-şirin söhbət edirdilər.

Mal-qara xam otluğa dağılıb şirəşirt otlayırdı.

Laçınla Gülyaz gəlinlərə yaxınlaşanda, qay birindən aralandılar.

– Ay qız, – deyo Laçın onu səslədi, qay yapıncı səndə qalsın.

Bunu deyib heyvanlara doğru irəlilədi. Gülyaz isə utana-utana gəlinlərin yanına gəldi. Yapıncını büküb bir daşın üstünə atdı. O gəlin kimi gəlinlər sükuta daldılar. Hərə bir tərəfə baxdı. Arvadlardan biri gözlənilmədən aralığa tozo mövzu atdısa da, söhbəti tozələyə bilmədiyini üçün pərt oldu, yerdən bir ot qoparıb dişinin arasından əzişdirməyə başladı.

Gəlinlər, qızlar o tərəfə baxmaqda davam edirdilər.

Ermonistanın uca dağlarından biri olan Maymağın yamaşıl təpəsindən kibrit qutularına benzəyən kiromitli Qarakilso cvləri, lap uzaqlardakı qalın meşələr, Günürüyo doğru uzanan demiryolu, bu yolla yarpaq üstündə böcək kimi yüyürən qatarlar, böyük topol silsiləsinə o yana Borçalı yaylaqlarının doniz kimi mavi düzləri, bu yanda isə başını duman almış uca Ararat dağı görünürdü.

Laçın da bu yerlərdə baxır, Gülyazın dediyi sözləri unuda bilmədiyini üçün iztirablı düşüncədən ayrıla bilmirdi: "Mən istəməyən istəyir, ancaq deyərsən ata-anası onu mənə verməyəcək. Gülyaz mənə gəlməyə buna necə dözə bilərəm? Yox, hər halda bu Gülyazdan asılıdır. O istəsə ata-anasını da razı cloyo bilər..."

Laçın yoldan kənara çıxıb dorəyən çənə nəxirə sarı addımladı, heyvanları geri qayıtdı. Gözü bir do gəlinlərə, qızlara satışıanda

Gülyazı görüb, yenə bayaqkı fikirlorinin üstünə qayıtdı: "Məno könlü olmasaydı, heç vaxt yapıncımın altında mənə clə qısılmazdı".

Bunu düşünürkən, Gülyazın da bəriyə tərəf baxdığını görüb, üzünü yana çevirdi.

Gölinlərdən biri onu çağırırdı:

– Ay Laçın! Sən allah o dağlar mahnısını oxu, qulaq asağ

O biri qızlar da:

– Oxu, oxu! – deyə xahiş etdilər.

Laçın əvvəlcə razı olmadı: "Eh, sizin də kefiniz gəlib, mən nə həydayam, bunlar nə həydadır?" – deyə düşünüb başını buladı. "Yox!" – dedi. Amma qızlar əl çəkmedilər. Gülyaz da onlara qoşulub xahiş etməyə başladı. Laçın bu dəfə razı oldu. Boynuna çəmən papağını gözünün üstünə qaldırdı, bir an yerə baxıb sükuta dəldi, mahnının sözlərini xatırlamağa çalışdı. Sonra könlüsüz gülüm-sündü. Gözlərini məchul bir nöqtəyə zilləyərək ötkün səsilə Aşıq Ələsgərin "Dağlar"ını oxumağa başladı. Qızlar, gölinlər çoxdan dinləmədikləri bu gözəl sözlərə o qədər şirin bir maraqla qulaq asırdılar ki, Laçın bunu duyan kimi səsini daha da ucaltdı, qarşı dərədə əks-səda yaradan sözləri xüsusi bir ustalqla oxudu:

Gahdan çiskin tökör, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedni peşiman eylər.
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəmöz haramı, halalı dağlar.

Ağ xalat bürünər, zəmişan geyməz,
Heç kəsi dindirib kefinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şahə baş oyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Fırqutindən gül-nərgizin saralı.
Ələsgər Məcnunətk yardım yaralı
Gəzər səndə dərdu-məlalı dağlar...

Laçın mahnını başa vuranda, yenə bir neçə dəqiqə əvvəlki kimi qemli bir hal alıb, gözlərini yerə zillədi, dərindən köksünü oturdu.

Gölinlər isə kirpiklərini tez-tez qırpa-qırpa hüznü və sakit görü-nən bu dağlar, dərələri seyrə dalıb durur, get-gədo dumanlardan sıyrılıb çıxan dağ köçü yollarına baxırdılar. Dilican-Qarakilso şose yolu, ağ bir sütun kimi Homzəçimən təpəsinə dırmanın modon yolu, hər şey, hər şey onların gözü qarşısında sərilmişdi.

Gülyaz on çox yollara baxırdı. O, indi nədənsə arana qayıtmaq, bu yerlərdən ayrıtmaq istəyirdi. Öz-özünə deyirdi: "Laçın mənə çox istəyir, ancaq keşke sığırçı olmayaydı".

IV

Laçın, doğrudan da Gülpörinin göstərdiyi öyrim-ürüm dağ cığırn ilə tez-tez dərəyə gedib-gələrdi. Səhərlər gün yaxşı olanda dərə-dəki çaydan qızı balıq tutmağa, axşamüstü, oba üzərini duman bürü-yəndə isə Muxtarn təzə gəlini Gülyazla görüşməyə gedirdi.

Həmin il Muxtarn oğlu aranda qalmışdı. Arıvından çox arxa-yındı. O, Gülyazın Laçını istəməsindən tamamilə xəbərsizdi.

Gülyaz, qoyun sağını qurtarandan sonra evdən çıxıb, bozən May-maq dağı tərəfdən gölə çənə bürünər, bozən də bulaqdan su götürmək bohanosilo gedər, dərəyə yaxın olan qayalıqda daldalanıb Laçını gözlərdi.

Laçın bu gün də onunla vədoloşmuşdi. Bu gün nədənsə Gülyaz yox, Laçın əvvəlcə gəlmişdi. O, yarım saat idi ki, göy otların arasında uzanıb sərbirsizliklə Gülyazı gözləyirdi. O hələ də gəlib çıxmadığından Laçının ürəyi dənxiydi. Dünyən atası Qarakilsədən gələndə, bütün hərəkətlərilə Laçına bozi şeylər söyləmək istəmişdi. Laçın bunun monasını yalnız indi anlamğa başlayır. Gülyazın bu qədər gecikməsinə görə, iztirabla düşünürdü: "Yəqin əhvalatı bilən olub, ya da ki, evdə işə başı qarşıb... Bir az gözləyəcəyəm, gələməsi çıxıb gədcəyəm".

Laçın cığırla dərəyə endi. Hər iki sahilini əlvan çiçəklər, ətirli dağ otları çulğamış balaca çay sırhaşlarla axırdı. Dərədə heç kim yox idi. Laçın dörd yanına boylandı: "Yəqin gəlmədi, – dedi, – bəlkə də əri arandan qayıdıb... Yoxsa bu qədər gecikməzdi..."

Çayın qırağındakı üstü yosunlu, balıq qoxusu verən yumru, qara daşın üstündə oturdu. Obanın yerləşdiyi səmtə baxdı. Gülyaz hələ də görünmürdü. Alaçıqların bəri yanından nazik, lakin qatı çən zolağı üzüb haraya isə gedirdi.

Laçın fikrini dağıtmaq üçün yanındakı uzun otlardan birini qopardı. dişinin arasında ozişdiro-ozişdiro zümzümo etməyə başladı. Onun dodaqaltı mızıldadığı havalər, çayın qemli və sakit səsinə qarşıdı. Laçın Gülyazın yoluna baxa-baxa qalmışdı: "Gəlmədi, görəsən nə ohvalat oldu? İndiyə qədər heç bu qədər gecikməmişdi... Birdən gəlməse... deyə düşüüb daha da kədərlandı, sobirli-sobirli ayağa durdu. Gəldiyi cığırta yenə yuxarı dırmanmağa başladı.

O, Gülyazı əvvəlkindən də çox sevirdi. Gülyaz, ata-anasından qorxmasa, indi də Laçına qoşulub qaçmağa razı idi. O, həmizə Laçınla görüşəndə bütün dərdini unudardı: "Doğrudur, atam mənə istəmədiyim adama verdi, ancaq istəklimi hər gün görürəm ki..." – deyə düşünər. ümidisiz xoyallara qapılmazdı. O, Laçına qoşulub qaçarsa, iki nəslin arasında qırğın törəyəcəyini də yaxşı bilirdi. Onu ən çox qorxudan da bu idi.

Laçın hər zaman Gülyazla görüşləri olan qayalığa yeticəndə durdu. Yenə o tərəf-bu tərəfə baxdı. Heç kimi görə bilmədisə də, nədənsə yenə obaya qayıtmağa razı olmadı, onu bir qədər də göz-ləməyə qərar verdi. Yenə arxası üstə uzandı. Xırdaca gözlerini dumanlı və tutqun fəzanın dərinliyinə zillədi. Qarakilsə tərəfdən gələn çən, onun başı üzərində Ararata doğru sürətlə uçurdu. Obanı daha qatı bir duman çuğlayırdı.

Laçın şiddətlə döyünən ürəyinin səsinə dinləyə-dinləyə xeyli göz-lədi: "Sırağa gün Gülyaz deyirdi ki, ərim bu günlərdə arandan gələcək... Belə olsa, o yazıq yenə də evdən-çəşiyə çıxma bilməyəcək... Bəlkə elə bu gün gəlib? Ancaq yox, gəlsə mən də bildirdim. Gülyaz mənə xəbər göndərirdi" – deyə düşündü. Bu anda ayaq səsi eşidib diksindi. Yenə obaya doğru baxdı. İki adam gəlirdi. Onlar lap yaxınlaşanda Laçın atası ilə yanaşı yeriyən Gülpəri qarını tanıdı. O, əvvəlcə atasından şübhələndi: "Yəqin qoca cavallığın yadına salıb, arvadı təvlayıb..." – deyə düşündə onu gülmək tıtdı. Tez ayağa durdu. Nə edəcəyini bilməyib duruxdu. Qorxa-qorxa onlardan uzaqlaşub obaya doğru addımladı.

Sadiq kişi Gülpəriyə yavaşca dan nə isə deyirdi. O, birdən üzünü Laçına tərəf çevirib tərs-tərs baxdı. Qocanın rəngi kül kimi bozarmışdı. Laçın onun dodaqlarının titrədiyini aydınca görürdü. Sadiq kişinin göz-ləri qıpqırmızı olub az qala çanağından çıxırdı. O, Gülpəridən aralanıb, cold addımlarla Laçına yanaşdı. Onunla üz-üzə gəldi.

Laçın bu dofo onu topədən dirnağa qədər süzdü. Atasını yenice görmüş kimi onun boğazının altından komor yerinə qədər çarpazlanmış köhnə arxalığına, nazik ucu dizinə qədər sallanan bozumtul qayışına, səliqə ilə sanmış qara patavasına, ağ yamaqlı gen şalvanna baxdı. Laçın bütün bu köhnə paltar gözəl bir soliqə ilə geyinmiş atasından şübhələnir, "yəqin özünü tomizo çıxarmaqdan ötrü bir söz uyduracaq" deyə fikirləşirdi. Bir an sonra iso Laçın bu göz-lənilməyən gəlişin tamam başqa bir məqsəd daşdığını duydu, ancaq bu məqsədin möhz nədən ibarət olduğunu yenə anlaya bilmədi.

Sadiq kişinin olinde qabığı soyulmuş, yoğun bir zoğal çubuğu vardı. Laçın, uşaqlıqla olduğı kimi, indi də bu çubuqla döyüləcəyini heç ağlına belə gətirmirdi. İndi onun düz on səkkiz yaş vardı. Biğ yeri çoxdan tərlişmişdi. Birdən Sadiq kişi: "Burada kimi göz-ləyirson?" – deyə soruşsa, indi o çökünmədən: "Balıq tutmağa gətmişdim" – deyəcəkdi. "Bos tutduğun balıq hanı" – deyə qoca soruşsa idi, "hava çox soyuqlaşdı, suya giro bilmədim" – deyə Laçın cavabı qurtaracaqdı.

Ancaq Sadiq kişi Laçından heç bir şey xəbər almadı. Qəfləton onun üstünə cumdu və əlindəki çubuqla onu döyəcəlməyə başladı. Çiyinə, qabırğasına, ombalarına döyödi. Laçın əli ilə ağrıyan yerini tutan zaman, çubuq şırıltı ilə əlinə dəydi. O, bu zərbələrin ağrısından ufuldayaraq ikiəlli, atasının biloklərindən bərk-bərk yapışdı. Çubuğu dartıb aldı. Təvəciblə soruşdu:

– A kişi, sən kimi döyürson, doli-zad olmayıbsan ki?

Qocanın qalın dodaqlarını göyərmişdi. Qırısqı yanaqları da titrəyirdi. Oğlunun sualını çşidəndə daha da qızısqı, özündən çıxıb bir də hücumə keçdi, "holə utanmaz-utanmaz" cavab da qaytarır, eşşək!..." – deyə düşüüb:

– Səni döyürəm, sən köpək oğlunu!.. – deyə xırıltılı bir səslə bağırırdı.

Bu səs o qədər müdhış və qeyri-insani bir ahenqlə guruldadı ki, çayın o tayındakı böyük qayalıqda ocaib bir əks-səda verdi.

Gülpəri bu bağırtdan səksənib geri atıldı. Ancaq təc özünü ələ alıb, Laçına yaxın gəlməkdən qorxdığını ona bildirməməyə çalışdı. Laçına dəyən ağır zərbələr sanki onun ürəyindən tikan çıxarırdı. Heç elə bil uşaqlıqda, Sadiq kişi Laçını ayağının altına salıb döyər-kon yüyürüb onun qollarından tutan rohimdil qadın deyildi.

Laçın, atasının hərəkətlərindən anlayırdı ki, qoca, onun belindən qucaqlayıb yerə çirpməq, sonra ağız-burnunu ozişdirmək, qarnını tapdalmamaq istəyir.

Sadiq kişi tez-tez onun üstünə atılır, Laçın da yaxasını olo verməmək üçün cold kənara sıçrayırdı. Atası onu tuta bilməyəcəyini yaxşı başa düşsə də, tövşüyə-tövşüyə yüyürür, hirsindən az qala partlamaq dərəcəsinə gəlirdi. O bağırır, çığırr, ağzına goloni deyirdi:

– Qancığın balası, itin qarnından çıxan, vallah soni əlimdə öldürəcəyəm...

Laçın, atasından çox acıqlanmışdı. Onun da əl-ayağı əsirdi. O, Sadiq kişinin nə səbəbə özündən çıxdığını hələ bilmir, qocanın həmləsinin yaxa qurtaranda gözlerini döyö-döyö mat-moottal dururdu.

Gülpari qarı da yerində qimildanmırdı. Sadiq kişi isə ağzı köpüklənə-köpüklənə bağırmaqda davam edirdi:

– Yerində sarağat otur! O qədar döyөрəm ki, qolun-qığın ozik-azik olar. Donuzun çoşqası!

Laçın: “Axsama qədar mondon əl çəkməyəcək, işə düşmədik!” – deyə düşünüb, ağrıyan yerlərini əli ilə sığalladı. Qabırğasının ağrısı onu çox incidirdi. Nazik çubuq hər dofo sınıltı ilə ona dəyöndə, dərində zol qaldırırdı. İnsafsız kişi onun bədəninə sağ yer qoymamışdı. Laçın: “Bu kişi doli olub, nədir, mən yekəlikdə oğlana da əl qaldırarlarmı? Yaxşı, olsun!” – deyə düşündü, tez onlardan aralandı.

Qarakilə tərəfdən əsən külək get-gədo şiddətlənirdi. Oba üzərini çulğamış qatı duman çökilib gədirirdi.

Laçın töpəyə çıxdı. Atası ondan əl çəkmək istemirdi. Qoca ilə yanaşı gələn Gülpari qarnın nə dediyini Laçın aydınca eşidirdi:

– Yaxşı elədin, indi ağıllanar!..

Bu döyülmək Laçına ağır gəldi. Qəlbində atasına qarşı dərin bir kın oyandı: “Bu kişi gör kimin sözüne baxıb məni döyür! Məndən bir söz xəbər almamış hər deyilənə inanır, görünür başı xarab olub da... Mən, bir də onun üstünə baxsam, kişi deyiləm!.. Qonum-qonuşu buna nə deyər? Yoldaşlarınmın yanında qızardan sonra... Yox! Nə olur olsun bunun özünü çıxacağam” – deyə Laçın həyəcanlı düşüdü. Sadiq kişi isə arxadan yeno bağırır, yeno oğlunu hədələyirdi:

– Vallah dərinə diri-din soyacağam!..

Bu sözləri eşidəndə, Laçın sort bir hərəkətlə geriye döndü.

– A kişi, məndən nə istəyirsən? Bir də görüm nə olub axı? Niyə məndən əl çəkmirsən? – deyə soruşdu.

Qoca: “Oğru əlo bağırırdı ki, doğrunun bağı yarıldı, buna deyəbələr ha, niyə döyüldüyünü bilmir, ay itin küçüyü!..” – deyə düşünüb, tutqun soslə bağırırdı:

– Canına azar olub, boğazına boğma, donuz oğlu! Bu saat okil cəhənnəmə, bir də mənim gözümə görünmə! Laçın adlı mənim oğlum-zadəm yoxdur, hansı cəhənnəmə itilirsən, itil!..

Laçın cavab vermədi. O da əlo bil bunu gözləyirdi. Yeno yoluna davam edib, əlaçılara doğru addımladı. Ancaq Gülparini cavabsız qoymaq istemirdi. Atasından uzaqlaşib qarnın yanına yüyürdü: “O dəfo mən Gülyaz ilə dəroyo gedənlo bizi görmüşdü, hə, yaxşı yadıma düşdü. Hə, yəqin atama xəbər verən bu özüdü!” – deyə öz-özünə deyirdi. Laçın artıq Gülyazın üstündə döyüldüyünü anlamışdı: “O samən altından su yeridən Gülparinin in işdo əli var” – deyə hoyo-camını boğa bilməyib qarnın üstünə atılmaq, onun saçını biləyino dolamaq, birçeyini tolmmaq istədi. Ancaq: “Sonra birdən atam yüyürüb mən tutar, bu dofo də döysə ölümcül olaram” – deyə düşünərək söyüş yağdırmaqla kifayətləndi:

– Kaftar köpək qızı, sənin atan İbad kişi gorbəgər olsun... İ kimi adam pusmaq da olından gəlir, bu saat altıma yıxıb, o qədar əzəmə ki, sümüklerin yumşalıb muma döner.

Gülperi qorxusundan dinmədi. Ürəyində: “Ax, – dedi, itin küçüyü... yaxşıca canını qurtardın...”

“Bir fürsət tapıb bu haflı sondən çıxardaram!” – deyə Laçın fikrindən keçirib ondan aralandı.

Sadiq kişi yeno də onu izləməyə başladı.

V

Axsamüstü, mal-qara sağına gəlondə, Gülyazın orı arandan qayıtdı. Onu yolda saxlayan Gülpari qarı bu ohvalatı ona da söylədi. Amma bir az üstüörtülü danışdı.

– Ağrın alım, ay Səmod, sən də bir kəndin adlı-sanlı igidison, adın hər yerdə çıxıb... Ələ cəlo ki, camaatın içində biabır olmayaq, o arvadın Gülyazın da cilovunu çək...

Gülpari arvad bunu deyəib gətdi.

Səmod obanın lap ortasında görünən böyük əlaçığın yanında atdan düşdü. Ərik, xiyar, alma-ərmüdlə doidurulmuş xurcunu atın tərkindən alıb yerə endirdi. Atı nəkərə verdi.

Səmədi fikir götürmüşdü: "Gülperi qan bir şey bilməso o öz-lor mənə deməzdi. Gülyaz, yəqin ki, ayağını ayrı qoyub, belo olmasa, Gülperiyə nə düşüb ki, "arvadının cilovunu çək" – deyir?"

O, ağır düşüncələr içində, ətrafdakı adamlara bir söz deməyib alaçığa girdi. Heç kimo salamı vermədi. Gülyazın üzünə də baxmadı. Gülo-gülə onu qarşılayan anasını da yamantladı:

– Çəkil gözümün qabağından!

Gülyaz yaşmağını bir az burnundan qaldırıb, oli qoynunda, ürəyi narahatlıqla döyünə-döyünə eşiyə çıxdı.

Səmədin anası əvvəlco: "Yoldan gəlib, yəqin bərk yorulub, ağrın alım ay oğul!.." – deyər düşündü. Bucaqdan yumurta götürüb sındırtdı, ocaqda yağ əritdi, sarımsaq əzdi, qayğanaq bişirib, Səmodin qabağına qoydu. Ancaq yəno də Səmodin qaşqabağı açılmadı. O, gündən qəralmış alnını qırışdırtdı, çuxura batub eybəcərleşmiş gözlorini yerə zillədi, anasının suallarına acıqlı-acıqlı cavab verdi: "Mənim başıma nə iş gəldi, ay yer-i-göyü yaradan Tanrı?" – deyər anası höyocanlı düşündü, zorla, süni bir təbəssümlə gülümsündü:

– Ə dərdim alım, sənə nə olub, qaşqabağın niyə açılmayır? – deyər soruşdu.

Səməd nifrətlə bağırtdı:

– Bəsdır, baş-qulağımı döng cləmə, min korə dedim ki, ay ata, bu dönüz uşağına qoşulma, saqqalım yox idi, sözümlə bir kor qopıyo alan olmadı.

Qoca arvadın dodağındakı süni təbəssüm birdən yox oldu, təəcüb-lə oğlunun üzünə baxdı:

– Nə olub, ay canım-ciyyərim?

Səməd bu dəfə clo bil somimi ana qəlbinin foryadını dinləyən kimi oldu, səsini yavaşlıtdı, dediyi sözləri anasından başqa heç kimo eşitdirmək istəmodi:

– Daha bundan artıq nə olası idi ki? Hər yerindən qalxan it oğlu bızım namusumuza da sataşır. Onu mon tikə-tikə doğramasam Alı oğlu Muxtarın belindən gəlməmiş olum.

Alaçıqın qapısında görünən Gülyaz, ərinin bu son sözlərini eşidib gen çəkildi.

Ana ilə oğulun söhbəti xeyli uzandı.

Səməd bütün varlığını sarıdan bu müdhış xəbəri qəsdən unutmaya çalışdı, soyumuş qayğanağı yedi, anasının yerə atdığı ala-bəzək qotazlı mütəkkəyə dirsəkləndi.

Səmodin anası oğlunu, onun xotri üçün də Gülyazı çox istədiyindən, bu xəbəri yalana çıxarmağa səy edir, Gülperini ara qarşıdırmaqda, samən altından su yeritəndə, Səmodin firavan dolanacağını gözli götürməndə təqsirləndirirdi. Əslində o özü də üroyində bu xəbərən mütəossir olub, höyocanlı fikirlər içərisində sıxılır, amma şüurlu olaraq torəddüdlərini boğub yox cləmoyə çalışırdı. O, gəlininin əlli-ayaqlı olmasından xoşlanırdı, evdə, eşikdə onu istədiyini qədr işlədir, özü isə xanım kimi əli belində cürbəcür omrlər verməklə kifayətlənirdi. Bu gözələnilməyən şeyio, onun da fikirlərini alt-üst clədi. Deyilən doğru olsa, onun rahat həyatı pozulacaqdı (Səmodin anası bunu öz həyat təcrübəsindən bilirdi).

Arvad gözlorini Səmoddan ayırır, onun tez-tez dəyişən sirsifotino diqqətlə baxırdı. Səmodin qan sağılmış gözlori, sarı, yekə bığı, yumru çənəsi, hoddindən artıq uzun burnu, onun bütün sifotino böyük bir tonasübsüzlük versə də, ana gözlori bunlarda heç bir nöqsən görmürdü. Onun nəzərində kənd cavanları arasında Səmod kimi göyçək, gözündən igidlik yağən bir oğlan yox idi. Lakin ana gözlorilə deyil, Gülyazın gözlorilə Səmodo baxanda, saydığımız nöqsənlər daha da çoxalırtdı. Gülyaz öz orinin burnundakı mürçümləri, boğazının altında çox adamın seçə bilmədiyini çapığı görür, sıxılır (qoçaqlığına goldikdə isə, bunu anasından başqa bilən yox idi).

Səmod acıqlandığı zaman üzündəki eybəcərlik daha aydın gözə çarpırdı. Anası bunu gördükcə yalvarır, yaxarır, kövrək bir səsle deyirdi:

– O donuz qızı Gülperi ara qızıdırının biridir. O nə desə, bu qulağından al, o qulağına ver. Mənim gəlinciyəzəm namusludur. Hər deyilənə baxıb mənim evciyəzimi alt-üst cləmo, oğul!..

Səmod, bu sözlərin təsirilə bir qədər yumşaldı. Lakin bir-birino zidd iki fikrin arasında qalıb, mütərəddid və höyocanlı bir halda xeyli düşündü. O, bu xüsusda heç kimo bir söz deməməyi qərara aldı. Ancaq tezliklə mal-həyvanını buradakı sürüdə, naxırdan ayrı-rib başqa bir obaya qoşulmağı lazım gördü.

Bu halda, Bəzən kondino gətmiş Muxtar kişi gəlib çıxdı. O, uzunboylu, enliküroklü, hər zaman çərkozi çuxa geyinən bir kişi idi. Onun da sifəti sarı idi. Ömrünün çox yarısını dağlarda, daşlarda, açıq havada keçirdiyi üçün oğluna nisbətən hom sağlam, hom do

çevik idi. O alaçağa gironde belini oydiso do, başı qapmın taxtasına deydi: bu zorbənin ağrısını duymadan, gülo-güle irəli keçdi, oğlunu qucaqlayıb öpdü, kefini-ohvalını xobor aldı.

Söhbət qızıqdı. Səməd builki məhsulənin dair atasma molumat verdi. Taxıl dərzlörinin sayını, biçinə xorclədiyi pulların miqdərini söylədi.

Ancaq Səməd birdən söhbətin mövzusunı dəyişdi. Bu məhəl-dən ayrılmıq haqqındaki fikrini atasına da bildirdi. Muxtar əvvəlco rəziləşmədi. Oğlunun incidiyini, əsəbiləşdiyini gördükdə isə onun tələbi qarşısında təslim oldu.

- Yaxşı. ancaq bir bohənomiz olsa yaxşıdır. Elo-belo ayrılaşmaq camaat bizo nə dəyərd?

Səməd uzun-uzadı fikirlişməyə ehtiyac hiss etmədən:

- Bohəno tapılar, - dedi, - mən günü səbah yüz bohəno taparam.

• • •

Səməd yatmağa hazırlaşanda, Gülyaz da içəri girdi: "Bu ölmədi ki, canımız qurtarsın" - deyö gəlin düşünür, ilk gecənin ağırlığına dözmək üçün indidən yollar arayırdı. Səməd onun nəzərində yirtici bir həyvəndən heç də fərqli deyildi. Gülyaz onu görəndə, sanki ən insafsız, ən qəddar bür düşməninə görərdü. Gülyazın fikrincə dün-yada belə insanlarla yaşamaqdan ağır bir əzab olmamış və ola bil-məzdi. Gülyaz Səmədi heç olmasa rəsmi bir or kimi istəmək üçün könlünü nə qədər zorlayırdısa, bir nəticə çıxırmıdı: "Of! - deyirdi, mən onun çirkın barmnaqlarını, kobud olini, hələ tikanlı üzünü görəndə nə qədər yırtırıəm. Görəsən o da özünü insan cərgəsinə qəturmi?"

Bir nəçə dəqiqə bundan əvvəl, alaçaqla yanaşı tikilmiş balaca dəyədə yorğan-döşək salarkən, Gülyazın əlləri titrəyir, ürəyi yaralı quş kimi çırpınırdı: "O ölməyəcək... Allah həmişə pis adamların ömrünü uzadır. Mən birdəfolik özümü boğub öldürsəm, bu dünyanın əzabından canımı qurtararam" - deyö düşünən Gülyaz hər tərəfdən əli üzülmüş halda, könlüsüz addımlarla ölmə məhkum olunmuş adamlar kimi gəlib alaçağa girdi.

Səməd altdan yuxarı Gülyaza baxdı. Tez başını aşağı endirdi, üz-görümünü yığışdırdı. Öz-özünə: "Hələ bir utanmaz-utanmaz gəlib qaba-ğında da durur"... - deyö düşündü. Sonra yəno mətərəddid fikirlərə

daldı: "Bəlkə yazığın heç bir təqsiri yoxdur. Bəlkə deyilən sözlər yalandır. Bir qədər səbrli olmaq lazımdır..." - deyö qərara gəldi.

Gülyaz örinin üzünü heç baxmadı, o, yalnız rəsmi məcburiyətə gəlib Səmədin gözüno görəndü. Qayınatası, ya da qayınanası: "Get öz dəyöndə otur!" əmrini vərəsəydilər, o daha da şad olardı.

Gülyaz, donmuş kimi, bir nəçə dəqiqə ayaq üstündə dayanıb bütün bədonini titrədən daxili həyəcənini boğmağa çalışırdı. "Yox, belə görəndür ki, mən ömrümün axırına qədər bu cəhənnəm əzabından yaxamı qurtara bilməyəcəyəm. Bu işlərin axırı heç bil-mirəm nə olacaqdır?"

Bu anda, ocağın kənarında ollorini dizlərinə çarpazlayıb otu-rmuş qayınanası, başı əsə-əsə Gülyaza döndü:

- Ay bala! - dedi, - o xurcunu gətirib əçsanə!..

Gülyaz fikrindən ayrılib, meyvə ilə dolu xurcunu açdı. Ərik, alma, armud çıxardı, qayınatasının qabağına qoydu.

Muxtar kişi papağını bir yana atıb, başını yaylıqla sarıdı. Komorini açdı, qabağındakı oriklərin yumşaqlarından seçib yeməyə başladı...

Səməd ayağa durdu, gorməşdi:

- Mənim yerim salınıbmı? - deyö Gülyaza döndü.

Gülyaz yaşmağının altından piçıldayıb, gözllərini yerdən ayır-madan başı ilə təsdiq etdi.

Bu dəqiqələrdə Gülyaz daha qüvvətli bir iztirab içində çırpın-mağa başladı. Onun əlləri yəno titrəyir, qəlbi yəno şiddətli döyü-nürdü. O nədənsə örinin ardınca çıxmayıb, düşünür, ürəyində bu sıxıntılı həyata nifrotlar yağdırdı: "Allah mənə sono rəst gətirəno lənət cəslin, mənim yazıq canımı sənin olındən qurtarsın".

Muxtar kişi orikləri mırq damağının arasında ozişdirə-ozişdirə arvadına göz vurdu:

- Ə, - dedi, - mən də lap yorulmuşam, yeri salsana!

Gülyaz onun yerini saldı, könlüsüz addımlarla alaçağı tork etdi.

VI

Laçının atası arpa çərəyinə məhtəc bir kişi idi. Sürüdə yalnız yeddi-sokkiz qoyunu vardı. Bu il taxılı yanib tələf olduğundan, var-yoxunu sənəb arpağa verməşdi. Ac əildə hər gün dəvə-dalaş düşürdü.

Laçın, payız arana qayıdanda, ya şöhorə, ya da Allahverdi mis mədəninə qulluq axtarmağa gedəcəkdı.

Sadiq kişinin Laçınla dalaşması, bu işi bir qədər sürotlondirirdi. Laçın atasından küsüb o geco piyada Qarakilsəyo yola düşdü. Tək idi. Balaca bir bıçaqdan başqa özü ilə heç bir şey götürməmişdi. Doğrusu, çox ehtiyat edirdi. Qaçaq-quldurdan başqa, canavar, ayı hücumundan da qorxurdu.

Laçın, heç bir vaxt bugecəki kimi ağır ruhi iztirab keçirməmişdi. Onun dumanlı zehmində müterəddid fikirlər bir-birini qovur, höyocanı hər an qüvvətlənirdi: "Mən hara gedirəm, və vəfəsiz həyat moni haraya sürüb aparacağ? Atamdan küsüb həmişilik ayrılısam, el arasında buna nə deyəcəklər? Bəs, Gülyaz? Onunla bir də görüşmə-yəcəyimm? Səməd bu işdən xəbər tutsa Gülyazı rahat qoyacaqmı? İşdir birdən onu öldürüb eləmə, mən buna dəzo bilərəmmi? Onun bu cür bədbaxtliyində günahkar mən olmarammı?"

Laçından qəti cavab istəyən bu cür müxtəlif suallar get-gədə daha da çoxalırdı. Laçın böyük Səməsürülən cəsinə gəlincəyö qədər az qala haralardan necə keçib-goldiyini belə hiss etmir, qarışık rəya görən adam kimi danxırdı. O, ağır düşüncələrdən ayrılı bilmirdi: "Yox, elə görünür ki, mənəm bəxtim qara inisi. Əvvoldən alınma bu yazılıbmış... Nə edə bilərəm ki? Hər halda getməliyəm... Bu yerlərdən uzaqlaşib getməliyəm!"

Bu fikirlər Laçını yorub, taqətdən salırdı. O, artıq dərindən uçuşurama yuvarlandığını zənn edir, nə doqıqə lıaraya, nə üçün getdiyini də sanki xatırlıya bilmirdi. Çənlı gecənin qaralıq bütünlü dəhşətliə otıraı sarmışdı. Hər tərəfdə müdhiş bir sossizlik hakimidi.

Lakin ayaq saxladı. Qorxudan böyümüş gözlorlo hər iki yanına boylandı. Heç bir şey görünmürdü. Vahimoli dağ zülməti adamın tüklorünü ürpədirirdi. Laçın birdən titərdi. "Göröşən mən indi hara-dayam? - deyo öz-özünə ucadan sual verdi. Bütünlü bədoni ucuna-ucuna çiyinlorini çökdi. Sonra yeno astaca addımlarla yoluna davam etdi. O, yolun daşsız yerindən uzaqlaşib xeyli gedəndən sonra Səməsürülən cəsinin başlanğıcındakı yalçın qayalıqə çatdığını anlıyaraq, yeno dayandı. Gündüz olsa, buradan sağ tərəfdə hər yanı qalın kolluqda çulğalanmış dərəni, soldakı Qarakilsəyo məşəsini aydınca görə bilərdi. Döyükbü bir də otırafına baxdı; zülmətdə nə görə bilərdi. Laçın dərindən köksünü ötürüb könülsüz addımlarla yeno irəlilədi. Bu dəfo nədonə onun ürəyi gizildəyib, dodaqları titərdi. Buğazına tıxanmış qəhəri zorla udub, öz-özünə:

- Oh... - dedi, - nə pis oruldum!..

Doğrudan da o bir günlük yolu çoxdan yarılamışdı. İndi eniş başlanırdı. .

Laçın birdən, bu yerlərdə keçirdiyi öziz günləri, uşaqlıq illorini xatırladı. Xüsusən iki il bundan əvvəlki dağ köçü bütünlü tofərrüatı ilə onun gözlori qarışında canlandı. Əvvölco Gülyazla bərabər dorəyo enib qarağat yığdığını, oradaca Gülyazı qucaqlayıb öpdüyünü xatırlayanda uşaq kimi sevindi. Öz-özünə: "Ay gidi dünya!" deyib gülmüşündü. Sonra çoban Əmiraslanın gecə xüsusi, yaxın erməni obasından oğurladığı qoyunları, yapıncısının otəyino büküb gotirdiyi əmliyi gözü önünə gotirdi. Çoban yoldaşının ondan xəbərsiz oğurluğa gətməsi, yalnız əmliyi kosib etini bəşirəndən sonra onu çağırması, "gəl, tozo əmlik olı ye!" - deyo sirin yuxudan oyatması, hamısı bugünkü kimi Laçının yadında idi. Laçın belə vohşi adətlərə uşaq yaşlarından nifrət edərdi. O, axşamdan yerinə ac qarına uzandıqına baxmayaraq, mənə haram tikəni ağzıma almaram!" deyo bağırırdı. Laçın, obadakı on dövətli zülü sahiblorinin, xüsusən Muxtarın yalnız bu yolla varlandığını bilirdi. Həlo onun sevgilisini öz dövətli gücünə satın almış Səmədin, on dörd yaşından bəri at oğurlayıb satdığını hamı təsdiq edirdi.

Laçın məşəyo girodə öz xatirələrindən ayrıldı. Bərk üşüdüyü üçün yapıncısına daha bərk büründü. O, ağır-ağır düşünlü, nəhayət, öz-özündən soruşdu: "Mən indi haraya gedim? Mən də Əmiraslan kimi, Səməd kimi oğurluq edib varlıya bilərəmmi? Mən də onlar kimi oğurluqla dövət yığsam, mənə kim pis gözə baxar? Heç kos!.. Kənddə oğru Səmədin hörməti hamıdan artıq deyilmi?.."

Laçın bu suallara cavab aradı. On axırda: "Yox, - dedi, - bu binaməsluşdür. Adam görək öz olinin omoyı ilə dolana!.. Monim atam hacı oğlu Sadiq, ömründə oğurluqla qazanan çəroyi yeməyib, yeməz də. Mən zohrimar yeyərəm, ancaq belə alçaqlıq clomorom... Fərz cləyək ki, mən də Səməd kimi dövətləndim, dövət gücünə başqasının sevgilisini satın almağa vicdanım razı olarmı?"

Laçın bu sadələvh düşüncələr içində xeyli höyocanlandığının fərqinə varmadan: "Yox, yox!" - deyo dəli kimi qışqırdı. "Mən razı ola bilərəm ki, mənəm çəroyim başqasının göz yaşını ilə yoğrulsun. Qoy Səməd dövətlorinin gücünə nə cləyirsiz cləsin. Mən buna dəzo bilərəm - yox, dəzo bilərəm!"

Laçın addımlarını daha da sürətlə atmağa başladı. "Mən biliyəm ki, bız hor zaman ac-susuz qalmayacağıq. Bir vaxt olacaq ki, bu gün Səməd kimi oğrulara baş oyan adamlar onun üzünə tüpürüb deyəcək: "Tfu!.. Oğru köpək oğlu! Heç utanmırsanmı?" Belə bir zaman gələcək. Mən buna inanıram. "

Laçın, bir neçə dəqiqədən sonra meşənin ortasından axan gur çaya yetişdi. Fikrindən ayrılıb dayandı.

Dan yeri sökülürdü. Laçın bir müddət hərəkətsiz dayanıb qarşısındakı uca dağlara baxdı. Dağlar hələ duman içində idi. Laçın çayın qırağında oturdu. Yuxusuzluqdan acıyan gözlərini ovuşdurdu. Tələsik əlini. üzünü yudu. Birdən çox bərk acıdığıni hiss etdi. Ancaq özü ilə heç bir şey gətirmədiyini xatırlayıb moyus oldu. Yapıncısından başqa, az-çox pula gedəcək qiymətli bir şeyi yox idi. O, qomli-qomli baxınaraq, dərindən köksünü ötürdü: "Acından öləcəyom!" – deyə düşüncəyə, ayağa qalxdı.

Çaydan keçdi. Geniş yola çıxdı. Yavaş-yavaş hava işıqlanır, yollar aydın seçilməyə başlayırdı. İki dağ arasındakı geniş düzdo Qarakilsə evlərinin sarı kirəmitləri görünürdü.

Laçın gözlərini qosobəyə zillədi. Orada da qomli bir sükut hökm sürməkdə idi. Sonra dönüb geriye baxdı. Bir böyük çən yoxsuz qurtaracağında, hərəkətsizlə durmuşdu. Çayın boğuz səsini sən verən meşə, yavaş-yavaş çənlərdən təmizlənilir, uca şam ağacları qaralmağa başlayırdı.

Laçın, geridə qoyub gəldiyi bu gözəl tobioto bir neçə dəqiqə həsrətlə baxdı. Onun gözləri hələqələndi, ixtiyarsız olaraq soyuq yanaqlarına düşən iri yaş damllarını əlinin tərsilə sildi, ancaq yenə özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Əvvəlcə geri qayıtmaq, yenə də çobanlığa, naxırcılığa girmək istədi. "Vətən kimi əziz olan bu yerlərdə acından ölmək də xoşbəxtlikdir" – deyə düşündü, ancaq bütün olub keçənləri yadına gətirəndə, "yox" – dedi, yoluna davam edərək çaydan xeyli uzaqlaşdı.

Qosəbə, xəlif duman layından təmizlənilirdi. Dilican-Qarakilsə çəməni yolu kənarında Laçının lap uşaqılıqdan bəri hər il gördüyü qocaman dağlar səhər çənindən sıyrılıb çıxırdı...

***

Laçın atasının köhno dostu Qarapetin evinə gələndə ailə üzvləri böyük yemək stolunun dövrəsinə yığılıb çay içirdilər. Qoca Qarapet onu görün kimi sevincdən parlayan iri gözlərilə güldü:

– Vah... Ay soni xoş gördük, Laçın! – deyə ayağa durdu, onun yanaqlarından öpdü.

Laçın ailə üzvləri ilə görüşdü. Qarapetin böyük qızını, özü kimi gənc oğlunu onların arasında görmədiyindən təəccüblə soruşdu:

– Bes Nuşu hanı, Arapet hanı?

Azərbaycanca bilməyən qoca arvad, dişlərini ağardıb gülümsündü. Laçının salını anladığı üçün əlilə müxtəlif işarələr verirdi. Laçın bu cavabı başa düşmədi, gözlərini döydü.

Qarapet:

– Hələ, işıqlanmamış gedibdir, – dedi, – ot biçməyə ...

Laçına yer göstərdilər. O, yapıncısını büküb bir tərəfə atdı, stulda oturdu. Yavan arpa çöroyi ilə iki stokan dişlomo çay içdi.

Ailə üzvləri onun gəlməsinə çox sevinirdilər. Laçını evlərdən yaxşıca tanıyan balaca qızlar da, tez-tez bir-birinin üzünə baxıb gülümsünür, öz sevinclərini bildirirdilər. Arapetin anası, şişman qarınlı sarı samovarın yanında oturub gözünü Laçından çəkmi, tez-tez ağzının mırıgım, ağna çürümüş dişlərini göstərirdi. Başına örtüdüyi çitin yanlarından ağarmış saçları görünürdü. Yanaqlarının qırıqışı, öyilmiş bel, arvadın qocaldığını o dəqiqə gözə çapdırırdı.

Qarapet qumralsaçlı yumru başını, çənəsinin ucundakı balaca saqqalını əli ilə tumarlayır, arvadının da əvəzinə danışaraq söhbətə ara vermirdi:

– Sadiq kişi də dünən yox, srağa gün burada idi. Araba düzəlt-dim. Ancaq ki, çox baha olacaq. Köpək oğlu otuz manatdan oskiyo vermədi.

Laçın atasının adını eşidəndə üz-gözünü bərk turşutdu. Gözlərini yerə zillədi. Qarapet isə bu hərəkətin mənasını anlamadı. O gülümsünüb sözüünə davam etdi:

– Donuz oğlu bilir ki, kişi olarsız qalıb, ona görə ayağını yuxarıdakı nərdivana qoyur...

Laçın bir də başını yuxarı qaldırıb onun sözünü kəsdi.

– Kirvo! – dedi, – sən öz dolanacağından danış görək.

Qarapet bu sözlən eşidonda nə xüsudə danışdığını unudu, göz-lorini Laçına zilləyərək bir an susdu, nodən bəhs etdiyini xatırlaya bildi. Onun yanaqlarının özəli titrədi. Birdən qomli və ümid-siz bir hal alıb cavab verdi:

– Öz dolanacağından nə danışım? Gün çıxmamışdan gedib axşam gəlirəm, yənə acam ki, acam. Eh ay bala, bizim günümüz itin günü, heç bir töfavütü yoxdur. Bu il arpa çöroyi nodir ki, ona da möhtac qalmışam. Özün bilməyirsiniz bizim Qarakilsədə taxıl əkmək, iynə ilə qor qazmaq kimi bir şeydir. Keçən il bir az buğda əkməşdik, kartoşkam da vardı, Allah vermədi, olim boş qaldı.

Qarapet uşaqlarının üzünə hüzünlü-hüzünlü baxdı, yənə sükuta daldı. Laçın öz səhvini anlamış müqəssir adamlar kimi titrək bir soste: – Kırvə! – dedi, – Allaha şükür, oğlun da böyüyüb yekə oğlan olub, daha bundan sonra Ayrapet də qazanc götürəcək, kəfini niyə pozursan ki?

Bunu deyib Laçın da sükuta daldı. Balaca otağa süssüzlük çökdü. Buğlanan səmavərin da səsi xırp kəsildi. Yalnız bir neçə doqiqədən sonra Qarapetin arvadı onna ermənəcə nə işə dedi, qımışdı. Lakin Qarapet onun sözlərini eşitməməzliyə vurdu.

Ortalıqdakı sükuttan sıxılan balaca qızına, oynaya-oynaya eşiyə yüyürdü. Laçın onların hər ikisinin dilinə baxdı, ayaqyalın olduqlarını gördü. “Yazıqlar gör nə gündədirlər. Görünür ayaqqabılan yoxdur” – deyə düşünür, evdə yorğan-döşəkdən başqa nəzəri colb edə bilən qiymətli bir şey görmə bilmirdi:

– Kırvə! – deyə Laçın Qarapetin gözlorinin içinə baxdı. – Mən... bu gün arana yola düşürəm. Ancaq pulum yoxdur, bilet almağa da yəqin ki, bir neçə manat lazım olacaq. Yapıncımı satmaq istəyirəm, sən nə məsləhət görürsən?

Qarapet alnını qışqırıb təəcübünə soruşdu:

– Nə var ki? Bu tezlikdə arana niyə qayıdırsan? Xeyir ola!..

Laçın atası ilə danışdığını ona bildirməməyə çalıtaraq:

– Aranda bizim də biçiləsi otumuz var, – dedi, – qonşularımızın hamısı qayıtdı.

Qarapet “yol xərci tapmayan adam, otu nə ilə biçdirəcək? – deyə düşündü. Aranda yeməyə-içməyə şey görək olmayacağı mı? Yox... hər halda görək azdan-çoxdan xərclik düzəltsin. Monim də pulum yoxdur ki, buna kömək edim...”

Laçın dostunun dinmodiyini görüb “yəqin yapıncını satmağa razı deyil” – deyə xoyalından keçirdi.

– Kırvə! – dedi – ayrı olacam yoxdur, görək sataasan...

Qarapet bir az fikirləşdi, razılıq işarəsi olaraq başını tərptədi:

– Satarıq, satarıq, o qədər yapıncı axtaran var ki...

– Elo işə zohmot çox monimlə bazara gedək, – deyə Laçın ayağa qalxıb, yapıncısını götürdü.

Qarapet razılaşdı, ayağa durub köhnə pencoyini geyindi, şapkasını da olinə alıb Laçınla bərabər eşiyə çıxdı. “Eh!.. – deyə Laçın düşünməyə başladı – gör nə günlərə qaldım!”

Qarapet ucadan deyilən “eh” nidasının monasını xəber alanda, Laçın qızardı, başını aşağı saldı.

Dükənlər holo bağlı idi. Yalnız uzaq yaylaqlardan qoyun, toğlu, otlik mal-qara satmağa gələn kondililər, bir də onlarla alvero girişmiş qossablar görünürdü. Qarapetlə Laçın bazara gələndə, bozi tanış kondililəri görüb salamlaşdılar. Laçın onlardan tezco aralanıb uzaqlaşdı. Qarapet də xırdaca addımlarla onu izlədi.

– Bir az gözlemli olacağıq, – dedi, – dükançılardan birinə verib satdırarıq.

Laçın iki aydan bəri görmədiyi qosobonin ayrı-ayrı evlorinə, dükənlərin xırdaxuruşla bozonmiş vitrinlorinə baxa-baxa gedirdi. O, yənə ağır-ağır düşünür, dostunun üzünə baxmadan irəliləyirdi, “deyok ki, yapıncını satıb, bilet alıb maşına mindim, arana da getdim... Sonra? Bos sonra haraya gedəcəyəm?”

Bu anda Qarapet Laçının sağ qoluna toxunub:

– Ay Laçın, – dedi, – gal vəzğala torəf gedək, görək Tiflis pəczdi nə vaxt gələcək...

Laçın fikrindən ayıldı!..

Onlar yənə dinmoz-söyləməz addımlayır, palçıqlı küçənin ortasına ilə vəzğala doğru gedirdilər. Laçın yapıncısına bərk bürünüb, gah ayağındakı dikburun çarğa, gah da palçığa bulaşmış qara patavasına baxıb yənə düşünürdü: “Yaxşı, deyok mən arana getdim, bos sonrası nə olacaq? Mədənə gətsəm indi moni kim işə götürəcək? Konddo qalıb nökorçilik elosəm bu daha yaman olar... Bir də nökorçiliyə qayıtmaq sarsaqlıqdır. Mən kimdən eşkiyəm? Azdan-çoxdan savadım var, heç olmasa yazıb-oxuya bilərəm ki... hər halda şöhor yaxşıdır. Deyirlər ki, orada hər cür iş tapılır. Oradaca işə girib, başımı dolandıraram. Amma...”

Laçın duruxdu. Birdon osebı addımlarla yeriməyə başladı. “İşdir gedib qulluq tapmadım, kəndə qayıtmağa da pulum olmadı, onda kimə ol açə bilərəm? Yad yerdə, qürbət eldə... Ancaq Bakıda bizlərdən çox adam işləyir, mən də gedib onlara qoşula bilmərəmmi?”

Laçın elə bil qəsdən özünü doləşiq fikirlərə qorq edir, uzun düşüncədən sonra asan bir yol tapır, uşağ kimi sevinirdi.

Bu anda Qarapet qəsbənin baş tərəfində, dağın etoyindəki qalın meşodən xeyli bəridə, hündür hasar içərisində olan meyvə bağını Laçına göstərərək:

– Bu elə yamanca alma-armud olacaqdı – dedi, – amma zəhriman bərk dolu vurdu, birçə dənə də meyvə sağ qalmadı, uşaqların gözü ona dikilmişdi, o da ki, belə...

Laçın, ağlamsınan Qarapetin tutqun səsindəki ümitsizliyi duyub, qəmli bir tərflə onun üzünə baxdı, dostunun dərđinə şerik olduğunu bildirmək üçün:

– Eh, – dedi, – kəndçilik də bir peşə deyil, bizim hər şeyimiz belədir, Allahın ümidinə qalan möhsuldan nə çıxacaq?

Onlar vağzala yetmişcəyə qədər bu xüsusda danışdılar. Laçın daha da kədərəndi, bir tərəfdən öz dərđi, o biri tərəfdən dostunun başına gələn fəlakət onu eyni dərəcədə yandırdı.

Stansiyada Tiflis qatarnın axşamüstü gələcəyini öyrənib geri döndülər.

Yenə dükənlər açılmamışdı. Laçının üreyi danxırdı. O, yapıncısını bu gün sata biləcəyinə heç inanmırdı.

– Kirvə! – deyirdi, – qorxuram ki, alan olmasın...

Qarapet qüssəli-qüssəli gülümsünüb cavab verdi:

– Satarıq, satarıq, ancaq neçəyə qiymət eliyək?

– Bilmirom vallah, keçən yaz iyirmi manata almışdım düz ikio qoyun vermişdim.

Qarapet yapıncıya diqqətlə baxıb:

– Təzədir, – dedi, – elə öz qiymətinə də satarıq.

– Yaxşı, mən razıyam...

Qarapet, axsaya-axsaya yeriyən qısa boylu şişman bir erməniyi yolda saxlayıb salam verdi, yapıncını ona satmaq istədi, ancaq erməni çəpələ barmacağı ilə qulağının içini təmizləyərək başını buladı, tez Qarapetdən uzaqlaşdı. Onun ardınca kinli-kinli baxan Qarapet:

– Laçın, – deyər asta addımlarla yoluna davam etdi, o deyir ki, bu saat yapıncı kimin nəyinə görədir?

Laçın pərt oldu.

– Doğru deyir də, camaat beş-on gündən sonra arana köçür...

Bu anda Qarapet məxmər pəncəkli, sarıyanız, yağunboylu bir taciri göstərib:

– Gəl, – dedi, – buna da göstərək, bəlkə satmağa razı oldu.

Tacir hiqqana-hiqqana dükənin qapısındakı qıfılı qurdalayır, açə bilmirdi. Onun öz-özünə deyirdiyi də aydın eşidilirdi.

Laçın dükəna yaxınlaşanda üreyi bərk çırpındı, yəne rədd ediləcəyini düşünüb daha da sıxıldı. Ancaq Qarapetin tacire yaxınlaşdığını, qıfılı açdığını və onunla şirin söhbətə girişdiyini görüb sevindi. Tacir dönüb Laçına baxanda, onun ümidi birdən artmağa başladı. “Razıdır, razıdır” deyər dünüşüb tez Qarapetə yaxınlaşdı. Erməni doğrudan da yapıncını almağa razı idi. Yalnız qiymətinin üstə mübahisə edirdi. O, fısıltı ilə dərindən nəfəs alıb, azorbaycanca dedi:

– On beş manat dəl pul verərəm, o da Qarapetin xətrinə...

Laçın sevindiyindən düşünməyə imkan tapmadı:

– Yaxşı, razıyam! – deyər yapıncını büküb dükən sahibinə uzatdı.

Erməni, adətə üzrə, fısıldaya-fısıldaya daxılın ardına keçdi, şapkasını çıxarıb divardan asdı, yapıncını aldı. Harada işə gizlətdi. “Lap təzədir, xeyli qazancı var” deyər düşündü.

Laçın pulu alıb döş cibinə qoyanda o qədər sevindi ki, dostu Qarapetin yanında olduğunu belə unudub cəld eşiyə çıxdı.

VII

Obada qoyun sağını başlanırdı.

Qızlar, gəlinlər səmiciləri, qazanları, mis cəmləri gətirib sağın yerinə qoyur, özləri işə çəkilib kənarə dururdular.

Sürücü yenico gəlmişdi. Qoyunlar bir-birinə qısılıb kövşöyirdilər. Obanın üzərini sərin və təmiz bir dağ havası çulğamışdı.

Havadan çox razı qalın sağıcılar, qab-qacaq gətirib sağının başlanmasını gözləyən qızlara, gəlinlərə yaxınlaşırdılar. Onların arasında Səmod də görünürdü. O, ölindeki dərđi önlüyü döşünə taxır, kinli gözlərlə qoyun sürüsünə baxır, tövsüyo-tövsüyo irəliləyirdi.

Laçının qaçması xəbərini eşidəndən bəri üz-gözü açılmış, qaşqa-bağı yerlə gedirdi. "Av it oğlu, qaçıb canını qurtara bilməyəcəksən... Haraya gətərsən, axırda yəne mənim əlimdəsən, ay donuz oğlu!" – deyə ürəyində onu söyür və nədənsə bu xüsusda heç kəsə bir söz demirdi. O, ata-anasının uzun-uzadı nəsihətini dinləyib Gülyazı boşamaq fikrindən əl çəkmişdi. Səməd düşündü ki, Gülyazı boşasa bütün oba, kənd əhli bu hadisənin səbəbi ilə maraqlanacaq, arvadının xoyanətini bütün şənlilə yayılacaq və hörmətdən düşüb biabır olacaqdır. Bu səbəbdən də ata-anasının məsləhətinə qulaq asır, hələlik heç bir tədbir görmürdü. Ancaq sürüdə ayrılıb getmək fikrindən hələ də dönməmişdi. O, srağa gündən bəri rahat ola bilmir, bu xüsusda düşünür, tutarlı bir bəhanə axtarırdı. "Bu camaatın qabağında birdən-birə qoyunları ayırıb özge bir sürüyə qoşsam, yəne deyəcəklər ki, binamuz köpək oğludur, düşməninə gücü çatmadı, heyfimi bizdən alır... Yox..." – deyə Səməd önlüyünü bork-börk bağlayıb irəlilədi: "Yox!.. – deyə yəne düşünməyə başladı – Mən bunlardan nə cür olsa ayrılacağam... Mənim arvadım hərgah doğrudan da Gülpəri qanının dediyi təkə pis yola gədirsə, sürüdə ayrılandıqdan sonra öz səhvini başa düşər. Ancaq..."

Bu dəmdə Səməd Laçınla Gülyaz arasındakı vədələşmənin tarixçəsini xatırlayıb qızardı, əsəbiləşdi. "Bəlkə onlar yəne də birbirini istəyir, bəs onda?..."

O, birdən beyninə hücum edən bu müdhiş sualın qarşısında donub qaldı, öz-özünə ucadan "Ox!.." deyə bağırdı. Bunu eşidən kəndlilər Səmədin üzünə təəccüblə baxdılar. Səməd yuxudan aylan kimi oldu, tez irəliləyib onlardan ayrıldı: "Qanmaz köpək uşağı! Daha onu bilmirlər ki, bu saat mənim ürəyim partlayır..." – deyə ardınca gələn kəndliləri də söydü.

Sağıcılar dairə vurub oturanda Səməd də gəlib həmişəki yerinə keçdi. O, çoxdan bəri qoyun sağmadığını xatırlayıb yanındakı yoldaşlarına baxdı, zorla gülümsünüb:

– Əllorim də lap xamlayıb ha, – dedi, – qorxuram ki, tez yorulam...

Onunla yanaşı oturmuş qozbəl, ağsaqqal bir sağıcı üzünü Səmədə çevirmədən:

– Qorxma, yorulmazsan, – dedi, – Gülyaza də ki, bir cam də məne vərsin, kömək clərom... .

Sağın başlandı. Əllorində haça başlı, uzun çomaq tutmuş balaca uşaqlar, sağın yərindən xeyli aşağıda duran qoyun sürüsünə doğru yüyürdülər, bir dostə sağmal qoyun ayırıb yuxarı sürdülər.

Səməd, sağ yanaqlarından "S" hərfi şəklində damğalanmış qoyunlarını tanıyıb sağmağa başladı. Ancaq o, yəne də fikrini bir yerə toplaya bilmir, başını qoyunun ardına sıxıb iki ötilə məmələ-rini sıxdığı halda, boynunu yana doğru oyrir, sağın yərindən bir neçə addım aralı durub örnin yanındakı səmicin südlə dolmasını gözöləyən Gülyaza baxır, ürəyində ona söyüş yağdırırdı. "Ay itin qamundan gəlmiş qancıq, səni işıqlı dünya üzünə gör necə həsrət qoyacağam..."

Ancaq Gülyaz yaşmağını qara gözlörünün altına çəkib yerə baxır, Laçının taleyini düşündürdü. "... İndi görəsən o hardadır, başına nə iş gəldi?" – deyə öz-özünə sual verirdi.

Səməd, əlindəki qoyunu sağıb qurtarandan sonra yanındakı adamların söhbətini dinləməyə başladı. Kəndlilər südün azlığından şikayət edir, çəbanlardan gileylonirdilər. Laçının əmisi kəkələyə-kəkələyə deyirdi:

– A kişi, indiki çəçoçəbanlar da çəçoçəban deyil ki, hava işıqlananacan yatayır, qoqoyun da ac qalır, qoqoyun o vaxt süd verər ki, ot otlaya...

O, pəltok dilinə gülüşən uşaqların qaqqılıtsını eşidəndə yazıq-yazıq ətrafına boylandı, utandığandan qıpqırtmızı qızarıb gözünü yerə dikdi, bir daha dinmədi.

Səməd o biri qoyunu da sağıb qurtardı.

Bu anda onun gözü başqa bir kondlinin sağdığı körpə qoyuna sataşdı. Səməd öz qoyununu tanıyanda, birdən gözləri hələqəsindən çıxmağ dərəcəsinə gəldi. Əsəbi, hom də boğuş bir səslə qışqırdı:

– Ey! Köpək oğlunun adamı, mənim qoyunumu niyə sağırsan?

Kəndli əlinə düşən metal papağını boynunun ardına itələdi. Diqqətli qoyunu süzdü, gülümsündü:

– Ə, bağışla, sənin canın üçün bilməmişəm... – Səməd daha

eybəcər bir səslə bağırdı:

– Kor-zad deyilsən ki?

Kəndli son dəracə mülayim, yalvarıcı və ağılsınan bir tövrlə:

– Ə, oğlum ölsün ki, bilməmişəm, – dedi.

Bu dəfə Səməd daha da çox özündən çıxdı, kəndlinin arvadına söydü. O da Səmədin anasına söydü.

O biri kondlilər Səmədi sakit elmək üçün sözə qarışdılar:

– Ə, Səməd, yaxşı, sən də onun bir qoyununu sağarsan, nə böyük sədir ki?

– Ayıbdır, ayıbdır, kənardan baxan nə deyər?

– Fəqir bilməyib sağıb, adam da yıxılıb ölü, nəyin üstə dava salırsan?

Səməd bütün deyilən sözləri qulaqardına verdi. Cəld ayağa durdu, sürüdən qoyunları bölüb gotirən uşaqlara bağardı:

– Ə, – dedi, – hələ getməyin...

Kəndlilər bu dəfə Səmədin üzünə nifrətlə baxdılar.

Biri:

– Ə, Səməd, ayıb olsun sənə, – dedi, – sənə heç belə bilməzdim. Səməd bu sözləri cavabsız buraxmadı:

– Ayıb sizə olsun ki, gözünüzün qabağında oğurluq eliyə nə tərəfdar çıxırsınız, – dedi və qoyununu sağmış kondlinin üstünə cumdu.

– Bu dəqiqə sənə tika-tika doğrayaram, donuz oğlu donuz!..

Kəndli də ayağa durub:

– Heç yel olub yanımdan da keçə bilməzsən, donuz oğlu özünə!

Səməd uzun xəncərini qanından çıxardıb kondlini vurmaq istərək, hər tərəfdən onu tutub qoymadılar. O dartıldı, bağardı, ancaq izdihamin arasından kənara çıxma bilmədi. Qüvvətli bir kəndli onun sağ biləyini qanırdı, xəncəri dartıb olından aldı.

– Çox da xərulanma, adama bir toy tutarlar ki, olləzinəni öz bərdər oxuyar, bir cam süddən ötrü yaziq kişini niyə abırdan salırsan?

Səməd tək qaldığını görüb sakit oldu:

– Mən qoyunumu bu sürüdən ayırın Laçının Tomtu oğlunun sürüsünə qatacağam! – deyə bağardı.

Bu həy-küya kənardan qulaq asan kəndli:

– Ə, – dedi, kimi qorxudursan? – Dünən ayırırsaydın bu gün iki gün ulardı

Səmədin qolunu tutmuş kəndlilər, yavaş-yavaş ondan aralandılar.

Gülyaz onların bu hərəkətlərini görüb daha da mayus oldu. “Kül başına, guya özü oğurluq zad eləməyib” – deyə düşündü.

Bir neçə dəqiqədən sonra Səməd öz qoyunlarını ayırdı, saymağa başladı. İki yüz əlli sağmal, səksən də qısır qoyun o tərəfə sürüldü.

Kəndlilər yenə sağına davam etdilər.

Sadiq kişi Laçının qaçmasından tez xəbər tutdu. Bu ayrılıq ona çox ağır təsir etdi. O, qoca vaxtında yalnız qaldığını görüb öz hərəkətindən peşman oldu.

Laçının anası da səhərdən axşama qədər ağlayıb acı göz yaşları tökdü, örnə danlamağa başladı:

– Bu qoca vaxtında beləmi sındırdın, ay kişi... Gülpəri donuz qızının yalanına inanıb mənə gözü yaşlı elədin, indi mən başıma haranın daşını töküəm?

Sadiq kişi bu sözləri dorin bir iztirab içində dinləyir, arvadına cavab verməyə söz belə tapmırdı. Laçın kimi əlli-ayaqlı, bacarıqlı bir oğulun baş götürüb qaçması, doğrudan da böyük dərddir. O, Laçının bu qədər inadlı olduğunu güman etməyib chiyatsız tərpondiyini yalnız indico anladı.

Hələ onun üroyində birdən-birə, bu günə qədər heç forqinə varmadığı ata məhəbbəti baş qaldırdı. Əvvəldən ağına belə gətirmədiyi bu gözəl nıllıq ayrılıq, bir günün içində onu xeyli qocaltdı.

Sadiq kişi oğlunun bu ayrılığından qəddi bükülmüş halda, “öz ölümünə öz evimi yıxdım” – deyə düşündü və birdən uşaq kimi hönkürtü ilə ağladı:

– Ay arvad, – dedi, – günah mənə evi yıxılmışda oldu. Onu döyən yerdə keşko ollərim quruya idi!

Sadiq kişi əli hər tərəfdən üzülmiş halda eşiyo çıxarkən, Səmədin bu obadan ayrıldığını, özü də bu gün Tomtu oğlunun obasına gedəcəyini ona xəbər verdilər. Qoyun sağınından qayıdan qardaşı ona yaxınlaşdı, Laçının qaçdığına təəssüfləndi, sonra qardaşına chiyatlı dolanmağı məsləhət gördü:

– Bu gecə var-yoxunu apar sat, tufəng al, papatron al! O it oğlu Səməd əlinə keçəni sağ qoymayacaq. Tufəng al, papatron al.

Sadiq kişi qardaşı ilə razılaşmadı:

– Biryolluq ölüb qurtarsaydım, bu dünyanın əzabını da görməzdim, – deyə daha qəmli və ümidsiz bir hal aldı, köksünü ötürdü. – Laçından sonra mənəni sağ qalmamış...

Qoca doluxsundu, yaşaran gözlerini sildi, zorla özünü saxlayıb qardaşının üzünə baxdı:

– O bədbəxt oğlu Laçın bizim başımızı qalmaqala saldı... – deyə olavə etdi.

Sadığın qardaşı da ağlamsındı, sonsuzluğun bütün ağırlığını duy-muş adamlar kimi büzüşdü:

– Qardaş, – dedi, – oğlunu bir tohər yola götürörük, qəm eləmə... Son mən deyənə bax, bu donuz uşağının olıdon hor köpok oğluluq gələr, durma, get hazırlaş!..

Sadıq kişi bir qədər fikirləşdi. Tüfəng almaq üçün satılasi bir şeyi yox idi. Qoşqu heyvanını satısa, arana köçə bilməyib yurdda qala-caqdi. O, qardaşından kömək istədi:

– Mənim nəyim var? – dedi, – birçə qoyuna gümənəm gəlir, son də bir-ıki toğludan keçsən, tüfəng də düzəldörük, patron da... Ney-ləyək, tüfəng sənin olar, lazım olanda biz də götürörük...

Sadığın qardaşı bu fikrə razı oldu:

– Hazırlaş, Alaşın, hardadır? Uşaqlara də ki, tutub gotirsınlar.

Hər iki qardaş, obanın aşağı tərəfindəki qayalığa doğru getdi. Uşaqlardan bir neçəsini yollayıb atı tuidurdular. Sadıq kişi bir neçə dəqiqədən sonra Qarakilsəyo yola düşdü.

IX

Laçın kəndə çatanda hava bərk isti idi. Ağcaqanadlar nəfəs almağa imkan vermirdilər. Kənddə bir neçə qarovulçudan başqa heç kım yox idi. Qazma daxmaların qapıları kilidlonmuşdı.

Laçın, ağır ev şeyləri saxlanılan tövlələrində girmək istəyondə hədsiz-hesabsız birələr üstünə dərəşdi. O geriye sıçrayıb köhnə çardağın altında qoyulmuş böyük kötüyün üstündə oturdu. Bərk yorul-duğunu hiss edib, ayağa qalxdı, tozədən quru yerə dalı üstə uzanıb, bir neçə dəqiqə mürgülədi. Qonşu hoyotdən gələn bir səs onu hövl-nək oyanmağa məcbur etdi.

Gələn adama diqqətli baxdı. Əvvəlco tanıya bilmədi. O, yaxın-laşib salam verdi.

– Dağlarda nə var, nə yox, ay Laçın? – deyə soruşdu.

Laçın onu tanıdı. Yaxın qonşularının oğlu Teymurdu. Onun əyində parçadan şalvar köynək, ayağında iso qalın padoşlu soldat botınkası vardı. Keçkanı olma alıb, yaylıqla tez-tez alınin təriri silir, ağcaqanadları qovurdu.

Laçın onun salamını aldıqdan sonra:

– Bakıda nə var, nə yox? Salamatlıqırdımı? – deyə sual verdi. – Bu zaman nə var, belə? Xeyirdirmi?

Teymur yanağını sancan ağcaqanadı yaylıqla qovub cavab verdi: – Gəlmişəm ki, uşaqları yanına aparım. Yazıqlar bu il dağa köçə bilməyiblər, bu saat hamısı qızdırma içindədir. Düzünü axtar-sən, başımı itirmişəm.

Laçın bu xəbərdən möyus olub, hüznə Teymurun üzünə baxdı.

– Tors kimi bu il çox istidir. Yazıq uşaqlar belə istiyə tab gəti-rə bilməyiblər?

Teymur Laçının arana belə tez qayıtmağının sobobləri ilə maraq-landı.

– Bəs bu vaxt sən niyə gəlibsən ki?

Laçın cavab vermədi, gözlərini yero zillədi. Teymur onun bu sualdən nə üçünso port olduğunu duyub təəccüblə soruşdu:

– Olmaya cvinizdə bədbəxtlik üz verib?

Laçın dağda başına gələn ohvalatı açıb söylədi, axırda dolux-sunub olavə etdi:

– İndi mən də qalmışam odla su arasında. Bilmirom haru gedim. Şohorəmi, yoxsa Allahverdi modoninomi...

Teymur onun qolundan tutub öz daxmasına doğru apardı.

Başqa kasıb qonşuları kimi onun da köhnə bir daxması vardı. Xostolor, daxmanın çardağı altında yanaşı uzanıb yatırdılar. Yalnız balaca bir qız uşağı ayaq üstə durub onlara qulluq edirdi.

Teymur xostolorı Laçınə gəstörüb deyirdi:

– Dorman-zad gətirmişəm, ancaq bu yazıq uşaqlara yemək lazımdır. Quru çörək yeyib bulanıq Kür suyu içəndə adam bundan artıq olmayacaq ki? Əlacım kəsildi, dənən Böyükkosik stansiyasına gedib, xırda-xuruş alıb gətirmişəm. Yazıqlar bir az yeyəndən sonra özlərinə gəldilər. Bir az dirçəlsələr götürüb hamısını Bakiyə apar-acağam, orada heç olmasa gözümün qabağında olarlar.

Laçın çardağın altındakı xostə uşaqları nozordən keçirdikco, daha da kodorlonirdi. Onların rəngindən zohrimar tökülürdü. Balaca qızın boğazı arımd saplağı kimi nazılmışdı. Elo bil o, qəbirdən yenico xort-lamışdı. Teymurun arvadını iso ilk baxışda tanımaq xeyli çətindi.

Laçın qəsdən gözünü başqa somto çevirdi. Bu ağır hoyatın acı-larına dözmək nə qədər çətin idi. Laçın öz-üzünə: "Bunların dırilib adam olmağına çox az ümid var" – deyə köksünü ötürdü.

Teymur isə o qədər ümitsiz deyildi. O, bir neçə gündən sonra arvadını da, uşaqlarını da sağ-salamat Bakıya aparacağını düşünürdü.

Laçın:

- Teymur, - dedi, - son çalış ki, bunları tezliklə doxtura çatdırarsan, yoxsa...

Teymur:

- Hələ yox, - deyə cavab verdi, - bu saat Bakıda da çox istidir, fikrim budur ki, obalar qayıdandan gözleyim, bu daxmanı da, tövləni də satın bir yolluq gedim.

Onlar xəstələrin üç-dörd addımlığında salınmış palaz üstə oturdular. Teymur həm ailəsini, həm də Laçının taleyini düşünüb, bir neçə an qəmli sükuta qərq oldu.

- Gəl Bakıya gedək, - dedi, - qulluq tapıb bir təhər başını dolandırarsan, atan da yəqin ki, sənin köməyin olmasa dolana bilməyəcək, ona da azdan-çoxdan...

Laçın "ata" sözünü eşidəndə narazı halda başını buladı.

- Mən bir də onun üzünə baxmam, - dedi, - bu saat da çubuq varalarının yeri sızıldayır. Allahsız oğlu allahsız bədənimdə sağ yer qoymadı...

Teymur Laçına öyüd-nəsihət verməyə başladı:

- Hər halda atandır. Görünür sənə yaxşılıq cləmək istəyib. Bir də ki, səni böyüdü bəy-bəşə çatdıran odur, gorak sən də öz borcunu ödəyəsən, yox? Hansınızı ata-anamız döyməyib?

Ortağa dorin bir sükut çökdü. Bu anda xəstə qadının zarlıtı eşidildi. Teymur onun halını soruşdu. Xəstə qızdırma içində sayıqlayırdı:

- Gətir, Teymur, mən ölürəm, mənə qoyub hara gedirsən?

Laçın qadının bu halına dözə bilməyib ayağa durdu.

- Teymur, - dedi, - mən bu saat dayımgilə gedirəm, dayımın oğlu da burdadır. Yəqin ki, bostandadır, gedim görüm, horgah evə qayıdıbsa, ona bir söz deyib yenə gələrəm.

Teymur razı oldu.

- Yaxşı, gəl, çaydan-zaddan iç, yəqin ki, sən də acsan, - dedi.

Laçın, üzünü sancan ağcaqanadları qova-qova uzaqlaşdı...

Bir neçə gündən sonra Laçın Teymurla bərabər Bakıya yola düşdü. Teymurun ailəsi hələ də qızdırmadan yaxasını qurtarmamışdı. Balaca uşaqlar hər gün titrədirildilər. Ancaq Teymur indiyə qədər

əziyyətlə yığıdığı beş-on manatı dava-dərmana xərcləyib onları müalicə etdirirdi.

Laçın isə səhərə yetişiyyəi gündən iş axtarmağa başlamışdı. Ancaq Bakıda iş tapmaq üçün ən azı bir-iki həftə gedib-gölmək, bir çox yerə erizə vermək lazım idi.

Laçın bir dükəncinin yanında işləmək istəyirdi. Bir neçə adam da ona söz vermişdi. Ancaq Teymur və başqa tanış fəhlələr bunu heç məsləhət görmürdülər. "Alverçilik kişi sonotu deyil" deyə onu həvədən salırdılar.

O, yenə bir neçə gün gedib-gəldisə də münasib bir iş düzəldə bilmədi. Laçın bir qədər savadlı olduğundan mürəttibliyio girmək istədi. Ancaq bu işdə çalışsa, aldığı maaşla, heç özünü dolandıra bilməyəcəkdi. Yoldaşları bu qulluğu da pisləyib, neft mədəninə işləməyi məsləhət gördülər.

Teymur onu özünün işlədiyi mədəno apardı. Ərizə verdilər. Laçın burada da bir neçə gün gözləməli oldu. O, uzun get-gəllərdən usandı, pul borc almaqdan yoruldu.

O, hələ Teymurun cvindo qalırdı. Balaca otaqda iki qız uşağı, bir oğlan, bir də Teymurla arvadı yaşayırdı. Gecələr yatağa uzananda nəfəs almaq mümkün olmurdu. Laçın hər tərəfdən əli üzülmüş halda kəndə qayıtmaq, dövlətlərdən birinin qapısında nökrçiliyio girmək xəyalına düşdü, çoxlu pul borc aldığı xatırlayanda isə bu fikrindən daşındı.

Bir gün Teymur mədəndən qayıdarkən Laçına şad bir xəbər gətirdi; onu işə qəbul etmişdilər. Laçın sevindiyyindən yero-göyio sığmırdı.

Bu anda o, nədənsə Gülyazı xatırladı; onun məchul taleyini düşünüb kədənləndi. Bunu duyan Teymur, təccüblə soruşdu:

- Sənə nə oldu? Sevinmək ovoznə qasqabağını niyə sallayırsan?

Laçın səsindəki titrəyişi gizlədə bilmədən cavab verdi:

- Heç... Anam yadıma düşdü. Yazıq arvad indi yəqin ki, dizino döyüb ağlayır...

Gecə yarıya qədər Laçının gözünə yuxu gətmədi. O, başına gələn son əhvalatı, uşaqlıq illərini, muzdurluq cidiyi günləri xatırladı. Nəhayət, Gülyazın bədbəxtliyinə səbəb olduğunu düşünəndə ağır bir ruhi iztirab keçirməyə başladı. "Onu ya öldürdülər, ya da ki "namussuz" adı ilə bəşoyyə kənd arasında biabir clədilər. Buna

səbəb mənəm. Bütün bunları fikirləşdikcə o, səhər tezdon mədonə yox, bir baş kəndə getmək, sevgilisini baladan xilas edib, uzaqlara, tanış-bilişin ağılına gəlməyə bir yerə aparmaq istəyirdi. Laçın bu ağır düşüncələrində tamamilə yorğun düşüb, dərin bir yuxuya getdi.

Payız günəşinin sarımtıl şüaları poncorodon içəri axdığı zaman, Laçın Teymurun səsinə oyandı, kəndə qayıdan yolların artıq bağlandığını görüb yenə də fikrindən daşındı. Teymurla bərabər mədonə yola düşdü...

X

İki aydan sonra Laçın atasından bir məktub aldı. Bu məktubu kənddən gələn tanış bir fəhlə gətirmişdi. Sadıq kişi yazırdı:

"Əzizim oğul, gözümün nuru Laçın!

Bizi gözü yaşlı qoyub getdin. Yazıq anan da dizinə döyö-döyö qaldı. Elə bil daxmamızın dirəyi yıxıldı. Mən də ki, qocalıb əldən-avaqdan düşürəm. Builki taxılıımız bizi yarıtmadı. Kənc-bucağı-mızdakı olub-qalanı da satıb taxıla verəcəyəm. Artıq Alaşamız da çorlənib öldü. Umudum tökcə sənə qalib, əzizim oğul! Bu kağızı gözümün yaşları ilə yazdırıram, əziz bala!..

Muxtarın oğlu mənə düşmən olub, deyirlər ki, hər gün mənə axtarır. Fağır anan gecə-gündüz sonun yolunu gözləyir. Gəl, qadan alim, başına dolanım. Atan Sadığın özgə qapısına göz dikməyinizə razı olma, ağrın alım!

Atan Sadıq Hacı oğlu"

Laçın bu məktubu üç-dörd korə oxudu, rusca yazılmış kağızı xottindən, Laçın öz məllimini tanıdı. Müəllim bəzi sözləri azərbaycanca, rus hərfləri ilə yazmışdı. Sadıq kişinin üslubunu saxlamağa çalışdığı da aydınca görünürdü.

Laçın çox kədərlandı. Atasının bu cür pis vəziyyətə düşməsi ona çox ağır gəldi. Uzun-uzadı fikirləşəndən sonra kağız və konvert əlib belə bir cavab yazdı:

"Möhörəm ata və ana!

Yazdığınız məktubu aldım. Oxuyub xeyli qəmgin oldum. Doğrusu, mən sizdən ayrılıb gələndə, bir də gəri qayıtmağa söz vermişdim. Ancaq göndərdiyiniz bu kağızı oxuyanda mənə çox istədiyiniz

inandım. Gözlərim elə doldu ki... Yazıq ananın mənəndə inciməyə haqqı var. O mənə qollarının üstündə böyüdü bəslənmişdir. Mən ona borcluyam. Mən onun omoyini layiqlə ödəməyə çalışıram.

Möhörəm ata!

Mən bu saat mədonədə fəhləyəm. Ayda iyirmi manat məvacib alıram. Ancaq özümün otağım yoxdur. Teymurun evində oluram. Bu yazığın da uşaqları çox oziyyotlu dolanır. Otaqları çox dardır.

Ata! Mən kənddən ayrılmaq istəmirəm. Mümkün edib pul yığa bilsəm, yenə kəndə qayıtmaq fikrindəyəm. Yazırsan ki, at da çorlənib öldü. Mən hər ay bir az pul yığıb toza at almaq üçün sənə gəndərəyəm. Sən də ki, atsız heç dolana bilməzsən. Mən deyən kimi cloyin. At alın. Anama de ki, mənəndə nigarən olmasın.

Muxtarın oğlu Səməddən qorxma. Ancaq ehtiyatlı dolan! Məndən qohumlarınıza salam söylo.

Sizi unutmayan: Laçın Sadıq oğlu"

Laçın məktubu bir də oxudu, dördkənc bükdü, konvertə qoydu, üstünü də yazıb ayağa durdu.

Bu anda qapı açıldı. Teymur içəri girdi. O, çox şad görünürdü. Üzünü tərtəmiz qırxdırıb, saçını da yana darımaşdı. Laçının olindeki konverti görüb maraqla soruşdu.

– O nədir, deyəsən evə kağız yazırsan? Yaz ki, Bakıya gəlsinlər.

Laçın ona cavab vermədi. Gözlərini yerə zillədi. Teymur dedi:

– Vallah, doğru sözümdür. Sənə bir otaq düzəltdim.

Laçın bu sözü eşidəndə özünü itirdi.

– Doğrudan? Ne danışırsan? – deyə az qala Teymuru qucaqlayıb öpmək istədi. – Elə isə gəl gedək baxaq!..

Teymur onunla bərabər çıxdı. Laçın məktubu poçta qutusuna atdıqdan sonra:

– Teymur! – dedi, – indi mənə işim bir az düzələndə oxşayır.

Otağa nəçə istəyirlər?

– Əşi, o hasandıdır, birtəhər düzəlşərik, – deyə Teymur Laçının üzünə baxıb, yaxşılığının evəzində mükafat istəyən adamlar kimi gülümsündü. – Gorok mənə şirinlik alasan, ha!..

Laçın:

– Yaxşı, mənə bu gözlərim üstə! – deyə cavab verdi.

Onlar danışa-danışa otağa baxmağa gətdilər.

Sadiq kişi kənd məktəbinin yanından keçərkən müəllim ona yaxınlaşdı:

– Sadiq dayı! – dedi, – nə verərsən sənə şad bir xəbər söyləyim?

Sadiq kişi dayandı, səbirsiz soruşdu:

– Nə xəbər? Laçındanmı?

– Hə, hə, Laçından.

– Nə istəsən verərəm, arvada deyərəm qapımdakı o tek toğlumun kababını bişirsin.

Müəllim əlini cibinə atdı, üstü yazılı göy konverti çıxartdı.

– Elə işə qulaq ax oxuyum, səni başa salım, deyər rusca yazılmış

məktubu oxuya-oxuya törcümə etdi.

Sadiq kişi gənc müəllimi qucaqlayıb üzündən marçılıtlı ilə öpdü:

– Qadan alım, ay üstel, – dedi, – vallah bu dünyada sənin tayın-bərabərin yoxdur. Bu kəndə gələli həmişə camaata xeyrin deyib. Ayağın bizo düşüb, Allaha ol olsun.

Müəllim yaylığını çıxarıb üzünü sildi. Məhriban gözəltilə Sadiq kişinin üzünə baxdı, kağızı ona verdi:

– Mən yazan kağızın belə də cavabı olar, – deyər gülümsündü, – bundan sonra görək mollaya yox, mənə yazdırarsan, bildinmi?

Sadiq kişi:

– Vallah sənə yazdıracağam, qurban olum, – deyər yenə müəllimi qucaqlayıb öpmək istəyirmiş kimi ona daha da yaxınlaşdı. – Bu saat gedim evə, atasına da xəbər verim. Salamət ol, ağır alım, görüm Allah səni hor vaxtı xoşbəxt elsin.

O, sevinə-sevini, ırı və tələsik addımlarla evinə getdi. Həyətdə odun yaran arvad, ərinə görər-görməz:

– A kişi, – dedi, – uşaqlar xəbər-ətər yoxdurmu?

– Var, ay arvad, var, özü də şad xəbər, könül açan xəbər... – deyər Sadiq kişi xeyli uzaqdan bağırdı.

O əvvəlcə laçından gələn məktubun məzmununu söylədi, sonra da müəllimin yaxşı adam olmasına dair uzun-uzadı danışdı.

Molla arvad sevincindən ağladı, önlüyünün etəyilə göz yaşını silib dedi:

– Ona da qurban olum, onun üstelino do!..

Sadiq kişi qazma daxmasınının dəl tərəfindəki yaşıllıqda otlayan tek toğlunu sürüyüb gətirdi, yıxdı, üzünü qibloye çevirib kəsdi.

– Ay arvad!.. – deyər o ucadan çağırtdı, – gəl toğlunun ayağını tut, soyum, bu axşam, üsteli qonaq çağıracağam. Neyləyək, varını verən utanmaz.

Arvad bir söz deməyib gəldi, Sadiq kişiye kömək elədi. Bəş deqədə toğlunu kosib comdoyini çardağın dirəyindən asdılar.

Laçının xotri üçün hər şeydən keçməyə hazır olan qocalar, birbirinə baxıb sevinirdilər. Elə bil onlar tozədən sevişməyə başladılar.

XII

Laçının məktubu Sadiq kişiye ürok verdi. O günün sabahısı sələmçidən pul borc götürdü. Muğanlı məhəlləsinin ilxısından yaxşı bir ürge seçdi. Oğlu kondo qayıdana kimi atı tutub öyrətməyi qarara aldı. Arvadı da onu tələsdirdi. Sadiq kişi Kürün o tayındakı binoye getməli oldu. Mohz Laçının eşqinə aldığı köher ürgəni tutub tezliklə öyrədəcoynə ümid edərək hazırlıq gördü.

O, bir gün səhər təzdən, hava işıqlanmamış, tozə həybəyo pendirçörək qoyub, arvadının hördüyü tozə irəşməni də götürüb yola düşdü.

Sadiq kişi Kürdön qayıqla keçdi. O, Qarayazı meşosinin ortasından stansiyaya gedən araba yolu ilə Muğanlı binosinə doğru irəlilədiyi zaman, hələ üfəqdə yenico çırtlayan günəşin göz qamaşdırın şuaları hündür palıd ağaclarının budaqları arasında oynayırdı. Sıx yarpaqlı palıd ağaclarının qoxusu otrafa yayılırdı. Meşədo olduqca dorin, anlaşılmaq, hom do ürok açan qoribo bir sükut hökm sürürdü. Arəbir quşlar dosto-dosto uçuşub ağacdan-ağaca qonduqca, bu sükut pozulur, qurumuş palıd yarpaqları xışıldayır, meşədo xəff-xəff səslənirdi.

Sadiq kişi meşonin ağaclığına yetişi. Dörd yanına boylandı, iri bir qovaq ağacının dibində gözünə dəyən bulağa doğru getdi. Çiyindəki heybəni yerə qoydu, bulaqda əl-üzünü yudu.

Bulağın alt yanındakı duru gölün dibi apaydın görünürdü; uzun, dümdüz qamışlar arasında üzən saysız-hesabsız xırdaca balıqlar, yerə səpilməmiş gümüş pullar kimi parıldayırdı. Sadiq kişi onları tutmağa nə qədər çalışdısa da, olino bir şey gəlmədi. Yərinə qayıtdı, heybəni boşaldıb qabağına saldı, səhə namazını qıldı. O, dua oxuyub göyə baxarkon, meşə üzərindəki havanın saflığına o qədər do fikir

vermədi. Bu anda göy üzü nəhayətsiz bir dənizə bonzəyirdi. Uzaqlarda başı qarlı sıra dağlar görünürdü.

Sadiq kişi namazını qurtarıb, pəndir-çörək yedi. Əli ilə çal saq-qalını tumarlayıb, "şükür" dedi. Çörəklə pəndir qalığını heybo-sino qoydu, ayağa durub yoluna davam etdi.

Günəş Qarayazı meşəsini qızdırırdı. Tozo otların, yəre sərilmiş enliyarpaqlı bitkilərin üstündə səhər şəhi parlıdaydı.

Sadiq kişi yolun kənarı ilə, bu gözəl yerlərin havasından ciyər dolusu nəfəs ala-ala gəlirdi. O, gənciyindən seve-seve oxuduğu mahnıları arabir xatırlayırdı, titrək, nazik səsli posdən oxuyurdu. O, çoban olarkən çaldığı tütəyin səsini toqlıdən burunda zümzümə edirdi, tələsmədən irəliləyirdi.

XIII

Laçın atasından ayrılıb gedəndən sonra Gülyazın həyatı çox ağır keçirdi. Hər gün onun yumruqları altında əzilir, gözünün yaşını tökür, amma dərindən kimsoyu açıb söyləmədi. Əvvəllər Gülyazın tərəfini gözləyən qayınanası da, axır zamanlarda onu danlayır, söyür, onun hər bir nöqsanını üzünə çırpırdı. Gülyaz gecələr yerinə girmədən sonra səsizcə ağlayıb yastığını ısladırdı. Səməd ona acımaq əvəzinə, daha da əsəbiləşir, bəzən vəhşi heyvan kimi qızıb az qala onu parçalamaq, boğub öldürmək dərəcəsinə gəlirdi.

Obalar arana köçəndən sonra Gülyazın həyatı daha da ağırlaşdı. Qayınanası xəstələnib öldü. Bütün ev işləri onun boynuna düşdü. Bir tərəfdən əri, o biri tərəfdən qayınatası bütün acıqlarını Gülyazdan çıxarmağa başladılar.

Səməd hər axşam evə gələndə tufəngini yağlayır, acıqlı-acıqlı Gülyazı baxır:

– Arxayın ol! – deyirdi, – o köpek oğlunun ölümünə az qalıb, horgah mən onların daşını daş üstə qoysam, başımdakı papaq deyil, arvad ləçəyidir.

Gülyaz onun qozəbini, dediyi bütün acı sözləri qosdan soyuq-qanlıqla qarşılayırdı.

Həyatdan bezmiş, bütün ümidləri alt-üst olmuş Gülyazın, heç bir çıxış yolu qalmamışdı; o, özünü Küro atıb boğmaq, ya da günlərin birində təvləyə girib, hamıdan xəbərsiz özünü asmaq istəyirdi.

Laçından məktub alındığını ona xəbər verdilər. Xeyli sevindi. Onun qəlbində ümid qığılcımı parıldı. Bunu qaribə bir sövq-təbbi ilə duyan Səməd o günün axşamı yenə yazığı ağayının altına yıxıb, üzündən gedincəyə qodur döydü. Bu hadisədən xəbər tutan qonşular evə yüyürüb Səmədi danladılar. Gülyazın yarpaq kimi solmuş yanaqlarına, qarlı ləkələrlə örtülmüş üz-gözünə baxıb, öz toos-süflərini bildirdilər...

Bu gündən sonra Səməd onu daha döymür, yalnız ağır sözlər deməklə kifayətlənirdi.

Gülyaz anası ilə görüşməyi bəhanə edib, atası evinə getdi. Dərindən açılıb anasına söylədi. Hənkür-hənkür ağladı. Anasının dizlərinə qapandı. Yalvarıb-yaxardı. Anası qızına çox acısa da, Səməddən boşanmağı məsləhət görmədi:

– Ər arvadın ağasıdır, ay bala, döyər də, söyər də, – deyər ona öyüd verdi.

Əli hər tərəfdən üzülmüş Gülyazı, yenə Səmədin evinə qayıtdı. Gecə yata bilməyib səhərə qodur ağladı. O, indi yalnız keçmiş xatirələrlə yaşayır, yalnız bu xatirələrlə özünə təsəlli verir. O, yoxsulluq, sıxıntı və ehtiyac içində keçirdiyi xoşbəxt uşaqlıq günlərini gözə qarşısında canlandırdı. Laçının onu odu bir məhəbbətə sevdirdiyi zamanları unuda bilmirdi. Gülyaz hələ Səmədə nişanlanmamışdan əvvəl, geyinməyə ayaqqabısı olmadığı halda dünyanın dördlərindən uzaq, şən bir qəddə. O, anasının böyük ağac sandıqda çoxdan bəri bükülmə saxladığı tozu qanovuz paltarını geyinər, otlara gedər, ovurdlarını şişirdib zurnada "ceyrani" havası çalan ermoni çalğıçıların qarşısında məhəbbətə oynardı.

Laçının əməsi oğluna toy olanda, hamı Gülyazın oynamasına heyran qaldı. Laçın cibindəki var-yoxunu çıxarıb onun başından yağdırdı, xırda kağız pullar oyun meydançasının hər tərəfinə sopoləndi. Laçın özü də Gülyazla oynadı, koləgayı salladılar.

Bu hadisə Gülyazın heç yadından çıxmırdı. O, atasının var-dövlətlə əldənib, qızını Səmədə verəcəyini xoyalına belə gətirməzdi.

O, Laçını bütün varlığı ilə sevdiniyi anladığı zaman, vücudunun sarsıldığını, fikrinin qarşıldığını, ürəyinin Səmədə qarşı əmansız bir nifrət hissələ çirpəndiyini duydu. "Ya öləcəyəm, ya da başımı götürüb qaçacağam" – deyər düşündü və öz-özünə səbirli olmaq fikrini tələq etməyə başladı.

Somod iso Laçını tezliklə aradan qaldırıb, Gülyazı yeno bu evə, bu dövlətə, bu zindan hoyata ömürlük bağlamaq istoyirdi.

O, axşamüstü, arvadına hiss etdirmədən yeni bir səfərə hazırlaşdı. Atının yohorini düzəldir, tufəngini təmizləyir, patrondaşını doldururdu.

O, qonşu konddon qayıdarkən yolda yaxın dostlarından birinə rast gəlmiş, Sadiq kişinin sabah tezdon Qarayazıya gedəcəyini öyrənmişdi. Evə gəlib doliqanlı yoldaşlarından biri ilə vədölüşmüşdü. Gecəyarısı atla Kürdon keçib düşməninin yolunu kosmoyə qərar vermişdi.

Gülyaz gecəyarısı çaşqın halda oyanıb Səmədi evdə görmədi, onun haraya gətdiyini dərhal anladı. "Adam öldürməyö..." – deyö fikrindən keçirdi.

XIV

Sadiq kişi iso çoban olanda çaldığı tütəyin sosinə toqlidon burunda zümzümə edir, toləsmədən irəliləyirdi. (O, nodənso silahsızdı).

Bu halda qarşısına iki atlı çıxdı. Sadiq kişi yerində donub qaldı. "Kim ola bilor?" – deyö düşündü. Onlar yaxınlaşanda Sadiq kişi Səmədi tanıdı. O birisi atlıya diqqətlə baxdı, tanıya bilmədi. O, iyirmi yaşlarında boylu-buxunlu bir cavandı.

Hor iki atlı silahlı idi. İkisi do tufəngini qucağına almışdı. Səmədin belində uzun bir xəncor do vardı.

O, yoldaşından aralanıb Sadiq kişinin yolunu kəsdi.

– Hara gedirsən? – deyö boğuş bir səsle soruşdu.

Sadiq kişi düşmənin sualına cavab vermədi.

Səməd atdan yero sıçradı. Tufəngini çiyindən asdı.

– Mən səni üç aydır göydə axtanrıdım, yerdə olimə düşsübsən... – deyö o, Sadiq kişinin qorxudan ağarmış üzünə baxdı.

Səmədin sir-sifotundan cəllədlük yağdı. Gözləri qıpqırmızı idi. Rəngi do həddindən artıq qaralmışdı. Sadiq kişi bu deqiçə öldürələcəyini düşünüb titrədi: "Ax!.. – deyö özünü danladı, günah mənədir, görək yarasız gəlməyöydüm".

Səməd atını yoldaşına verib Sadiq kişinin qolundan yapışdı, yoldan konara çəkdi, meşənin on qalın bir yerinə sürüyüb apardı. O birisi doliqanlı da yero düşüb, atları yedoklədi, onların ardınca meşəyə girdi.

Sadiq kişi nodənso dinmirdi. O, düşməninin belə bir fürsət axtarıldığını heç ağına gotirməyib silahsız yola çıxdığı üçün yeno özünü danladı...

Səməd onun qolunu buraxdı, yoldaşına sarı dönüb:

– Ayo! – dedi, – gəl Kürün qırağına aparaq, doğrayıb suya tullayaq.

Onun yoldaşı bu təklifə razı olmadı.

– Yox, – dedi, – sonra görün olar...

Sadiq kişi bu sözləri lap aydın eşidirdi.

O, özünün müdafiədən aciz olduğunu görüb, dinmirdi. Əvvəlcə yalvarıb-yaxarmaq, onların dizinə qapanıb imdad diləmək istədi, ancaq bunun toirsiz qalacağını anlayıb, fikrindən daşındı. Səməd, müdhiş gözlərlə Sadiq kişiyo baxaraq:

– Ay kaftar it!.. – deyö bağırdı, – səni palıd ağacından asıb güllələyəcəyəm, sonra da yolun qırağına tullayacağam ki, hor gəlib-gedən o murdar üzünə tüpürsün.

Bu sözləri hoyocanlı dinləyən o biri doliqanlı Səmədin qolundan tutub konara çəkdi:

– Səməd! – dedi, – mən heç rova bilmirəm, öldürməyö olım gəlmir. Bu yazığın heç bir toqsiri yoxdur. Bu kişi bütün bir konddo, başına and içən adamlardandır, gəl öldürməyök, qoy buraxaq getsin.

Səməd ucadan bağırdı:

– Tfü! Binamus yoldaş, mən belə bilsəydim, heç əvvəldən sirrimi səmə açmazdım, görünür ki, sənin vofən buraya qodormuş...

Səməd yoldaşından aralandı. Sadiqin heybəsini dartıb olindon aldı. İrəşməni do açıb yaxındakı tut ağacının budağına bağladı, Sadiq kişiyo döndü:

– Xirtdəyindən asacağam, öldürüb sonra do tiko-tiko doğrayacağam, qoy bütün şənləyo yayılsın ki, Muxtarın oğlu Səməd öz düşməni qofildon vurmadı, ona cohonnom ozağı verdi, sonra da murdar heyvan kimi doğrayıb otini quduz illərə payladı.

Sadiq kişinin gözləri baxır, lakin vücudu donmuş kimi görünürdü. O, artıq Səmədin sözlərinə eşitmirdi. Səmədin yoldaşı iso qocaya bu qədər həşotli ozaq verməyö razı olmurdu.

– Yox, – deyirdi, – mən bu zülmə dözə bilmirəm. Səməd, qoy birdəfəlik güllə ilə vuraq getsin!

Səməd yeno inadından dönmədi. İpi ağaca bağlamaqda davam etdi.

Bu anda bir gülle atıldı. Sadıq kişinin başı çiyinə düşdü, sonra bütün bədoni yere sərdi. Tüfəng səsini eşidərkən qulaqlarını şokləyən atlar da, qorxu içində öz sahiblərinə baxıb titrək səsə kişəndilər. Səməd ipi əlindən buraxmadan, geriye baxarkən, yoldaşının kənarında oli tüfəngli durduğunu. Sadıq kişinin iso qımıldanmadan arxası üstə uzandığını gördü. Yaşıl otlar qızıl qana boyandı, yarpaqlar da lələ kimi qızardı... Məşoni çulğayan dorin uğultu bir neçə saniyə kəsilmədi. Ağaclar xışıldadı. Səməd olındoki irəşməni yero aidi. Yoldaşına tərəf irəlilədi.

– Sən nə qayırırsan? – deyə soruşdu.

Səmədin yoldaşı öz horokotindən mömnun qalmış kimi hırıltı ilə gülüb:

– Sənin başın üçün ona yazığım gəldi, əziyyət çəkməyənə razı olmadım, – dedi.

Onların hər ikisi müdhiş bir həyəcan içində titrəyirdi.

Məşə yəno sakitləşdi.

Səməd ətrafına boylandı. Ağacların hər biri onun nozerində dişini qıcayıb hücumə keçən zaman bir adama bonzoyirdi. Səməd bir an gözələrini yumdu, özünü olo aldı.

Sadıq kişi iso bu gözəl təbiətin qoynunda öldüyünə sevinirmiş kimi olduqca rahat, həm də obədi bir yuxuya getmiş, dorin çuxurda gizlənen gözələrini yummuşdu.

Atlar da sual dolu gözələrini bir-birinə dikib, səsizcə dayanmışdılar.

Səmədin yoldaşı sonradan-sonraya, zorla dillənə bildi:

– Mən ömrümdə birinci kərə sonin sözüne aldanıb, günahsız bir qocanın qanını tökdüyümə çox peşmanam.

Səməd istehza ilə güldü. Sadıq kişinin qansız yanaqlarına baxıb başını buladı.

– Ay kaftar donuz, canını yaxşı qurtardın...

O, uzun xəncərini qınından çıxarıb meyiti doğramağa başladı. Yoldaşı iki əlilə gözələrini tutub kənara çəkildi.

Səməd xəncərlə torpağı qazıdı, et və sümük parçalarını yero basdırdı, yoldaşına dönərək:

– Atı min! – dedi, – indi də oğlunu axtaraq... O da mənim əlimdən yaxasını qurtara bilməyəcək!

Atlılar uzaqlaşmış məşonin dərnlüyündə gözəndə itdilər.

Bu qanlı hadisədən Laçın xəbər tutan kimi icazə alıb kəndə gəldi. Meyitin hələ tapılmaması onun kodorini daha da artırdı. Qocanın min əziyyətdən sonra öldürüldüyünü kənd arasında hərə bir cürə danışdı. Bəziləri meyitin quyuya basdırıldığını, bəziləri iso Kürə atıldığını söyləyirdilər.

Laçın günərin birində atasının tüfəngini götürüb Qarayayı məşəsinə yola düşdü. Səhərdən axşama qədər, hətmyerlilərinin nişan verdikləri yeri dolaşdı, bir neçə dəfə hönkür-hönkür ağladı. Atasının su içdiyi bulaqda gözünün yaşını yudu. Ancaq meyitdən bir əsər-əlamət tapa bilməyib, kor peşman kəndə qayıtdı.

Atasının ölümündən sonra onun qolbando kəndin bu köhnə adət-lorino qarşı sonsuz bir nifrət hissi oyandı. Bir zamanlar atası əna məktub yazdırıb, yalqızlığından şikayət edirdi. İndi iso Laçın özü yalqız qalmışdı. O, Bakıdan gəldiyi gündən bəri ağır-ağrı düşüncə, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bir yol tapa bilmirdi.

Bir axşamüstü Laçın evdə omisi oğlu ilə söhbət edirdi. Eşikdən onu səsledilər. Yəno tüfəngini götürüb qapı ağzına çıxdı. Çağırən qoca bir arvadı. Laçını gördənə qucaqlayıb üzündən öpdü. Gülyazdan sifariş gətirdiyini söylədi:

– Ay bala, qadan alım, yazıq qızın günü qara olub... Görson tanı-mazsan. Deyir ki, birco yol Laçını görseydim, heç ölməzdim... Qoşulub qaçmağa da razıyam deyir....

Laçın arvadə cavab vermədi. Ancaq Gülyazın təyin etdiyi görüş günündə Kür qırağına gedəcəyini söylədi. Qoca arvad yəno Laçının üzündən öpdü, ehtiyatlı dolanmağı məsləhət görüb getdi.

Laçın ondan ayrılıb evə gələnə, atasının, əmisə oğlunun suallarına cavab vermədi. Bu bərədə bir kolmə belə danışmadı. Hələlik heç kimə bir söz deməməyi qərara aldı. O, gəcni mütərəddid fikirlər içərisində keçirdi. "Mən Bakıya gətməyi bir neçə gün toxiro salmalıyam. Gülyazın təklifi çox yaxşı təklifdir. O, məndən vofalı çıxdı, deyəsen mənə heç unutmayıb. Bir də görünür ki, orı onu çox incidir. Ax!.. Vohşi!.. Yox, mən onu aparmasam bu heç kişilikdən deyil, hər halda o, Səmədi istəməyəcək, o mənimdir, mənə istəyir".

Əmisə oğlu çıxıb gedəndən sonra Laçın atasından ayrılıb, adətə üzrə yəno tövloyo girdi, bacalın məhkəm ördü, qapını bağladı.

Köhnə yorğan-döşəkdə uzandı, başının üstündəki qara çırağı da söndürdü. O, yəne düşünür, yəne özünə çox qaranlıq görünən gələcəyini aydınlaşdırmaq istəyirdi. "Mən bu kondond birdəfəlik ayrı-ayrılıqda getməyə məcburam. Muxtarın oğlu Səməd, yəqin ki, bir gün də qəflətdən mənə vurub öldürəcək... Mən ölmək istəmirəm. Gülyazın da sifarişini cavabsız qoya bilmərəm. O, sobirsizliklə mənə cavab gözləyəcək..."

Laçın mümkün qədər tez hazırlaşdı, Bakıya qayıtmaq fikrini şirin yuxuya gətirdi.

Səhər təzdan duran kimi küncdəki yabanı götürüb bacanı açdı, içəri süzülən işıqda paltarını geyindi, anasının yanına gəldi, Gülyazı da özü ilə bərabər qaçıraraq Bakıya aparacağını ona söylədi. Anası bu fikrə razı olmadı.

- Yox, oğul, - dedi, - mənim evimi yıxma, onun əri atan kimi səni də işıqlı dünya üzünə həsrət qoyar. Qapım bağlanar, oğul...

- Ana! - dedi, - onsuz da Səməd mənə öldürməyə fərsət axtarır, birçə yol ölinə düşsəm yəqin ki, sağ qoymaz. Amma Gülyaz diri gözlü ölüb gedir, mənə sifariş göndərək ki, qaçmağa da razıyam.

Arvad oğluna yalvarıb-yaxardı, ağlayıb sel kimi göz yaş axıtırdı, ancaq Laçın fikrindən daşındı bilmədi.

- Ələ olanda cəhəyatlı torpən, bala, - dedi, - ümidim tok sənə qalıb, oğul!..

Uzun danışdıqdan sonra Laçın çörək yeyib, tufəngini götürdü, eşiyo çıxdı. Məhəllə qavanları qonşu xırmandı uzadılmış iri şabalıqların üstündə oturub söhbət edir, Laçının evdən çıxmasını gözləyirdilər.

Laçın gənclərə yaxınlaşanda, onlar söhbətə ara verdilər.

Laçın əmisi oğlanlarından biri qəmli səslə dedi:

- Ay Laçın, hara getmək fikrindəsən?

- Kür qırağına!

Başqa bir gənc:

- Ay uşaqlar! - deyər yanındakı dolıqanlılara üz tutdu: - gəlin bizi də Laçına yoldaş olaq, tok getməyi məsləhət deyil. Birdən o donuz uşağına rast gələr...

Laçın gənclərdən aralandı:

- Yox, mən özüm tok gedəcəyəm.

Gənclər onun ardınca yüyürməyə başladılar. Laçını tok buraxmağa heç birinin könü yox idi.

Laçın addımlarını yeyinlədi, sürətlə uzaqlaşdı və deyirdi:

- Yox, yox heç kəsin getməyini razı deyiləm.

Bu sözlərdən inciyən dolıqanlılar dayanıb bir-birinin üzünə baxdılar. Laçın uzaqlaşdı, kond evləri arasında gözəndi.

Gənclər sükuta dalıb, onun ardınca baxa-baxa qaldılar.

Laçın birbaşa Kür qırağına gətirdi. O, Gülyaza qəti cavab verəcəkdə. Özü də tezliklə Bakıya qayıdacaqdı.

Laçın bulaq başına yetişəndə durdu, dörd yanına baxdı. Sahildə qızlar, gəlinlər toplaşmış onun-bunun qeybətini qırırdılar. Bir neçəsi də zarafatlaşır, əllərindəki mis qabı su ilə doldurub, bir-birinin üstünə atırdılar. Onlar ucadan qaqqıldayıb güldükco, Kür qırağını səs-küy bürüyürdü.

XVI

Dəli Kürün suyu azaldığından, indi sakit-sakit axırdı. Səmanın dorialiklərində üzən payız günəşi lal axan suları parıldadırdı. Meşə ilə Kürün birləşdiyi yerdən sallanan qayıq sahile doğru ilan kimi sütiyürdü. Laçın qızlara yanaşanda, qayıq da bəri taya keçdi.

Qayıqda çox adam gəlirdi. Laçın onların beşisini tanıyırdı. Biri yaxın qonşularının oğlu idi. Əlində əmlək quzu götürirdi. Biri də Laçının məktəb yoldaşı idi. Onun da əlində böyük bir bağlama vardı. Onlar Laçını görər-görməz yaxınlaşdı salam verdilər. Laçın hər ikisi ilə əl tutuşdu. Nə vaxt Bakıya qayıdacağını soruşdular.

Laçın məktəb yoldaşı anq, uzun, alnı çapıq, göy-gözlü bir oğlandı. O:

- Laçın, - dedi, - dünən axşamüstü xəbər verdilər ki, gəlib bu axşam da qayıtmaq fikrindəsən, daha özge bir şey mümkün deyil bil-mədim, birçə toğlu kəsdirib ətini götürdüm... Aparıb anana verərəm.

O biri gənc də gözlerini Laçından ayırmayıb, qucağındakı quzunu yumşaq tüklerini tumarlaya-tumarlaya:

- Laçın! - deyirdi, - varını verən utanmaz, mən də bunu peşqoş götürdüm, özün bilirsen, bu il də qoyun-quzu qırılıb tələf oldu. Tors kimi bizimkinin çox yarısı itlərə yem oldu.

Laçın yoldaşlarının somimiyyətlə dedikləri bir sözlərə cavab vermədi, o yalnız:

- Sağ olun, qardaşlar, bu da çoxdur, - deyər gözünü gülməyə bürüyürdü.

Laçının məktob yoldaşı soruşdu:

– Şənhiyə gətirirsenmi?

Laçın buraya nə üçün gəldiyini yoldaşlarına bildirmək istəmədi.

– Siz gedin, mənəm burada bir balaca işim var, bir saata dala-nıca gələm. – dedi.

Onlar Laçından aralanıb, kəndə doğru getdilər.

Laçın özünü Gülyazla göstərmək üçün bulağa daha da yaxınlaşdı. Qızlar onu görüb susdular, qaçqıladaşın gülənlər də bulağın ətrafına toplaşdılar, səhəngləni doldurmağa başladılar.

Laçın qızların yanında Gülyazla görüşə bilməyəcəyini düşündü, hətta buraya da onunla görüşmək üçün gəldiyini bildirməməyə çalışdı. Gülyaz isə Laçını görəndə qızardı. Başını tez yero dikdi.

Laçın onlardan aralandı, sahildəki kolluğa getdi. O, Gülyazın mütləq gələcəyini bilirdi. Atasının ölümündən sonra qolbini dolduran kədəri, bu daqiqə unutdu. yalnız Gülyazı, onunla görüşəndə deyəcəyi sözləri düşünməyə başladı. Laçın onu daha dərin, bütün qolbina hakim olan bir məhəbbətlə sevdiyini duyub öz-özünə deyirdi: “Kənd arasında ona ayağı sürüşkən adını qoyublar, ancaq Gülyazın zorra qədər də günahı yoxdur. O, mənə istəyir, məndən ayrı yaşaya bilmir, atası onu pula-qoyuna satdı. Mən də ki, onun üstündə öziz bir atanı qurban verdim. Bütün bu həngəmələrdən sonra onu yenə də Səmədin pəncəsində qoyub getsəm ömrümün axırına kimi əzab çəkəcəyəm. Gülyaz mənə çox istəyir. Mən buna ərxayınam. Onun canı boğazına yığılıb... Gör nə tohor olub ki, özünü öldürmək fikrinə düşüb... O, heç kəsəndən qorxmur. Kəndə belə qız əz-az tapılar. Gülyaz cürətli qızıdır. Ən onu çox incidir. Ax!.. vəhşi!”

Laçın gözünü bir nəqətəyə zilləyib həyəcanla fikirləşir, arıdır de Gülyazla tərəf baxırdı.

“Yox, sözüm sözdür. Onu aparacağam, ayrı yolum yoxdur. Bilirəm, düşmənim daha da çoxalacaq. Amma mən müqəssir deyiləm. Gülyazdan ayrılmaq mənə çox ağır gəlir...”

Laçın yanındakı süyüd ağacının dibində oturdu, dərindən köks ötürdü. Bu anda onun qəlbi daha da şiddətlə döyündü.

“Ürəyim nə yaman dənizdir... Görosən axırımız nə olacaq? Birdən Səməd bu işdən xəbər tutsa mən nə eləyirəm? Heç şeydən qorxum yoxdur! Atalar, qorxan gözü çöp düşər deyiblər... Doğru sözdür. Qoy mən işə girəyim, nə olar olar...”

Laçın tez ayağa durdu, ağacların arasından bulağa tərəf baxdı. Qızlar yenə də qaçqıllı ilə gülür, atılır-düşürdülər. Laçın nə qədər baxdısa, Gülyazı görə bilmədi.

“Bolkə gəlmək istəmir? Birdən fikrini dəyişər ha. Yoğun yanındakı qızlardan çəkinir... Gələ, gələ... Özü mənə çağırırdı burağa gətirib. O vofalıdır...”

Laçın bu düşüncələr içində, Gülyazı xeyli gözlədi. Yenə kollar arasından bir neçə dəfə o tərəfə baxdı, qızlar səhənglərinə gətirüb yavaş-yavaş bulaqdan uzaqlaşır, kəndə gedirdilər. Laçın onların hər bir addımını izləyir, o yandan gözünü çəkmək istəmədi.

Həm getdi. Gülyaz bulaq başında oturub qızların gözəndən itməsinə sərbəzliklə gözləyirdi. O da Laçın kimi həyəcanlı idi. Onun da ürəyi dənizdir. O da qara və qomli gözlərilə ətrafına baxır, düşündü.

“Görosən Laçın mənə gətirüb qaçmağa razı olacaqımı? İşdir, birdən təklifi rədd eləsə, özümü boğub öldürərəm. O ki, mənə istəyirdi. Ərə mən öz könlümlə gətirməmişəm ki? O özü bilmirmi? Laçınım üstündə Səməd mənə nəçə kərə döyüb?. Bundan sonra gediləsi yerim ki, yoxdur! Atam-unam mənə bir də evə qoyarmı? Yox, Laçın mənə təklif qoyub getməz. O, mənə istəyirsə, görək lər şeyə razı olsun...”

Gülyaz qızların uzaqlaşmış gözəndən itdiyini görünə, səhəngini bulaq başında qoyub dörd yanına boylana-boylana Laçına tərəf yüyürdü. Onun uzun donu ayağına doləşir, başındakı koləğayı da sıyrılıb çiyinlərinə düşürdü. Baş yaylığının altından uzun, qara hörkünləri görünürdü.

Laçın onu son dəfə məhrəban qarşıladı.

– Xoş gərdük, ay qız!.. Bizi lap yaddan çıxarıbsan, – deyən onun əlini sıxdı.

Gülyazın yanaqları yenə xoflicə qızardı.

– Niyə? – dedi, sənə heç vaxt yadımdan çıxartmaram, ancaq sən...

– Gülyaz!.. – deyən Laçın əlavə etdi, – sənə də Bakıya aparıram, razısanmı?

Gülyaz bu dəfə sevincindən özünü itirdi.

– Bakıya? Nə vaxt?

– İstəsən səhə gələ... Sən buradaca otur, gedim səhəngini gətirəm, sonra gəlib gərənlər olar.

Gülyaz razı oldu. Laçın yüyürüb səhəngi gətirdi.

– İndi qorxum yoxdur, ancaq qızlar...

Gülyaz onun sözünü kəsdi:

– Qızlar bilməzlər, onlara dedim ki, ərim o taydan gəlir, onu gözləyəcəyəm.

Laçın bu dəqiqə Gülyazın hər şeyə hazır olduğunu görüb sevindi. Gülyazın xəlifcə qızarmış yanağına baxdı, sonra ətrafına boyladı, Kür qırağına gəlib-gedənləri gözdən keçirdi, amma heç kimi tanıya bilmədi.

Gülyaz Laçının qorxdığını anladı.

– Heç bir şeydən çəkinmə, – dedi, – Səməd şənlikdə deyil, Tiflisə gedib...

Bu sözü eşidəndə Laçının ürəyi bir az rahat oldu.

– Elə isə otur! – deyib Gülyazın qolundan tutdu.

Yanaşı oturdular. Unudulmuş xatirələr birdən-birə canlandı. Laçın yenə dağları, yenə coşqun çayları gözü qarşısından keçirdi. Elo bil indi də Gülyazla hər gün vədələşdiyi o yerlər, o çiçəklili dərələr görünür, o göz yaş kimi duru çəmənlər qaynayır, axırdı.

Laçın Gülyaza daha yaxın oturdu. Onu belindən qucaqladı.

Bu dəqiqə Gülyazın vücudu, yumru gəlin məmələri, ulduz kimi parıldayan iri gözləri, qara nazik qaşları, Laçına ovvolkindon daha gözəl və cazibəli göründü. Laçın onun solğun lələ kimi qızaran yanaqlarından öpdü, öpdü...

– Gülyaz! – deyərək Laçın dilləndi, – sabah axşam qəbiristanlığın yanında, yolun ağzında mənə gözəllərsən.

Gülyaz razı oldu.

– Gedək, səhəngini doldur, qayınanan evdə səni incidib eləməz ki?

– Qayınanam çoxdan qara torpağın payı olub, Laçın...

Onlar bulaq başına gəlib səhəngi doldurdular. Laçın tüfəngini yoxladı. Gülyazla yanaşı yola düşdü.

– Demək sözümüz sözdür! – deyərək Laçın ondan aralanmaq istədi.

Gülyazın yanaqları yenə qızardı. O, öz hərəkətindən utanırdı. Amma yenə də gülümsündü, kirpini qırpdı. Laçının parıldayan gözlərinə baxıb:

– Hə! – deyərək qəti cavab verdi.

– Elo isə salamat qal!

Laçın iri addımlarla ondan uzaqlaşdı.

Səməd dağdan gətirdiyi mohsulları satmaq üçün Tiflisə getmişdi. O, iki gün idi ki, köhnə dükənçi bir dostunun evində yaşayırdı, pəndir motallarının, yağ dərillərinin satılmasını gözəlçiyirdi. Ancaq nədonso, dostu bazardan hər zaman şikayətlənir, malların işə getmədiyini söyləyirdi.

Bu vəziyyət onu heç do sıxmırdı. Səməd onsuz da bir neçə gün Tiflisə qalib, görmədiyi yerləri gözəcək, bozi tanışlarının yanına gedib, onlarla görüşəcəkdirdi. Ev sahibi dostunun xotrini çox istəyirdi. Hər zaman Qarakilsəyo istirahətə gedəndə, o, Səmədin yaylaqdan gəndördiyi atla dağa çıxar, bir neçə gün orada qalar, hər gün kababla araş içib keflonur, yeno do atla Qarakilsəyo qayıdardı.

Səməd Tiflisə keçirdiyi bu iki gündə bir dəqiqə belə ayıq olmamışdı. Dostu səhər tezdən qalxıb dükana getməmiş, Səməddə bir şüşə araş, üstelik bir neçə stokan da şərəb içirdi. Səməd dostu ilə bərabər yola düşür, orada da yaxın aşxanadan gətirilmiş bozbaş yeyər, bir də araqlardı. O, sorxoş halda Tiflisin küçələrini dolaşır xanımlara sataşar, ünvanına deyilən söyləşləri çox vaxt arsız bir hınlı ilə qarşılarırdı.

Dükana, dostunun yanına qayıdanda, özünün qoçaqlığından danışar, qaqqıldayıb gülürdü.

Səməddən do şən olan, gülürlüzlü dostu onu təriflər:

– Çək bu dünyanı kefini, qorxma! – deyərək ürək-dirək verərdi (oslindo araş içməyi də, küçədə qadınlara sataşmağı da Səmədo o özü öyrətmişdi).

Kəndə Laçın Bakıya hazırladığı zaman, Səməd dostunun evində oturub nahar ələyir, şərəb içirdi.

Səmədin çoxdan tanıdığı gözəl ev xanımı hər dəqiqə yeni xörəklər gətirir, böyük qrafını tez-tez şərəblə doldururdu. Çox içdiyindən gözləri qızarmış Səməd, aralar neşə ilə gülür, ucadan danışırdı:

– Məcid, – deyirdi, görünür mən şeylərin satılıb qurtarmasını gözələyəsə olmayacağam. Sən satıb qurtarandan sonra mən dəyən xırdaxuruş da alıb bizim şənliyə gələrsən, mən do gedib Qulp kəndindən ləzzətli zoğal arağı gətirərəm, doyunca vuranq, ha...ha...ha!

Səmədin dostu kənlüslü qımışdı. Onun fikri dükanda idi. Vaxtından əvvəl dükanı bağlayıb gəldiyi üçün ürəyi darıxırdı. Səməd isə bunu duymur, maraqsız söhbətə davam edirdi:

- Gölson qiyamət olar. Uşaqlara deyərom üç-dörd toğlu da götürürlər. Ayo, özün deyirson ki, çək bu dünyanın kefini... Gol do, nə durubsan?

Fikrindən yalnız indico ayrılmış dükançı, dolu badoni yuxarı qaldırdı:

- Vur görək, vur! - deyə sərxoşcasına bağırdı.

Soməd badoni dibinə qədər içərək sir-sifotini turşutdu;

- Boh, bəh!.. - deyə ev xanımının üzünə baxıb göz vurdu.

Bu anda Somədin ailəsində baş vermiş hadisəni xatırlayan Məcəd, bir qədər qəmli və tutqun səsle soruşdu:

- Soməd! Aranızdakı əhvalat nə cür şeydir? Əsli varmı?

Dostunun üzündəki ifadədən, bu qaldın noy və aid olduğunu o daqiqə anlayan Soməd yerində hərəkətsiz qaldı, rəngi qızardı, özünü itirən kimi oldu:

- Eh... ə, kefirmizə niyə soğan doğrayırsan? Qoysana çörəyimizi yeyək.

Məcəd sualının dostuna bu qədər təsir edəcəyini düşünmədi-yindən pərt oldu, qızardı.

- Sən görək öz dərdini övvələ mənə deyoydin. Doğrusu, bu xəbəri mənə bir özgəsi çatdırdı, övvələ inanmadım, ancaq sonra sizin kəndlilərdən biri də təsdiq elədi. Çox məyus oldum, inan ki...

Soməd onun sözünü kəsdi:

- Olan oldu, keçən keçdi, atasının izini itirdim, indi də oğlunu axtarıram...

Bu halda qapı döyüldü.

- Yəqin müştərilərdəndir, - deyə ev sahibi ayağa durdu. Tez qapıya yanaşdı, açdı. Məcədlə görüşən uzunpapaqlı, belixonçerli, olisilahlı, burunbağlı bir oğlan içeri girdi. Dükançıya dönərək:

- Soməd burdadımı? - deyə soruşdu

- Burdadı?! - deyə ev sahibi cavab verdi.

Onlar Somədə yaxınlaşanda, ortalığa dərin bir sossizlik çökdü. Soməd gələn oğlanın üzünə baxdı, onun çox mühüm bir xəbər gətirdiyini anladı, gözləri böyüdü, əlindəki çəngəli stolun üstünə atdı, ayağa durdu, xırıltılı bir səsle:

- Nə var, ə? - deyə oğlandan soruşdu.

Oğlan ev sahibinin təklifini gözləmədən əlindəki silahı pəncərənin yanında divana söykədi.

Ev sahibi:

- A kişi otur, çörəyini ye, nə olacaq ki... - deyə Somədin çiyinəndən basdı.

Gələn oğlan Somədlə yanaşı oyluşdı. Əllərini dizinin üstünə qoydu.

- Bilirsonmi nə var? - deyə tələsik sözü başladı.

- Ho, ho, tez ol de görüm, ürəyim partladı!

Oğlan tutulmuş səsinə qəsdən nazik çıxarmaq istəyirmiş kimi yavaşca sözünə davam etdi:

- Dünən kəndə getmişdim. Uşaqlar Laçımlı şenlikdə görüşür, yəqin Bakıdan qayıdıb... Deyilənə görə hələ Gülyazla da görüşüb... Bu xəbər qulağıma çatan dəqiqə yola düşüb sənin dalınca gəldim, səhərdən ha axtarıram, tapa bilmirəm ki, bilmirəm...

Soməd cold ayağa durdu.

- Mən gedirəm! - deyə dostunun üzünə baxmadan yola hazırlaşmağa başladı.

Dostu onun qolundan tutdu, qızarmış gözlərinə məhrəbanlıq ifadəsi verib dedi:

- Ay Soməd! Bir dayan görək, bu qədər tələsmək lazım deyil, bəlkə də bu saat heç poyezd-zad yoxdur.

Oğlan da Məcədin sözlərini təsdiq elədi:

- Mən vaxtdan soruşdum, dedilər ki, səhər saat altıdan tez poyezd yoxdur. Tələsmə, rahat çörəyini ye, o, hələ üç-dörd gün də şenlikdə olar, - deyə oğlan da Somədin o biri qolundan yapışdı.

Oturdular. Ancaq indi yeyib içən yoxdu. Yalnız Somədin alın damarlarının şişdiyi aydıncı görünürdü. Onun fikri dumanlar içində üzürdü:

"Yaxşı vaxtında xəbər tutdum. Deməli yəni qorxmayıb kəndə qayıdıb. Çox gözəl!.. Cəsarətli oğlandır. Buna nə sözlüm var? Amma nəhaq gəlib, çox nəhaq! Ax, o bir Allahın altında olıma keçə idi!.. Elə doğurdum ki, özü də bərəkəllah deyirdi. Atasının dalınca onu da qara torpağa basdırsam no lozzotlu olardı! Yaxşı, birdən gedib tapa bilməyən no təhər olar? Yox, taparam, bu təzliklə qayıtmaz..."

- Deyirson ki, qızın da görüşüb, hə? - deyə Soməd, müdhiş gözlərlə, gələn oğlana baxıb soruşdu.

- Elə deyirlər... Vallah nə deyim, inana da bilmirəm. Ona cürot cloyu bilmez.

Somodin ürəyi qısılrıdı. Nəfəsi daralırdı. Elə bil görünməz bir əl onu boğurdu. Ömründə birinci dəfə idi ki, gözələrinə qaralıq çöklürdü. "Bundan sonra kond arasında başıma papaq qoyub gozə bilməyəcəyəm. Bu ki, açıq-aşkar namussuzludur... Yox, çarəm yoxdur. İkisini də... Gülyazı da, onu da... Daha bu qədər dözdüyüm bəsdır. O mənim namusumu ayaq altına salıb tapdaladı, daha dözə bilmərəm, heç nəhaq yerə atamın sözüne baxdım, o it qızını boğub öldürmədim. İndi gör mənim başına nə iş getirir. Yaxşı!.. Olsun!.. Bu heçyi nə Laçında qoyaram, nə də onda..."

Soməd həyəcanını boğa bilməyib ayağa qalxdı.

– Yaxşı, danışarq, – dedi, – sabah sonin də işinə baxarq!

İndi hamının gözü Somodde idi. Hamı onun pörtmüş üzünə, böyümüş gözələrinə baxırdı. Məcid dostunun kədərini azalda biləcəkdir bir söz tapmır, udquna-udquna dururdu.

Soməd isə ağır düşüncədən ayrıla bilmir, öz-özünə deyirdi: "Eybi yoxdur, o ölümünün yaxınlaşdığını duyub... Qoy hazırlaşsın. Bu xonçer, ikisinin də anasını aqladar".

Otağa o qədər dorin bir sükut çökmüşdü ki, Məcidin cib saatının səsi belə aydın eşidilirdi. Soməd get-gədə daha da özündən çıxır, rahat ola bilmirdi.

– Yaxşı, danışarq! – deyə bağırırdı, – sabah atan kimi sənin də işinə baxarq...

Yenə hamı düşünür, hamı gözünü Somodin dodağına zilləyib, həyəcanla baxırdı.

Soməd cəyni sözləri dönə-dönə təkrar edirdi.

XVIII

Laçın isə Bakıya yola düşürdü. İki təkərli araba qoşulub qapıya çəkilmüşdü. Laçının anası ev şeylərinə götürüb arabaya doldurub, Laçın da onları yərbəyər edirdi.

Qapıya toplaşmış qohum-qardaşlar qəmli-qəmli Laçına baxır, bu ayrılığa dözməyib ağlayırdılar. Xüsusən Laçının əmisi uşaqları ondan ayrılmıq istəmirdilər.

– Laçın! Gicdirsən, ancaq bizi yaddan çıxartma, kağızdan-kələmdən göndər, yazda-zadda gəl...

Bu sözlərdən dorin məhəbbəti duyan Laçın da kədərli idi. O, qohumlarından ayrı düşdüyünə üroyində təəssüflənir, onu öz evindən dərdədən salan təleyo lənət oxuyurdu.

– Kağız da yazaram, özüm də gələm, siz də mənə unutmayın, cavab yazın, – deyə o qara çirağın işığında anı bir təbəssümlə gülümsünür, yenə də ev şeylərini qayda ilə arabaya yığırdı. Laçının qoca dayısı Hadı kişi onu tələsdirirdi:

– A bala, qurtar görək, məşinin vaxtı keçir, – deyə tez-tez bağırırdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra araba yola düşdü. Laçın hamı ilə vidalaşdı. İndi o kövrəlmişdi, o da yaylığı ilə gözünün yaşını silirdi.

Laçın, öldürülmüş atasını, xarabaya dönən daxmanı, özünə aydın olmayan gələcəyini düşünür, onu göz yaşları ilə yola salan bu əziz qohum-qardaşından könülsüz ayrılırdı.

O, arabadan geri qaldığını gördü, getmək istəmədiyi halda, yenə özünü zorlayıb:

– Di salamat olun! – deyə onlardan ayrıldı.

– Yaxşı yol, uğurlu yol, a qadan alım! – deyə arxadan çağıran əmisi arvadının səsinə eşitməyərək yüyürdü.

Araba, böyük kond qəbiristanlığının yanına çatan kimi, Laçın Gülyazı çağırdı. Onun səsinə həy verən olmadı. "Yəqin işdən xəbər tutdular. Bu harada qaldı? Bəlkə fikrini dəyişdi. Ax!.. Elə şeymi olar? Bəlkə orı Tiflisdən qayıdıb?" – deyə düşünən Laçın Hadı kişiye dedi: – Sür!

Ancaq Laçının ürəyi buna zərər qədər də razı deyildi. "Bəlkə gələcək, bir az da gözələyək, birdən gəlib bizi tapmaz, sonra o mənə "vəfasız" deyər. Yox, onu gözələyəcəyəm, gəlməmiş olmaz... O vəfalı qızdır. O mənə sevir, o gələcək!" – deyə Laçın öz-özünə təsəlli verdi.

– Ay day! Bir az arabani saxla! – deyə o, gəldiyi yolla geri qayıtdı. Axşam qaralığında Gülyazı aradı. Oyan-buyana yüyürüb bir neçə dəfə sevgilisini səslədi. Ancaq Laçına cavab verən olmadı. Elə bil ətraf bu səsi qosdon udur, Gülyaza eşitdirmək istəmirdi. Laçın yerində donub bir neçə dəqiqə ətrafı dinlədi, nəfəs almadan gözələrinə qaralıq zillədi. Bir neçə addım ondan aralı görünən qəbir daşlarının hərəsi bir adam kimi dinməz-söyləməz durub ona baxırdı.

Laçın yenə geriye yüyürdü. Bir də bağırırdı. "Gülyaz, Gülyaz!.."
deyə sükuta batmış dözə sözsəldi. Gülyaz isə yox idi, o, Laçına cavab vermirdi, onun iztirabına şərik olmaq istəmirdi.

"Heç ola bilməz ki, gəlməsin. yox, ola bilməz! Yəqin bir azdan sonra gəlib çıxacaq. O vəfasız deyil. O, elə insandır ki, mənim yolumda ölümlə də gedər".

Laçın yenə durmuşdu. Birdən geriye döndü. Bu anda o gecə qaranlığın parçalaması, ən xırda daşların belə dibini yoxlamaq, Gülyazın oturub gözlədiyi möchlü nöqtəni elə bu dəqiqə tapmaq arzusu ilə çırpınırdı. Laçın özü də bilmədən iri addımlarla yüyürüb kəndə girmişdi. Yolun kənarında qaşma daxmaların ölgün bir çıraq işığı gəlirdi. qapılarda ucadan itlər hürüşürdü.

Laçın tez geri qayıtdı. Araba yolun ortasında dayanmışdı. Hadı kişi burnunda zümməyə edirdi. Deyəsən "Korəğlü" dastanından oxuyurdu. Onun səsi titrəyirdi. Gözləri isə yerə zillənmişdi.

- Dayı, sür görək!

Bu nida qocanı yuxudan oyadan kimi oldu.

- A bala! Nə olub, nə hay-haray salıbsan? - deyə o soruşdu.

Laçın cavab vermədi, yenə:

- Sür! - dedi.

Araba qaranlıqda gözəndi.

Laçın könülsüz addımlarla onu izləyir, tez-tez arxaya baxır, Gülyazın gəlmədiyinə heç inana bilmirdi. O, müterəddid fikirlər içərisində boğulmaq dərəcəsinə gəlir, bu yerlərdən heç ayrılmayı istəmədi.

"Axı o niyə gəlməsin? Hərgah ərindən qorxursa, nə üçün mənə xəbər yollamayıb? O bilmirmi ki, mən gözləyəcəyəm? Bilir, dünən özü vədə vermədimi? Öz vədini yaddan çıxardımı?"

Laçın ayaqları yeriyir, könülü isə Gülyazdan bir an belə ayrıla bilmirdi: "Bəlkə gəlib, məni tapmayıb qayıdıb? Yox, bu da ola bilməz. Yəqin fikrini dəyişib..."

- Ay Laçın!

Bu səssə onu fikirdən ayıltı. Hadı kişi öküze bir çubuq vurub sözüünə davam etdi:

- Ay bala, anan deyir, yaxşı oldu ki, gəlmədi, başımızı niyə qalmaqala salırsan?

Laçın bu fikri heç bəyənəmədi. Anasına etiraz etmək istədi, ancaq nədənsə dinmədi.

Araba Kür qırağına yaxınlaşanda Laçın omlik quzu gətirmiş yoldaşını, bir neçə yaxın dostunu, bir də... Gülyazı görüb özünü itirdi. Gözlərinə inanmadı, deməyə söz belə tapmadı.

Gülyaz Hadı kişidən, Laçının anasından utanıb arabaya belə yaxın gəlmirdi:

Laçının məktəb yoldaşı:

- Ay Laçın, - dedi, - bəyən gələndə bir də gördüm ki, yolun ağzında bir arvad oturub ağlayır... Yaxınlaşdım, bir də gördüm ki, bizim bu Gülyaz... Soruşuram, ay qız, bu gecə vaxtı burada nə gözürsən? Cavab vermirdi ki, vermirdi. Elo ağlayır... Ay qız, bir də görək nə olub axı? Hiçqıra-hiçqıra deyir ki, Laçın məni aparmasına söz verib, ha gözləyirəm gəlib çıxır. Yəqin məni qayıb gedib... Mən də qaç-qıldayıb güldüm, dedim dur gedək. Laçingil bu saat gələcək. Gücnən sürüyüb gətirmişəm, sənin canın üçün... Amma ay Laçın, o anasını ağlatdığım Səmədə bu da azdır, səni kişi gördüm vallah!

Bu anda Laçının o biri yoldaşı:

- Ay uşaqlar, gəlin, - dedi, - o taydan qayıq gətirdim, gəlin arabadakı şeyləri boşaldıq.

Bütün şeyləri qayığa doldurdular. Laçın Gülyazı çağırdı. O, bir söz deməyib utana-utana qoca arvadın yanında oturdu.

Hadı kişi arabayı yuxarı sürdü. Qayıq irəli şütüyəndə Hadı da çayın dayaz bir yerindən sürüb o taya keçdi, meşəyə girən yolda adamlarını gözlədi. Bir neçə dəqiqədən sonra qayıq da sahilə çıxdı.

Bütün şeyləri yenə arabaya doldurdular. Laçın indi yoldaşlarından ayrıldı. Ağlayan da vardı. Laçının yoldaşlarından biri, kövrək səslə deyirdi:

- Laçın, bizi yaddan çıxartma, vaxtın olanda kağız yaz. İstərsən biz də Bakıya gəlib soninlə görüşürük. Doğrusu, qorxuram... Bu zalım oğlu Səməd səni axtaracaq.

Laçın:

- Qorxmayın, - dedi, - mən də o qədər, olsiz-ayaqsız deyiləm. Təklildə Səməd gücüm çatar...

Bu anlarda son dərəcə məhraban və kövrək olmuş doliqanlılar, Laçınla vidələşdilər. Onlar bir-bir Laçını qucaqlayıb öpürdülər.

- Sağ olun, qardaşlar, sağ olun, yəcnən göy qədər sizdən razıyam! - deyə Laçın da kövrəldi, yalnız indi tək olmadığını görərək, sevincindən gözləri yaşardı. İstəməyə-istəməyə onlardan ayrılıb uzaqlaşdı.

Hadı kişi arabayı yola çəkirdi.

İndi Laçının da, Gülyazın da, qocaların da üroyi sakitcə döyünürdü. Laçın tufəngi çiyinə keçirib sakit addımlarla onları izliyirdi.

Hələ Tiflis-Petroqrad qatırı gəlməmişdi. Laçın masa arxasında oturub qarşısındakı kağıza qurğuşun qələmlə nə isə yazan stansiya növbətçisinə yanaşdı:

- Poyezd saat neçədə gələcək? - deyə soruşdu.
- Səhor saat səkkiz tamamdadır... - deyə növbətçi başını qaldırmadan cavab verdi.

Laçın dar, uzunsov gözləmə otağında oturmuş anasının yanına gəldi. Gülyaz gözlərini yerə dikib düşünürdü. Hədi kişi də olıno çubuq, ayaq üstündə durub bacısı ilə danışdı.

- Ana! - deyə Laçın onları maraqlı söhbətdən ayırdı, poyezdə hələ üç-dörd saat var, gəlin çörəkdən-zaddan yeyək...

Arvad böyükco xurcunu açdı, Laçın anasının yanında oturdu, Gülyazı da yeməyə çağırdı.

Çörək yeyib qurtarandan sonra Laçın bütün şeyləri baqaja verdi, bilet aldı. Yəne anasının yanına gələndə Gülyazın mürgülediyini görüb yavaşcadan:

- Dayı! - dedi, - sən qayıt, yoqin ki, bərk yorulubsan. Öküzlər də akdir. Qarayazıda aqıb otararsan...

Bu fikirle razılaşan Hədi kişi bacısı oğlunun alınından öpdü, qoca arvadla qucaqlaşdı. Laçınun tufongini götürdü və ayrıldı. Arabasını qoşub yola düşdü.

Laçın da Gülyazın yanında oturub mürgüledı. Onlar şirin yuxuya gətdilər.

Stansiyada bir neçə başqa sornişin də vardı. Onlar Laçını tanı-mırdılar. Deyəsən uzaq kəndlərdən gəlmişdilər. Bəziləri mürgülər-kən yaşmağı döşünə eymiş Gülyaza baxır, onun yanından saymazlyana keçirdilər.

Dıvara söykənmiş bir kəndli, gözünü Gülyazın xəfifcə qızarmış yanaqlarından ayırmayıp, yanındakı sornişinə deyirdi:

- Yoqin, bu oğlanın arvadıdır, çox başına dolanırdı.

O bir kəndli isə yoldaşına etiraz edirdi:

- Deyəsən qardaşıdır, görmürsən qoca arvad qıza nə məcbribandır, qayınana gəlmi bu cür istəməz, - deyə cavab verdi.

Bir neçə saatdan sonra Tiflis-Petroqrad sürot qatırının uzun vo gurultulu fit səsi eşidildi.

Laçın tez ayağa durdu, anasını, Gülyazı oyatdı. Xurcunu götürüb platformaya yanaşdı. Qatar beş dəqiqə duracaqdı. Laçının bilet-ləri səkkizinci vafona verilmişdi. O, döş cibindən biletleri çıxarıb səbirsizliklə qatırın dayanmasını gözlədi.

Parovoz derindən nofos alıb durdu.

Laçın vafona doğru yüyürdü. Anası ilə Gülyaz da onun ardınca gəlib növbəyə durdular. Bu halda Laçın heç ağılına gətirmədiyi bir mənərə qarşısında donub qaldı: Səmod, yoldaşları ilə bərabər altıncı vafondan düşürdü.

Laçın özünü, Gülyazı və anasını ona göstərməyə çalışıb, tez vafona minməyə tolosdı.

Səmod hələ heç birini görmürdü. Onun sağ olıno içi dolu, bezəklı bir xurcun vardı. Tufongi də çiyində idi. O, yanındakı uzun papaqlı oğlanla danışa-danışa, domiryolundan uzaqlaşdı.

Gülyaz, iri parlaq, gülən qara gözlərini vafondakı sornişinləro dikib, dorin bir maraq içində baxırdı. O da orini görmürdü. Laçınla yanaşı durub, sornişinlərin düşməsinə gözloyirdi. Gülyaz gözlərini orı gələn tərəfə çevirsə də onu görə bilməzdi. Laçın onun böyrünü kosmişdi.

Bu halda yeddinci vafonun pilləkənindən düşən kondiləor arasında müdhiş bir bağırıtı qopdu. Şikanpapaqlı qarabıqlı bir oğlan ucadan yoldaşını çağırdı:

- Ayo, Əhməd! Bağlamanı yadından çıxarbsan, qayıt götür, oyo!

O da bu səsi eşidib yoğun, qaba, bir az da cybocor soslo cavab verdi:

- Ayo, ayo, qoyma ayo!..

Səmod vafondan xeyli aralanıb stansiyanın zongı asılmış bal-kona çıxırdı. Bu bağırıtını eşidib arxaya dönon yoldaşı:

- A Səmod! - dedi, o Laçın deyilmi?

Laçın bu sualı eşidib, üzünü vafona tərəf çevirdi. Anası ilə Gülyazı vafona mindirdi.

Səmod isə ona baxdı, cəld gəri döndü. Çiyindəki tufongi olıno aldı, Laçının ardınca yüyürdü. Tufongin çaxmağını şaqıldatdı.

Güllo açıldı.

Bir an içində onlarca adam başlarını çıxarıb, Səmodin otırafını bürüyən adamlara toocübb və hoyocanla tamaşa etməyə başladı.

Yüyürüb gələn bələdçilər, vağzal gözətçiləri, stansiya rəisi izdi-hama yanaşdılar.

Laçına aulan güllə, vaqonun divanna dəyib ol içi böyüklüyündə yeri dağıtmışdı.

Laçın, olində xurcun donub qalmışdı. O, yanına toplaşib, halını soruşan yad adamlara cavab vermir, göznlərini dəyə-dəyə baxırdı. Tüfəng səsinə eşiyə çıxan Gülyaz da, Laçının ölü kimi saraldığını görüb, ondan aralanmırdı.

O vanda Səməd, qollarını tutmuş adamları söyür, ucadan bağırırdı:

– Bu dəfə yaxşı canını qurtardın, ananı ağladım! – deyə dartırmırdı.

Gülyaz səsindən örnini tanıyıb o tərəfə baxdı. Onun da rəngi kağız kimi ağardı. Bədəni yarpaq kimi osdı.

Səmədi tutub apardılar, tüfəngini də dartıb olindən aldılar.

Bu halda ikinci zəng vurıldı. Laçın xurcunu götürdü, vaqonlara doluşan adamların ardınca pilləkəni dıramandı.

Gülyaz qorxusundan yəno də titrəyirdi.

Qatar hərəkətə gəldi. Bu anda bir-birinin ardınca iki güllə atıldı.

Laçın pəncərədən başını çıxarıb stansiyaya doğru baxdı; vağzal gözətçilərinin olindən qopub qaçan bir adam üzü üstə yəno yıxıldı. Laçın onu tanıdı.

Kislovodsk, yanvar 1935

SABİT RƏHMAN

(1910-1970)

Sabit Rahman 1910-cu ildə Şaki şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almış, sonra Bakı Müəllimlər Seminariyasını (1926), Ali Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini bitirmiş (1932), Moskvada kinoakademiyanın ssenari fakültəsində təhsil almışdır (1936-1937). Şaki nümunəvi şəhər məktəbində müəllim, "Gənc işçi" qəzetinin redaksiyasında ədəbi işçi, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı redaksiyasında məsul katib, Şaki MTS siyasi şöbəsində "Mübariz" qəzeti redaksiyasında əməkdaş, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında ədəbi hissə müdiri, Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin müdiri, Azərbaycan SSR Nazirlər soveti incəsənət işləri idarəsində teatr şöbəsinin müdiri, Bakı kinostudiyasının direktoru, Kinematografiya Nazirliyində nazir müavini, Teatr institutunda müəllim işləmişdir

Bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlayan Sabit Rəhman Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nəsir, dramaturq və ssenari müəllifi kimi məşhurlaşmışdır. Onun hekayə və povestləri, roman və komediyaları geniş oxucu külləsinin dərin rəğbət və məhəbbətini qazanmış əsərlərdir. Yazıcının ssenariləri əsasında çəkilmiş "Arşın mal alan", "Məşədi İbad", "Koroğlu", "Əhməd hərədir? həddi filmləri milli kino sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

"Vəfasız" povesti yazıcının ilk əsərlərindəndir. Yeni cəmiyyətin gənc nəslində əmələ gətirdiyi axlaqı xüsusiyətlərin təsviri verilən bu əsərdə Sabit Rəhman vaxtilə "azançı olan müvəhəmətçi atasının müqavimətini qıran və yeni həyata qoşulan gənc Salehin məənəvi inkişafını bütün məişət dramatikli, məənəvi sarsıntılırla ilə verməyə müvəffəq olmuşdur. Bu hekayə ("Vəfasız" – Z O) Əbilhəsənin "Soft" hekayəsindən sonra şüurlarda əmələ gələn inqilabı, onun qanunauyğun qələhəsini əks etdirən ikinci maraqlı povesti idi" (M.Arif)

1970-ci il sentyabrın 21-də Bakıda vəfat etmişdir.

"Vəfasız" povesti ilk dəfə 1933-cü ildə "Azərbayc" da ayrıncə kitab kimi nəşr olunmuşdur.

Qonşumuz Sədof xalanın evinə tozə kirayonişin köçdü. Bir arvaddır, sökkiz yaşında oğlu var, yetişmiş də bir qızı.

Köçdülər. Yalnız bir araba avadlıqları varmış. Onu da yerləşdirdilər. Pəncərələri açdılar, otağı başdan-ayağa qədər təmizlədilər.

Arvad da qulluq çöyür, qız da. Oğlan işə məktəbdə oxuyur. Sədof xala deyir ki, qızın komsolması, ananın qulluqçu olduğunu sonradan bilib, əvvəldən xəbər tutsaydı, heç razı olmazdı. İndi peşmançılıq çəkir. Deyir ki, nə bilim necə adamdır, sabah kefinə gəlsə evə yiyələnib mənə tamam köçürə bilər, ağbırçək vaxtımda mən hara gedərəm?

Anam da ona təskinlik verir:

– Ay arvad, – deyir, – sən nə qorxsaqsan? Yad olanda nə olar? Elə yadlar var ki, qohum-qardaşdan min qat yaxşıdır, qorxmama... bədəbəd olar, evin olından çıxar, gəlib biznən qalarsan, indi o dünya deyil... Çox çığır-bağır salma...

Sədof xalanın evinə tozə kirayonişin köçəndən sonra məhlədə bir dəyişiklik omələ gəldi. Balaca oğlan dərson gələnin kimi bizim çəpəri aşır, çıxıb alça ağacının başında oturur, atam da belə şeyləri üroyinə salandır, qışqıra bilmirsə də görürəm ki, kişi lap içərisini gəmirir. Anam da başlayır mənə danlamağa ki, “nə üçün çəpərə kol vurmursan?”

Mən də deyirəm:

– Ay ana! Vallah, o uşağa kol-zad davam eləməz...
– Sən gətir, oraya bir az kol vur, görək sabah nə cür keçəcək.
– Çəpərdən keçməz, darvazadan – düz yoldan gəlib keçər. Nə deyəcəksən ki?..

Üç günün içində alçanın tənəsinə keçəl elədi, yediyini yeyir, yemədiyini də didib yerə atır. Ordan düşüb armud ağacına dırmaşır... Atam daha davam eləmir, gəlib yavaşcadan deyir:

– Ay oğul!.. Daha armuda niyə dırmaşırsan? Armud ki, dəyməyib?!

– İndidən öyrəşirəm, yoldaş, – deyər atama cavab verir, – dəyəndə əsan çıxar bilim.

Sədof xala evinə kirayonişin gətirmədi, bizim bağımıza yağı gətirdi. Elo ona görə də utandığından heç bizim tərəflərə gəlmir.

Əvvəllər Sədof xalanın günü bizim tənərxanada keçərdi. Məhlə arvadlarının çoxu bizim tənərxanaya yığılıb qeybət qırar, ordan-bundan söhbət eləyərdilər. Mən də qulaq asardım. Məndən heç çəkənməzdilər.

Bu məclislərdə hamıdan hörmətli Sədof xala idi. Məhlədə lap ləzzətli xəbərləri əvvəlcə o eşidirdi. Əhvalatı da danışmağın yolunu bilirdi. Məsələn, üzüsulu Əhmədın qız nışanladığını hamıdan qabaq o bildi. Tənərxanada qızı elə təriflədi ki, mən özüm də az qala, gərməzə-bilməzə ona aşiq olmuşdum.

Atam razı olmur. Mənim arvadlarla diz-dizə oturub söhbət eləməyimlə heç arası yoxdur. Ondansa – deyir – otur bir az kitabları vərəqlə, xətrə oxu, yasını bir də çıx...

Özü işə gününün yansıni minarədə keçirir. Balaca məsciddə azan çəkəndir. Qabaqlarda yaxşı səsi vardı. İndi işə onu müəzzinlikdə hörmətə saxlayırlar. Zarafat deyil, otuz beş il minarə başında bəğzə yırıb.

Atam mənə də bu yol ilə aparmaq istəyirdi. Ancaq olmadı. Böyüdükcə səsim kallaşdı. On beş yaşından sonra lap səsəndən düşdüm. Müəzzinlik mənə çatmadı. Anam bu işdən sevindi. Anam mənim oxumağımı istəyir. Deyir ki, özğölorin uşağı kimi bu da oxuyub bir adam olsa gözümüz çörək toknosinin dibində qalmaz.

Təqsir mənə deyil. Mənə oxumağa atam qoymadı. Bir dərəcəli məktəbi bitirdim. İki dərəcəlinin ikinci sinfindən daha oxumağa qoymadı.

– Oxuduğun bəsdir, – dedi, – çıx bir az da sənət öyrən.

Dədi də – elədi də... Məktəbdən mənə çıxartdı. Papaqçı usta Zeynalın yanında şagird qoydu.

Usta Zeynal qoca, köhnə zamanadan qalma bir kişidir. Yazda bir-iki ay dükana oməlli-başlı rəvac olur. Çünki yaz başı kondlilərin papaq dəyişmək xasiyyəti var. Qışda isə usta köhnə adətlərinin dalınca gedir. Adət dəyəndə, yəni bir elo şey deyil. Usta Zeynal homişə deyər ki, qışda insan övladı iki şeyin birisinə aludə olar, ya evlənməkdir, ya da ki tiryək. Bizim usta Zeynal o qədər arvad alıb boşanmışdı ki, lap vaxırlamışdı. Odur ki, özünü tiryəyə verirdi. Qış olan kimi olan-olmazını satıb tiryək çəkirdi. Yaz başı yəni işə

başlayırdı. Mən də qışda gəlib evdə oturur, yaz başı yəno şagirdlik eləyirdim. Axır zamanlar isə heç getmirəm. Bir məsələdən ötrü atamla usta Zeynalın arası bir az soyudu. Mənim canım qurtardı, iynəmi yaxama sancıb üzümü evə sarı çevirdim. Elə o zamandan – usta Zeynalın dükənini tərk ediyəndən xırda-xırda kitab oxumağa başladım. Əvvəllərdə yeni əlifbaya alışı bilmirdim, indi isə oxuyuram. Ancaq atamdan xəlvət oxuyuram, o razı deyil. Bir məsələdən çox utanıram. Nə vaxta qədər evdə oturub, atamın dilənçi kimi yıqıb gətirdiyi qəpik-quruşla dolanacağam. Mənim tayları m dəvəni karvanı ilə udurlar. Mən isə evdə oturub, bir loxma çörək çeynəməklə vaxtımı keçirirəm. Atam bir söz demirə o məndə bir az ar olmalıdır. Mən ata-anamın tok oğluyam. Ona görə də onlar mənim kəfimi sındırırlar.

Ancaq nə işinə gedəcəyimi özüm də bilmirəm. Alverə, əvvələn, əlim yatmır, sonra da indiki zamanda alver işə keçmir. Hökumət idarələrində isə qulluq etməyi bacarmaram.

Neyləyim, özüm də bilmirəm.

İndi daha böyümüşəm, atamdan hamam pulu, saqqal pulu istəməyə utanıram. Həm utanıram, həm də bilirəm ki, onda pul yoxdur. Gündəlik çəroyi ordan-burdan yarızarafat, yandırma düzəldir... Ancaq pula gələndə iş doyur. Minarədən pul çıxır. Ordan buğda-zad verir, pul vermirlər. Ayrı yerdən də gəlir yoxdur.

Bəzi günlər olur ki, lap elə boş qalırsız. Anamın ağlamağundan bilirəm ki, evdə çörək yoxdur. Atam da başını dizlərinin arasına alıb hey ah çəkir. Ürəyimin başı sızlayır.

• • •

Bu gün də çərəyimiz olmadı. Anam bir az xəstə kimidir. Səhərdən çörək yeməyib. Günortada daha arvad tap gətirə bilmədi, diləndi, altımızdakı xalçanı göstərüb mənə dedi:

– Oğul! Heç olmasa bunu da aparıb satmağa yara...

Mən atamın qışıracağını gözləyirdim. O, onsuz da boş evimizdən şey satmağa razı olmur. Dedim bu gün də razı olmaz. Ona görə də anamın sözlünə etinə etmədim. Ancaq atam beç bir söz demədi. Mən xalçanı dalıma alıb bazara çıxartdım.

Əlimdə tutub bir az gözlədim. Heç kəs yaxın durmadı. Gözdirməyə başladım. Bir gözü kor, üzü qıllı bir adam məndən qiymətini

soruşdu. Qiymətini deyə bilmədim. Yəni heç ovvoldon də xalçanı neçəyə satacağımı düşünməmişdim...

Kor kişiyyə cavab verməkdə gecikdim. O, çox fikirləşdiyimi görüb dedi:

– Aşna, səsin çıxmır. Görünür oğurluq maldır, hardansa çırpışdırmısan...

Mən onun bu sözlünə də cavab verə bilmədim. O yəno duruxduğunu görüb güldü və getdi. Ancaq bir az keçməmişdən yanında bir-iki adam mənə yaxınlaşdı. Xalçaya diqqətlə baxıb yoldaşlarına dedi:

– Bu mənim ötən il Qarabağdan aldığım xalça deyil?

Yoldaşları o saat təsdiq etdilər.

– O qurlanan xalçanı deyirsən? Odur, balam, lap özüdü.

Kor kişi mənim qolumdan yapışaraq yanlarında duran bir oğlana dedi:

– Ədə... Get ordan bir milis çağır...

Mənim dilim, dodağım qurulu. Beynimdə ha söz quraşdırmaq istədimə çıxmadı. Kor kişi qolumdan bərk yapışmışdı. Onun öləndən güclə özümü xilas etdim. Xalçanı onların üstünə tullayıb gücüm gəldiyi qədər qaçmağa başladım. Evo gələndə ağladım.

Atam bir söz demədi, gözünü bir nöqtəyə zilləyib dayandı. Anam ağladıda da ancaq mənə danlamadı. Bu, mənə bir sille qədər təsir elədi. Açıqlansaydılar, çıxırsaydılar bundan min qat yaxşı olardı.

O günün axşamı anam haradansa un tapdı. Sədəf xala bizim üçün çoxlu lavaş saldı.

Axşam yadıma bir şey düşdü.

Çöl qaranlıq idi, qəbir kimi sossiz, qaranlıq, anam dərindən-dərindən nəfəs alaraq yuxulayıb, ararib də yuxunun içində zərnləyir. Atam evdə yoxdur, haraya isə gedib. Görünür məsəddədir.

Yadıma düşdü ki, dünyada pis adamlar çoxdan da çoxdur. Birdən mənə bu oğurluq məsələsində doğrudan da ləkələyə bilərlər. Səhərdən qapını döyüb mənə oğurluq üstündə tutular, bir kolmə belə danışmağı bacarmaram. Atamın da dili tutular. Anam isə xəstədir, dözə bilməz, ölür.

– Nə üçün tutursunuz?

– Oğurluqdan ötrü...

Ürəyim sıxıldı. Arabir qaranlıqdan gizli səsler eşidirəm. Bir-iki dəfə qulağıma qapı səsi gəldi. Atam qapı döyən deyildi. Bir az daha

dıqqətlə qulaq asdım. İndi daha qapı döyülmürdü. Kim iso pəncərədən içəri baxmaq üçün aşağı mortobədən yuxarı dırmaşır. Gözümü pəncərəyə zillədim. Birdən qaranlığın içərisindən kor kişi barmağı ilə məni kimo isə işarə elədi:

- Ana!.. Ay ana!
- Nə var, oğul... nə var?
- Yuxulama, dur!
- Nə üçün torləmişən, oğul, nə üçün saralmısan?
- İstidir!.. Çox istidir... Atam gəlincə yuxulama. Çox istidir.

***

Balaca məscid bağlandı. Deyilənə görə bu, böyük məsciddəki mollaların kələyidir. Onlar belə elədikilər ki, öz məscidlərinə adam çox gəlsin. Səbəb nə olursa olsun, forqi yoxdur, məscidi bağladılar, vəssalam. Mən yalnız bir işə məttolom, Allah nə üçün bu işlərə barmaqarası baxır? Mollalar onun adından lap alver cloyirlər, güclü gücsüzün xirtdəyini üzür, bəs o nə üçün səbir cloyir?

Qəraz... Məsələ orasındadır ki, bu iş bizi dilənçi kökünə saldı. Anam xəstədir, əməlli-başlı yaur! Saralıb mum kimi olubdur. Həmişə yuxulayır. Yuxulamayan zamanlarda da ağlayır. Mən iki gündür ki, iş axtarıram. Münasib iş yoxdur. Sənət bacarımıram, ham-balıq əlimdən gəlmir, zəifəm.

Atamın isə tamam əli-ayağı yığılıbdır. Kişi iki günün içində qocaldı. Saqqalının yarısı ağarıb. Gözləri də böyüyüb... Elə bil hara baxsa, ordan çörək çıxacağını gözləyir. Öz qarnı üçün yox... Mən də öz qarnım üçün çalışmıram. Anam üçün. Onu xəstəlikdən qurtarsaq bəsimizdir.

Elə bil bütün möhəllə bizim açlığını bilir. Səfəf xalanın qar-daşı oğlu harada isə işləyir. Əməlli pul alır. Həmişə atamla, mənimlə salamlaşır. Dünyə yanımdan olanda salam verdim, əleyküm də demədi. Nə bilim, görünür ürəyində fikirləşib ki, mən ondan belkə pul istədim.

Amma mənim heç kəsin nə malında gözüm var, nə də pulunda. Mən özümü öldürərəm, ancaq dilənmərəm və ya özge malına göz dikməyəm. Bu xasiyyətimə atam da bilir, ancaq bəyənmir. Məscid onu ol açmağa çoxdan öyrədib. Adətdir, deyərlik ki, azan çəkən camaatda xidmət cloyir, haqqını da camaat verməlidir. Bu, nə deməkdir? Bu, yaylıq salıb dilənməyin bir şəklidir, nə isə...

Nohayət, axşama yaxın anamın halı xarablaşdı. Ona görə də atam məni Səfəf xalanın yanına göndərdi.

- Anan üçün də olsa bir çörək istə - dedi - azarlıdır, dözo bilmir, bizə zərər yoxdur. Mən qonşumuzun bəd xasiyyətini bilirəm. Ancaq yəno də anamın xatirinə getdim.

Səfəf xala həyətdə toyuqlara dən töküdü. Mənim üzümə tors-tors baxdı. Sonra da balkonda durub aşağı baxan kirayonəşin arvada üzünü çevirib yüksəkəndə dedi:

- A yoldaş qonşu, gör bu oğlanın nə boyda boyu var. Utanmır, dilənçilik cloyir.

Sonra mənə üzünü çevirdi:

- Ay bala, acsınız mənim toqsırım nədir? İşləyin, zohmət çəkin. Öyrənmisiniz zokat, xeyrat hesabına dolanmağa... Mənim canımdan nə istəyirsiniz?.. Mənim evim sizin üçün əppək təknəsi deyil ki?!

Məni tər basdı, yəno də dilim tutuldu. Tək Səfəf xala olsaydı, belkə də bir-iki kəlmə söz deyərdim. Ancaq o balkondakı arvadın utandı. Ayağım bir-birinə doləşa-doləşa evə qayıtdım.

Anam yuxulayırdı. Yəni yuxulamaq deyəndə o, həmişə gözünü yumulu uzanır. Rongi sapsandır. Atama ohvalatı söylədim. Kişi başımı iki dizlərim arasına alıb fikirləşməyə başladı. Elə bu vaxt pəncərə saqqıldayıb sındı. Böyük bir daş anamın başı üstündən keçib divara dəydi. Ayna sınıqları evin içinə səpələndi.

Anam qışqırıb ayıldı... biz - atamla mən həyətdə yüyürdük.

Səfəf xalanın kirayonəşininin oğlu həyətin ortasında dayanmışdı. Bizi görək əlini əlinə vurub bərkədən güldü:

- Bağışlayın, yoldaşlar! - dedi. - Quşa atırdım, aynanızı qırıdım... bağışlayın...

Bunu deyib qapıdan ildırım kimi çıxdı. Mən onun arxasına qaçmaq istədikdə, atam saxlayıb dedi:

- Uşaqla heç bir işin olmasın. Get, anasına de.

Atam bunu deyib yəno də evə, xəstənin yanına qayıtdı. Mən bayaq qızaraq, utanaraq çıxdığım evə yenidən getdim. Nə deyəcəyimi bilmirdim. Ancaq anamın yuxudan diksinib qalxan sarı üzünü gözümün qabağından gətirmirdi.

Qapıları bir neçə dəfə döydükdən sonra gəlib açdılar. Açıq qumralsaçlı gənc bir qız idi. Mən onu gördükdə pul kimi qızardım. O, güldü:

– Kimi istəyirsiniz?!

O saat bildim ki, təzə kirayənişinin qızıdır.

– Zəhmət çəkib, ananızı bir doqıqəliyə qapıya çağırın, – deyər mən cavab verdim.

O:

– Baş üstə! – deyərək qapını açıq qoyub getdi. Getdikcə kosilmiş qıvrıq saçları yellənirdi.

Bir azdan anası çıxdı, moni gören kimi qaşqabağını tırşaldıb çığırdı:

– Mənim müftəxorlara veriləsi çörəyim yoxdur... Get, işlə, ayıb-dır, dilənçilik eləmə!

Bu söz məni ilk vurulan sille kimi tutdu, ən əvvəl söz tapıb deyər bilmədim. Sonra qorxa-qorxa cavab verdim.

– Biz dilənmirik. Mənim atam molla deyil... O, öz əməyi ilə yaşayır.

Arvad daha bərkdən çığırdı:

– Yaşayır, qoy yaşasın, bəs qapı-qapı gəzib çörək istəmək nədir?

– Mən çörək istəmirəm...

O, mənim sözümlü dinləmədi, qapını çırpıb getdi. Mən, “bele arvadın o cür də oğlu olar...” – deyər düşüncəyə geri döndüm.

Ürəyim sürətlə döyünür. Yəne bu qapıdan qızardaraq yox, qızaraq qayıdıram...

Anam öldü. Atam ilə mən onu basdırdıq. Atam bir günün içərisində qocaldı. Bir günün içərisində çökük ovurdlarıdakı tükler ağardı.

O axşam, anam basdırılan axşamı, atam ölü kimi uzanıb yatdı. Sonra da birdən qalxıb oturdu. Məni yanına çağırdı. Əlilə pəncərəni, qaranlığı göstərib dedi:

– Oğul!.. Onun anasına niyə demədin? Bizdən niyə ol çəkəmir? Qaranlıqdan heç kəs görünmürdü.

– Ata!.. Yat... orda heç kəs yoxdur.

– Odur bax... odur...

Barmağını uzadaraq haranı işə göstərirdi:

– Odur, o balaca oğlandır, əlindəki daşı görmürsənmi? Mənə atmaq istəyir.

Birdən bütün bədəni titrəməyə başladı. İki əlilə məndən yapışdı.

Əlləri cəhənnəm kimi isti idi. Qorxudanımı, ya xəstəlikdənmi, nədəndir bilmirəm, əsim-əsim əsirdi. Durdum, pəncərəni bağladım.

– İşığı yandırmı, ata?

– Yox... yox... dəli deyilsən ki? İşıq yansa yerimizi bilib daş atar.

Daş bu gecə onun beynindən çıxmırdı. Moni qucaqlayıb bir az dayandı, sonra da titrək bir pıçılıtlı ilə danışmağa başladı:

– Anan acından öldü, oğul! Ancaq namusla öldü, əl açmadı. Biz də öləcəyik... Sən də... mən də... çalışaq ki, başqalarının çiyində ağır yük olmayaq. Allah özü bizi saxlayır – saxlasın... saxlamır – öldürsün...

Bir az dayandı, sonra yenə montiği itirərək pəncərəni göstərib dedi:

– Odur, yenə daş atırlar. Başımızdan aşağı minlorlo daş yağ-dırırlar... qoyma... bağla, bağla, hər tərəfi...

Birdən ələ titrədi ki, mənim bədənim qorxudan əsdi.

Gecdən-gec sözüünə davam etdi:

– Sən də vefasız olma... Nə eləyirsən elə. Səhərdən işə başla... İş axtarıb tap... Ancaq öz əməyinlə yaşa. Əyilmə, heç kəsin qabağında əyilmə!.. Mən bütün ömrüm boyu ora kimi əyri gəzmişəm, bəsdir, sən o cür olma. Yaltaqlıq edib mənə bir tikə çörək götürəcəksənsə o, çörək mənim boğazımda qalacaq. Vefasız olmayasan...

Birdən əlilə gözlerini tutdu və qışqırdı:

– Neyləmişəm ki, o moni vurmaq istəyir? Otuz beş il “Allah” çağırışam, hanı bəs, indi o niyə mənim imdadıma çatmır? Niyə məni daşqalaq eləmək istəyirlər?

Bir az sakit oldu. Gözlərində kiçik bir şüur əlaməti göründü, sonra yenə özündən çıxdı.

– Soltan! Soltana bax, Soltana... – deyər çığıрмаğa başladı.

Bizim yaxınlığımızda Soltan adlı bir adam yaşayırdı, atam həmişə ondan qorxurdu. Səbəbini mən bilmirdim, ancaq nədənsə mənim də ondan zəhləm gedirdi.

– O, səni də, məni də yaşamağa qoymayacaq...

– Kim, ata?..

– Soltan... Soltan...

Titrəməyə başladı. Onu zorla yatağına uzandırıb, uzun zaman yatmadım, yanında dayandım...

Səhərə yaxın qızdırma içərisində sayıqlamağa başladı:

– Anan mənə vefasız çıxdı, – deyirdi, – məndən tez öldü. Mən onsuz nə eləyəcəyəm? Mən onun ölməməyi üçün özümü daşa-qayaya

çırpırdım. Odur keçon gün... Evdo çöroyimiz olmayan gün... Gedib kımđon çörək pulu istədımsev mətədi. Moni qovdular. Mon də oğurladım. özümü ölümə verib bir evə girdim və un oğurladım... Mon ananın əcolini oğurlayacaqđım. olmadı. Oğurladıđım un onu öldürdü.

Bu sayıqlama məni sarsıtdı. Onun oğurluq etməsi mendo hələ bu vaxta qədər duymadıđım bir hiss. atama qarşı nifrət hissi oyadı.

***

İş axtarmaq üçün hara getmək lazımdır, heç özüm də bilmirəm. Hansı iş olur olsun, boynuma götürərəm və aciz qalmaram. Qolumda nə qədər istəsən qüvvət var... Cəldəm, bəzi adamlar kimi oturduđu yerdən qalxa bilməyən deyiləm.

Ancaq haraya getmək lazım gəldiyini bilmirəm. Atamın dediyi sözlərə fikir vermərəm. Hər kəs harda olursa olsun öz vicdanı ilə işləsə, onun yediyi çörək halaldır. Atamın fikrino görə nə eləyir-sənə elə, ancaq bir ayağın məsciddə olsun. Bu, axmaq sözdür, çünki bütün bizim ailəmizin bədbəxtliyinə səbəb məscid olub, istəyir məni özü getdiyü yollarla aparısın. O çöroyin oğurluq undan bəşirildiyini bilsəydim, heç əlimi də vurmazdım. Yazıq anamın da son tikəsi oğurluq oldu.

Mon bu gecədən, bu etiraf gecəsindən sonra, atamın üzünü baxmaq istəmirəm.

Evdən çıxdım. Küçələrdə yavaş-yavaş gozməyə başladım. Fikrim toza tikilən binalara qədər getmək, orda fəhləliyo girməkdi. Görək nəcə olur.

Məno hər şey toza görünür. Demək olar ki, hələ ömrümdə heç bir vaxt bu küçələrdə belə yavaş-yavaş, aaramla gozməmişdim. Odur ki, indi məno birtəhər gəlir. Nə qədər vəhşi böyüdüyümü məni indi başa düşürəm. Elo bil bu həyatdan konarda, tamamilə yabançı bir aləmdə yaşamışam.

Budur bax: uşaqlar, küçədə oynayan uşaqlar əllərindəki oyuncaqlarını qoyub gözlərini məno dikirlər; birisi gülür, o biri söz atır... Nə bilim nə deyirlər, heç eşitmərəm də. Yalnız qulaqlarımın dibinə qədər qızardığımyı hiss edirəm.

Budur, bax mən irəlilədikcə, müxtəlif adamlar nodənsə dəlimcə gəlirlər. Birdən ətoyımdən kim işə dartır... Dönüb görürəm ki, adamlar konardadırlar, ətoyim öz ayağıma ilişib. – Ancaq dalə dönon

kimi onlar hırıldasır və mənə höydu-höyduya götürürlər. Kim isə baqqal dükənindən çıxıb olındokı ağac ilə dükəninin qapısını döyür.

Artıq gozmək üsulunu tez-tez getmək üsuluna, onu da yüyürmək üsuluna çevirdim. Arxamca gələn adamlar bir qədər dəlimcə qaçdılar. Sonra ayaq saxladılar. Kim isə deddi: "Dolidir, yazıqdır, toxunmayın", bir başqası dedi: "Qoy gözüňü qoruxacaq, – bir də bu tərəflərə gəlməsin". Böyük bir daş vızılı ilə qulağımyın dibindən ötdü. Mən istəhzalar, qohqoholori arxada buraxaraq özümü aralıq, tənha küçələrdən birinə saldım.

Bir daşın üstündə oturdum. Çox miskin və acınacaqlı vəziyyətdə idim. Ancaq bu vəziyyətimə nodənsə ağlamağımy yox, gülməyimi tutdu. Bu, mənim həyatı ilə, diri gözlü həyat ilə görüşüm idi. İlk dəfə həyat məni höydu-höyduya götürdü. Mən buna dözməliyəm. Mən buna da, bundan bəterinə də dözməli, qaçmamalıyəm.

Ara yollarla hərənib yeni tikintilərə getdim.

Daş daşyanlardan tutmuş, mala çəkonloro qoder hamı olındokı işi qoyub mənim üzümə heyran-heyran baxırdı. Qıpqırmızı qələri uzaqdakı bir binanı göstərdi, ancaq söz demək istədikdə özünü saxlaya bilmədi, birdən hırıldadı, onun otfaındakılar da borkdən güldürlər... Mən daha da qızardım. Ayaqlarım osdi. Onun barmığı ilə göstərdiyi yerə doğru gərdəkon paltarım ayağıma ilişdi, qumların içinə yıxıldım.

Mənə yazıqlarımı gəldi, yoxsa böyüklərdənmi qorxdular, haman əvvəlcə gülən adam ilə bir nəçəsi mənə yaxınlaşdı, qolumdan tutub qaldırdılar və iki böyük güzgüsü olan böyük bir otağa apardılar. "Bu saat müdir səni qəbul edər" – deyib getdilər. Onlar, gedən kimi güzgünün qabağına keçdim. Bu zaman mənim özümü də görmək tutdu.

Qoribə görkənim vardı; başımda atamın cırıq, köhnə papağı, oynimdə yənə də atamın, yamaqlı çuxası, ayağımda məscid nələyinləri... papaq və çuxa çox böyük olduğundan mənim bütün vücudum onların içərisində gizlənməmişdi, heç dördüdə birim görünmürdü. Konardan baxanda belə bir təsəvvür yaranardı ki, mən canlı insan deyiləm, hansı muzeydonso qaçıb küçəyə çıxmış bir eksponatəm. Bunu, əlbəttə, o vaxt bilmirdim, indi başa düşürəm.

Üst-başım, hər tərəfim toz idi. Yıxılarda toza batmışdım. Müdirin yanına belə girməmək üçün üst-başımı çırpməğa başladım.

Birdən müdirin qapısı açıldı. Eynəli bir adam acıqlı-acıqlı baxıb nə isə çağırırdı...

Mən onun qarşısında yerə qədor öyildim...

Yenə nə isə acıqlı-acıqlı dedi. Elə sürətlə danışdı ki, heç bir söz başa düşmürdüm. Mən övələcə cavab vermədim. onun qarşısında yenə yerə kimi öyildim. Sonra isə olimi döşümə qoyub dedim:

- Başına dönüm. müdir, mən fəhləlik eləmək istəyirəm.

O. qaş-gözünü turşudub mənə baxdı. Elə bil monim üzümdən ona ilham gəldi. Elə bil monim sifotüm onun dilini açdı; aydın səsle dedi:

- Nə istəyirsən, a kişi?! Nə gəlmisən otaqda ağnayırsan?..

Monim nitqim lal oldu. Elə bil monim dilimi çıxardııb ona verdilər. Qabağında elə bir qıraqdan öyilməyə başladım:

O yenə qışqırmağa başladı:

- Yel dəyirmanı kimi fırlanma qabağında, de görüm nə istəyirsən?

Kəkəloyorək güclə, bir "iş" sözünü deyər bildim.

- Bu vaxta qədor nə iş görmüsən?

- İşləməmişəm, müdir.

- Znaçit avara?

- Avara olmuşam, başına dönüm...

- Atan nə işdədir?

- Müəzzindir.

- Znaçit molla?

- Xeyr. müdir, müəzzindir, minarədən sohor-axşam azan çəkir.

- Başımı ağrıma, - deyər müdir birsə monim sözümü kəsdi, - sənin kimilərnə bizdə iş yoxdur. Get. vaxtımızı alma.

Qapıdan qorxa-qorxa çıxdım.

İri daşlar yığılmış böyük meydan, batan axşam günəşinin altında saralıb oriyirdi. Köhrəbə rənginə bürünmüş üfqiqlər bu günəşi udmaq üçün növbə gözləyir kimi sossiz dururdu. Külək daşların arasına girib oynayır, ordan çıxaraq haraya isə, uzaqlara doğru qaçır və səmə ilə salamlaşan sərv ağaclarının arasında gözəl bir musiqi çalmağa başlayırdı

Bu musiqi mənim qulağıma çatıncaya qədor ağlamaq səsini dözüv və elə bil arxanda minlərlə adam duraraq bir ağzudan çıxırdı:

- Çıx o paltarların içindən, çıx!

Mən hoyat acıyam, illərlə üstündə oturduğum köhnə palaz, artıq mənə qəbul eləmir, get deyir, xəstə atana bir loxma çörək tap gətir, acdır, yazıqdır.

- Znaçit molla?..

Yox, molla deyil, atam molla deyil, sofilidir, o, insanların şikayətlərindən yararlanmışdır, insanların qıntıları ilə bəslənmişdir.

Qabağımdakı böyük meydan, batan axşam günəşinin altında saralıb oriyir, bu günəş elə bil ki, müdirin otağındakı böyük aynanın üstünə düşərək monim şoklimi böyüdür.

Ayna da gülməyə başlayır.

- At o başındakı gülünc papağı, çıxart at o oynındakı sofiləbasını...

Ayna qışqırır, bütün aynalar mono qışqırır.

- At... at o gülünc paltarları.

Başğımdakı papağı dizimə salıb çırdım, parça-parça etdim, gücüm gəldiyi qədor uzaqlara fırlatdım. Papaq yaralı quş kimi havada çırpınaraq daşların arasına düşürkən, dəlincə yüksəkədən çığırdım:

- Znaçit, molla?

- Nə var, a qonşu balası, quş uçurdursan, nədir?

Səsə tərəf döndüm. Bu sözləri deyən Soltan idi. Bizim qonşumuz Soltan...

Soltan bizim şöhrətli deyil, başqa payondandır. Sədof xala da haman yerdədir, amma aralan soyuqdur. Nodənsə bir-birilə danışmırlar. Ümumiyyətlə, Soltan burunu çox yuxarı tutan adamdır.

Onun çox cybəcər sifoti var; xırda, hiylogor gözlərini örtən tükü daşları, koğaya¹ bonzoyon buru, qapqara üzünü onu çox çirkin göstərir, yaşını da toyin eləmək çətinidir. Otuz da vermək olardı, qırxa da...

Monim dinmodiyimi görüb sualıma tokrar etdi:

- Nə var, nə üçün fikirlənsən?..

Cavab tapmadım, salam verməyə belə tonəzzüm² etməyən bu adama mən nə deyir bilirdim? Fikrə gətdiyimi görüb güldü, yumşaq səsle soruşdu:

- Nə var, Saleh, - dedi, - burda nə qomli-qomli oturmusan?

¹ Bir şeyi tutub çəkmək üçün qarmaqlı ağac, qarmaq

² Özünü eyib, ar bilməyən, özü üçün alçaqlıq hesab etməyən; iltifat göstərən

Mon cavab vermək istəmədim. Gözümü üzəgə dikib durdum. O bir-iki addım da irəli gəldi, yəno da yumşaq və təsiredici səsle dedi:
– Səndən söz soruşuram. Yuxulayırsan?..

Mənə yaxınlaşdı və oturdu. Hər qədər ikimiz də sakit dayandıq. Sonra qulağımın dibində yavaş-yavaş danışmağa başladı:

– Geymişən oyminə atanın mollə paltarını, iş axtarmağa gəlmisən... Daha bir vərəvürdə eləməmişən ki, bu libasda işə deyil, əhsana gedərlər. Qıyafoni dəyiş, adam paltarın gey... Qaldı ki, iş, daş daşmaq-zad sənin sənotin deyil... Səni mən öz idarəmdə bir qulluğa qoyaram.

Mənim dinmədiyimə önəmliyyət verməyərək, keçdi səhəbtin dalına:

– Ancaq bir neçə şörtim olacaq. Bu şörtləri qəbul cəslən, səni günün səbah qulluğa düzəltədim ki, düzəltədim. Yox, qəbul cəslənsən onda daha təqsir özündədir, mənə deyil. Sənin kəlmisinə mənim kəlmisi zəmin olmalıdır, yoxsa hər bir iş görmək olmaz. Adam ol, adam, başa düş! Gəl mənim kölgəmə. Ancaq şörtlərim var. Bir-bir deyimmi?

– Qulaq asıram...

– Qulaq as! İdarədə işindən ibarət olacaq ki, mənim tapşırıqlarımı yerinə yetirəcəksən, bu bir. Özünü cəslə aparacağınsən ki, gəyib gördüklərini görməmişən, eşitdiklərinə də eşitməmişən. Bu da iki. Qulaq asırsan?

– Asıram.

– As! Maaş cədvəlinə qol çəkəndən sonra ayılığını gəlib mənəndən alacağınsən. Orda sənsə nə qədər pul yazılıb, fərqi yoxdur. Mən nə verdim, onunla kifayətlənəcəksən. Bu da üç... Təzə sözlərlə yazmağı bacarırsan?

– Hənsi təzə sözlər?

– Bu təzə çıxmış sözlər, köhnə müsəlmanca yox.

– Təzə əlifba ilə? Bilirəm.

– Hə... cəslə işə dur aytağa, gət evə... Səbah gəl mən qulluq elədiyim yərə... Tanıyırsanmı?

– Tanıyıram, gələrdəm.

***

Təyin olunduğum idarənin adını bilmirəm. Ancaq onu bilirəm ki, ev işində işləyən fəhlələrin hamısı bura gəlib gedirlər, kitabça alırlar, üzvlük haqqı verirlər.

Qulluğumun da adını bilmirəm, işim odur ki, əvvəla Soltan nə tapşırırsa onu yerinə yetirirəm, sonra da kağız üzü köçürdüürəm, məktub aparıram, papiros almağa gedirəm.

Burda mənəndən başqa çox adam işləyir, ancaq hələ heç birini tanıyıram. Sizə kimdən danışım, Sədəf xaləgilə köçən arvadın qızından. Bir korə mənə qaçı açan kosiksəçli o komsomolçu qızdan... O da burda işləyir. Özünün də iri stolu var, idarəməzə gələn kağızların hamısı gəlib onun stolunun üstündə dayanır. Adı İncidir, doğrudan da inci kimidir, hamı ilə gülə-gülə danışır, hamını razı yola salır.

Mənim də stolum İnci ilə bir otaqdadır.

Bizim otaqda daha bir qız da var, arıq, uzun qızıdır, dodaqlarına bir qərribə rəng çəkir, dirəmaqlarının hər birisi bir çay qaşığı kimidir. Bunun da sənoti məşində yazmaqdır. İşin axırına kimi yazır, yeyir, güzgüyə baxır...

Soltan da içəridə ayrı bir otaqda oturur. Biz onun yanına hər dəyöndə gətmirik. Lazım olanda özü zəng vurub çağırır. Məni çağıranda zəngi iki dəfə basır. İncini çağıranda bir dəfə... Məşinistkanı heç çağırır, məşinistka zəngsiz, əzənsiz kəfi buyuranda gedib onun otağına girir. O, Soltanın otağına gərən kimi İnci mənim üzümə baxıb güldür, mən utandığımdan yərə baxıram.

Evo gələndə bəzən İnci ilə yol yoldaşı oluruq. O danışır, mən qulaq asıram. Artıq əvvəlki kimi adamlar mənə küçədə hoydu-hoyduya götürürülər. Üst-başım düzəlib... İlk təyin olunduğum gün Soltan çağırır bir az mənə pul verli. Paltar almaq üçün. Mən də aldım, indi daha yaxşı geyinirəm, hələlik üst-başımından molləliyi silib atmışam. Ona görə də İnci ilə yan-yanə gedəndə başqalarının mənə sətəşməsinəndən qorxmuram. Ancaq İncinin özündən utanıram, çünki o nə danışsa "hə... hə..." deməkdən başqa bir söz deyə bilmirəm. Mübahisə etməyi, cavab verməyi bacarmıram.

Atam daha cəsləndən bayıra çıxır. Mənimlə də az danışır. Yalnız hər gün bazarından alıb gətirdiyim çörəyi yeyib həyat-bacada dolanır... Əlinə düşən köhnə şeyləri gətirib evə yığır. Kişi anqlayıb, qocalıb, nə işə çox böyük bir şeyin dardını çəkir...

Keçən gün evə gəlib çatandan sonra yadıma düşdü ki, onun üçün aldığım çörəyi idarədə qoymuşam. Hələlik dünəndən qalmış bir parça çörəyi yedik. axşamüstü idarədəkini götürmək üçün evdən çıxdım.

Bizim evimiz dağın döşündə, çox mənzərəli bir yerdedir. Bir azca istirahət etmək üçün idarəyə getməmişdən qabaq dağa çıxdım. Qaranlıq daxmada, yavaş-yavaş aqlını itirməyə başlayan bir ata ilə kiflənən ürəyim. hədsiz-həbsiz sevinclərə doldu. Birdən özümü o qədər yüksəkdə və o qədər yüksək hiss etdim ki, böyük şəhər mənə kartondan qayırılmış uşaq evləri kimi gəldi. Ayağımın altındakı otlar artıq dağın arxasında gizlənməyə hazır günəşin sarımtıl işıqlarında parlayır və rəngberəng məxmərə bənzəyirdi. Bütün yer, bütün dağ məxmər kimi idi. Günəş son dəqiqəsində yarpaqdan-yarpağa keçərək onları güldürür. Mən yüksəkdəyəm, günəşin sarı işığına qorq olmuş şəhər, qara bir kölgə kimi aşağılarda qalır.

Bir az sonra günəş batdı... Ətraf dərələrdən duman qalxmağa başladı. Duman boz bir təhlükə kimi yaxınlaşdı, bu yaşıl gözəlliyin üstünü örtərək irəliləyir. Sonra tam qarşidan, yüksək qarlı dağın dalından işıq gəlməyə başlayır. Qarlı dağ gümüş kimi parlayır, onun şiş ucundan böyük, gəlin üzü kimi şəhər bir ay çıxır. Elə bil bu ay uzaqdan başlayaraq bu qarlı dağı dirmaşmış və indi onun gümüşü saçlarının üstündə oynayıb. Bu gözəlliyə tamaşa edə-ədə adam səhərə kimi burda qalsa, yenə də doymaz.

Dağdan düşdüm, şəhərin tozlu küçələrilə yuxarıya, idarəmizə tərəf gəldim..

İdarədə heç kəs yox idi. Soltanın kabineti bağlı idi, içəridən səs gəlmirdi. O, həmişə axşamlar işləyir, amma bu gün hələ yox idi. Fit çala-çala öz stolumun gözünü açdım, kağıza бүkүllү çörəyi götürdüm. Geri döndükdə bir səs eşitdim. Deyəsən bu səs Soltanın otağından gəlirdi. Nəfəsimi qısıb dayandım, qulaq asdım, bir azdan səs yenə gəldi. Urəyimə qorxu düşdü. Bəlkə Soltanın otağını oğrular yığışdırır? Bilmədim nəyləyim. Qaçıb adamlara xəbəri verim, yoxsa otağı açıb baxımımı? Bir az bu cür tərəddüd içində dayandım, sonra birdən hardansa mənə bir cürət emələ gəldi. İçərimdən kimişə əmr elədi:

– Açı, bax, gör kim var?

Ayağımın ucunda, yavaşca yaxınlaşmış qapını bəri itələdim. Açıldı.

Qərribə bir mənzərə qarşısında qaldım.

İçəridə İnci ilə Soltanın arasında olbəyaz vuruşma gəldirdi. İnci bir əli ilə divanın yanından möhkəm tutmuş, o biri əlini Soltanın əlindən qurtarmağa çalışırdı. Soltanın başı açıq, saçları pərişandı. Tez-tez nəfəs alaraq İncini özünə sarı çəkirdi.

Qapı açılan kimi olduqları vəziyyətdə qaldılar. Sonra Soltan qan dolu gözləri ilə mənə baxıb İncinin əlini buraxdı. İnci qəfəsdən buraxılmış quş kimi onun əlindən qurtularaq üst-başını düzəltib və mənim üzümə baxmadan yer kimi çıxdı.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətə düşmüşdüm. Qapını açdığımı, içəri girdiyimi və ümumiyyətlə, buraya gəldiyimi peşman idim. Səssizcə çıxıb getmək istədim. Ancaq Soltan yaxınlaşmış mənimlə lap qarın-qarına dayaandı.

Onun gözlərindən od yağdırdı:

– Qulaq as, – dedi, – sən burda nəyləyirsən?

Mən cavab verməmişdən sözüünə davam etdi:

– Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– Qulaq as! Mən səndən soruşuram, burda nəyləyirsən?

– Çörəyim idarədə qalmışdı, onu aparmağa gəlmişdim...

– Bəs bu qapını nə üçün açdın?

– İçəridən səs gəldi, dedim bəlkə oğrudur, ona görə də açdım.

– Qulaq asırsanmı? Mən səndən soruşuram, bu qapını nə üçün açdın?

Onun gözləri yanırırdı. Açıq düşüncədən görünən sinəsindəki tük-lorin hər birisi əjdaha kimi dayanmışdı. Tez-tez nəfəs alır və gözünü qırpmadan monoton cavab gözləyirdi. Tez-tez təkrar ələyirdi:

– Qapını nə üçün açdın?..

Nəhayət, mən cavab verməyə macal tapıb dedim:

– Qapını açdım ki, görün içəridə kim var...

Soltan buradaca mənim qollarımdan yapışdı.

– Get, – dedi, – səhərdən gəlib hesabımı alarsan. Qulaq asırsanmı?

Deməli, məni qulluqdan qovurdu?! Nədənə bütün həyatım ani bir sürətlə gözümün önündən keçdi:

– Qulaq asırsanmı?

Mən heç bir şey eşitmirdim, yalnız uzaqda, ta uzaqlarda belini aşağı əyərək həyətdən köhnə şeyləri toplayan adam gözümün qabağına gəldi. O, mənə baxaraq tez-tez təkrar edirdi:

Vəfasız olmasan!

Nədonso qorxmağa başladım, ürəyim döyündü, gözlorim qaraldı. sonra da bir danla acı yaşla doldu. Dizlorim titrədi. Ayaq üsto dura bilmədim. çökdüm, Soltanin əvaqlarına qapandım.

Yaxşı, get. Ancaq bir əhvalatı bir son, bir do sonin qəbrin bil-məlidir. Get! Qulaq asırsanmı?

• • •

Kəçon gün Soltan zəngi iki dəfə basıb məni çağırıldı. Girdim içəri. Arıq maşinistka da onun yanında idi. Üzümə baxmayaraq bir dəstə kağız uzatdı:

All... Bunların axşama kimi üzünü yaxşı xətlo köçürt, – dedi, axşam gəlib Leyli xanımə ver, yazacaq... Yazıb qurtarıqdən sonra hər ikisini götür bizə gəl. Axşam saat səkkizə kimi. Qulaq asırsanmı?

Asıram.

As! Kağızları heç kəs oxumasın. Leyli xanım yazıb qurtarandan sonra düz bizə gətirəcəksən. Qulaq asırsanmı?

Asıram.

Get!..

Mənim bütün başımə gələnlərin övvəli do bu kağızlardan başladı. Üzünü köçürdüyüm kağızı oxumaq mümkün deyil, oxuyanda da onun haqqında müəyyən bir fikrin olursa evin yıxıldı.

Nə üçün deyirəm "evin yıxıldı?" Çünki mənimki clo oldu. Mən bu kağızların üzünü köçürtdüm və gördüm ki, bu kağızlarda Soltan qəribə-qəribə şeylər yazmışdır. Nə bilim yazır ki, İnci oxlaqsız qızdır, sovet idarəsinə yaramaz, filan-fosman...

Ailələrimizin arasında haləca narazılıq olduğuna baxmayaraq, mən İnciyə dənn hörmət basloyıram. Doğrusu, bu kağızlar məni çox düşündürdü. Həyatımda ilk dəfə olaraq bir sual məni narahət etməyə başladı: necə ola bilər ki, öz ulımlə hörmətli bir qız haqqında bu cür böhtanlar yazım?

İstədim, əhvalatı İncinin özünü xəbər verim, materialı ona oxuyum, ancaq tez fikrimdən dəyindim. Nə olar, nə olmaz? Gənc qızdır, qanı qızğındır, əsəbiləşər, məni də məhv edər, özünü də...

Bəs nə etməli? Mənim vəzifəm nədir? Vəcdanı, namusu olan, ancaq dəyəsiz, təcrübəsiz bir gəncin bu yerdə vəzifəsi nə ola bilər?

Uzun düşüncədən sonra qərara gəldim:

– Yox, bu cür yaramaz, – deyə düşündüm. – İndi ki, bu məktubu gizli yolla hazırlayırlar, onun oleyhino olan hərəkət do bu yolla gət-məlidir. Gizlin... xəborsiz. Bu materialın haraya göndəriləcəyini, kimə veriləcəyini öyrənməli, hamən yere işin höqiqətini yazma-lıyam. Zohəri o verir, mən də əks zohər hazırlamalıyam. O, yara vurmağa hazırlaşsarsa, mən do bu yaranı sağaltmağa hazır olmalıyam.

Bu fikir özümün do xoşuma gəldi. Doğrudən da yavaş-yavaş mən bu dünyanın məsələlərindən bir şey anlaməğa başlayıram. Hoyat ilo, höqiqi, çılpaq hoyat ilo toqquşma deyəsən inkişaf etməmiş, tonbəl bir beyni torpətməyə başlayır.

Bələ edəcəyəm. Bu kağızın göndəriləcəyi yeri biləcəm və oraya osil höqiqəti yazacağam. İnciyə, hörmətli İnciyə gizlin bir yaxşılıq.

Ancaq məsələnin on çətini bu məktub göndəriləcək idarəni öyrənməkdir. Xeyli fikirləşdim. Nəhayət, bu cür məsələlərə yavaş-yavaş alışan beynim bunu da tapdı.

Bunu yalnız maşinistka Leyli bilir. Hələ bəlkə materialın yazıl-masında da o, şəxsən iştirak edib.

Bunu Leyliden yalnız siyasətlo öyrənmək mümkündür.

Nə cür siyasətlo?.. Mənim ondan acığım gəlir. O, salam verəndə clo bilirmə ki, məni söyür. Ancaq hiss edəirmə ki, ilk gündən mən onun xoşuna gəlmişəm. Cavanlığınə baxmayaraq bir orə gedib ayrılmış bu qadın yaman zəhlə təkondir.

Mənə kəçon gün qəribə bir söz dedi: oturmışdım, səssizcə işlə-yirdim. İnci do işləyirdi. Leyli iso məkinanın arxasında oturmışdu. Nədonso gözümə mənə idi. Arabir işdən dərinx başımı qaldıranda, gözüm onun gözünə sataşırdı.

Bir az kəçmədi ki, yerindən qalxıb mənim stoluma yaxınlaşdı.

– Yoldaş Salç, – dedi, – sizdən bir söz soruşacağam, acıqlan-mazsınız?!

– Xeyr, buyurun!

– Bağışlayın ha, maraqlanıram. Siz qaşınızı qırxdırmırsınız ki? Əvvəlcə qulağım pis eşitdi. Elo bildim ki, başımı deyir.

– Mən başımı hor ildə bir dəfə qırxdıram, ancaq – deyə cavab verdim.

O, tez sözümü kosdi:

– Başınızı demirmə, qaşlarınızı deyirmə.

Məni gülmək tutdu:

— Heç qaşı da qırxarlarını?

İnci bərkdon şaqıldadı, Leyli qızarda, osobi hərəkotlorlo öz yerində oturdu və makinanı bərk döyöclöyörək no isə yazmağa başladı

Ondan bəridir ki, monimlə danışırm.

İndi bu gecə sirri ondan öyrənmək üçün mütləq barışmalıyam. Bununçün bəhanə də var.

Soltanın çox pıs xətti var, böyük çətinlikdə onun kağızlarının üzünü köçürdüb qurtardım. İdarəyə goldim. Leyli yox idi. Oturub gözləməyə məcbur oldum.

***

Pəncərədən baxdıqca ürəyim yenə dörd-qəmli doldu.

Çöldə titrəyən qaranlıq, monə keçirdiyim acı və qara həyatı bir də xatırladı. Mən bu həyatı, arxamda buraxdığım boş və monəsiz günləri bir daha yaşamaq istəməzdim. O günlər, yalnız öz ciblorini güdərək həmişə atamı aldadan və aylarla onun muzdunu verməyən fırıldaqçı mollaların kölgəsində yaşadığımız o günlər, çhsanda doğunca yemək üçün onun-bunun ölümünü gözlədiyimiz o günlər monim həyatımda müdhiş qara bir ləkədir. Elə bil atam da o keçmiş xatırlatmaq üçün qalmış bir qorxuluqdur. Nə olaydı monim nə atam, nə də xatırım olaydı. Keçmiş hələ yazılmamış ağ bir kağıza bənzəyirdi. Həyif ki, elə deyil. Keçmiş monim üzərində elə iz buraxıb keçib ki, ölkünün böyrünə vurulmuş damğa kimi ölonə kimi silinməyəcəkdir

Budur, xatirəmin bir bucağından atam qimildandı; o, hələ cavandı. Uzun və nazik bığını bir səhər eşörək moscodo gədir. Budur, onun xoş səsinə eşidiyəm. Gündə üç dəfə onun gözəl səsi qarşı dağlarda əks edir. Ramazan axşamları bütün səhər onun salat çəkmişini¹ dinləmək üçün hazırlaşır. Aylı gecələrdə o xoş, moxmər kimi yumşaq səsi ilə Rahab² üstündə salat çəkəndə tokcə insanlar deyil, təbiət də vəhə olaraq qulaq asır. Atamın həyatında işıqlı nöqtə yalnız budur. Gözəl səs və incə bir musiqi anlayışı... Sonra o, molla olmaq üçün hazırlaşır. Hər gecə biz yatdıqdan sonra evdə Rast üsto Quran

¹ Vəfat edəninin evinin üstündə (damında) üç əsələ minacət oxuma
² Azərbaycan muğamlarından biri

oxuyur. Ancaq bundan heç bir şey çıxmır. Hom savadı azdır, hom do hiylogor deyil. Odur ki, ömürlük müözün və moscidi xadimi olaraq qalır. Həyat belocə davam edir, tarın sarı simində çalınan qəmgin muğamat kimi qara və kodorli günlər bir-birino calanır. İndi artıq atam heç o şokildo də deyil, evin yarısını köhno şeylərlə doldurub; daim öz-özünə danışan bir sorsomdir. İndi artıq atamın üzündəki o monə, Rahab üstündə salat çəkəndə olan o ilham yoxdur. İndi o, monəsiz gözlorini bir nöqtəyə dikorək durur, qarışıq ağ saq-qalını barmaqları ilə oynadaraq saatlarla danışıq.

Pəncərədən çöldə qaralan boşluq və monəsiz-mənəsiz baxan atam monim iyronc keçmişimdir. Mən üzümü otaqdakı elektrik işığına çevirdim. Bu, monim yeni həyatımın bir romzidir. Bu romz, bu yeni həyat rəmzi mənə yüksələcək və yaşadacaqdır...

Pəncərədən çölə baxaraq düşünməkdən yorulmuşam. Bu qız da gəlib çıxmadı. Vaxtında gəlsəydi, mən öz aktyorluğuma başladım. Bacaracağammi, bilmirəm. Mən qadın mosolosu ilə əşna deyiləm, onlarla rəftar etməyi bacarmıram.

Ancaq İncini xilas etmək mənimə mənə bunu etməliyəm.

***

Bayırdan səs gəldi. Bildim ki, odur. Əlimi çarpzalayıb pəncərənin içərisində oturdum. O, otağa girən kimi ayağa qalxıb salam verdim. Leyli yaxınlaşdıqca monə üzətdəki olını çox bərk sıxdım. O, mondan bu "cürəti"³ gözlemirdi. Ona görə də yersiz olaraq dişlorini ağardıb güldü. Bu zaman daha da çirkin göründü. Ünmüniyyətlo, o, eybini bilir və sifətinə hoddindən artıq qulluq cloyirdi. Ancaq bu "qulluq" təmamidə oks tosir göstərir, yazığı gözəlləşdir-mək ovozino daha da yaman kökə salırdı.

Bu gün də elə... Qaranlıqda gözə çarpmaq üçün bir aylıq pudra pəyini üzünə vurmuşdu. Dodaqlarına da çəçələ barmaq yoğunluğunda qırmızı çəkmişdi. Mənimlə görüşəndən sonra "nazla"⁴ yeriyorək bir stulda oturdu və çantasını stolun üstünə laibalı ataraq dərindən ah çəkdi. Mən tez özümü yetirdim:

— Ahınız dağa-daşa Leyli xanım, — dedim. — Nə dordiniz var ki, belə ah çəkirsiniz?

Bir az da nazlanaraq cavab verdi:

— Heç ... cavab qızın üroyindəki dördü hor adam başa düşməz.

Mən də bir stul götürürək onunla yanaşı oturdum; öz rolumu oynamağa davam edərək yavaş səsle soruşdum:

– Bolkə bir cavan oğlan o dördünizlə maraqlanıır.

Birdən özüm də duyduğum ki, çox irəli getdim, – çünki hərəkətlərim tamamilə qeyri-təbii çıxdı. Ancaq o, bu saxtılığı başa düşməyə hələ deyildi. Mənim hər sözümdən xoşlanır və bir az da əzilib büzülürdü. Onun ürəyindəki dörd-qəm haqqında bir qədər bu cür söhbət etdikdən sonra məndən soruşdu:

– Niyə bu vaxta qədər siz mənimlə soyuq rəftar edirdiniz? Elə bildirdim ki, sizi heç maraqlandırmıram.

Mən də elə bu cür sual gözləyirdim. Dedim:

– Düzünü desəm, qorxurdum.

– Kimdən qorxurdunuz? – deyə o, təəccüblə soruşdu. – Mən elə qadınam ki, özüm-özümə ağayam.

– Yux, başqalarından qorxmurdum, öz idarəmizdəkilərdən çəkinirdim. İki nəfərdən...

– Soltandan?

Bəli, birincisi ondan...

Bu söz elə bil qızı cın atına mindirdi. Mənim əlimi tutub sıxdı, həyəcanla, tez-tez deməyə başladı:

● Soltanın siz nəyindən qorxursunuz? O, bax, mənim bu balaca ovcularımdadır. Bir dəfə sıxsa canı çıxar. – Bunu deyib o, mənim əlimi yenə sıxdı və sözüne davam etdi: – onun elə işlərini bilərəm ki, desəm, kəlləsi aşağı gedər, lap xurd-xoşil olar. Onsuz da hamı ondan narazıdır, bircə zərbəyə bənddir.

Dənizqıça qızıdır və sözləri təsbeh kimi bir-birinə düzərək çevirirdi. Qərək ki, Soltanı ağ yuyub qara sərdi.

Soltanı heç eləyib bir tərəfə qoyduqdan sonra soruşdu:

– Bəs ikincisi kimdən qorxursan?

– İncidən... deyə mən yavaşca cavab verdim.

Bu yavaş deyilmiş söz onun qulağının dibində bomba kimi partladı.

– Kimdən, İncidən? – deyə qışqırdı. – İnci kimdir ki, sən ondan qorxursan? Budur, bax... (O, çap etdiyi kağızları göstərdi) onun canı bu kağızlardadır.

– Eh... bu kağızlardan nə çıxacaq? Yəqin işə tikəcəksiniz, qalacaq.

– İşə niyə tikirik? – deyə o, mənimlə maraqlı olan əsas möləbo keçdi: – bir üzünü vərəcöyik kontrol komissiyasına, bir üzünü də komsol komitəsinə. Gör başına nələ gələcək... Bizim idarədə onun izi-tozu qalmayacaq...

– Burada yazılanlar, hamısı düzdür?..

Mənim bu sualım onu güldürdü. Mənim əlimi iki əlləri arasında alıb özünə sarı çəkdi və hirıldayaraq qulağıma dedi:

– Bu dünyada düz iş yoxdur, gülüm!

Gördüm ki, artıq o, sözdən işə keçməyə fikrindədir, əlimi çitə-yatla çökib dedim:

– Siz bu kağızları məkinada yazmağa başlayın, sonra gecikərik...

O, istər-istəməz ayağa qalxıb məkinanın dalında oturdu və sürtölə işləməyə başladı. Bu zaman onun oxlova benzəyən arıq qolları titrəyir, sinəsi tez-tez qalxıb düşürdü.

Artıq məsələ aydın idi. Mən bu iki nəfərin, hiylə və təhqir üçün yaranmış bu adamların hərbi planını öyrənmişdim. Ancaq əlcəhinə nə etmək lazım gəldiyini bilmirdim. Ümumiyyətlə, mən "kontrol komissiyası", "komsol komitəsi" kimi idarələri tanıyırdım, bu idarələrin nəcə işlədiyini, nə vəzifə daşdığına yaxşı bilmirdim. Ona görə də mono elə gəlirdi ki, bu kağızların o idarələrə çatması, İncinin haman saat işdən çıxarılması, biabır olması deməkdir. Odur ki, elə gününə gün işə girişmək, İnci ilə məsləhətəli birgə hərəkət etməyə qərarına gəldim. Bir azdan məkinanın səsi kəsildi. Leyli yazıb qurtardı və böyük, xeyirli omək sorf çəmiş adamlar kimi alının torini silib mənə sarı döndü:

– Gözlə təxtiniz var. Soltanın yazısı ilan-qurbağa kimidir, heç nə başa düşməkdir. Amma sizin təxtiniz üzünüz qədər gözəldir.

Qalxıb gəməşdi və pıçıltı ilə dedi:

– Gözlə oğlanlar mən çox sevirəm.

Mən artıq vəziyyətin təhlükəli olduğunu görüb cold ayağa qalxdım, onun çap etdiyi kağızları yığırdım dedim:

– Mən gədirəm. Bu kağızları təcili Soltana çatdırmaq lazımdır.

Mənim bu hərəkətimdən deyəsən, Leylinin xoşu gəlmədi, qapının qabağına keçib mənim yoluma kösdü, sonra hiylə dolu gözələrini qıyıb soruşdu:

– Məndən qaçırırsınız, ya Soltandan qorxursunuz?

Mən artıq davam gətirmədim, sözün düzünü deməyə məcbur oldum:

– Sizin, – dedim, – hər ikinizə mən nifrət cloyirəm. Sənotiniz başqalarını ləkələmək və ara qarşıdırmaqdır.

O, qaşlarını çatdı, bu zaman üzü dəhşətli bir şəkil aldı:

– Siz bu sözləri ciddimi deyirsiniz? – deyə mütərəddid bir halda dayandı, bilmədi açıqlansınmı, gülsünmü?

Ancaq mən artıq acınlanmışdım. Onun sualına bərkədən cavab verdim:

– Ciddi deyirəm, siz alçaq və zəvil adamlarsınız. Mənim atam deyirdi ki...

O mənim sözümlə kəsdə və nifrət dolu gözləri ilə mənə baxıb dedi:

– Sənin atan dəlidir, küçələrdə zibil toplayan dəli, sən isə o zibillikdən çıxmış bir qurdsan...

Bu söz məni elə sarsıtdı ki, qarşımda dayanmış bu oxlaqsızlıq mücəssəməsinə bir kəlmə söz tapıb deyə bilmədim. Gözüm qaraldı, başım fırlandı, onu bir tərəfə itələyib özümü qaranlığın qucağına atdım.

Düzdür, mən çirkəbin, zibilliyin içərisindən çıxmışam, ancaq bütün bu qaranlığı dolduran yaşılqlar, ağaclar, güllər, çiçəklər qara torpaqdan baş qaldırmamışdır?

Düzdür, mən çirkəbin, zibilliyin içərisindən çıxmışam, ancaq bütün varlığımı yuxarıya, işığa, günəşə doğru başımı uzadıram. Vay o adamların halına ki, işıqdan, günəşdən gözləri qaralır və zibillikdə gizlənilirlər. Bu qız da, hələ Soltan özü də bu cür insanlardandı.

Qaranlıq küçələri sərsəri kimi dolaşmağa başladım. Elə bil o tərəfi qaplayan kölgələr, cvlərin, hasarların, divarların, kol-kosların güclü seçiləcək kölgələri insan kimi nəfəs alır və mənə nə isə bir söz deyirdi. Mən dınləmir, dınləmək istəmir və ayağımı hara atdığımı düşünmədən gəzirdim.

Bir azdan öz evimizin qabağında dayandığımı gördüm, yavaşca həyətə girdim. Otaqdan zəif işıq gəlirdi. Ayağımın ucunda pəncərəyə yaxınlaşdım, içəriyə baxdım; saç-saqqalı bir-birinə qarışmış, cırıq bir obaya bürünmüş atam namaz qılmağa hazırlaşdı. Canamızı açıb yerə sordı, sonra gözünü bir nöqtəyə zilləyib dayandı, bir an düşündü, ağlına nə gəldisə canamızı yığışdırıb bir küncə atdı. Bu zaman mənim baxışların təsirindənmi, ya ayağımın səsinəndmi,

şübhələnilib pəncərədən baxmağa başladı. Belə bir vaxtda içəri girsəydim o, məni birdən-birə tanımayıb haray sala bilərdi. Ona görə də geri döndüm. Həyətdən çıxıb, qonşunun evinin qabağında yuxarı qalxmaq istədim. Bu zaman İnci yadıma düşdü. Onunla danışmaq, mütləq bu gecə danışmaq istədim.

Çopurlərindən həyəte baxdım. İnci orda idi, cvvanda oturmuşdu, böyük bir çırağ onun gözəl üzünü işıqlandırırdı. Anası evə girib çıxır, nə barədə isə danışır, İnci də həm kitab oxuyur, həm də ona qulaq asırdı.

Yavaşca çopəri aşdım, oylə-oylə cvvana yaxınlaşdım. Bu zaman onların söhbətlərini lap açıq eşitdim. Anası deyirdi:

– Təzə cv tapsam, köçəcəyəm. Mən buranı tutanda hardan biləydim ki, qonşusunda doli var. Uşaq yazıq, evdən çölə çıxa bilmir.

– Mənim qardaşında da çox var, ana! – deyə İnci onun sözünü kəsdə – bütün qonşuları zərə gətirib.

– Düzdür, bir az nadindir...

İnci yenə onun sözünü kəsdə:

– Nadir deyil, təbiiyosizdir. Sən də işə gədirsən, mən də, öz başına qalıb lap biodoblaşib.

– Utarmırsan, öz qardaşına biodob deyirsən, ay qız?

– Mən həqiqətə deyirəm. Qonşularda heç bir toqsir yoxdur.

– Gəl, sən o dəli mollanı da müdafiə et...

– O dəli deyil, ana can, bizim kimi zəhmətkeşdir. Yazıq vəziyyətinin ağırlığından o kökə düşüb...

– Onu-bunu bilmirəm, bir də mənim oğluma bir söz desə, aləmi bir-birə qatacağam.

– Heç bir şey çəlmə bilməzsən, çünki haqsızsan. Bu işdə, heç kəs səni müdafiə etməz.

Ana:

– Görürük!.. – deyib içəri keçdi. İnci gözünü yenə kitabə dikdi.

Bu zaman mən bir az da eyvana yaxınlaşdım və yavaşca səslədim:

– İnci! İnci!..

Mən güman edirdim ki, o, qaranlıqdan gələn bir səsdən ürəkək, qorxub otağa qaçacaq... mən onun yerində olsaydım belə edərdim. Ancaq o, başını qaldırdı. Lampadan qamaşan gözlərini qıyıb qaranlığa baxdı və laubalı səslə dedi:

- Məni çağırın kimdir?

Mən qabağa çıxdım, yavaşdan:

- Mənim... - deyə cavab verdim.

İnci məni görüb ovvələ təəccüb elədi, sonra gülümsündü.

- Gəl içəri, gəl!.. - deyə evvana dəvət elədi.

Yenə yavaşdan dedim:

- Sizə gizlin sözüm var...

İnci bu sözə də təəccüb elomədi. Bu qədər cəsarətli, açıq bir qız ömrümdə görməmişdim.

Ayağa qalxıb içəriyə səsləndi:

- Ana, həyəətə düşüb bu saat qayıdıram.

Sonra yanıma gəldi, əlimdən tutub bağçanın başına, bizim həyətimizlə sərhəd olan hasarın yanına apardı.

Qaranlıq artıq o qədər də qatı deyildi. Göyün büründüyü qara bulud çadrası bəzi yerlərdən yırtılıb dağılımışdı. Ona görə də ordan-burdan ulduzlar göz vurur, bəzən ay da süzüb keçirdi.

Mən əhvalatı İnciyə danışdım. İnci diqqətlə məni dinlədi, sonra düşüncə içərisində dedi:

- Çox sağ ol, Saleh! Yaxşı ki, məni xəbərdar elədin... Bu cür böhtanları yazmamışdan qabaq Soltan mənim ətrafımda çox fırlandı. Axırncı dəfə, sən bizi gördüyün axşam iş bəhanəsi ilə məni idarəyə çağırmışdı. Orda o, öz murdar simasını göstərdi. Ancaq gördür ki, mən o deyən qızlardan deyiləm. Budur, indi də belə.. Eybi yoxdur. Biz ona özümüzü göstəririk. Artıq maskası yırtılıb, o biri rayonda onu partiyadan qovublar, burda bızdən gizlədib. Son get, çox sağ ol. Onun ifşasında axıra kimi bizə kömək elə...

Mən İnci ilə bərabər geri döndüm və ondan ayrılıb küçüyə çıxdım. Əsas səhvim də orasında oldu. Görək hasardan aşıb öz həyətimizə düşsəydim.

Çünki öz qapımıza yaxınlaşanda orda bir nəfərin dayandığını gördüm. Düzü elə qorxdum ki, yerimdə quruyub qaldım. Bilmədim nəyləyim, geriyəmi qaçım, qabağımı gedim, ya bir yerdə dayanım?

Qarşımdakı adam məni bu vəziyyətdən çıxartdı. O, yaxınlaşıb qolumdan yapışdı və bu zaman mən bu adamın Soltan olduğunu gördüm.

Soltan qolumu sıxaraq tez-tez deməyə başladı:

- Hardasan, bu vaxta kimi kağızları niyə götürməmişən? Qulaq asırsanmı?

- Asıram.

- As! Hardan gəlirsen? Bəs bu saat qapısından çıxdığın ev kimin evidir. - O, boylanıb çəpərdən baxdı və birdən dəhşət içərisində çığırdı: - aha, İnci burda yaşayır?.. Odur.. Eyvanda bir qoca arvadla söhbət eləyir. Demək, sən?.. Demək sən?.. Qulaq asırsanmı?

- Asıram.

- As! Demək, sən bu kağızları ona göstərmisən? Ah, namord! Ver onları bəri, molla oğlu, molla!

Kağızları ona verib yavaşdan dedim:

- Küçədə çıxırma!.. Ala kağızlarını!.. Mənim atam molla deyil, müəzzindir..

O, kağızları cibinə soxub öz-özünü donquzdandı:

- İlanın ağına da lenot, qarasına da... Molla, ya müəzzin - ikisi də bir zibildir. Yaxşı, görərsən başına nə öyün açaram. Sən hələ Soltanı yaxşı tanımayıbsan.

Bunu deyib o, qaranlıqda gözənd itdi. Mən evə döndüm.

***

Səhər tezdən məni atamın sosi oyatdı. O, qapılan taybatay açıb ortada dayanmışdı. Saçı, saqqalı tamam bir-birino dolaşmışdı. Bir neçə köhnə ayaqqabını döşünə sıxmış, bir tərəfo baxaraq tokrar edirdi:

- Aparırlar... hamısını yığışdırıb aparmaq istəyirlər.

- Ata, nə olub, noyi aparmaq istəyirlər? - deyə mən onu soslodim.

O, üstünə qaynar su tökülmüş kimi diksindi, mənə baxıb çığırdı:

- Tutun, qoymaym... oğru gəlib, oğru...

Qoca, pişik kimi üstümə atıldı.. Onu itələyib çölə çıxdım, qapını bağladım. İçəridən çıxırmağa başladı:

- Sən mənim qapımı bağlaya bilməzsən. Məscidi bağladın... Minarəni yıxdın... İndi öz evimin qapısını mənim üzümə bağlamaq istəyirsən? Açı!.. Açı!..

- Açı deyərsən sono!.. Açı, yoxsa elə çıxıraram ki, bütün dünya başına dar olar. Mənim oğlum ölüb... açı, onu basdırım, açı!

Atama yazığım gəldi, qapını açdım. Ox kimi çölə fırlandı... On il qaranlıqda yatmış adamlar kimi işıqlı havaya baxıb dayandı. Sonra mənim yanıma gəldi, yere uzanıb uşağ kimi ağılamağa başladı:

- Dur, ata, dur! Məni tanıyırsan? Mən sənin oğlunam. Mən Salehm.

Atam dinmədi. Yavaş-yavaş ayağa qalxdı və qapıdan çıxıb haraya isə getdi.

Hələ təzədən idi. İdarəyə getməkdən qabaq öz işimi görə bilərdim. Atamın qorxusundan qapını içəridən bərk-bərk bağlayıb Soltanın axşamkı məktubunun oleyhinə bir məktub yazdım. Onun böhətlərinin səbəblərini izah etdim.

– Açıq qapını... aç!..

Çöldən qapını yumruqlamağa başladılar. Mən atam olduğunu zənn etdim. Ancaq ağlamaq, arvad-uşaq səsi gəldiyini eşidib ayağa qalxdım.

– Açıq qapını, ay bu dəlinin sahibi... onu zəncirləmək lazımdır.

Qapını açdım. Atam adamların pəncəsindən özünü azad edib üstünə atıldı. Onun əli, üzü qan içində idi.

– Nə olub?.. Qoca kişini öldürməkmə istəyirsiniz? – deyə gücüm gəldiyi qədər qışqırdım. Bu halda İncinin anası, camaatı yanb oğlunun əlindən tutub çəkə-çəkə lap irəli keçdi. Onları görəndə kimi atam mənim qollarımın arasından çıxıb, otağın o başına yüyürdü və başını bucağa qışıb dayandı.

İncinin anası nazik qaşlarını çatıb bizi söyməyə başladı:

– Ay balam, – deyirdi, – dəlinizi aparın döləxanaya. Mən bu saat gedib şikayət edəçəyəm. Qoca küçəyə uşağı görəndə kimi üstünə atılıb, adamlar olmasaymış, öldürəcəkmış.

Bu qayda ilə o, çox uzun danışdı. Nə bilim mənim də atam kimi dəli olduğumu, bütün nəslimizin dəli olduğunu, iclas edib bizi bu məhəllədən köçürmək lazım gəldiyini söylədi. Sonra da oğlunun qolundan tutub haraya isə şikayətə getdi.

Adamlar tamaşadan ayrılmış istəmirdilər. Onları həyətdən çıxardınca mənimki mənə gəldi.

• • •

Atamı evdə qoydum, çıxdım küçəyə. İdarəyəmi, yoxsa həkim dalmıcamı getmək lazım gəldiyini bilmirdim. Əlbəttə, birinci növbədə həkim tapmaq lazım idi. Ancaq mən həkimin, həkimxananın harada olduğunu bilmirdim. Bu bərədə İnci ilə məsləhətləşmək üçün idarəyə tələsdim.

Hər tərəf bayraqla bəzənmişdir. Dükənlər qapalıdır. Görəsən bu gün hansı bayramdır? Pionerlər əllərində qırmızı bayraq, boyunlarında qırmızı qalstuk haraya isə oxuya-oxuya gedirlər... Görünür

bu gün idarələr də işləmir. Bəs mən İncini haradan tapacağam? Evlərinə gedə bilmərəm, çünki bugünkü dalaşmadan sonra o arvada (İncinin atasına) qarşı mənə böyük bir nifrət əmələ gəlib: İncini də tapmasam, həkim getirə bilməyəcəyəm. Sırrımı ondan başqa heç kəsə deyə bilmərəm.

İşçilər, Soltan, Leyli, İnci, ev tikən fəhlələrdən bir neçəsi idarənin qabağında durmuşdular. Hamının üzündə bayram şənliyi görünürdü; İri bir bayraq da divara söykənmişdi. Yəqin nümayişə gedəcəkdilər, kimi isə gözləyirdilər.

Yaxınlaşmış salam verdim. Leyli üzünü yana çevirdi. Soltan isə hirsle qaşlarını çatıb idarəyə girdi. Mən gördüm ki, buludlar yaman bir-birino dolaşib, olaqlər kəskinləşib, hər kəsin tutduğu cəbhə məlum olub, bundan sonra daha mənim bu idarədə qalmaq məsələm heç bir vəchlə həll oluna bilməz.

Leyli bir kinayə və nifrət heykəli kimi dayanmışdı. Mənim İnciyə yaxınlaşmağım, onunla gülə-gülə danışmağım Leylini xəncər kimi kəsirdi.

Bir azdan Soltan onu çağırırdı. Leyli əzilə-əzilə qapıdan girdi və idarənin qapısını içəri tərəfdən bağladı. İnci mənim üzümə baxıb güldü. Fəhlələr bir-birine mənalı işarələr etdilər...

Mən bu günün nə münasibətlə bayram edildiyini bilmirdim və soruşmağa da utanırdım. Xeyli tələddüddən sonra başqaları eşitməsin deyə lap yavaşdan İnciyə dedim:

– Bu gün nə bayramdır?

İnci qaşlarını qaldırıb mənim üzümə baxdı.

– Deyirəm ki, bu gün nə bayramdır?

– Beynəlxalq gənclər günüdür.

İnciyə yaxınlaşdım. Əməlli eşitmədiyi üçün bir də soruşdum:

– Nədir?

O mənim qulağıma əyilib bərkəndə dedi:

– Beynəlxalq gənclər günü...

Sonra da gülməyə başladı.

– Görünür başa düşmədin.

Mən dinmədim. Ancaq doğrudan da Beynəlxalq gənclər gününün nə demək olduğunu bilmirdim.

İnci mənim cavab vermədiyimi görüb yenə güldü. Biz bir az gəzindik, sonra yaşıl otların üstündə yan-yana oturuq.

Bura gözəl bir qoruc idi. Arabir külək osib divara söykənmiş bayrağı yellədir, o zaman otafımızda, başlarını qaldırıb bizə tamaşa edən otlar da yavaş-yavaş tərponir və öyilib bir-birlərinin qulağına no iso deyirdi. Məno clo gəlirdi ki, bu otlar da bir-birilə mənim haqqımda, atası dəli olmuş zavallı bir Saleh haqqında danışır. Ürəyimə acı, üzüntülü bir kədər yayılırdı. Mən iki yolun ayrıcında dayanmış bir adam kimi idim. Ha çalışırdım ki, qabağa yeriyim, ancaq gəldiyim yol məni tokrar geriye çəkirdi. Elə bil keçmiş, atamın simasında, xaricdən yeniyə oxşayan, batında iso atamdan da dəhşətli olan Soltanın simasında qarşında öngöl olaraq dayanır və bu gözəl həyatı, bu otları, çiçəkləri, bu qırmızı bayrağı, İncinin bu gülüşlərini mənim əlimdən almaq istəyirdi.

– Deməli, başa düşmədin?..

İncidən utanırdım. Ailosilə ailəm arasında olan ziddiyyət, nəhayət, bir gün onda da məne qarşı bir nifrət əmələ gətirəcəkdik. Bundan utanır, bundan qorxurdum. Onun üçün do heç danışmamaq, ancaq hər zaman belə yan-yana sakit oturmaq istəyirdim...

– Balam! Dilinin altına noxud qoymamısan ki?.. Bir danışsana...

– Əslinə qalsa İnci ... xanımlı.. Başa düşmədim.

İnci yerdən bir çəngə ot qoparıb əlində sıxdı, gülə-gülə üzünü məne çevirib dedi:

– Ho, orda saxla!.. Haçandan mən xanımlı olmuşam?

Bəs mən sizi necə çağırıram?

– Aha... balam... haçandan mən "siz" olmuşam.

Mən doğrudan da çaşdım. İnci başımın tükələrindən tutub bir az dartdı və barmaqları ilə hədələyib dedi:

– Siz, bizi bir də siz deyib çağırırsınız, siz bir do bizim üzümüzü görməzsiniz.

– Deməli, qırx küp, qırxının da qulpu qırx küp.

– Hə bax, indi adam öldün! Bir dilin-dodağın açılınsın, bir danışsana... Adamın başına çox iş gələr. Onların qabağında çaşıb özünü itirmək olmaz. Atan xəstədir, müalicə etdir. Bu barədə mən sənə kömək edəyəm, sağaldarlar... Yaşşı, rəngin nə üçün saralıb?

– Bilmirəm, doğrudanmı saralıb?!

– Qabaqkı Saleh deyilsən. Rəngin saralıb, arıqlamısan. Doğru-dan no olub?

– Heç bir şey... Yəqin dərdim çoxdur, ondandır.

– Dərdin çoxdur? Məsələn nə qədər olar?

Mən güldüm.

– Kilo hesabı ilə?..

İnci də güldü. Ancaq sonra qaşlarını çatıb ciddiləşdi:

– Boş-boş danışma! – dedi. – Hələ sənəin nə vaxtıdır ki, dörd çəkirsən? Qoy dərdi acizlər, iş bacarmayanlar çəksinlər. Sən mübariz olmalısən. Sənəin hələ görəyəyin günlər qabaqdadır. Necə yaşın var?

– On səkkiz...

– Ha... ha... ha...

İnci clo borkdan güldü ki, mən diksindim...

– Yalan demirəm. Doğrudan da on səkkizdir.

– Saleh, sən lap uşaqsanmı ki?!

Bu gülüş məne toxundu. İnci özü nə yaşdadır ki, məno gülmür? Onun yaş haqqında təsovvürüm yoxdu. Soruşmaq istəyirdim ki, özü dedi:

– On səkkiz, – deyə tokrar güldü, sonra sözüno davam etdi.

– Mən soni bir az böyük bildirdim. Mənim iyirmi yaşım var. Deməli, sən məndən iki yaş kiçiksən... Onda, mənim sözlərimə qulaq asmasan, qulağını yerindən qopardaram.

– Baş üstə! Heç bir zaman sənəin sözündən çıxıram.

– Hə, bax belə. İnci üzünü məne çevir.

– Yaşşı, – deyə mən İnciyə sən çevrildim.

– Elo yox, tamam, tamam məno çevir üzünü!

– Baş üstə!

İnciyə bir az da yaxınlaşdım, üzümü tam ona çevirib oturdum. İnci kəsik saçlarını alından yığıb məhraban nozərlərlə məno baxdı, sonra soruşdu:

– İnci danış görək, dərdin nədir?

Mən atam haqqında ürəyimə olan sözlərin hamısını ona danışdım. İnci məni çox ciddi dinlədi, sonra müalicə üçün kömək etməyə, xəstəxanaya götürməyə söz verdi.

Elə bu vaxt Leylinin başımızın üstündə dayandığını gördüm. Bizim bu cür məhraban, göz-gözə, diz-dizə oturub, söhbət etməyimiz onu sarsıtmışdı. Bir az İncinin, bir az da mənim üzümü baxdı. Sonra hiyləgər, mənfur bir gülüş onun dodaqlarını sardı... Əzilib büzlələrək dedi:

– Saleh! Dünən gecə, qaranlıqda, mənim dərdim yerə düşdü. Sən onu götürmədin ki?

Mən bu qızdan hər şey gözləyirdim, ancaq bu cür ağ yalan gözləməzdim. Söz tapıb deyə bilmədim. O, bu sükudtan istifadə edə-rək sözlünə davam etdi:

– Eybi yoxdur, – dedi, – sənin kimi oğlana min elə daraq qurban olsun... Dünən gecə o qədər həyəcanlı idik ki, daraq-zad yadımıza düşmürdü.

O, bu sözləri deyib, daha doğrusu, ilan kimi zəhərləyib getdi. Mən arxasınca çığırdım:

– İftiracı... əxlaqsız!..

O, gedən kimi İnci ani bir sürətlə ayağa qalxdı.

– Yalandır. İnci... – deyə, mən məsələni ona izah etmək istədim.

O:

– Yaxşı, – dedi, – bildim. İzah etməsən də olar...

Qolundan tutub güclə yerində oturdum. Qıpqırımı qızarmışdı. Susurdu. Güzəl biləkləri titrək əllərimin içində boğulurdu. Bilək-lərini əlimin içindən çıxartmaq üçün danırırdı və üzünü tamamilə yan tərəfə çevirərək uzaqlara baxırdı, mən and içməyə, məsələnin tamamilə başqa cür olduğunu söyləməyə başladım. O, qəti səsle dedi:

Mən cavab gözləmirəm. Bəsdir, danışma...

Onun etirafına rəğmən mən bütün hadisəni, dünən gecə Leyli ilə aramızda olan söhbətləri, siri öyrənmək üçün etdiyim aktyor-luğu və nəhayət, son dəfə dediyim “alçaq, rəzil” sözlərini danışdım.

İnci:

– Bu, doğrudanmı belədir? – deyə soruşdu.

– Doğrudan belədir, – deyə, and içmək istədikdə qoymadı, əsə-biləşib ayağa qalxdı:

– Elə isə, – dedi, – mən onları kütlə içərisində biabır edəcəyəm, mən onların iç üzünü açıb göstərəcəyəm.

– Bunların heç birisi lazım deyil, İnci! – deyə mən onu sakit etməyə çalışdım: – Atam ağıllı zamanında deyərdi ki: “Tizi rəftar olanın payinə dəmən dolaşar”, yəni tələsən adamın ətəyi ayağına dolaşar. Məncə məsələni soyuqqanlılıqla həll etmək lazımdır.

– Yox, Salch! – deyə İnci qəti etiraz etdi: – Komsomolçu heç zaman qorxmaz. Mən bu saat gedib bütün məsələni özək katibinə danışacağam. Bu gün onun məsələsini həll edərik, bu gün gənclər günüdür. Beynəlxalq gənclər günü bilirsenmi, no deməkdir? Beynəlxalq gənclər günü bütün dünya inqilabçı gəncliyinin birliyi, mübarizə

birliyi günüdür. Bu gündə yaxşı komsomolçu düşmənin maskasını yırtıb parçalamalısınız. – Mən gedirəm, – o, ayağa qalxdı, mən də durdum. – Axşam saat yeddiddə klubdakı iclasa gəl. Səni orada gözləyəcəyəm. Hələ bəlkə nümayişdə də birlikdə olduq. Mən zavod-larla bir sırada gedəcəyəm. Məni tap, yaxınlaş, bir yerdə gəzərik.

Otların arasından qaça-qaça getdi və gözden itdikdə dönüb yene dedi:

– Axşam kluba gəl!

• • •

Gətdim. Klubun elektrik işığı ilə parlayan salonu, yaşıl ağaclarla örtülmüş balkonu gənc qızlarla, oğlanlarla dolu idi. Uzaqdan səh-nədə çalınan pianonun üroyün içinə qədər yayılan səsi gəlirdi. Bu səs dalğalanaraq yarpaqların arasında dolaşır və sonra gənc qızların saçlarının arasında gizlənirdi. Hamı gülür, hamı sevinirdi.

Nə qədər gözdimsə İncini tapa bilmədim. Ortada durub oyan-buyana baxmağa başladım. Keçib gedən qızlar mənə toxunurdular.

– Yoldaş, bağışla!

– İcazə verin, a yoldaş!

İncini tapa bilmədiyim üçün monasız yərə dayanmaq istəmədim.

Onun gəlib-gəlmədiyini soruşduqdan sonra çıxıb gedəcəkdim. Bu məqsədlə bir tərəfdə gülə-gülə söhbət edəndən üç qıza yaxınlaşdım. Qızların üçü də mənə tərəf döndülər. Mən qızardığımı hiss etdim, yalnız bu sualı verə bildim:

– Bağışlayın, İnci burada yoxdur ki?!

Qızların üçü də birdən güldü. Mən daha bərk qızardım. Ortada duran uzunboy, qaragöz bir qız dedi:

– Burada nırvəri var, yaqut var, heyif ki, inci yoxdur.

– Xeyr, mən o incini demirəm. Bizim İncini soruşuram.

– Sizin İncinin harda olduğunu bizi bilmirik. Ancaq onu bilirik ki, bizim qızların hamısı inci kimidir.

Mənə də yavaş-yavaş danışmaq cürəti gəldi.

– Mən elə o inci kimi qızlardan birini axtarıram.

O qız bir az qabağa gəlib gülə-gülə dedi:

– O inci kimi qızlardan biri mən. Nə sözlünüz var, dəyin!

Mən burda dolaşdım. Cavab tapmadım. Onlar güldülər. Bu zaman mən özümü tamamilə itirdim. Birdən-birə elə bil qollarım ikiqat artıq

uzandı. Onları haraya qoymaq lazım goldiyini bilmədim. Ayağım bir-birinə dolaşa-dolaşa salondan çıxdım...

Klubun qabağında dayandım.

Pianonun sosi uzaqdan çsidiirdi. Kim isə ağ dillərin üzərində özünün bütün hisslərini, hıyocanlarını gəzdirirdi. Kim isə bu dilsiz ağacı danışdırır və bütün dordlori, qəmləri toplayaraq bu ağ dişləri ağladırı.

– O inci kimi qızlardan biri mən, nə deyirsiniz?..

Nə üçün mən bu sual qarşısında danışa bilmədim? Nə üçün qollarımı açıb sinodolusu nəfos aldım və "mən də sənin kimi gəncəm, mən də sənin qədrə bu gülüşdə, bu noşədə haqqım var" demədim? Aciz olmaq bu yeni həyatda uduzmaq deməkdir. Gülüşə gülüşlə, göz yaşlarına qəhqəho ilə cavab vermədən, alnında "aciz" damğası həmişə qaralacaqdır.

– Salch!..

Dönüb İncini yanımda gördüm. O qədrə səvimli, gözəl, o qədrə şən idi ki, onu buradaca qucaqlamaq istəyirdim.

– Nə olub yəno? Oyunağını qırmış uşaqlar kimi dodaqların büzülüb?..

– Heç... səni axtardım, tapa bilmədim, getmək istəyirdim...

– Səhnədə idim. Sənin axtardığını Süsən mənə xəbər verdi.

Mənim danışmadığımı və bir az qızardığımı görərek o, sözüünə davam etdi:

– Süsənin səndən xoşu gəlib. Mənə deyir ki: "Utancaq, yaraşıqlı bir oğlan gəlib səni axtarırdı, mən zarafət elədim, açıqlanıb getdi". Sən doğrudanmı açıqlandı? Utanma, gəl yuxarı. Səni Süsənlə tanış edəçəyəm. Sonra bu gəccə komsomola qəbul var, həmişə Beynəlxalq gənclər günü münasibəti ilə ümumi iclasda bitərəf gəncləri komsomola qəbul edirik. Gedək, ərizə yaz, sən də komsomola gir, istəyir-sənmi?.. Gəl, utanma! – deyər qollarımdan tutub mənə pilləkənlərdən yuxarı çəkməyə başladı. Birdən ikimisi də dayandıq, mən soruşdum:

– Soltan məsələsi necə oldu?!

Onun sifəti doyişdı.

– Kontrol komisiyonuna xəbər verdim, – dedi, – sabah bizə ora çağıracaqlar. Səni də çağıracaqlar. Mən bir adam ilə düşməyim, düşdümü – yaman düşsəm. İndi sən görürsən mən ona neylərəm. Gəl!

Çıxdıq yuxarı.

– Süsən!..

– Bizim oğlanın dili yoxdur, danışa bilmir. Adı Salchdır..

Görüşdük. Süsən olimi sıxdı və İnciyə tərəf çevrilib dedi:

– Cəmiyyətdən kənarda qalıb, ona görə utanacaqdır. Bayaq "İnci" deyib dad ələyirdi. Deyirəm, ayrı bir İnci sənə tapım, razı olmur.

İnci mənim pərt olacağımdan qorxub sözü doyişdi. Əvvəlcə Süsənə müraciət etdi:

– Süsən, – dedi, – bizim oğlan komsomola ərizə vermək istəyir... Sonra da dönüb mənə dedi:

– Sən bu saçkəşik qızı nə bilirsen? Fatma, Tükozbənlərdən deyil ha... Kollektiv özək bürosunun üzvüdür. Süsən fərəhlo gülümsündü, mənə müraciətə dedi:

– Ərizəni yazmırsınız?!

– Xeyr, yazmamışam.

– Komsomola girmək istəyirsinizmi?..

– Bəli, istəyirəm.

İnci mənim çiyindən vurub bərkdən saçqıldadı:

– Ay aman, bir nəzakətə bax. Sözüünə "xeyr" ilə başlayıb "bəli" ilə qurtarır... ha... ha... ha...

– İnci, Salchi pərt cləmə!

Bu sözlər mənə doğrudan da sıxdı. Utandığımıdan yanaqlarımın yandığını hiss etdim. Yəno qollarım uzandı, onları qoymağa yer tapmadım, özümü bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün qapıdan çıxmaq istədim, İnci qolumdan yapışdı:

– Gəl bura, gəl. Qızların zarafatından qaçma. Gedək ərizə yaz.

Bir otağa getdik. Burada mənə bir stolun arxasında oturdular. Əlimə qələm verdilər, qabağıma kağız qoydular. Ərizəni yazdım.

İnci dedi:

– Altına qol çək!..

Ərizənin axırında qol çəkdim.

– Tarix qoy!..

Ərizənin axırında bugünkü tarixi qoydum...

– Hə, indi dur gedək. İclası başlayırlar... Utancaqlığı at! Özünü bir komsomolçu kimi apar...

Salonun qapısından gironde qarşımıza Leyli çıxdı. Bayaqlı təhirdən sonra onun ömürlük mənimlə düşmən olacağını gözləyirdim.

Ancaq yox, elə olmadı. Məni bu qızlarla bir yerdə görəni kimi dayandı. İnciylo Süsəno salam vermədi, mənə şikayət dolu bir salam verdi. Biz dayanmadıq, yolumuza davam etdik. Leyli arxadan çığırdı:

– Salch, dayan! – dedi, – bir dəqiqəliyo... sono sözüm var.

Mən mütorəddid qaldım. İnci qolumdan tutub dedi:

– Gəl, gəl, ləngimə.

Biz böyük kütlonin arasına qarışdıq. Qabaq sıralar tamam tutulmuşdu. Hələ iclas başlanmamışdı. Səhnədə tanımadığım adamlar vardı. Süsən mənim orizəmi özək katibinə vermək üçün getdi. İnci əyilib qulağıma dedi:

– Səni səhnəyə çağıranda özünü itirmə. Bütün höqiqəti – atanın kim olduğunu aç, söylə! Qorxma, höqiqətin heç bir ziyanı olmaz.

– Məni səhnəyə də çağıracaqlar?

– Əlbəttə, lazımdır. Cürətli ol, utanma... Səni əl çalara keçirəcəklər...

Ürəyimə böyük qorxu düşdü. Hələ ömrümdə bu qədər camaat içində olmamışdım. Hamısı gənc... Hamısı danışa bilən, ağıllı... mən bunların qabaqlarında nə cür səhnəyə çıxacaq və nə danışacağdım? İndidən bədonimi tə basdı, mənə otafdakı adamların hərəsi bir əjdaha kimi goldı.

– İnci!

İnci, artıq qayıdıb öz yerində oturmuş Süsənə ilə isə danışdı.

– İnci!

İnci Süsənə rahat yer vermək üçün mənə daha da yaxınlaşdı və qolumdan tutub üzümə baxdı:

– Nə var?

– İnci, səhnəyə çıxmasam olmaz?..

– Olmaz, olmaz. At çadranı başından. “Çadra daloy” eşitməmişmi? Bu saat durub camaata elan edərəm ki, burda bir qız var, hələ çadrasını atmayıb.

– İnci, mən axı hələ heç danışmamışam.

İnci birdən ayağa qalxdı, Süsənə dedi:

– Mən gedirəm, görüm uşaqlar necə oldular. Sən Salehlə otur, qayıdırəm.

Süsən ilə yanaşı oturduq...

İclas başladı. Kim isə ucaboylu bir kişi qırmızı stolun dətində durub olındəki zəngi üç-dörd dəfə çaldı. Sonra Bəynəlxalq gənclər gününün önəmliyyətindən danışmağa başladı.

Arxadan mənə bir balaca kağız uzatdılar. Süsən ilə bir yerdə açib oxuduq. İncə xott ilə yazılmışdı: “Salch! Səni balkonda gözloyirəm. Leyli!”

Rəngim ağardı. Bir söz demədim. Süsənin yanında bu kağız oxuduğuma peşman oldum. Kağızı parça-parça edib atdım. Süsən gülümsəyərək dedi:

– Eşqi vurub topuğuna... ding-ding dingildədir qızı...

Mən cavab vermədim. Sədr hələ danışırdı. İclasdakılar sossiz qulaq asırdılar. Uzaqdan maşın doymiranının səsi gəlirdi.

Sərin, xoffir bir külok açıq pəncərədən içəri girir və Süsənin saçlarını dalğalandırırdı.

Mən ikinci bir kağız verdilər. Oxumayıb, cırıb atmaq istədim. Süsən qoymadı. Güclə olımdən alıb açdı. Kağızda yazılmışdı:

“Salch!.. İndi yanıma gəlməsen, peşman olacaqsan. Sonra o yanındakı qızın nazik dodaqları sənə qismət olmayacaq. Soltan burdadır, mənəm bir omrimə müntəzirdir, özünə yazığın gəlsin. Balkonda gözloyirəm, Leyli!”

Süsən mənə baxmayaraq yavaşıdan dedi:

– Əxlaqsız...

İnci qayıdıb öz yerində oturdu. Gülə-gülə üzümə baxdı. İkimizdən nəşəsiz olduğumuzu görüb övvəlcə nə isə soruşmaq istədi. Ancaq soruşmadı. Səhnədən danışan adama diqqətli qulaq asmağa başladı.

Sədr başlanğıc sözünü qurtarıb rəsmi hissəni aparmaq üçün heyot səçdi. Heyotə Süsən də seçildi. O, durub səhnəyə getdi. Sədr moruzəçiyə söz verdi.

Moruzəçiyə kök, qaraqaş bir oğlan idi. Sözlər ağzından tökülə-tökülə danışmağa başladı.

İnci yavaşıdan qulağıma pıçıldadı:

– Dur çıxmaq balkona. Mən bunun moruzosini dinləyə bilmirəm.

Çıxdıq balkona.

Bir stulda ikimiz oturub, qaralıq dinləməyə başladıq... Hava sakit idi. Balkonun dörd tərəfini bürüyən süyüd ağaclarının yarpaqları külok qarşısında su şırıltısının səsinə verirdi. Uzaqdan, səmanın dənliklərindən şən ulduzlar bizə göz vururdu.

İnci nə isə düşünürdü. Mən onun saçları ilə oynayırdım. Gecə sakit idi. Dəymiranın müntəzəm səsi gəlirdi. Bu səsin moruzəçiyə uzaqdan gələn səsinə qarışır və onun sözlərini itirib batırırdı.

– Saleh!.. Sən hələ uşaqsan.

– Nədon bildin?

O cavab vermədi. Yəni sakit dayandıq... Balkonun hər tərəfi qaranlıq idi. Bizim bu qısa danışğımızdan sonra balkonun o biri başında nə isə bir şey hərəkət etdi və bizə doğru yaxınlaşdı. Lap yaxına gələndə tanıdım. Leyli idi. Ürəyim bərk döyünməyə başladı.

Leyli bizə yaxınlaşıb üzümüzə diqqətlə baxdı və onların belinə qoyub dedi:

– Bəs belə?!

Cavab gözləməyərək sürətlə balkondan çıxdı... Bu qadın qorxulu bir kabus kimi başımın üstündə dolaşır və mənə rahatlıq vermirdi. Əsəblərim o qədər gərginləşmişdi ki, onu tapıb boğmaq və boş qaranlığa çıxmaq istəyirdim.

– Saleh!.. Sən hələ uşaqsan!

– Nədon bildin?!

– Ürəyinin döyüntüsündən.

– Ürəyin, Leylinin qorxusundan, məşin dəyirmanı kimi döyünür.

– Saleh, yuxulayırsan nədir?

– Mən çox hədbəxtəm, İnci!

– Birinci ənzə Saleh Əkbər oğlundur... Özü buradadırmı? İkimiz də birdən ayağa qalxdıq. Bu sədrin səsi idi. Moruzu bitmişdi, sədr qalın, gur səsi ilə komsomola keçənləri çağırırdı.

– Saleh Əkbər oğlu buradadırmı?

– İnci mənim qolumdan dartdı:

– Tez ol səsinə çıxart, de ki, burdayam.

– Burda yoxdurmu?

– Tez ol... Səsinə çıxart!

– Saleh Əkbər oğlu?

– Burdayam.

Hamı dönüb mənə baxdı. Səhnəyə nə cür getdiyimi bilmədim. Bütün salondakılar, səhnədəkilər gözümə kiçildi, qara bir kölgə şəklini aldı.

– Üzünü camaata çevir, tərcümeyi-halını danış!

Mən üzümü camaata çevirdim... Salon gözümə qaranlıq bir səhnə kimi görünürdü. Dodaqlarım açılmışdı. Elo bil büsbütün danışmaq qabiliyyətimi itirmişdim.

– Tərcümeyi-halını danış!

Məni isti tər basdı. Salondakı qaranlıq yavaş-yavaş işıqlandı. Gözümə törpənən, danışan, gülən adamlar görünürdü. Yerdən kim isə qışqırdı:

– Atası molladır.

Bu, Soltanın səsine oxşayırdı. Mənim ürəyimə elə bil xəncər soxdular.

– Yoldaş, vaxtımız azdır. Tez ol!

Mən bütün eürətini toplayıb danışmağa başladım.

– Yoldaşlar!.. Atam molla deyil, azandır. Özümüz də foqir olmuşuq. Bizi taniyanlar nə cür yaşadığımızı yaxşı bilirlər. Mən danışmaq bacarmıram.

Səhnədən düşdüm.

Məni soyuq tər basdı. Sıraların arası ilə getdikco söz atırdılar.

– Uşaq torləyib...

– Şofa toridir, aylar.

– İnci güldü. Yəmnə oturdum. Üstümdən ağır bir yükün götürüldüyünü, yüngülləşdiyimi hiss etirdim.

– Yoldaş komsomolçular! Saleh Əkbər oğlu haqqında danışmaq istəyən varmı?

– İnci, bir qohrəman kimi yerindən sıçradı:

– Mən danışmaq istəyirəm.

Sədr onu saxladı:

– Yoldaş İnci! – dedi, – Yaxşılığınə danışmaq lazım deyil. Kim oleyhinə danışmaq istəyir.

Qabaq sıradan bir adam ayağa qalxdı, gur səsle dedi:

– Mən danışmaq istəyirəm.

Bu, Soltan idi. Hamının nozər-diqqəti ona cəlb olundu. O, vüqarla səhnəyə çıxdı, danışmamışdan qabaq bir az sükuət elədi ki, salondakılar sakit olsunlar. Sonra danışmağa başladı.

Başladı, nə başladı. Hər kolməsi bir çökic kimi mənim başıma dəyirdi. Bu qədər böhtan, bu qədər yalan mən ömrümdə eşitməmişdim. Deyirdi ki, mənim atam molla olub, guya onun üç-dörd arvadı var. Əxlaqsız olub, hələ mollalıq zamanı zəhrəvi xəstəliyi

rutulduğundan indi dəli olub. Mənim özümü gəldikdə yabançı ünsürəm. Məni komsomola qəbul etmək bir ilan bəlasını gəyörçün yuvasına salmaq kimi şeydir. Qoroz, çox danışıdı... Bir çox sözlərini tuta bilmədim. Bədənimin osməsini duymasınlar deyə durub dəli kimi balkona çıxdım... Sərin külək üzümü sillələdi. Daha ondan sonra içəridə nə olduğunu bilmədim.

– Öldür, canım qurtarsın.

Elə bil beynimdə gəzən bu sözü mənə qaranlıqdan da kimso dedi. Qəlbim bu qaranlıq kimi qaraldı. Söyüd yarpaqları pıçıldılarını kəsərək mənə dinləməyə başladılar... Üroyim qabardı, şişdi, birdən cavan oğlu ölmüş kimsəsiz dul arvadlar kimi hönkürtü ilə ağlamağa başladım. Üzüm, əllərim cəhənnəm kimi qızgın idi. Göz yaşları mənə boğurdu.

Göz yaşları... Elə bildim ki, atam söyüd ağacından baxaraq gülür, mənə "vəfasız, vəfasız" deyir. Atamın üzü Leylinin oyri üzünə çevrilir... Sonra söyüd budaqları uzanır. Uzanır... damcı-damcı göz yaşları şəklində süzülür...

– Öldür... özünü öldür... canın qurtarsın...

Özümü öldürməmi?.. O zaman mənə bütün bu qaranlıq qəh-qəhə çəkib gülməmi? "Axmaq" deməzlərimi?

Sən kimsən ki, özünü öldürürsən?.. Sonin meytinin üstündən soltanlar, leyliyə adlayıb keçəcək və yenə öz keşlərini sürocoklor. Sən ölməmişdən unudulmuşsan. Öləndən sonra adın "axmaq" olaraq qalacaq. Yox, yox... bir Soltan kimi rəzilim, alçağın qarşısından qaçmaq, özünü öldürmək yaramaz. Yaşa!.. Çarpış!

Söyüd yarpaqları pıçıldadı.

– Yaşa!.. Yaşa!..

Yaşamaqmi?.. Soltanın ağır yumruğu başımın üstündən qalxmaq ki, yaşayım? Nə ilə yaşayım? Mənim kimi iki kəlmə sözünə yan-yana düzməyi bacarmayan, birinci hücumdan qorxub qaçan bir axmaq nə ilə yaşasın? Yaşamaq mübarizədir. Mübarizəni mən kimdən öyrənirəm?

Söyüd yarpaqları tərəndi. Atam elə bil söyüdü budaqlarında durub mənə pıçıldadı:

– Vəfasız... vəfasız...

– Yox, ata, yox, mən heyfimi yalnız səndən almıyım. Mən sənə, sənəni keçib gəldiyim yola, o mühiyə, o adamlara vəfalı qala bilməyə, cəyem. Mən səndən ayrılməsəm, sənə yixmasam yaşaya bilmərəm.

***

– A yoldaş, burda yuxulama, çıx bayıra. Dur!

Salon boşalmışdı. İclas qurtarmışdı. Klubdan nişanlısını basdırmış adamlar kimi çıxdım. Evo gəldim.

O, evdə idi. Yatırdı. Qapıları açıq qoymuşdu, evin düz ortasına yığılıb yatırdı. Pəncərədə zoif bir çırağ yanırdı. Divarların kağızları sökülmiş, taxçaları, rəfləri toz basmışdı.

Mən hələ indiyədək diqqət cəməmişdim. Atamın saqqalı pambıq kimi ağarmışdı. Boğazı incəlmis və göy damarları meydanə çıxmışdı. Boğazı bir tutamlıq olmuşdu. Bu bir tutamlıq boğazı mən kubud barmaqqlarımla sıxacaq və bütün intiqamımı çıxaracağdım.

Qapını bağladım. Pəncərənin pərdəsini saldı. Otaq daha da qorxulu bir şəkil aldı. Qollarımı çirmədim. Üzüm quylu yatan atama yaxınlaşdım... Lap yaxınlaşdı övvələ onun qeyri-müntəzəm nofos almasına diqqət etdim. Gözlərimdən bir damla yaş onun yanaqlarına düşdü. Əlim boğazına gedərkən titrəməyə başladım.

Atam haqqında olan bütün xatirələrim birdən-birə gözümün qabağandan keçdi... Rast üstə oxunan Quran... Yanıqlı soslo çəkidiyi münaxət... Anamın üstündə axıtıldığı göz yaşları...

Atam qımıldandı, gözünü açdı və mənə yanında gəren kimi qalxıb yerində oturdu. Üzümə diqqətlə baxdı, qəmgin sifoti qırışdı...

Atam güldü. Qolumdan tutub mənə öz döşünə sıxdı, saçımından öpdü.

Nəçə illərdən bəri idi ki, atam ilk dəfə mənə bu cür məhrəbanlıq göstərirdi. Ancaq onun bu nəvəzişi tez bir zamanda marağa çevrildi.

– Saleh, – dedi, – xəbərin varmı?

– Nodən, ata?

– Sabah bayramdır.

– Nə bayramı?

– Novruz bayramı... Anana tapşırımsam, sabah xərək bişirsin. Evə tez gələrsən oğul, yaxşımi?..

Qolumdan tutub bərk sıxmağa başladı. Mən onun yanından uzaqlaşmağa çalışırdım. Pəncərədəki çırağ yavaş-yavaş sönür, otaq qaranlıqlaşdı. Atamın gözləri döşətli şəkil alırdı.

Birdən o, qorxu ilə mənə soruşdu:

– Salehi görmədin ki?

– Hansı Salehi?

Mənim oğlum Salehi...

Mən bu sözü çsıdon kimi cöld ağaya qalxdım. O da ıldırım kimi durdu və döşümdən tutdu:

- Hanı mənim oğlum? - deyo. çığıрмаğa başladı: - Soltan, ver mənim oğlum!

Mən dınmədim. O:

- Atan mənim başımı yemək istəyirdi, sən də oğlumun dalmca düşmüşən? Əl çək ondan. əl çək...

Sonra o, təkə Soltana yox, hamıya müraciət etməyə başladı:

- Əl çəkin mənim oğlumdan, əl çəkin... Siz onun ürəyini mən-dən oğurladınız. Siz onu mənim elimdən aldınız.

Bir az yaxamdan tutub silkələdi. sonra dayandı. Ağzından köpük gəlməyə başladı. Bədəni əsdi, quru taxta kimi yırılıb kəsik-kəsik nəfəs aldı.

Yuxu dərmanını güclə onun boğazına axıtdım. Bir azdan sakit olub yatdı.

• • •

Səhər tezdən darvazamı bərkədən döyülməyə başladı. Durub tələsik açdım. Gördük bir həkimdir, iki sanitar, atamı xəstəxanaya aparmağa gəlirlər. Yoqin İnci xahiş cləyib.

Mən bunun - atamın aparılmasının çox çətin olacağını gūman edirdim. Belə fikir cləyirdim ki, atam öz faciəsini böyük bir məzhəkəyə çevirməsə, həkim əlinə yaxa verməz. Ancaq elə olmadı. O, həkimi. sanitarları gōrən kimi tez yerindən qalxdı, geyinməyə başladı. Özünlü elə aparırdı ki, guya bunların gəlməyini çoxdan gözle-yir və haraya isə vacib bir yərə tələsir. Qapıdan çıxanda mənə sarı dönüb yavaşdan pıçıldadı:

- Ananı tək qoyma. tez-tez yanına get...

Beləliklə, bu qədər dərən və əzablı yara çox asanlıqla kəsilib atıldı. Mən, nəhayət, öz keçmişimdən qopa bildim.

O. gedən kimi məndə böyük bir həvəs, qüvvə əmələ gəldi. Ot-ağın pəncərəsini, qapısını açdım. içəridə nə qədər zirzibil vardısı hamısını atdım. Taxçaları, rəfləri tomizlədim, yeri süpürdüm. Ev təmizləndisə də doyirman kimi boş qaldı. Hiss cləyirdim ki, mən ikinci dəfə dünyaya gəlirəm. İnsan yarananda heç bir şeyi olmur, budur mənimki də yoxdur. Təkm... çılpaq və tək... Hələ yaxşı danışmaq da bilmirəm, gəzmək də... bunların hamısını heyat mono

öyrədəcək... Ancaq bir fikir məni rahat qoymur. Dünən atam məni Soltan bilib yaxamdan tutduqda, nə üçün çığırdı. "Atan mənim başımı yemək istəyirdi, sən də oğlumun dalınca düşmüşən?" Bu, nə demək-dir? O, Soltanı hardan tanıyırdı? Soltan kimdir? Nə üçün bu yeni heyatda o, yalnız o, məni qoymur ki, geyinim, adam arasına çıxım, danışmaq, gəzmək öyrənim, rahat, doyunca nəfəs almağı bacarım.

Bu suallar məni hər dəqiqə narahat edirdi. Bu suallar məni göz-məyə, dolanmağa da qoymur, yeridikcə ayaqlarıma ilişirdi.

Evdən çıxdım. Düz darvazamızın yanında İncinin anasına rast gəldim. Oğlumun elindən tutmuşdu, haraya isə gedirdi. Uşağı tərte-miz geyindirmişdilər.

Mən onları gōrən kimi ovvəlcə "Rahət olun, atamı apardılar, rahat olun" deyo çığıрмаq istədim. Sonra, bu fikrimdən naşındım. Onlarda heç bir günah yoxdur. Heyatın qanunu belodir; normal ilə anormal rastlaşanda hər zaman toqquşma olur.

Görməməzliyə salıb yanlarından keçmək istədim. Ancaq təə-cübümə rəğmən İncinin anası məni saxladı. Heyatında ilk dəfə o məni məhrıban baxışlarla süzüb gülümsünərək soruşdu:

- Necəsən, ay bala?

Mən bu cür xoş rəftarı gözləmədiyimdən cavab verməkdə gecik-dim. O, dərdimdən susduğumu başa düşüb tez dedi:

- Bilirəm, çox kodorlısən. Atanı xəstəxanaya aparıblar... Eybi yoxdur. Tez sağalıb gələr. Dəlillik də zökəm, qızdırma kimi xəstə-likdir. Müalicə edərsən, sağalar. Elo mənim bu oğlum da dolisov-dur. Aparıram məktəbə, müəllim də həkim kimi bir şeydir, bunu orda yaxşıca müalicə edəceklər.

Mən onun qarşısında "bəli, əlbəttə" deyərkən dayanmışdım O, xeyli danışdı, sonra gətdi.

Tini burulmaq istəyirdim ki, kimse məni səsledi.

Dönüb gördüm, Sodef xaladır, çəpərdən boylanıb məni çağırır. Yaxınlaşdım.

Görüşə bilmodik, çəpərdəki tikanlar manc oldu. Sodef xala dedi:

- Qapıdan keç, həyəyə gəl... səni mən çoxdandır görmürəm.

Onların heyətində, İncigilin evyanının altında oturduq. Bir az ordan-burdan danışdıqdan sonra mənim yenə yadıma atamın dünən Soltan haqqında dediyi sözlər düşdü.

Sodef xala köhnə arvaddır, bizim ailəmizi lap çoxdan tanıyır. Bəlkə bu sirri o açar?..

Açdı.

Bütün məsələ mənə məlum oldu. Məlum oldu ki, bu ailə bizim həyatımızın yolunda bitmiş tikan koludur. Düz yolun ortasında bitmiş və gəlib-gedənin ayağını deşməkdən, qanatmaqdan başqa heç bir şeyə yaramayan, təbiətin tüfeylisi olan bir tikanı təsvir etməyə dəyməz. Onun adı üstündədir: "tikan".

...Saat on ikidə kontrol komiyonuna getdim. "Kontrol komiyonu" dedikdə mən nədənsə hər otağında hirsli, dalaşqan adamlar oturmuş, qışqırq-bağırqdan qulaq tutulan bir yer təəvvür edərdim. Ancaq tamam əksinə imiş. Sakit bir idarədir. Qoca, ağsaç, ancaq yanaqları qıpqırmızı, gümrəh bir kişi mənə gülə-gülə qarşıladı, qarşısındakı stullardan birində oturtdu.

Bir az keçmədi ki, Soltan içəri girdi. Qoca kişi onu da gülə-gülə qarşıladı, onu da nozakətə oturtdu. Leyli gəldi, eyni hərəkət təkrar olundu. İnci gəldi, eyni hərəkət yeno təkrar olundu. Mən düşündüm ki, yoqin bu idarədə gülə-gülə ağladılar, pambığı ilə baş kosirlər.

Həmı toplandıqdan sonra söhbətə başladıq. Danışığı əvvəlcə çox sakit gərdirdi. Soltan sübut etməyə çalışırdı ki, İnci öz işi ilə onu (bir idarə rəhbəri kimi) qane etmir, no bilim, özünü yaxşı aparmır, nə bilim hörməti yoxdur. Bu cür xırda-xırda addımladıqdan sonra, pilləkənləri yuxarı qalxmağa və bununla məvazi olaraq səsini də ucaltmağa başladı. Dünənki məktubda yazılanların hamısını dedi. Ən yuxarı nöqtədə "əxlaqsızdır" sözünü qışqırıb dayandı.

O danışmağa başlayanda qoca kişi güldürdü. Ancaq sonra daha gülmürdü. Ən axırda isə son qışqırqda ayağa qalxıb dedi:

– Çığırma, mən yaxşı eşidirəm.

Leyli eyni ilə onun sözlərini təkrar etdi. Ancaq qışqırığı ilə başladı, get-gədə söndü və sonra na isə bir neçə cümlə deyib oturdu. Ancaq "əxlaqsız" sözünü ağzına ala bilmədi. Yoqin öz adını özgəyə deməkdən qorxdı.

Leylidən sonra mən başladım.

Əvvəla onun İnci ilə pis roftarından, iş bəhanəsilə idarəyə çağırma ona satmasından və rədd cavağı aldığı üçün onun oleyhinə min böhtan yazmasından danışdım. Sonra isə Leyli ilə aralarındakı olaqanı nağıl etdim. Mənim bu sözlərim Soltana elə təsir elədi ki, az qala elə oradaca yumruqla üzümə hücum edəcəkdi. Mən

qorxmadım... Həyatımda ilk dəfə qorxmadım. Gözümə dev kimi görünən Soltan artıq bu son günlər balacalamb cücə boyda olmuşdu. Mən onun kim olduğunu, hansı yuvanın quşu olduğunu indi daha yaxşı bilirəm. Sonra əsas mətləbə keçdim.

***

Atadan-anadan yetim qalmış, küçələrdə böyümüş bir oğlan iş tapmaq üçün kondbəkənd gözərək, nohayət, qonşu rayonda dövlətli bir tacirin yanında nökrə durmuşdur. Tacir əzəzil, zalım bir adamdır. Bu oğlanı döyür, söyür, incidir, oğlan ağasından bir qəpik muzd almır. Ancaq buna baxmayaraq bir qarn çörəyi belə ona doyuncu vermir.

Nəçə il o bu əzabə dözür, nohayət, səbir kasası daşır, baş götürüb qaçır və gözəl sosi olduğu üçün orda-burda oxuyub bir tikə çörək qazanmağa başlayır. Tacir onu addım-addım təqib edir, dilsiz-ağızsız bir qulunu itirdiyi üçün o, rahat dayana bilmir, hor yandan bəndi-bərəni kosir və bütün həyat yollarını bağlayır.

Oğlan yalnız məsciddə qaçdıqdan və ondan daha güclülərini ölinə düşdükdən sonra təqibdən yaxasını qurtara bilir.

Tacir Soltanın atasıdır, yetim oğlan isə monim atamdır.

Tacirin bir oğlu var. Ticarətə atasına kömək eləyir, uzaq şəhərlərə gedib satmaq üçün mal gətirir. Ticarətin ən rəvac vaxtında, gəlirgəlin, gətirgəlinin on şirin vaxtında inqilab güclü bir tufan kimi onların başlarının üzərində osir. Ata bu tufanın qarşısında dayana bilmir. Oğul isə üç aylıq kursda oxuyub müəllimlik olomoya başlayır. Sonra onu müəllimlikdən kənar edirlər. "NEP"¹ dövründə dükən açır, tezliklə bu dükənə də bağlamalı olur. Dost-aşnalarnın vasitəsilə işə girir, homkarları ittifaqına daxil olur.

Ata nökrəçilikdən qaçmış yetim oğlanı yalnız məsciddə qədər təqib etmədi. Oğul, özündən qorxdığı üçün onu məsciddə də dinc qoymur. Onu da təqib edir. Onun oğlunu da... əvvəlcə ağzını yummaq üçün öz qanadı altına alır. Sonra bir balaca cürəz olamətə hiss edən kimi onu ləkələməyə, izləməyə başlayır. Tacirin oğlu Soltandır, ləkələnen isə mən.

¹ Rusca "Yeni İqtisadi Siyasət" in abreviaturası

- Yalandır... qırmızı yalan...
- Kəsin onun səsinin...
- İttifaq üzvünü təhqir eləyir...

Soltan bu sözləri deyərək gücü gəldiyi qəder çıxırdı.

Bütün danışıqlarımızı gülə-gülə dinləyən, yalnız qışqırqandan xoşlanmayıb qaşqabağını turşudan qoca kişi ayağa qalxıb bərkdən deyirdi:

- Yoldaşlar, çıxmayın, mən yaxşı eşidirəm.

Ancaq ona qulaq asan yox idi. Mən var gücümle dartıb Soltanın üzündəki pərdəni cırırdım. Onun əsil siması hamıya bəlli olmuşdu. Odur ki, dənizdə boğulan adamlar kimi, ora-bura əl atır, üzüb birtəhər sahilə çıxmağa çalışırdı.

Mən o qəder həyəcanlı idim ki, onun nə çıxardığını, nə sübut etmək istədiyini başa düşmürdüm. Mən ilk dəfə öz həyatımda böyük bir cəsarət göstərmişdim. Bu, qohrəmanlıqdan çox qorxudan olmuşdu. Otağa salınmış quş çıxış yolu tapmaq üçün özünü pəncərəyə çırpdığı, qab-qacağı qırdığı kimi mən də Soltanın güclü əllərini yaxamdan qopartmaq üçün dımağımla, dişimlə mübarizə etməyə məcbur olmuşdum.

Ancaq heç güman etməzdim ki, bu tozanaq tez bir zamanda yata bilər. Bizi gülə-gülə qarşılayan qoca kişi, gülə-gülə də yola saldı. Diniyə, dəftərində nə isə qeyd etdi və hamımızın əlini sıxaraq dedi:

- Gedə bilərsiniz.

Soltanın da əlini sıxdı. Mən güman qırdım ki, ona artıq heç kəs salam verməyəcək. Ancaq o, qorxa-qorxa girdiyi bir idarədən sevinərək çıxdı və Leyli ilə qol-qola getdi.

İnci əsəbi idi. "Gürənik, baxarıq" kimi sözlər deyərək tez gözədən itdi. Mən yenə tək qaldım.

İdarəyə gəldim. İçəri girəndə qapı yanındakı lövhədə mənim haqqımda bir əmr yazıldığını gördüm. Oxudum. İşdən çıxarıldım. Əmr məkinada yazılmışdı.

Elo ordanca geri dönmək istədim, Leyli qabağıma çıxdı. Məne ayrı-ayrı baxıb dedi:

- Vəfasız.

Mən bir söz deməyib keçdim. O, qayıdıb qolumdan tutdu və hirs, qəzəb dolu bir sosto, acıqlı bir ifritə səs ilə dedi:

- Bu hərəkətlərin sənə çox baha tamamlacaq. Bu gözəl başın sənənin bədəninin üstündə qalmayacaq.

Mən ona heç bir cavab verməyib geri qaçırdım. Həyətimiz, evimiz suyu sovulmuş doyurucu kimi sossiz və boş idi. Ağacların kölgəsində, kolların yanında fikirli-fikirli gəzinməyə başladım. Ayaqlarımın altında şax otlar ozilib qırm-qırm olurdu. Xozəllər şikayətli sosləndirdi. Yalnız meyvəsi dorılmış ağaclar sükut içində dayanmışdı.

Evo getdim. Otaq məni dorin, rütubətli bir sükut ilə qarşıladı. Bu zaman darvazamız döyüldü. Açdım. Məne bir kağız gətiriblər, məhkəməyə gətirdilər. Soltanı nəhaq ləkələmək istədiyimi üçün məhkəməyə çağırırlar. Günahkar mənimə, toləbkar Soltan...

Üroyim darıxırdı, kağızı əlimdə tutub uzun zaman bir yerə dayandım, heç bir qərara gələ bilmədim. Bu zaman qapımız yenə döyüldü. Bu dəfə gələn iki milis işçisi idi. Guya mən idarədən nə isə oğurlamışam. Soltan şikayət edib.

Evi axtarırdılar. Axtarış bir doqquz qurtardı, çünki evdə heç bir şey yoxdur. Atamın köhnələrini atmışam, özüm isə hələ tozo heç bir şey qazanmamışam. Milis işçiləri bir şey tapa bilməyib getdilər.

Üroyim darıxır. Mübarizə, dohşətli bir mübarizə başlanmışdır. Mən öz zəif vücudumla bu mübarizəyə hazır deyiləm. Soltan məni məhv etmək istəyir. Onda qoy özüm...

Üroyim darıxır. Şkafı açıb, ordan iri, bir çörək bıçağı tapdım, bıçağın ucu şiddir. Mən kitablarda oxumuşam. Sol əldəki qırmızı qan damannı kəsəndə insan çox tez və rahat ölür. Budur, bu bıçağın iti ucu mənim qanla dolu üroyimi bir anda boşalda bilər.

Ancaq burda yox, orda, anamın yanında.

Bıçağı cibimdə gizlədib evə son dəfə nəzər saldım, sonra həyəte çıxdım. Fikrən ağaclarla, otlarla vidalaşdım. Yavaş addımlarla küçüyə və ordan da qonşunun həyətinə keçdim. Bədənim yanır, ollorim-ayaqlarım titrəyirdi. Son dəfə İncinin səsinə eşitmək üçün onların evyanına yaxınlaşdım. Belə bir söhbət eşitdim.

İnci deyirdi:

- Ana can! Mən lap başımla cavab verərəm ki, Salch oğurluq cləməz. Amma o, yazığı bu gün biabır clədi.

Anası ona nə sual verdisə İnci dedi:

– Guya, demir sandığı açıb, bayram üçün alınmış ipöyi götürüb, bir az da pul aparıb...

Mən bu sözləri eşidən kimi yavaş-yavaş geri çəkildim və hasarı aşdı küçüyə çıxdım.

Artıq qaranlıq düşmüşdü. Hər tərəf qaranlıqdı. Ürəyim darıxır, cələ bütün kainatı moni sığır. Yavaş-yavaş qəbiristanlığa çıxdım. Qaranlıqda anamın qəbrini tapdım, baş daşını qucaqlayıb oturdum, bıçağı çıxartdım. Ancaq bu zaman kim isə mənim qulağıma əyilib dedi:

– İntiqam lazımdır, intiqam.

Bəlkə bu, anamın səsidir, tülkləri ürpədi, elə bil bütün bədənimdə qarışıqlar gəzməyə, cələ bil minlərlə pişik ürəyimi cırmaq-lamağa başladı.

Ondan daha yoğun səs qulağıma dedi:

– Mübarizə lazımdır... İntiqam və mübarizə...

Qorxudan tər məni basdı, ayağa qalxdım, qaça-qaça qəbiristanlıqdan çıxdım. Qulağıma cürbəcür səslər gəldi. Elə bil bütün ölümlər başlanıb qaldırılıb qəhqəhə ilə mənə güldülər.

– Ölməyi asanmı sanırsan? – dedilər – yaşamaq da çətin, ölmək də... Ölüm insanın ömrünün sonunda olmalıdır. Sən həyatdan qaçmaq, ölüməmi pənah götürmək istəyirdin?

Uzun zaman bu səslər qulağımdan getmədi. Ordan, qəbirlərdən, ölümdən uzaqlaşmaq üçün bütün küçələri gözür və izimi itirməyə çalışırdım.

Nəhayət, bir yerdə nəfəsimi dərmək üçün dayandım, bura, hamamın işlədiyi idarə idi.

Soltanın otağından işıq gəlirdi. Yaxınlaşdım, içəriyə baxdım, orda üç nəfər vardı, Soltan və ondan başqa iki nəfər. Mən tanımadığım adamlar. Əllərində nə isə vardı. Gözümü aynaya dirəyib diqqətlə baxdım. Əllərindəki ipək idi... Bayraq üçün alınmış ipək və pul. İpöyi ölçür, kəsir, pulları sayıb bölüşdürüdürlər...

Nəyləyim? Kimə xəbər verim?

Bunu düşündükdə içəridəki sükkət pozuldu. Pəncərədən baxıb gördüm ki, bir-birlərinə çığırırlar və o iki nəfər Soltanı hədələyir. Bir azdan aralarında vuruş başladı. Mən bıçağı çıxarıb içəri girdim. Bu zaman o iki nəfərin sürətlə çıxdıqlarını gördüm. Mən açıq qapıdan otağa girdikdə gördüm ki, artıq iş-ışdən keçmişdir.

Şöhrətdən məlum oldu ki, axşam idarə Soltanı bıçaq ilə öldürmüşlər. Bu xəbər bir dəqiqədə şöhrəyə yayıldı. Hiss cələm ki, o tərəfdakılar mənə şübhə ilə baxırlar. Bu şübhə sonra get-gedə artdı, böyüdü... Axırı onlarla qurtardı ki, mənə hobs etdilər.

Həç eybi yoxdur. Həqiqət cələ bir şeydir ki, harda olsa adamın imdadına çatır. Nə qədər boyaq işlədirsən işlət, ağ üz qalıda bilməzsən. Qızıl paslanmaz.

II

Bu hadisədən dörd ildən artıq bir vaxt keçmişdir. İndi mən yeni tikiləcək qəsəbənin texniki təyini olunmuşam.

Eynilə o günlər kimi bir gündür. Bayramdır, inqilab bayramı... Yəni klub ağzına kimi doludur. Deyən, gülən, danışan... Gənclər oynayırlar, oxuyurlar... Ancaq o mən gördüyüm adamlar artıq bəsbütün dəyişmişlər. O, komsomolçular indi partiyacı, böyük fəal işçi olublar.

Mən yenə balkonda durub söyüd yarpaqlarımın şirin söhbətlərinə qulaq asıram. İclasın başlanmasına hələ yarım saat var... Yəni do maşın dəyirmanı səhnədə çalınan pianonun səsində qarışıq.

Burdan uzaq dağlar görünür. Qəbiristanlığın daşları başlarını qaldırmış kimi durub gurultulu şöhrəti dinləyir. Bu daşlardan başlayaraq xatirəmin silsiləsi açılır:

Milis qabağında getdiyim küçələr, həbsxana, müstəntiq, prokuror... mənim sözlərimə əvvəlcə inanmadılar. O iki nəfər kimdir? Bu söhbət onlara nəgəl kimi gəldi. Sonra işə kollektiv uzaq açıldı. Canilər tutuldu, mən tamamilə bəraət qazanaraq azad cəldim.

Ondan sonra artıq sakit bir həyat başlayır... Tələbəkli həyatı, ailə həyatı. Bu cür söyüdlərin dibində dərslər hazırlamaq... Oxumaq... mütlə... cəvə gəlib məsəd xoşbəxt bir ailə görmək.

Bunlar məni indiki mövqeyimə gətirib çıxartdı, bunlar məni irəliləməyə aparacaq...

***

– Saleh! Dur uşağı aparıb yasliyə ver, mən tələsirom.

– Sən məni lap arvad cələdin, ay İnci!

Söyüd yarpaqları pıçıldırdı. Piano bərkədən güldü. Maşın dəyirmanı daha da bərkədən işləməyə başladı.

MİRZƏ İBRAHİMOV

(1911-1993)

Tanınmış nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas və publisist Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycanın Sərah şəhəri yaxınlığında Evə kəndində doğulmuşdur. Yeddi yaşında atası və qardaşı ilə Bakıya gəlmişdir. 1919-cu ildə atası vəfat etmiş, 8 yaşlı uşaq bir ika çörək pulu qazanmaq üçün Balaxanı və Zabrat kəndlərində müzdurluq etməli olmuşdur. Azərbaycanca Aprel çevrilişindən sonra o, fabrikkə-zavod məktəbində oxumuş, 30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun iktisadi hazırlıq şöbəsində, sonra SSRİ EA Şərq-şünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır.

Əmək fəaliyyətinə yeniyetmə yaşlarından başlayan M.İbrahimov zavod fəhləliyindən akademikliyə qədər yüksəlmişdir. Gənclik illərində o, Naxçıvan MTS siyasi şöbəsi "Sürət" qəzetinin redaktoru, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Bəlet Teatrının direktoru, XKS yanında incəsənət işləri idarəsinin rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1941-ci ildə Sovet Ordusu sıralarında Cənubi Azərbaycana getmiş, Təbrizdə "Vətən yolunda" qəzetinin məsul redaktoru işləmişdir. Ordudan tərxis edildikdən sonra Azərbaycan xalq məarif komissarı (1942-46), Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin sədri (1946-54), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1946-50), Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri (1954-58), Azərbaycan Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin birinci katibi (1965-75), sədri (1982-87), Asiya və Afrika Ölkələri ilə Sovet Həmrəylik Komitəsinin sədri (1977-89) vəzifələrində işləmişdir.

Yazıcı həm də istedadlı alim-ədəbiyyatşünas olmuşdur. O, 1945-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmiş, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda direktor və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Ədib Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1941), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1950), Azərbaycan SSR xalq yazıçısı (1961), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1965), Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı (1979), Sosialist Əməyi Qəhrmanı (1981) fəxri adlarına layiq görülmüş, dəfələrlə SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputatı seçilmişdir.

Görkəmli yazıçı 1993-cü il dekabrın 17-də Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mirzə İbrahimov bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində şeir yazmaqla başlamış, lakin ədəbiyyat tarixində nasir və dramaturq kimi məşhurlaşmışdır. Onun "Gələcək gün", "Böyük dayağ", "Parvana", "Pərvizin həyatı", "Firtına quşu", "Güləbatın" kimi roman və povestləri Azərbaycan nasirinin klassik nümunələri sırasına daxildir.

Həsən iyirmi ildən artıq idi ki, Bakı neft mədənlərində fəhləlik edirdi. O, inqilabçı-fəhlələr arasında yaşamasına baxmayaraq, keçmiş həyata möhkəm bağlı idi: mövhumata inanar, namaz qılmaq, oruc tutmaq kimi köhnə adətlərdən əl çəkməz, ictimai işlərdən kənarda gəzərdi.

Bununla belə, o, zəhmətkeş adam idi, əlinin eməyi ilə yaşayırdı. Çar dövrünün bütün əzablarını görmüş Həsən 18-19-cu illərin dəhşətli aclığına dözmüş, keçmiş ağalarnın zülm və soyğunçuluğunun şahidi olmuşdu. Bunun üçündür ki, hər zaman Şura hökumətindən razılıq edərdi: "Çox yaxşı hökumətdir. Öz hökumətimizdir, yoxsulun, əli qabarlının hökumətidir..." deyər, onun uğrunda hər fəda-karlığa hazır olduğunu bildirərdi. Çətinliklərə də dözərdi. Kooperativ dükanlarında ərzaq şeyləri az tapılanda qətiyyətlə şikayət etməz, narazılıq göstərənlərə hər yerdə hücum çəkər, hökumətin siyasətini həmişə müdafiə edərdi. Lakin Həsən Şura hökumətinin yalnız bir siyasətindən razı ola bilmirdi:

– Hər gözəlin bir cybi olduğu kimi, bizim hökumətimizdə də bir cybi var. Dinə-şəriətə zidd gedir. Bircə bunun səbəbini anlamıram, – deyib gileyləndir. Həsən, xəyalən də olsa doğma hökuməti ilə itxilaf girmək istəməyərək, hər şeyin tezliklə düzələcəyinə ümid edirdi, özünü inandırmağa çalışırdı ki, hökumətin din və mövhumat əleyhinə olması öləri bir yanlışlıq nəticəsidir. Gec-tez hökumət başında olan yoldaşlar öz səhvlərini başa düşsək və haqq yoluna qayıdaçaqlar. Lakin yeni bir hadisə Həsəni tamamilə çaşdırdı. Həyat onu arzuolunmaz və acı bir həqiqətlə üz-üzə gətirdi: mövhumata qarşı mübarizə soyunmamış, çadra əleyhinə kampaniya başladı. Bununla da Həsənin səbir kasası dolub daşdı:

– Bu da sözdür? Sənin arvadların çadrasında nə işin var! Hökumətsən, hökumətiyi ni e! Qoy kim necə istəyir, ele də gəzsin. Bəs hüriyyə, azadlıq harda qaldı!..

"Məhv olsun mövhumat!" sözünün dalınca "Rodd olsun çadra!" sözünü eşidəndə Həsən belə qənaətə gəldi ki, bu iş hökumət işi deyil, dünyanın axırı gəlib çatıb, imamın zühuru yaxınlaşır! Həsən başa düşmürdü ki, ölkədə sosializm quruluşu gündən-günə canlanır, qarşısına çıxan bütün maneələri kökündən yıxıb dağıdırdı. Bu

qüvvətli bir axın idi ki, öz təbii məcrasına düşmüşdü. Köhnə dünyanın hakimiyyətini, zülm və zorakılığını yıxdığı kimi, çürük oxlağını, gerliliyini və cəhəlatini də yıxacaqdı. Həsən burasını anlamır və bərk tələbə düşürdü. Hətta ürəkdən sevdiki hökumətin bu tədbirlərinə qarşı çıxır. ürəyi ağrıya-ağrıya mübarizəyə girişirdi. Anlaya bilmirdi ki, öz çürük düşüncələrlə bu qüdrətli axının qarşısını alıb, onun cərəyanını yavaşlada bilməyəcək! Əksinə, müqavimət göstərdikcə yeni və daha ağır zərbələrə məruz qalır, həyat onu gündən-gündə sıxır. Bunun da səbəbi o idi ki, arvadı Zəhra, daha əvvəl olduğu kimi onun dediklərini kor-korənə itaət etmək istəmirdi.

Ər-arvad və din məsələsində Həsən köhnə ata-baba yolu ilə gedənlərdən idi. Hər gün işdən çıxıb evə çatan kimi arvad çəkmələrini çıxartmalı, ayaqlarını yayda sərin, nişada ılıq su ilə yumalı idi. Həsən buna adət etmişdi. Beləliklə, qızı arvadını, hətta özünü də alçaltdığı görmürdü. Arvadı isə bunu görməyə başlayır və içəridən dolub-boğulurdu. Doğrudur, hələ ki, Zəhra ərinin heç bir sözünü iki eləmir, əmrindən çıxırmırdı. Ancaq halındakı dəyişikliyi də gizlədə bilmirdi. Zəhranın nə qədər müti olsa da əvvəlki Zəhra deyildi. Həsən bunu açıq hiss edirdi. Zəhra susub-dolduqca Həsənin şübhələri dərinləşirdi.

Hətta üç gün əvvəl Zəhra işdən gəlmiş ərinin ayaqlarını yummaq istəmədi, iri qara gözlərini süzdürüb dedi:

– Səhərdən paltar yuyub, ütü çəkmisəm, qollarım düşür! Su hazırdır, buyur özün yu...

Həsən tüklü ayaqlarını yumayıb, elə o cür başmağın içinə saldı və qaşqabağını sallayıb düşündü. Düşündükcə də başında min dirlü qara fikirlər oyanırdı. Şübhə, yaz dumanı kimi artaraq onu boğub öldürürdü. Zəhranın hər hərəkətində bir başqalığ müşahidə edirdi: "Görəsən kim arvadın saqqızını oğurlayıb? Yazıq türkösaya adamdır, birdən keçər bir cüvəlləğinin olına, yıxar evimi, papağını vurur yerə, ciyirim od tutub yanar, ölüm bir yerə çətmaz. Vaxt icə olac etmək lazımdır!" Bu fikirlə Həsən arvadını güdməyi qərara aldı. Doğrudur, bu fikir başına gələndə qorxusundan titədi, elə bil ki, birdən qabağma canavar çıxdı. Axı neçə illik birgə həyatları ərzində onların arasında güzlün bir şey olmamışdı. Biri o bəyindən xəbərsiz bir addım atmamışdı. İndi isə buna məcbur idi. İnsanm etibarına lənət!..

Hər halda başqa çarə yox idi, çünki Həsən nə qədər soruşdu ki, "arvad nə var, niyə gözümə özge cür doyırırsən?" – Zəhra "bir şey yoxdur", – deyib durdu. Buna görə də Həsən ayaqları əsə-əso bir gün arvadını güddü.

Evdən çıxanda dedi ki, "işə gedirəm, bəlkə bir az da homişo-kindən gec gəldim. Ya da sabahacan gəlmodim. Yoldaşım nasazdır. Onun da vaxtını mən çəkəcoyem". Arvadına belə dedi. Özü isə evdən çıxıb bir az aralı su budkasının dalında gizləndi. Kaş heç gizlənməyöydü, ya da elə oradaca çıxan sınaydı, güdən yerdə gözleri kor olaydı. Nə isə olacağa çarə yoxdur – gizləndi və gözlədi. Qapıları açılında az qaldı özündən gətsin: Zəhra çadrasız, qapıdan çıxıb hara isə yollandı. Həsən istədi atılıb onun saçlarından tutsun, ayaqlarının altına salıb təpikləsin. Lakin özünü saxladı. "Görək hara təşrif aparır". Bu fikirlə onu təqib etməyə başladı. Zəhra arxayın yeriyirdi, yan-yörəsinə də baxmırdı. "Qıçlarını sındırmasam, heç kişi deyiləm", – deyib Həsən onu güdə-güdə irəliləyirdi. Az gedib, çox gedib Zəhra balaca, ikitəğl qapıdan içəri girdi. Həsən bu evi yaxşı tanıyırdı. Burada Firuzə adlı bir gənc müəllimə yaşayırdı. Həsənin ondan zəhləsi gedirdi. Çünki o, ata-anasının yolundan çıxmış, saçını kəsdirməklə komsomolka paltan geymiş, dofələrlə Həsənə qadın azadlığı, ikitəğl qapıdan içəri girdi. Firuzə bir neçə dəfə Həsəngilə gələrek Zəhranı savadlandırmaq istəmişdi, Həsən isə ona mane olmuş, qapısından qovmuşdu.

– Yuyulmamış çömçə kimi hor yerə soxulma, ay bacı!

Firuzə isə gülümsəyərək:

– Eyb etməz, mənsiz də Zəhra ayılacaq! – demişdisə də bir daha onlara gəlməmişdi, Həsənin ürəyində əbədi bir qorxu salaraq getmişdi. Həsən hər gün namaz üstündə özünü yaxın qadın və qızların Firuzə kimi olmaması üçün Allaha yalvarırdı:

– Özün bunları pis yoldaş saxla, ilahi!

Lakin indiki məlum olurdu ki, Allah nöinki başqalarını saxlaya bilməmiş, Həsənin öz arvadına da kömək etməmişdi. Zəhra, Firuzəyə qoşulmaqla, onun gətdiyi yola düşmüşdü. İndi Həsən nə edə bilərdi? Arvadı döysün, söysün, ayağı altına salıb özışdirsin? Yox, bunu bacarmayacaqdı, həm qorxurdu, həm də ki, Zəhraya əl qaldıra bilməzdi. "Sağ olsun ki, başqaları kimi ayağı öyrilik eləmir. Arvad yanına gedib, yazı-pozu öyrənir, – deyib özünü təsəlli verdi. – Gələ, danışaram, deyərəm, gətmə, vossalam!"

Bu fikirle evə qayıdıb, səbirsizliklə Zəhranı gözləməyə başladı. Lakin Həsən evdə rahat otura bilmədi. Hər dəqiqə bir ilə çevrilib, qurtarmaq bilmir, onu sıxırdı. Sanki evin divarları da daralmış, havası qurtarmışdı. İndi Həsən elə gəlirdi ki, Firuzə Zəhraya yalnız yazı-poza öyrətməklə qalmayacaq, üzünü açıb, həyasını qaçıracadı: "Elo hər yekə biabırçılıq bu sayaq başlayır. Əvvəlcə yazı-poza, axırda da namussuzluq! Arvadı bu yoldan qaytarmaq lazımdır, vəssəlam!"

- A kişi, nəyin vəssəlamını edirsən? - deyərək Zəhra birdən içəri girib hom boğuldu, hom də titrək səslə soruşdu vo cavab gözləmədən olavərtdi. - bəs sən bu gün gölməyəcəkdin?!

Həsən istədi yumruğunu qaldırıb endirər arvadın toposinə, hotta yumruqlanmış əlini havada yellədi, lakin öz yumruğunu öz sinosinə vurub mırıldadı:

- Öldürmə moni, Zəhra!

Zəhranın ona yazığı gəldi:

- Nə olub, ay Həsən, niyə bu rəngə düşməsən, bu nə sözdür deyirsən?

- Tez cavab ver görüm, bu saat haradan gəlirsən? Hansı xarabada ayaq döyürdün? Moni yatırıb kimin yanına qaçırısan?

Zəhraya elə gəldi ki, Həsən bayaq qaldırdığı yumruğu indi çırpdı başına. Gözləri qaraldı, səbri tükəndi. Hər dəfə Həsən acıqlananda başını aşağı salıb duran Zəhra, bu dəfə dik saxladı, örinin gözünün içinə baxdı, həm də üşyankar bir tövrlə baxdı:

- Firuzəgildə idim!

- Orada sənə nə işin var? Nəyin itib tapa bilmirsən?!

- Heç nəyim itməyib, Firuzədən dərslər alıram.

- Nə dərsləri? Örin üzünə durmaq, arı-namusu atmaq dərsləri, hə?

- Yox, Həsən. Ağıllı-başlı kitab dərsləri.

- Sənə kim icazə verdi, kim?!

Zəhra cavab verməyib, halaca otağın qab-qacaqla dolu lomo-sinə tərəf yerdə. Həsən onun qahağını kəşib qolundan tutdu:

- Söz soruşuram, cavab ver, de görüm, kimdən icazə alıb, o abırı-sızın yanına gedirsən?

Zəhra qolunu çəkib yabançı, anlaşılmaz bir səslə:

- Heç kimdən, özüməndən, ədi, - mən qul deyiləm ki!

Həsən şapalaq yemisi kimi qıpqırmızı qızardı. Arvad ona mey-dan oxuyurdu, bundan böyük namussuzluq olmazdı! Əqli başından çıxmış halda, özü bilmədən Zəhranı vurdu. Zəhra ağlamadı, qıpqır-

madı, geri də çəkilmədi, gözlərindən ildırım çaxdığı halda, durub Həsənin ikinci şilləsini də gözlədi. Həsən hiss etdi ki, ölini bir də qaldırırsa, daşa çırpacaq, ev-çşiyi uçulacaqdır. Əli titrəyib yanına düşdü, nə iso boğazı tutuldu, nefosi darıxdı, acizlikdənmi, peşmanlıqdanmi qohorlandı, gözləri dolanda evdən çıxdı, hara iso tolosir kimi küçə boyu sürətlə baş alıb getdi...

Bir-iki dəfə adamlarla düş-döşə gəldi, az qala bir arvadı vurub yıxacaqdı. Arvad yana durub:

- Kişinin haşına hava gəlib, ayağının altına da baxmır ha! - dedi.

Həsən bu sözləri çitməyib gədir, Xəzrinin müqavimətini qırırdı. Xəzri də onu döyücləyir, dalanların başında şiddətlə üstünə atılaraq yavaşmağa məcbur edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, o bir an da fikrindən ayrılmırdı: "Nə etməli? Arvadla başlanan bu cəng-cidanın axırını hara çıxarmalı?" Ömründə Həsən belə çətin məsələyə rast gəlməmişdi. Zəhranı sevdiniyə baxmayaraq, boşayardı. Eşqini ürəyindən çıxarıb atar, namussuzluğa razı olmazdı. Ancaq boşamaq mümkün deyildi. Elo bil ki, beş yaşlı oğlu Hüseyn bir olliylə anasının yaxasına suvaşib, o biri ölini atasının boynuna salaraq onları bir-birinə çökür, "buraxmaram" deyib qışqırırdı. Həsən uşaqlıq canlı idi. Hüseynin göz yaşına dözə bilməzdi. Özü yetimlik çəkmişdi, anasızlığın nə olduğunu bilirdi. Oğlunun ögeyilər qapazı və tonosi altında böyüməsinə razı ola bilmirdi...

- Yox, Hüseyni anasız qoymaq günahdır!

Zəhra ilə yaşamaq da mümkün deyildi. Nöy arvad peşman olsa, tövbə etsə, Həsən günahından keçər, hotta bu hadisəni unudardı. Olub, olmamış olsun! Ancaq hiss edirdi ki, Zəhra tövbə edənə oxşamır. Buna görə də nə qədər düşünürdü, bir qorara gələ bilmirdi. Bu ziddiyyətli fikirlərlə gəlib vaxzala çıxdı. Qatara minib, şöhrə getdi. Şöhrəyə isə heç bir işi yox idi. Dolaylı fikirlərlə küçələrə boş-boşuna gəzərək günü axşam elədi. Sonra təkrar modən dairəsinə, öz evinə qayıtdı. Bu fikirdə idi ki, indi arvad soyuyub, hər halda peşmandır, onun yolunu gözləyir. Lakin evdə heç də tosovvür etmədiyi bir hal qarşısında qaldı.

Zəhra otaqda yoxdu, hotta lampa da yandırılmamışdı. Həsən lampanı yandırdıqda ilk gözüne dayan oğlu Hüseyn oldu. Uşaq bir küncdə boynunu burub yatmışdı. Sanki üzünə yetimlik külü salmışdı. Həsənin ürəyi daha da sıxıldı. Qeyri-ixtiyari olaraq dodaqaltı söyləndi:

- İşo düşmədik, qardaş!

Hosən pəncərə qabağında oturub düşüncələrə, gah özünü danla-
yıran adının əvvəlcədən qabağını almadığı, işi bu yerə gətirib çıxart-
dığı üçün peşmançılıq çəkir, gah da Zohranın dalınca deyirdi:
Yaxşı deyiblər "adamin yerə baxanı, suyun lal axanı", gör birdən
necə partlayıb qaynadı!

Bələ düşüncəsinə baxmayaraq, Hosən gözloyirdi ki, indico
Zəhra qapını açıb içəri girəcək. Ancaq Zəhra gəlib çıxmadı. Nə o
gün, nə sabahısı, nə də üçüncü gün evə qayıtmadı. Hosən üçün
cəhənnəm əzabı ilə dolu olan bir həftə gəlib keçdi. Zohradan heç
bir xəbər çıxmadı. "Olmaya arvadı öldürdülər? Bəlkə bu Firuzə
sahib onu lotu-potunun çənginə. Mən yatmışam, dünyadan xəbərım
yoxdur". Bir azdan sonra Hosən bu fikirdən ol çəkdi. "Yox, insaf
yaxşı şeydir, Zəhra bir adama gözünün ucu ilə baxan deyil. Molok
kimi bir şeydir. Necə olsa da o yollara düşməz. Bos bu harada ola?
Əlbəttə, Firuzə bilər. Heç kəs bilməyə də, ona məlumdur! Evin
yixilsin bu arvadın köbini kəşən kor Abbas! Nə bəd qələmin var-
mış", - deyib dolaşmış fikirlər olində qalmış Hosən bir az da Molla
Abbasın dalınca qargadı.

İndi Hosəni hər şeydən çox sinsidən balaca Hüseyn idi. Gün-
düzlər uşağ anasızlığa bir tohər dözdürdü. Cürbəcür oyunlarla başını
tovlamaq olurdu, amma klo ki axşam gəldi, iki ayağını bir başmağa
qoyub yatmaq istəmir: "Ana, ana!" deyə ağlayır, məsum gözlərlə
atasına baxıb, zaryırdı: "Ana, ana, ana..." O zarıdığca da Hosənin
urəyi bir tikə olur, dilim-dilim doğranırdı:

- Mənim evim yixilsin, körpənin günahı nədir?! - deyib başına
dəyür, uşağ öldən düşüb, gözləri yumulana qədər qucağında göz-
dünür, - indico anan gələr, bala, Anası gəl, gəl, gəl!..

Axırda Hosənin olacı kəsildi, bir gün Firuzənin yanına gəldi,
ona hədə-qorxu gəldi.

- Mən səndən şikayət edəməm, sənə tutduraram! - dedisə də,
Firuzəyə bir təsir edə bilmədi.

Firuzə əla gözləri ilə onu süzüb gülümsədi:

- Hosən qardaş, hələ ayılmamısan, get gözlənni yaxşı-yaxşı yu,
ayıl, gəl. Bəlkə dünyanı görəsən!

Hosən tələb etdi.

- Mən səndən Zohranı istəyirəm, uşağımın anasını!

- Uşağın anası deyir ki, mən qul deyiləm, adamam! O yerə ki,
hər məntəni saxlamırlar, ora ayağ basmaram... Daha bədsir!

Firuzə çox sözlər dedi, ancaq onların heç biri Hosənin yanında
qalmadı. Yəni heç başa düşmədi ki, nə deyir. Daha acıqlı, daha poz-
ğun fikirlərlə evinə qayıtdı və Zohradan ümidini kosmoyə başladı.
Fikri onda oldu ki, balaca uşağı ovundurson, anasızlığına ona unu-
dursun: "Neyləyim, clo bilərəm taun gəlib arvadı aparıb" - dedi və
bütün fikrini uşağa verməyə cohd etdi. Hər axşam onu yanına salıb
evlərinin yanındakı kluba aparardı. Əlbəttə, heç şey anlamasa da
musiqi, rəqs və hay-küy uşağı colb edə, oylandırır. Beloliklə,
Hosən özü də hiss etmədən klubun yolunu tanıdı. Orada nəinki
müsamirələri, yavaş-yavaş danışıq və mühazirələri də dinləməyə,
yeni-yeni adamlarla tanış olmağa başladı. Klubun işçiləri balaca
Hüseyni sevdilər, horosı onu bir torəfə aparır, yanında oturdu, göz-
dünür, şokillər göstörirdi. Hosən do oturub tamaşalara baxır, faydalı
sözlər eşidirdi. Bütün bunlar tədricən onun fikrinə təsir göstörməkdə
idi. Bir sözlə mövhumat və köhnə fikirlərlə dolu başında qoribə bir
inqilab yaradırdı. O, anlamamağa başlayırdı ki, qadın haqqında eşitdiyi
köhnə sözlər, çox da yaxşı deyil. Ona demişdilər ki, qadın örinin qulu-
dur, qiyamətə do örinin dalınca gedəcəkdir. Bu sözlərin gülünc və
monasız olduğunu anladıqca öz hərəkətlərini pisləyirdi. "Mən nə
qədər yaramaz iş tutmuşam. Zohra kimi arvadı da vurmaqları?"

Beloliklə, aylar gəlib keçdi, Zəhra evə qayıtmadı. Doğrudur, o,
ara-sıra qonşular vasitəsilə uşağını çağırırdı, sinosinə basıb qızdı-
rır, gözləri yaşarmış halda uşağdan ayrılırdı, bütün yalvarışlarına
baxmayaraq, evə qayıtmırdı.

Zəhra uşaqla clo vaxtlarda görüşürdü ki, Hosənlə rastlaşmasın.
Hosən bunu hiss etdikcə, arvadının üroyini necə yaralamış olduğunu
bildi. Bu fikrə gəldi ki, Zəhra heç zaman onu bağışlamayacaqdır.
Bolko yeni bir arvad alsın. Yox! Hüseyni ögey anayə vermək insaf-
sızlıqdır. Bolko pis adam çıxdı, uşağı döyüb sinsidən, möhv edər.
Yaxşısı budur ki, tutduğo omolin cozasını özü çöksin, ömrünün axı-
rına qədər beləcə yaşayıb, birco oğlunu böyüdür, boya-başə çatdırar.
Neyləsin, hələnin hoyatda bir qisməti var. Hosənin do belə oldu...

Bu fikrə gəlib təleyi ilə barışdığı zaman Hüseyni bərk xoşlə-
ləndi. Haradansa uşağı göy öskürək tutdu. Həkimlər onu dəimə açıq
havada gozdirməyi məsləhət gördülər. Xostoliyin təsirindən olma-
lıdır ki, Hüseyn çox iltəqləq edir, tez-tez ağlayır, öskürək öldən
sələndə isə göyərək durur, məsum baxışlarını atasına dikərək, sanki

kömək istoyirdi. Həsən hiss edirdi ki, uşağa xüsusi qayğı lazımdır. Ana qayğısı! Bunu heç bir şeylə ovəz etmək mümkün deyildi. Doğrudur, ata və anasının arсындаki uçurumu hiss etmiş kimi, son zamanlar Hüseyn artıq "anamı istoytüm" – demirdisə də, ata bu arzunu onun baxışlarında oxuyaraq daha artıq əzab çəkirdi...

Evdən getdikdən sonra, Zohranın özünü necə aparması haqqında Həsən əlaltından məlumat yığmağa da başlamışdı. Hamı bir ağızdan onun namuslu, çalışqan və çox bacarıqlı bir arvad olduğunu deyirdi. Hətta Əli Bayramov klubundakı yaşlı qadınlardan biri özünü Həsənə tutub ağ-ağına dedi:

- Ay kişi, adam da belə arvadı oldon qoyar?! Heç ağlın yoxdur. Sənin kimi kişinin qulağının dibini yağlayım.

- Mən həyə-abır bilməyən arvadın ayağına getmərim! – deyə Həsən yalandan da olsa özünü dartdı.

- Kaş ki, hamı Zohra kimi təmiz və həyəli-abırıltı olaydı! Eləsinin ayağına getmək də kişinin ucalığıdır.

Ünvanla qulağını deşən bu sözlər, zaman keçdikcə Həsənin xoşuna gəlir, ona yeganə çıxış yolunu göstərirdi. "Axı adam da öz əlilə vurub öz dibərdini dağıdarmı? – deyə düşünürdü, – indi ki, Zohra hələ ürəyi təmiz, ağı başında arvad çıxdı, lap ayağına da gedərim, qabağında ikiqat da olaram!" Həsən Zohranın yanına getməyi qərara aldı. Zahirən bəhanəsi də bu olacaqdı ki, "uşaq xəstədir, gəl analıq elə, mən bacarmıram". Bu fikirlə evdən çıxmaq istəyəndə qapı açıldı, Zohra içəri girdi. Həsən yeno də onun gözlərində bir intizar və təlaş görürsə də, mənasını anlaya bilmədi: acıqımı, günahkarlıqımı, qorxaqlıqımı ifadə edirdi? Yox, Həsən orada barışmaz bir qəzəb görüb susdu, uşağın yatağını göstərib:

- Uşaq xarəbdir, Zohra, xarəbdir!..

Özü də öz səsinə qorxdı, – bu nə iniltidir, gücsüzlükdür! Arvadın qabağında ağlamayacağam ki! Amma doğrudan da göz yaşını boğazında düvünlənədi, az qaldı Həsəni boğsun. Təkrar etdi:

- Əldən gedir, Zohra!

- Bilirəm, eşidib gəldim, işə də getmədim.

Zohra uşağın başını qucaqlayıb alnından öpdü. Hüseyn gözünü açıb anasını görəndə, qeyri-ixtیارı qollarını açdı, onu qucaqladı:

- Ana...

- Can bala! – deyib Zohra onu bir də oxşayıb öpdü.

- Getmə, ana, qal yanımda! – deyib Hüseyn yerindən dikoldi!..

- Qalacağam, qalacağam, gülüm... Son sağal, qalacağam.

Lakin bir hoftə sonra Hüseyn sağalmağa başlayanda, öskürək qayıtmağa üz qoyanda, Zohra yığışib evdən çıxdı. Həsən hoyotda onunla qarşılaşdı. Geyimindən və təhər-töhüründən məsələni anladı:

- Hara, Zohra?

- Fərikə, dərəcə... Mənim yolum başqadır, səninki başqa, Həsən. Mən son deyənləri edo bilməyəcəyəm.

Həsən çox şeylər demək istədi, hətta Zohranın qolundan tutub yalvarmaq, üzr istəmək də üyərindən keçdi. Ancaq no danışa bildi, no də olını totpoldi. Birdən-birə səadətini itirmiş adam kimi ümid-siz və çaşqın halda hoyotın ortasında donub qaldı, işıq kimi sossizə çökülib gedən Zohranın dalınca baxıb düşündü: yaxşı deyiblər ki, ürok bir şüşədir, sındırdın, yamamaq olmaz...

Zohra da ovvellər bu fikirdə idi. Həsənin ol qaldırmasını və tohqırano sözlərini heç cür uda bilmirdi. O hələ savadsız və kasıb atasından uşaqlıqda çətimişdi ki, insanı vurmaq olmaz. Kötök heyvana yaranıb, insana yox! Kim ki, şapalağa dözdü, görək adamlıqdan ol çöksin!

Bu fikir Zohrada yenilməz bir qürur oyatmışdı. Ərinin danlağına, haqsız tələblərinə dözər, hoyə və ismət namınə sözə qaytar-mazdı, indi də Həsənin o hərəkətlərini bəğışlayırdı, üstünə ol qaldırmasını iso heç cür bəğışlaya bilmirdi. Lakin zaman keçib, hirsini və acığını soyutduqca dorindən düşüüb deyirdi: "Neyləsin yazıq, Cohalet gözünü bağlamışdı. Nə görür, nə başa düşürdü! Heç nə! Amma özü düz adamdır, mənə də ürokdən istoyirdi. İnsaf da yaxşı şeydir, dili olmasa da ürəyi var!" Məhz buna görə də uşağı Həsəndən alıb aparmaq fikrinə düşmədi. Övladından uzaq yaşamağın ağırlığına dözdü, lakin yaxşı hesab etdiyi adama sağalmaz yara vurmaqdan çökəndi. İndi Zohranı evə qayıtmağa qoymayan, torəddüdü içində saxlayan başqa şübhələr idi: "Görəsən səhvini başa düşübümü? Görəsən uşaq oldon saldığı üçün, ürəyi danıxdığı üçün barışmaq istoyir, yoxsa günahını anladığı üçün? Gədərim, bir də gördün iki həftə keçməmiş başladı köhnə havaları çalmağa. Onda no dözo bilərəm, nə də çıxıb gedə bilərəm. Deyirlər, bu arvad oyun oynayır, görək özümü odlayam".

Zohranın bu torəddüdü və iztirablarını anlamış Firuzə bir gün onunla açıq danışdı:

- Bilirsen. Zəhra. mən özümü sizin qabağınızda, yəni sonin və Həsənin yanında günahkar bilirəm. Görək sohvimi düzəldəm.

Zəhra heyvətlə xilaskanına baxdı:

- Bu nə sözdür, Firuzə?! Mənim gözümlü açan sən olmusan. Qıyamətə qədar unumaram...

- Gözünü açmışam, amma orindən, evindən, uşağından ayırmışam. Elə edə bilmədim ki, bu göz faciəsiz açılaydı. Bu da monim qüsurdur, təcürbəsizlikdendir.

- Yox, Firuzə, günahın kökü dərinidir, qabağımızı kəsən uçurum böyük idi, bu faciəyə köhnə dünyanın qara qüvvələri səbəb oldu.

- Hər halda mən sizi barışdırmalıyam. Görək sən evinə qayıdasan. İndi sən ictimai bir qadınsan, savadlanmışsan. Həsəno də tosir etməlisən. Evi yıxmaq asandır, tikmək çətin.

- Mən nə edə bilərəm?!

- Qayıt evinə, vəssalam...

Bu təklif Zəhraya ağır gəldi, Həsən "qal" deyəndə rədd etmişdi, indi özü necə durub gedəydi, bu hərəkət onu Həsənin gözündən salmazdı mı?

- Yox, Firuzə, bunu məndən tələb etmə. Mən necə özbaşına gətirə qayıda bilərəm?!

Firuzə yoldaşını anlayıb təkid etmədi, başqa yollar axtarmağa başladı, əvvəlcə istədi Həsəno kağız yazsın. Sonra bu fikirdən vaz keçdi. Sifariş göndərmək də ağıla gəldi, lakin bir az düşünəndə bu da ona yersiz göründü. Qərara aldı ki, hər yoluna düzü yaxşıdır, - birbaş Həsənin yanına getsə, daha doğru olmaz mı?

Firuzə elə bu cür də etdi və iki gün sonra Həsənlə Zəhranı öz otağında görüşdü. Eyni açılmış, üzü ümidlə gülən Həsən, Zəhraya qərribə bir nəvazişə və sadəliklə:

- Sən gedəni evimiz suyu qurumuş dəyirmanə dönüb, - dedi, - çirəğimizi yandıran yoxdur, Zəhra. Qayıt evimizə.

Zəhra içəridə sevinəndə, üzə çox fikirli və həyəcanlı görünürdü:

- Bəs o sözlər, bəs o əzablı axşam?! Axı...

Həsən onun sözünü kəsdi:

- Təqşirimi boynuma alıram, Zəhra... Axı bilirsen ki, o zaman gözümlü bağlı idi, kor idim. Bu Firuzə bacı yaxşı demişdi: mən heç şeyi görmürdüm, həqiqəti itirmişdim. İndi isə başa düşürəm, mən də savadlanmışam, gecə kursuna gedirəm. Gəl yenidən öl-ələ verək.

Zəhra üroyəndə bir rahatlıq duysa da, asanlıqla razılıq vermədi:

- Mən bir şortlu sənənin evinə gələrdim.

- Nə şortlu?

- Bütün köhnə qaydaları uçuraq, yeni ailə yaradaq.

Sevincdən çəşmiş Həsən, qeyri-ixtiyari soruşdu:

- Yeni ailə hansıdır?

- Yeni ailə budur ki, hər ikimiz hüquqca bərabər oluruq, er ağa-lığı deyilən şey aradan çıxır. Sən mənə də, mən də öz qulluğumuzda çalışırıq.

- Razıyam.

- Qətiyyətlə çədrə örtməyəcəyəm.

- Onu çoxdan başa düşmüşəm...

Köhnə qubarı üstündən ataraq ağam gözəlləşmiş Zəhra:

- Bir sözlük də var, - dedi, - mövhumatdan əl çəkməlisən!

Həsənin buğdayı üzü kömür kimi qaraldı, alnını ovuşdurdu:

- Xahiş edirəm, Zəhra, etiqadına dəymə. Bir şey də ki, inanmışam, üroyimdən çıxara bilmərəm.

- Heç olmasa söz ver ki, evi mollaxanaya çevirməyəcəksən, oruc tutmayacaqsan, aşura saxlamayacaqsan.

Həsən fikirli-fikirli arvadını süzüb soruşdu:

- Yəni bir şərtin var, ya qurtardı?

- Yox, biri də var.

- De gölsin görək.

- Dərslərimə davam edəəcəyəm!

Həsənin buna etirazı yox idi, yenidən rəngi açıldı:

- Əlbəttə, oxuyacaqsan. Oxumasın Hüseynin dərsinə kim baxar?

Daha nə sözlük var?

Təzə dəmlənmiş otirli çay gətirən Firuzə qapıda bu sözləri çəşmədi gülümsədi:

- Bax, Həsən, bu sözlük göstərir ki, doğrudan haqq yoluna gəlməkdəsen. Şirin çay için, mənə olsa toyunuzu təzədən edərəm...

Zəhra və Həsən minnətdarlıqla ona baxanda gözləri güldürdü...

Mələk gözlonilməz, ağır bir toklif qarşısında qaldığından fikirlə və qüvvəli idi. Öz-özünə burulan şabalıdı saçları geniş ağ alına yayılmışdı. Qara gözləri açıq payız göylərində qatı qaranlıq zamanı parıldayan ulduz kimi işıq versə də, dərin kodorini gizlədə bilmirdi. Onun bu halında, öyində boz koverkot kostyum olan, qızıl dişinin arasında papiros tüstüləyən, ayağına sondəl gecmiş ortaboylu, qaranıq bir oğlan içəri girdi, papirosu barmaqaları arasına alaraq:

– Salam, Mələk xanım, – dedi, – necəsən, gözümün işığı?

Mələk cavab verməyib, ağ, balaca lililo saçını alından dala itələdi. Fərman onun etinasızlığına əhəmiyyət vermədən başladığı kimi şirni və yağlı dillə nələr isə söylədi...

Fərmanın olına çox yaxşı fürsət düşmüşdü. Neçə aydan bəri təqib etdiyi Mələk, indi onun ovcunda idi. Üz-gözünü düzəltmiş, qızın yalqızlığından istifadə edərək buraya gəlmişdi. Bilirdi ki, Mələk indi dənizdə yelkəni qırılmış bir gəmi halındadır. Başının üstünü alıb istədiyinə indi nail olmasa, demək heç zaman ola bilməyəcəkdir. Bunu hiss etmiş kimi Mələyin ürəyinə bir qorxu çökdü. Fərman onun bu halını hiss etdi:

– Bilirəm, sən məndən hürkürsən. Ancaq lap nahaq yerə. İnan ki, məndən arxayın ola bilərsən. Sənin bərəndə yaxşılıqdan başqa bir fikrim yoxdur.

Mələk başını aşağı salıb bir cavab vermədi. Fərman olavə etdi:

– Mən çox yaxşı bilirəm ki, sən çıxılmaz vəziyyət içərisində-sən. Yaxşı bir dostun himayəsinə, köməyinə ehtiyacın vardır. Mən sənə kömək etməyə gəlmişəm!

Mələk donuxmuş gözlərlə ona baxırdı: "Bu adam mənə nə kömək edə bilər? Bu ki, hər zaman mənə təqib edir, cürbəcür məktublər yazır, gündə yeni bir təkliflə qabağımı kosir? Yox, ondan kömək gözləmək olmaz!" Mələk özünü sındırmadı, gizli dərini ürəyində saxlayıb qürurla dedi:

– Mənə nə olubdur ki, çıxılmaz vəziyyətdə olum. Atam-anam qabağında olduğu halda, sən niyə mənə kömək edəsən?

Fərman güldü:

– Doğrudan da, – dedi, – sən mələksən. Mələk qədər məsumsan. Bəs bilmirsən ki, atan səni oro verir?

Mələyin üzü qıpqırmızı qızardı. Yaşarmış gözlərini yana çevirdi. Fərman doğru söylöyürdü. Ata və anası onu zorla oro vermək istəyirdilər. Hom də clo bir adama vermək istəyirdilər ki, Mələyin ondan zəhləsi gedirdi. Qızın sarsıldığını görəndə Fərman olavə etdi:

– Niyə danışmırsan? Görünür görünəndir, özün də oro getmək fikrindəsən. Adaxlı da Allaha şükür handa bir cavanlardan: üz çopur, göz çöp, özü də qumarbaz... kefirmiz var...

– Yox... qötüyün... Mən oro getməyəcəyəm! – deyə Mələk üyənər halda ayağa durdu.

Fərman riyakarcasına güldü:

– Mənim üstümə niyə qışqırırsan. O avaraya səni oro verən mən deyiləm ki...

– Yalandır, mən oro getmiyəm. Bu sözlər yalandır.

– Onda bəs de görüm bir az ovvöl omingil bura niyə gəlmişdi?

– Əmimdir ona görə, bir də ki sənə nə?!

Fərman qızın sualını qulaqardına vurdu:

– Nə üçün gəlmişdilər?..

– Nə bilim nə üçün? Elo-belo gəlmişdilər. Qohum qohumun evinə gedəndə dünya dağılmaz ki...

– Mələk xanım, nə üçün mənimlə belə danışırısan. Mən hamısını bilirəm. Əmin gəlmişdi atandan səni sonin sevmədiyini əmin oğluna alıb gətir. Ona gedəndən sonrakı halını düşünürsənmi? Çopurluğu, çöpüyi, qumarbazlığı cəhənnəmə, özü də ozazilin biridir – salacaq səni dörd divanın arasına, bayıra çıxmağa qoymayacaq, məktəbdən ayağını kosocək, dünya işığına həsrət qoyacaq. Bir-iki ildən sonra da xəzəl kimi saralıb solacaqsan, gözöllüyünü itirəcəksən. Halbuki mənim təklifimə razı olsan xoşbəxt olarsan, azad və sərbəst yaşarsan, istədiyin kimi dolanarsan. And içərəm, nəyə desən and içərəm!..

Mələk yaxşı bilirdi ki, Fərmanın sözlərində həqiqət var: omisi oğlu doğrudan da pis adamdı, kobud, oyyəş, cahil və lovğa idi. Atanası ancaq qohumluq xatirəsinə, uşaqlıqdan adaxlıqları üçün, "necə olsa öz adamımızdır" deyərək qızlarını ona verirdilər. Mələyin etirazlarına qulaq asmaq belə istəməyirdilər.

– Bir qız üçün qardaşımla düşmən olmayacağam ki, – deyə atası qəti hökm vermişdi. Əlbəttə, Mələk etməz edirdi, ağlayırdı, yalvarırdı,

həttə "özümü öldürəcəyəm, baş götürüb hara gəldi gedəcəyəm" – deyirdi. Ancaq bu sözlərə fikir verən yox idi. Buna görə də Mələk hələ ki, tərəddüd içində idi, nə edəcəyini kəsdirə bilməmişdi. Buna baxmayaraq, Fərmanın qabağında özünü aciz göstərmək istəmədi:

– Mən ərə gətməyəcəyəm!

Fərman papiros körüyünü pəncərədən bayıra atdı. Cibindən ağ ipək yaylıq çıxarıb tərli boynunu sildi və çox yumşaq, mehriban bir səslə dedi:

– Mələk, sən nə üçün özünü aldadırsan, sən ağıllı, düşüncəli bir qızsan. Bilirsen ki, atanın sözündən çıxma bilməyəcəksən. Mən də səni ürəkdən istəyirəm, bədbəxtliyinə dözə bilmirəm. Vallah, bir gün eşidərsən ki, vurub o əmin oğlunu öldürmüşəm, qoy aparınlar qazamatda cürüyüm! Gəl mənim sözümü qoy tərəziyə yaxşı-yaxşı çək. Çıxaq gedək, azad yaşayaq. Səni oxudaram, qoymaram məktəbdən ayrılasan. Bir az sonra atan-anan da görürlər ki, xoşbəxtsən, gəlib bizimlə bənşərlər.

Fərman şirin, yalvarıcı və ümidverici bir ahənglə danışırdı. Az qala ağlayacaq, Mələyin ayağına düşüb öpəcəkdə. Əslinə baxsan o, Mələyə xoş gəlirdi. Həm yaraşıqlı, həm bacarıqlı, həm də xoşxasiyyət adamdı. Hər halda Mələk onu bu cür tanıyırdı. Bəs qabağını kəsən nə idi? Böyük bir səbəb vardı. Dağ kimi keçilməz bir maneə qabağını kəsirdi. Bu maneəni xatırlayanda Mələk yenə də acıqlı halda soruşdu:

– Bəs arvadın Sənəm nə olacaq?

Fərman qızarıb tərləşə də özünü itirmədi, günahkar və faciəli adam kimi söyləndi:

– Aləm bilir ki, ondan bezaram, Mələk! Bir bədbəxtlikdir mənə tutub ona rast gəlmişəm. Gec-tez biz ayrılmalıyıq. Başqa cür mümkün deyil. Sən olsan da, olmasa da, o zəhər tuluğu ilə bir yerdə yaşaya bilməyəcəyəm. Axı bilirsen ki, onu da mənə ata-anam tapıb gətirib, heç mənədən soruşmayıblar.

Birdən Mələyin Fərmana yazığı gəldi: "Axı bizim həyatımızda belə şeylər çoxdur. Hələ də andıra qalmış köhnə adətlər aradan götürülməyib, bu yazıq da yəqin elə onların qurbanıdır". Belə düşüncə də Fərmana razılıq vermədi:

– Yox, Fərman, necə olsa da or-arvadsınız. Mən razı ola bilmərəm ki, başqa birisinin bədbəxtliyinə səbəb olum... Ölərəm, razı olmaram!

İki gündən sonra rəsmi clçilənmə mərasimi yerinə yetirildi: qızın göz yaşlarına baxmayaraq zahiri bir təntənə ilə şimisini içdilər. Danışığından Mələk belə başa düşdü ki, bir-iki həftə sonra toyunu edib köçürmək fikrindədirlər, axşam anasına qısıldı:

– Ana can, mənə öz əlinlə oda atma. Ondan zəhləm gedir, qoyub qaçaçağam!

Qızın bu fikri ananı döşəyə saldı, əvvəlco açıqlanıb özündən çıxdı. Sonra ürəyi yumşaldı, acizliyini bürzəyə verdi:

– Çarə yoxdur, qızım, iş-işdən keçib. Boyun qaçırısan həm abrimiz gedər, həm də araya odavət düşür...

Mələk, ana ilə danışmağın nəhaq olduğunu anladı, atası Məşədi Qəzənfərə isə heç yaxın düşə bilmirdi, kişi qərərindən dönməz idi. Bu zaman yenə Fərman Mələyi qonşu qızlardan birinin evinə çağırırdıb gərəvələdi:

– Necə də saralmısan, Mələk! Mən qorxuram ki, bu insafsızlar səni vərəmlədələr. Allaha and olsun, elə şey olsa, səndən qabaq öz qəbirimi qazdıracağam. Bax, zəhəri cibimdə gözdürürəm.

Hələ görüşə qədər Fərman Mələyə çatdırmışdı ki, azad olmusam, Sənəmi boşadım, Allaha şükür!

– Bəs indi aranı kəsən nədir, Mələk? Niyə razı olursan necə adamın qanı tökülsün, nə səbəbə?!

– Bəs atam, bəs anam, sonra mən onların üzünə necə baxaram?!

– Söz verirlər ki, birco ay sonra atan da, anan da bizi bağışlayıb qonaq çağıracaqlar, necə olsa, övladın yaxşılığını istəyortlər. Görürlər ki, yaxşı yaşayırdıq, nə deyəcəklər?..

Fərman Mələyin tərəddüdünə nəhayət vermək məqsədilə yavaş-yavaş irəlilədi, kiçik, yumşaq olini ölinə aldı:

– Heç fikir etmə, ömrü boyu cəhənmədo yanmaqdasə ata-ananın birco aylıq kəsüsünə dözmək yaxşıdır. Uzaqbaşı bir ay! Sonra atan da, anan da bizi bağırılarına basmasalar, mən heç kişi deyiləm... Onu bil ki, dünyada qoymaram sonin bir tükün incisin. Gözüm üstə saxlam, nə deyirsen?

Mələk bir söz demədi. Əlini Fərmanın ölümdən çəkəndən ağladı...

Mələk zəkali və fərasətli bir qız olduğuna baxmayaraq orta məktəbin yeddinci sinfində oxuyurdu. Halbuki yaşadlan on illiyi

qurtarırdılar. Bunun günahı düşdüyü şəraitdə idi. Atası xırda alverçi idi, elmin, savadın əhəmiyyətini bilmirdi. Azərbaycanda inqilabın altı ili onu xeyli sarsıntılara düşürmüşdü de, hələ öz çürük kökündən ayrıla bilməmişdi. Anası da savadsız ev qadını idi. Qəlbən xeyirxah olsa da, aciz idi. Ev işlərində isə müstəsna bir bacarıq və səriştəsi vardı, bütün qabiliyyətini buna vermişdi. Qalan məsələlərdə erinin kölgəsi idi. Beləliklə, ata və ana yeganə qızlarını möhkəm-möhkəm öz təsəvvür dairələrində saxlamağa çalışaraq, cəmiyyətin təsirindən şiddətlə qoruyurdular. Məktəb həyatı, evdən kənar da dolaşdığı mühit, qıza qol-qanad verir. uzaqlara uçmağa hevoslandırirdisə, ailə həyatı tutub buraxmırdı. Mələk ürəyinin həvəsi və arzuları ilə, ailənin meyilləri arasındakı ziddiyyəti duyduqca sıxılırdı. Bu ziddiyyət ərə getmək məsələsində tamamilə çıpaq şəkildə meydana çıxdı. Əvvəllər qız, gələcək həyatını düşünmədən bütün müqəddəratını taleyinin ixtiyarına buraxmışdı. Tale isə ata-anasından ibarət idi. O zaman Mələk inanırdı ki, ata-anası ona heç zaman pislik etməzlər. Elə indi də onların qəlbən bu cür olduqlarını bilirdi. Lakin nə isə onları öz istəklərinin tərsinə hərəkət etməyə, doğma və yeganə qızlarını od içinə atmağa məcbur edirdi. Buna qarşı üsyan olaraq Mələk, qabağına çıxan ilk xilaskara, yəni Fərmana qoşulubata evini tərk etdi. O zaman bilmədi ki, bir belədən qaçarkən, özünü başqa bir müsibətin içinə atır.

3

Mələk Fərmana uyub gələrkən birinci fikri oxumağı davam etdir-mək idi: hələ beşinci sınıfdən qəlbində müəllim olmaq həvəsi oyan-mışdı. Müəllimlik onun xəyalında min bir rəngli gözəl bir aləm açırdı. Buna görə də Fərmanın evinə gəldiyinin onuncu günü, sentyabrın əvvəlində məktəbə hazırlaşanda ticarət işində çalışan Fərman dedi: – Mələk on günlüyə mən Rostova mal dalınca gətməliyəm. Qoy qayıdım, sonra məktəbə davam edərsən. Ev-çiyi özbaşına qoymaq olmaz. Gözdən tük qapırlar.

Mələk ərinə çıxaraq istəməsə də, on gün geri qalmaq istə-mədiyini söylədi. Fərman güldü:

– Eh, sən də söz danışırsan. On gün nədir, lap bir ay sonra ancaq ağıllı-başlı dərslər keçməyə başlayacaqlar. Bir də ki, sənin üçün nə var, üçgə günə gəlib o birilərinə çatarsan.

Əri Rostovdan qaşayanda da məktəbə getmək Mələyə qismət olmadı. Fərman qaşqabaq eləməsə də qaşlarını düşünləyib dedi:

– Ay Mələk, yeddi il oxumusan bəsdir, otur evdə radioya qulaq as, kitab oxu. Məktəb qurtarmasan nə olacaq?

– Yox, Fərman. Qoy oxuyum, monim də bir sənətim olsun. Dün-yadır, birdən İraq çandan sən xəstələndin, bir şey oldu, monim də əlimdən bir iş golsin.

– Onu bil ki, dəmir kimiyəm, xəstələnen halım yoxdur. Nə qədər ki, canım sağdır, sən pul fikri çəkmə. İstədiyin qədər qazanıb gətirəcəyəm, xərclə, geyin-gecin, gəlin kimi bəzən, çıx qabağıma. Mən də baxım ləzzət alım.

Mələk təkid etdikdə, Fərman sözü çevirdi:

– Sən məni şübhəyə salırsan. Yoxsa başqa oğlanlarda gözün var, istəyirsən məktəb bəhanəsilə yol açasan?

Bu söz Mələyin ürəyini elə yaraladı ki, ağrısından özünü itirib heç bir cavab verə bilmədi. Üz-gözünü kədər buludu pötrmüş halda otaqda qapılıb qaldı. İkinci, üçüncü gün də gözlorində bu kədərin izini görəndə Fərman açıqlandı, az qaldı çay dolu stəkani təpəsinə çırpın:

– Məni ki, istəməyirdin gəlməyeydin, gedoydin o çopur heyvə-rəyə, təkik altında qabırğalarını özəydi, biləydin ər nədir. Ərinə qaşqabaq çəyib başqalarına gülən arvadın arvad olmaz...

Açılanda olan uçurumu dərinləşdirməmək üçün, Mələk söz qaytarmadı. Hər zəhəri udub durdu. Hətta dördün içində boğulub, özünü şux göstərərək bir dəfə Fərmanı teatra dəvət etdi:

– Ay Fərman, deyirlər, Azdrəmadə tozə tamaşa verirlər. Çox yaxşı şeydir. Bilet al, biz də gedək.

Fərman çıxmırdı:

– Hər işimiz düzəlmişdi, qalmışdı saqqal darağımız, teatr hara-mıza yaraşır...

Mələk qeyri-ixtiyari və üsyankar bir soslə soruşdu:

– Məno vəd etdiyin mehəbbət budurmu?! Bəs deyirdin elə yaşa-yacaqsan ki, birçə aydan sonra atam-anamla barışarın, nə oldu?

– Nəyəm, buyam! Bir də yadında saxla, sən almamışam ki, teatr-larda, kinolarda ayaq döyəsən. Evdə zibil xirdəyə çıxır, bir həftədir paltarım yuyulmur, bəsdir.

Mələk evin tərtəmiş olduğunu, paltarlarının üç gün bundan əvvəl yuyulub-ütülənib şkafa qoyulduğunu demək istədi, lakin dinmədi. Hamısı nahaqdır. Ona da söz tapacaq!

Bundan sonra Mələk bir daha heç bir arzusunu ərinə bildirmədi. Ürəyində qəzəb və üsyan qaynıdığı halda çıxış yolu axtarmağa başladı. Atası evinə yol yox idi. Başqa yərə getmək də hələ ağılına gəlmirdi, aciz ev qadını kimi oturub qalmışdı. O oturub qaldıqca, müti olub başını aşağı saldıqca, Fərman hoyasızlaşır, ədəbsiz hərəkət və sözlərdən çəkinmədi. Boynuna uşaq düşəndə Mələk sevindi ki, Fərmanın ürəyinə işıq gələr, amansız və vicdansız rəftardan əl çəkər. Lakin heç şey Fərmanın pozğun əxlaqını düzəldəcək, daşa dönmüş ürəyini yumşaldacaq halda deyildi. O günlərlə evə gəlmir, haralarda isə gecələyir. Gələndə də sərxoş halda qapını açır, özü ilə başqa qadınların iyini otağa gətirir. Əslinə baxsan, Fərman Mələyi evdən qovmağa bir bəhanə axtarırdı. Onu bu qədər incitməkdən qəddi bu idi ki, özü cana gəlib qaçar, atası evinə qayıdır. Lakin Mələyin hər şeyə dözdüyünü gördükdə mənlisiz, heysiyyətsiz bir adam olduğunu düşündü, daha da azgınlıqla:

– Abırın-namusun olsaydı, mənə qoşulub qaçardınımı? – deyib, bir gün onu açıq-açığına təhqir etdi. Mələk yalnız indi başa düşdü ki, Fərman kimi adamların qorxudan başqa rəhbəri yoxdur. Onların qabağından qaçdıqca, qovacaqdır. Dayanmaq, üz-üzə durub mübarizə etmək lazımdır. Birinci dəfə sinəsini qabardıb üzünə durdu:

– Özünü yığışdır, Fərman, axırı pis olar!

Ağzından şərab iyi gələn Fərman qulağına inanmadı, gözlərini bərlətdi:

– Nə dedin? Bir də de görüm!

Mələk əvvəlkindən də sərt əda ilə:

– Deyirəm adam ol, əl-ayağını yığışdır...!

Fərman əlini havada hərələdi:

– Ala, bu da mənim adamlığıam! – deyib Mələyi şillələmək istədi.

Lakin Mələk həvədə onun qolundan tutub düşündən itələdi:

– Ölmək-ölməkdir, xınıldamaq nə demək. Hünərin var bir də əlini qaldır!

Fərman bütürdi. Lakin yıxılmadı. İkinci addım kənara çöküldü vəh-şiləmiş gözlərlə arvadını süzdü, qollarını çırmaıyb üstünə gəldi:

– Bəs belə, itin nəslini! İndi gör sənə nə toy tutacağam.

Fərman onun üstünə atılanda, Mələk stulu qabağa verdi. Fərmanın yumruğu stulun söykəncəsinə döydü. O, dartıb stulu havaya qaldırdı və Mələyin üstünə tullamaq istəyəndə kim isə daldan qolundan tutdu:

– Bu nə vəhşilikdir!

Fərman dönüb baxdı və qonşu qızı Fatmanı tanıyaraq özünü itirdi, kəkələdi:

– Bilmirəm kimin felinə uyub, danışığını bilmir...

Mohəllədə mübarizliyi, hər işo qarışması ilə məşhur olan, şöhrin böyük-böyük yerlərinə gəlib-golon Fatmanı gördükdə Mələk do ürəklandı:

– Danışığını bilməyən sənə! Fatma bacı, müsibət qalmır başıma gətirməsin... dözüürəm!

Mələk qəhərlənib ağlayanda, Fatma onun qolundan tutdu:

– Nahaq yərə dözüürsən, günah özündədir, – dedi və Formana döndü:

– Sən do adını kişi qoymusan?! Arvada ol qaldırınca öl, ycrə gir!

4

Soyuq qış gecəsi idi. Bakıya görünməmiş qar düşmüşdü. Deyirdilər ki, qar maşın yollarını tutub, get-gol kəsilib. Qar dayandıqdan sonra, şiddətli və soyuq xəzri başladı. Mələk gecələr, saatlarla qulağına bəcalardakı viyılıtya tutub düşünər, yatmazdı. Kötrə qızının beşiyi başında oturub nə xəyallara dalmazdı. Bu xəyalların da çoxu kədərli, qüssəli olardı. Evlərinə ayaq açmış Fatma, orinin gözü qabağındaca onu Əli Bayramov qadınlar klubuna çağırır, heç koso boyun oymək lazım olmadığını deyirdi. Nədonso, Fərman, Fatmaya etiraz etmir, yanib töküldüyü halda, susub dururdu. Mələk orinin bu bəstəboylu, qara, çatmaqşılı və itidilli qızdan bərk qorxdığını hiss edirdi. Ürəkdon sevinirdi ki, ona zülm edən, özünü pələng kimi aparan bir adam bu qızın yanında quyrugunu qısib durur. Yalnız Fatma gedəndən sonra Fərman dil açdı:

– Kəs bunun ayağını qapımızdan!

Mələk onu da hiss edirdi ki, Fərmanın varlığı Fərmanı təklikdə do əl-ayaq açmağa qoymur. Neçə dəfə qızıyb özündən çıxmış, yumruğunu qaldıraraq neyi isə xatırlayib yanına salmışdı. Əvvəllər olsaydı, sözsüz ki, bu yumruğu Mələyin döşünə, ya kürəyinə vurardı.

... Fərman hələ evə gəlməmişdi. Şəhərin qaranlığa bürünmüş yuxarı məhəlləsində ayaq səsləri çoxdan kəsilmişdi. Mələk başını körpənin taxta nənisinə söykəyərək huşa getmişdi. Qapı tiqıldadı. Mələk qalxıb açanda Fatmanı gördü, o xəz palto geyib, başına və boynuna qalın yun şal bağlamışdı. Əlinə qara portfel vardı. Oturmadan:

– Mələk bacı, – dedi, – mən Gəncəyə gedirəm. Bir ay-ay yarım komsomol qızların kursunda dərs deyəcəyəm. Bax, möhkəm dur, heç şeydən qorxma. Gəldim xəbər verim ki, nigarən qalmayasan...

Onlar doğma bacı kimi öpüşüb ayrıldılar. Mələk ehtiyatsızlıq edib səhəri bu xəbəri Fərmana dedi, dərhal Fərman zəncirdən çıxmış yalquzaq kimi əl-qol açdı, səsi də, üz-gözü də dəyişdi:

– Yaxşı tapışmısınız! Fatma şəhərin birinci hoyasıdır ki, var! Yadına düşəndə ki, elə adamlı salamələkin var, üzünə də baxa bilmirəm.

– Bu nə sözdür? Bütün məhəllə onun haqqında yaxşı deyir. O gün radioda da tərifləyirdilər.

Fərman, Fatma haqqında yenə nə isə demək istəyəndə Mələk onun sözünü kəsdı:

– Bilirsən, Fərman, mən "Əli Bayramov" a getmək istəyirəm. Yaxşı olar ki, elə sabah özün aparasan...

Fərman başa düşmüş kimi ona baxdı. Mələk çəkinmədən və daha cəsarətlə sözünü təkrar etdi. Fərman onun qolundan tutub qapını göstərdi:

– İstəyirsən lap bu saat get, ancaq bir də geri qayıtma, xoş gəldin!

Mələk acıqdan titrəyərək paltosunu geydi, başını bağladı, yenincə qundağa büküdü körpəsinə qucağına alaraq yanda durub, papirosu dişləri arasında çeynəyib tüstülədən ərinin qabağına gəldi:

Gedirəm, alçaq! – dedi, – ancaq yaxanı belə asanlıqla əlimdən qurtarmayacaqsan!

Mələk küçəyə çıxıb xəzrinin soyuq hücumlarını hiss etmədən doğma evlərinə tərəf yollandı. Necə olsa ata evidir, bu ağır dəqiqədə ümidi aradır, ayaqları öz-özünə ora gedirdi. Həm də ki, neçə dəfə anası ilə görüşmüşdü, tələsliyindən şikayət etmiş, yumşaq ürəkli ananın təskin dolu nəvəzşlərini görmüşdü. Bu dəfə də anası onu məhrəbanlıqla qarşıladı. Körpəsinə alıb, bəgriyə basdı. Özünə istı çay verdi. canını qızdırdı. Xoşbəxtlikdən atası evdə yox idi, hara

isə yas yerinə getmişdi. O qaydına qədər Mələk, olub keçəni anasına nəql edərək ürəyini boşaltdı:

– Dözmək mümkün deyil, ana! Yoxsa gəlməzdim!

– Elə demə, qızım. Yaxşı eləyib gəlmisən, durub özgələrinin qapısını döyməyəcəkdin ki. Məni yandıran odur ki, niyə belə oldu...

Mələk anasına cavab verməmişdi ki, qapı döyüldü. Ana nigarənçılıqla qapını açıb, Məşədi Qəzənfəri içəri buraxdı. Kişi Mələyi görə kimi üz-gözünü turşutdu. Görünür qoşulub qaçmasını hələ də qızına bağışlamamışdı:

– Hə, nə oldu, özün seçən səni ağ günə çıxartdı?!

Mələk cavab vermədi. Anası onun ovozinə danışdı:

– Ay kişi, keçəne güzəşt deyirlər. Bu yazığın da bəxti üzünə gəlmədi. Gədə çox nanocib çıxıb, döyür, incidir, indi də üstünə əl qaldıranda, uşağı da götürüb evdən çıxıb.

Görünür Məşədi Qəzənfər işin bu qədər faciəli olduğunu təsəvvür etmədi, bunu da – yoni qızının ər evindən qovulmasını da özü üçün namussuzluq sayaraq daha da qızıqdı:

– Qızına de, arvad, mən it küçüyü saxlaya bilmərəm. Götürsün, hara gedir getsin...

Ana işi xoşluqla yola vermək istədi:

– Bədsir sən allah, ay kişi! Bu sözlərin heç yeri deyil. Bir də ki, gəcənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır. Yat, səhər durarsan, görək nə çarə qılınq.

Ana yalvardıqca, ata qızıqırdı:

– Bir saat da o it küçüyünü evimdə saxlayan deyiləm!

Ana nə isə demək istəyəndə, Mələk ayağa durdu, yenidən geyinib uşağını götürdü:

– Gedərəm, ata. Məne bu sözləri deməyə haqqın var, gedərəm...

Mələk otaqdan çıxanda, sanki atasının qıçlarını qırırdılar.

– Evin yıxılısın, evimi yıxın! – deyib pəncərəyə oturdu.

Bir dəfə yanlış atılmış addım üçün hoyat onu cəzalandırıdca, Mələyin ürəyi sörtölşirdi. Atası evindən də qovulduqca, o, küçələrdə qalmaq, gecəni soyuq xəzrinin qucağında keçirmək, ya da tanışlardan birinin qapısını döymək fikrinə düşmüdü. Nə üçün belə etsin?! Məgər yalnız sözlərə uyaraq ismət və namusunu itirdiyi

mönzildə ona çatacaq bir guşə yox idi? Məgər bu günahsız körpə yurdsuz-yuvasız qalmaq üçün doğulmuşdu? Yox, hər ikisinin orada yaşamağa ixtiyarı vardı. Kimsə onların bu ixtiyarını olından ala bilməzdi. Bu fikirlə Mələk, səadət ümidlərinə məzar kəsilmiş ər evinə qayıtdı. Mübarizəyə, çarpışmaya hazır halda qayıtdı. Lakin bunlara cəhətiyəc olmadı. Fərman qapını kilidləmədən paltarları və ayaq-qabılı halda üzü üstə çarpayıya yıxılaraq yatmışdı. Mələk övvelco onun xəstə olduğunu və ya özab çəkdiyini düşünərək yaxınlaşdı. Lakin şərib iyini duyaraq sərxaş olduğunu bilib geri çəkildi. Birdən bütün həyat və varlıq qıza monasız və iyrenc göründü; sanki mey-xanaların boğucu dumanı, hər şeyi bürümüş, hər şeyin canına işləmişdi. Mələk axşamdan bəri üroyini deşən kədər və iztirabları üzərindən atır kimi birdən-birə hönkürüb ağladı... Göz yaşları yanaqlarına töküldü, süzlüb vaxasını islatdı. Əbədi qurtuluş yolu tapmış kimi ayağa durdu. Ölüm bütün bu dözülməz fəlakətə son qoyar, onu həyatın qaranlıq və tikanlı yollarından xilas edərdi... Məgər il yarım əvvəl zorla əmis oğluna vənildiyi zaman bu qorara gəlmişdirmi? Elə o zaman özünü öldürsəydi, sonrakı biabırılıqdan qurtarmış olmazdı? Şirin-şirin beşikdə yatan körpəyə baxmaqdan qorxaraq tələsik mətbəxə getdi. Bədəni buz kimi soyuq bir cərəyanla titrədiyi halda, neft qabını alıb yuxarı qaldırdı, çiyinləri aşağı üstünə endirdi. Ölmək, qurtarmaq! Lakin kibriti yerində tapa bilmədi. Görünür, yənə də Forman papiros alışıdırmaq üçün götürmüş və adətə üzrə yerinə qoymamışdı. Mələk otağa keçdi. Kibriti, Fərmanın çarpayısının yanına salınmış olından yerə düşmüşdü. Əyilib götürəndə, onun qoluna toxundu. Yuxu içində o nə işə münidənib yanı üstə çevrildi. Birdən Mələyin fikrinə gəldi ki, belə rəzil və çirkin bir heyvanın üstündə niyə özünü yandırısın!

İnsafdırmı? Bu zaman körpə oyanıb qığıldadı. Süd istəyirdi. Mələk bildirdi ki, istədiyini verməsələr o hay salıb bağıracaq. Tez ona yaxınlaşıb yaxasını açdı, yağlı olduğunu və nefti iyi verdiyini unudaraq döşünü uşağın dodağına yaxınlaşdırdı. Uşaq iyden ürəkən kimi olub başını buladı, lakin yənə də döşü tapıb sordu. Bir az sonra işə gah ananın döşünü sorur, gah da dayanıb dincələrək gözlerini üzünə dikib qığıldanmağa başladı. Ana bəkef və fikirlə ona baxdıqca, uşaq sanki bunun səbəbini soruşaraq tez-tez qığıldanır və həttə gülüncəyirdi. Mələyə elə gəldi ki, bu körpə də onu həyata çağırır, özünü öldürmək kimi axmaq bir fikrə gülürdü. "Nə üçün özümü öldür-

rüm? Təqsirim nədir? Kimo psilik eləmişəm? Həyatım ağır olduğu üçünümü? Kimin yoluna xalı sərib deyirlər ki, gəl! Səadət belə yolda yeriməkdədirmi? Yox! Qoy uçurumları adlayım, yoluma çıxan alçaqları rədd edib keçim, hoqqı səadətə doğru gedim".

Ölüm fikri ondan uzaqlaşdı, ona gülünc və monasız göründü. İndi üroyi intiqam hissələ çirpindi. Bir azdan sonra ayılıqda, özünə goldikdə yırtıcı kimi başının üstünü alıb onu təhqir edəcək, döyüb-söycək adamdan vaxt ikən intiqam almalı idi! Bu intiqam təkcə özünün deyil, bu ana qədərdə bədbəxt olmuş və gələcəkdə bədbəxt olacaq qızların intiqamı idi. Onların xilas üçün lazımdu, o tələsik və yenilməz bir əzmlə yənə mətbəxə getdi, böyük bir çəkici alıb geri qayıtdı. Fərmanın, yastıqdan sürüşüb çarpayının dəmirinə düşmüş başı üstündə durdu:

– Sənin kimi vicdansızın yer üzündə yaşamasından nə fayda? – deyib piçıldadı və çəkici qaldırdı, endirmək istəyəndə bir əl qolundan tutdu. Mələk heyrətlə geri döndükdə qar kimi ağarmış anasını gördü:

– Niyə qoymadın, ana, həyatımı zəhərləmiş bu yaramazdan intiqamımı alım?

Ana çəkici qızının əlindən aldı, qolundan tutub yana çəkdi:

– Ocağıma qan tökmə, bala! – dedi. – Allah da bağışlamaz. Gəl gedək, atan dəli kimidir, gəl yazıq kişi indi deyir ki, hər şeyin günahı mənədir, doğma qızma elədiyim zülmü düşməyə də eləməzlər... gəl!

Bir neçə gündən sonra Fatma Gəncədən Bakıya qayıtdı. Əhvalı bilib Mələkgilə getdi. Ata və anasının razılığını alaraq Mələyi Əli Bayramov adına qadınlar klubuna aparıb, oradakı tikış fabrikinə düzəldi. Körpə qızının da fabrikinə yanında olan körpələr evinə qoydular.

Qərübə təsadüfdür ki, Mələk Fərmanın sabiq arvadı Sənəmlə yan-yanı işləyirdi. Onlar bir-birini çox tez tanıyıb dost oldular. Bir müddətdən sonra Fərmanın Ruxsara adlı yeni bir qızla gözdiyini çətdikdə onlar məktubla homin qıza müraciət etdilər. Məktubu poçta vasitəsilə yox, "Molla Nəsrəddin" jurnalının köməyi ilə göndərməyi, Fatma onlara məsləhət gördü.

Budur, indi fabrikdə tonoffol zamanıdır. İşçi qadınlar nahara çıxırlar. Sənəmlə Mələk üzərində dama-dama müşəmbə salınmış dörd-

künc stolun başında oturaraq qabaqlarındakı xörəyə əl vurmadaşəkilli bir jumala baxır, gah biri, gah o biri orada yazılanı ucadan oxuyur. Bir neçə qadın da onların başına toplanıb qulaq asır, hordən yazını ortada kəsərək bir söz deyir, yenə davam edirlər. Mələk başını qaldırıb ortaboşlu, totuq bir qıza dedi:

– Səltənət, sənin səsin yaxşıdır, al ucadan oxu, hamımız qulaq asaq.

Səltənət jumalı alıb ayaq üstə duraraq yavaş-yavaş, lakin bərk-dən oxuyur: “Əziz bacımız Ruxsara! Bu məktubu oxuyanda töəcüb etmə, demə ki, tanımadığım bu adamlar kimdir və mənə nə yazırlar? Biz səni yaxşı tanıyır, hotta səninlə qohumluğumuz da var. O adam ki, indi səni toruna salmaq istəyir, biz onun toruna düşüb çıxmışıq. O bizim keçmiş ərimizdir. Əlbəttə, “Necə adamdır?” deyə soruşacaqsan. Bu təbiidir. Axı, qız hər şeydən qabaq ərinin adam olub-olmadığını bilmək istəyir. Sənə cavabımız budur: ondan ayrılanda biz elə bildik ki, bir vəhşinin ölindən qurtardıq. İndi soruşa bilərsən ki, bəs necə olur ki, bu vəhşi, sovet cəmiyyətində azad gözür, hotta dövlət idarəsində qulluq edir, hotta ixtiyar tapıb başqalarının ürəyini didib-dağıdır, həyatını gəmirib buraxır. Buna biz özümüz də məəttəl qalmışıq. Bunun cavabını Molla Nəsrəddin əmidən istə, çünki o kişi bizdən çox yaşayıb, dünya görmüş adamdır.

Hərmişlə Mələk və Sənəm”.

– Yaman bıabır cloyıblər gədəni! Bundan sonra heç bir idarədə saxlamazlar, – deyə qadınlardan birisi güldü.

– Dayanın görək qızlar, deyəsən idarədən də bir söz yazılıb. Oxu Səltənət

Səltənət oxudu: “İdarədən: Molla əminin verilən suala cavabı belədir: ilanı görənə lənət, görüb öldürməyəno lənət, öldürüb basdırmayana lənət. Fərman kimi vəhşilərin varlığına töəcəüb etməyin. Bizcə, qoyun olub özünü onların cəynağına salanlar nə qədər tez ayılsalar o qədər yaxşıdır...”

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLI

(1913-1990)

Məşhur nasir və kinodramaturq Ənvər Məmmədxanlı Göyçay şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almış. Bakıda N.Nərimanov adına Sənaye Texnikumunu bitirmiş (1931), iki il Azərbaycan Neft İnstitutunda qiyabi oxumuş (1932-34), Moskvada Ali Kinematografiya Dövlət İnstitutunun müdavimi olmuşdur (1936-38).

Əmək fəaliyyətinə Bakıda Montin adına mexaniki zavodda başlamış, orada texnik, Azərbaycan Neft İnstitutu nəzdində olan Elmi Tədqiqat İnstitutunda texnik-elektrik, daha sonra Azərmaşın bədii şöbəsində redaktor və tərcüməçi, “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Cənub-qərb cəbhəsində “Qızıl Ordu” cəbhə qəzetinin Azərbaycan redaksiyasının xüsusi müxbiri kimi Stalingradda və Şimali Qafqaz cəbhəsində olmuşdur. 1944-cü ildə yenidən Zaqafqaziya cəbhəsinə, oradan İrana hərbi xidmətə göndərilmiş. Təbrizdə nəşr olunan “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasında xüsusi müxbir kimi çalışmışdır. Ordudan tərxis edildikdən sonra 1946-64-cü illərdə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari redaksiya heyətinin baş redaktoru işləmişdir. 1964-cü ildə təqaüdə çıxmış, ömrünün axırına qədər yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Ə.Məmmədxanlı Vətən və xalq qarşısında xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1963) və xalq yazıçısı (1987) fəxri adlarına layiq görülmüşdür. O, 1990-cı ildə dekabrın 19-da Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Bədii fəaliyyətdə XX əsrin 30-cu illərində başlayan Ə.Məmmədxanlı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nasir və dramaturq kimi tanınmışdır. Onun ilk əsərlərindən biri “Bakı gecələri” povestidir.

BAKI GECƏLƏRİ

Yadımdan çıxmayıb ki, o ulduzlu avqust gecəsi ki, yuxarıda göy qübbəsi "min bir çiçəkli, min bir yarpaqlı" idi, aşağıda isə bir dağ kondi çoxdan işıqlarını söndürmüşdü. Ertədən yuxuya getmişdi, amma kondin yuxarı başında, meşə otayında, bizim evdə hələ də yeddilik çırçaq yanırıdı.

Anam heybəmi ayın-oyunla doldururdu, atam doqquz qabağında, qoşulu öküz arabasının yanında məni gözləyirdi.

Bütün gecəni yol gedəcəkdik. Səhər açıldanda dəmir yolu stansiyasına çatacaqdıq və hər gün səhər tezdən günbatandan gəlib beş doqquz o stansiyada nöfəsini doron, sonra günçixana doğru çapan bir sürət qatan məni həsrətində olduğum uzaqlara, az qala dünyanın o başına, tokco adı yanında çəkildə ürəyim döyünən böyük və ofsanəvi bir şəhərə aparacaqdı. Və mən orda ömrümdə ilk dəfə dəniz adlanan möcüzəni görəcekdim, o şəhərin yan-yörəsindəki neft buruqları meşəsində gözəcəkdim, hələ bir meşədə ki, orda minlərlə qara çəşmələr qaynayır və qecələr kondimizin işıqlarından yeddilik çiraqların hamısında o qara çəşmələrin ağ cövhəri yanırdı.

O ağ cövhəri isə bizim torəflərə, dəmir yolundan uzaq kondlərə vaxtaşırı günçixandan gələn dəvə karvanları gətirirdi. O karvanlar ki, cəydaq dəvələrin hürğücləri dərisi qapqara tuluqlarla yüklü olurdu, onlar keçdikləri kondlərə, obalara o şəhərin göndərdiyi işığı paylaya-paylaya baş alıb günbatana doğru gedərdilər.

Konddə birinci xoruz hanı idi, avqust göylərində tez-tez ulduzlar axırdı, ayın solğun ziyasına qorq olmuş kiçik meyvə bağlı heyotimizdə qapqara bir pişik yəni cır alça ağacının gövdəsini cırmaqlayırdı və hələ bil hülöv daşına bığcaq çəkib korşalmış cəydaqlarını oxşarılayırdı, uzaqlarda isə başı qarlı sıra dağlar otayındakı taxılı bığılmış kövsönlərə yəni od vurulmuşdu ki, torpaq gəlonilki ökin üçün gübrələnsin və o vaxt ki, o dağların otokları zolaq-zolaq alovlu olurdu, o yanan kövsönlər hər gecə o dağların çəkib çox yaxına gətirirdi. gündüzlər isə dağlar yəni geri çəkilirdi və geniş bir vadiyə sopolənmiş kondlər, obalar üstündə nöhbəng divarlar kimi bir-birinə dalında göyə ucalırdı.

...Sürət qatırı gürhəgula gələndə kiçik dəmiryol stansiyası zağ-zağ əsmişdi. Yer titrimişdi, çiyini xurcunlu kond adamları vaqonlara

doğru cummuşdular. Mən həyocənə atamın çiyindən, atam isə toləsik mənə alından öpmüş və demişdi:

– Di get, yaxşı yol, amma orda papağımızı yəni səxma!

Bütün yolu birco doqquz o olsun vaqon poncorosından qopmamışdım, nə bir tiko çörək yemişdim, nə bir qurtum su içmişdim, ayaq üstündə günü axşam elmişdim, çünki ilk dəfə idi sürət qatırında üroyimin susadığı hələ bir sürətə qovuşmuşdum ki, bu sürətə qavramaqla sorməst olub bütün dünyanı nəvəmişdim.

Uzaqlara baxmışdım, göy oyrısı ağır tonponişli nöhbəng çevrə kimi sağdan sola hərəkətə gəlmişdi, yaxına baxmışdım, rəlslərin yanından torpaq kükromişdi, arxaya axınırdı.

Üfüqlərə kimi uzanan onginliklər isə ağacsız, kölgəsiz qapquru yanq çöllər idi ki, o cəllərə sopolənmiş yastı-yapalaq daxmalı kond və obaların fərəhsiz monzorosundan göz yorulurdu, ürok sıxılırdı.

Amma sonra qatar dayanmadan kiçik bir stansiyadan çapıb keçərək yaxın kondlərdən birinin arxasından çıxan və sanki o kondin yastı-yapalaq daxmaları üstündən uçaaraq irəli şığıyan böyük bir ceyran sürüsü sürət qatırıyla yarışa başlarkən bu yovşanlı-sirkanlı bombob düzönlərə hələ bir yarışa vermişdi ki, vaqonların poncoroları bir anda adamlara ohatə olunmuşdu. Mürgü döyən qocalar mürgünün yapışqanlı yuxusunu hürümçək toru kimi üzürindən silmişdilər və kiçik uşaqların gözələrindən bir dorya işıq aşırı-dəmişdi...

• • •

Gün batan çağı sürət qatırı Bakı vağzalının üstüörtülü platforması qarşısında dayanmışdı və birinci olaraq vaqondan yəni mən sığramışdım, heybəmi çiyinəmə aşırıb vağzal önündəki meydan çıxmışdım, burda atları tumarlı, sürücüləri çox uzun çuxalı sayızsız-həsəbsiz qura rəngli faytonlar iki cərgə ilə bir-birinin dalınca düzülüb dayanmışdı və müştəri çağırən o faytonçuların sos-küyü meydanı o başına götürmüşdü ki, qoca bir faytonçu ikinci dəfə mənə sosləyib və demişdi:

– Ada, çöllü balası, ağzını açıb hələ baxırsan, oğur gedək, yoxsa vağzalın xəzpuşları mənə verməz, heybəni çiyindən, papağını başından hələ çıxırsındır ki, sonra ağzın bir saat açılı qalar.

Yarım saat sonra şəhərin günbatanında dağüstü möhəllənin bir küçösində faytondan düşmüşdüm və üçmərtəbəli böyük bir evin bir

ölço hoyotinin ortasında dayanmışdım, öllərimi heybəmin döşümdən asılmış gözü üstə çarpazlamışdım və aşağıdan, elo bil dorin quyu dibindən vuxarıya – şüşəbəndli mərtəbələrə baxa-baxa qalmışdım.

Çünkü böyük şöhrin bu evi haqqında bildiyim yalnız o idi ki, bu evin hansı mərtəbəsində mənim şöhrli sonsuz xalamla əri Əlimürsəl kişinin iki otaqdan ibarət mənzilləri var.

Yuxarıda, böyük evin yastı damı üstündə bir oğlan uşağı məhəccər qırağında dayanmışdı və bez köynoyu altından çıxartdığı ağ göyөрçinləri bir-birinin dalınca göyө atdıqca, o quşlardan bəziləri havalanırdı, qanad çalıb göyө millonirdi, digərləri bir neçə dəfə qanadını şaqıldadır, çox tez gəri dönür və damın qırağında bir-birinin yanına düzülürək, yanakı baxışlarla aşağıya, hoyotda dayanmış mənə tərəf boylanırdı.

Bu vaxt ikinci mərtəbənin aynabəndindən bir qız da başını çölə çıxartmışdı və cynilə damın qırağına düzülmüş o ağ göyөрçinlər kimi yanakı bir baxışla aşağı baxmışdı və başı çal papaqlı, çiyini qırmızı heybəli görkəmin görünür diqqotini çəkmişdi ki, boynunu bir az da irəli uzatmışdı. Kəhrobə boyunbağısı, xurmayı saçları axmışdı, üzünə ağ tökülmüşdü və bənövşəyi gözləri bir an məni tədqiq eləyəndən sonra demişdi:

– Bağışla a... deyəsən nabeləd adamsan, niyə məottol qalmısan orda, kimi axtarırsan?

– Konddən gəlmişəm, – demişdim, – amma bilmirəm xalamgil burda hansı mərtəbədə olur.

Şöhrli qız şuxluğa başlamışdı:

– Bu evdə o qədər xala var ki, hansı mərtəbəyə qalxsan, rastına cavanozən bir xala çıxar, hayıl-mayıl olarsan!

Qıza bir söz deməyə macal tapmamış bu dəfə də birinci mərtəbənin şüşəbəndi arxasından kiminsə çox xırıltılı yoğun səsi gəlmişdi:

– Əsədirsen, arvad, xalasıgilo gəlib oğlan! Daha konddə yerə bel vuran qalmadı, doldu şöhr ağzınacan motal papaqlarla. – Elo bular, bu cınnı Cəfər qoşunu qapıb aldı imarətimin iki mərtəbəsini mənim olımdan.

Qaşlarını çatılmışdı, əgər birinci səsdən, şöhrli qızın o ilahi səsinə sonra bu ikinci nahamvar səs böyük şöhr təkəbbürünün səsi idisə, mən də dərhal kiçik bir dağ kondinin təkəbbürü ilə qarşı qoymağa hazır idim ki, yuxarıdan yeno şöhrli qızın gümüş cingiltili səsinə eşitmişdim:

– Vaxsey, fikir vermə ona, qoca kişidir, elə qocalıb ki, holo do millisə polis deyir...

Sonra bildim ki, bu böyük imarət o qocanın şəxsi mülki imiş, amma indi ancaq birinci mərtəbə qocanın ölində qalıb, ikinci mərtəbə ilə üçüncü milliləşdirilmişdir, daha sonra iso belə bir səhnonin şahidi olmuşdum ki, o milliləşdirilmiş mərtəbələrə aynabəndlərdən qadınlar bir-birilə atışanda, qoca ölində çəlik hoyotə çıxmışdı və başını yuxarı qaldırıb bağırırdı ki, kəsin səsinə bihəyalar, yoxsa bu saat gedib polis çağırıram və bir dəqiqə əvvəl bir-birino söz atan o qadınlar o saat hirtildəşib başlarını geri çəkmişdilər.

Çalışıb qaldığı mərtəbə şöhrli qızı:

– A... – demişdi, – bolke Tutu xalının bacısı oğlu elo sonson, dünən dizinə döydürdü ki, Yunis gəlib çıxmadı, uşağıgəz imtahanlara gecikdi, çıx yuxarı üçüncü mərtəbəyə, qoy yazıq arvad uşağıgəzini görüb sevinisin!

Və qız başını yuxarı qaldırmışdı, dam üstündə quş uçudan balaca oğlanı səsləmişdi:

– Sottar, ordan Tutu xalaya de ki, bacısı oğlu gəldi, gözləri aydın!

Sonra yeno aşağı baxmışdı və düz üzümə yönəldilmiş şux bir gülüşlə başını geri çəkmişdi, aynabənd arxasında yox olmuşdu.

Və o dəqiqə elo bil axşamın da titək işığı sönmüşdü, kiçik hoyotə dərin zülmət qaranlıq çökmüşdü.

***

Tutu xala məni qıpquru sinosino basmışdı, kövrəlmişdi. Hiç-qırmışdı və istəmişdi bir ağız məni oxşasın, amma Əlimürsəl kişi aman verməmişdi, məni və atamı məzəmmət eləməyə başlamışdı:

– Dodono üç dəfə kağız göndərmişəm ki, səni tez yola salsın, hazırılı kurslarına imtahanlar çoxdan başlanıb, yaxşı ki, kağız-kuğazında əyör-əskik yox idi, qəbul elodilər. Səizə, kənddən gələnlərə güzəştə gedirlər, indi çalış imtahanlarda bizi xocil elomə!

– Narahət olmayın, Əlimürsəl dayı, çalışın qəşləməzi sudan çıxardınq.

– Çıxarsan yaxşıdır, yox əgər sələ-különə qoltuğuna versələr...

– Allah eloməsinə a kişi, ağzını xeyirliyə aç...

– Şor deməsən xeyir gəlməz... Onda aparacam səni modonə yanımda açarçı işləyəcəksən!

Sonra qoca bunuq ustası ayağa qalxıb paltarını dəyişib və modəno getmişdi – çünki yeno bir höftə gecə növbəsində işləyəcəkdi.

Heybomdəki ayın-oyunu boşaldan Tutu xala iso ananın qarasına deyilməyə başlamışdı:

– Bıy qıza bax a... Nə olub, nə xəbərdir, Basqal kolağayısıdır bu? Bu nə bədxorclıkdir? – Barama qurdu saxlayırdı bu yay da?

Çay içmişdim, xalamın bitib-tükənməyən suallarına cavab vermişdim və içəri qaranlıqla dolanda xalam ayağa qalxmışdı, divardakı elektrik düyməsini çıqıldatmışdı, otaq tavadan asılmış üçqanadlı çilçirəğin ağ işığı ilə dolmuşdu, sonra xalam məni dalınca salıb, mənim üçün hazırladığı ikinci kiçik otağa aparmışdı.

Xalamın ardınca içəri girmişdim və içəri girən kimi o kiçik otağın kiçik pəncərəsi gözlərim qarşısında cəli özəmətli bir mənzərə sərmışdi ki, irəli atılmışdım. Pəncərənin hər iki qanadını taybatay açmışdım və elə bil bir işıq donizi aşib-daşaraq üstümə gəlmişdi, sonra çökəlmişdi üzəsağı axmışdı, gözümün şövkünü arxasınca aparmışdı və mən handan-hana səsimi çıxarmadan nəfəsimlə demişdim:

– Haradır, ora xalacan, hansı dünyadır ora?

Arxamda dəmir çarpayıda yatağıma sahibnə salan xalam nəfəsimin səsinə çıtılmışdı, gəlib yanımda dayanmışdı və demişdi:

– Hara olacaq, Bakıdır da, qadan alım... Bax ora günçün torəf Qarəşöhərdir, ondan o yana Ağşöhərdir, düz qənsörindəki İçərişöhərdir, bu yan da günbatan torəf, Bayıl tapələridir...

Gecə milyon işıqların aramsız titrəyişi içinde idi və bu titrəyişdən gah o torəfdə, gah bu torəfdə ağ şüalər çində mavi qığılcımlar uçuşurdu, sonra gedib uzaqda yan-yanə düzölmüş işıq topalarından at nalına oxşar böyük bir qövsü cızırdı və o atəşli qövsün içindəki hamar və bu tutqun bir düzəngahda iki qırmızı nöqtə növbələşərək bir-bir yanib söndürdü.

Xalam da mənimlə bərabər xeyli baxmışdı o gecəyə, sonra yavaşdan "xudaya" deyib köksünü ötürmüşdü və getmək istəmişdi.

– Dayan xalacan, – demişdim, – bax ora qaldı, demədin o hamar, o işıqsız düzənlik haradır ki, sinusında qara bir çıraq yanır.

Xalam əlimin göstördiyi uzağa baxmışdı və demişdi:

– Ora da doryadır, qadan alım, crədən yatarsan, sabah gedib o doryaya baxarsan, o salxım-salxım işıqlar da o dorya qırağındakı, xıyabanın çiraqlarıdır. Ertədən duracaqdım, sabah da gedəcəkdim o

doryaya baxacaqdım? Bir halda ol uzadıb zaman-zaman hələ uşaqlıq illərinin yuxularında çalxanan o mavi sonsuzluğa çatacaqdım – gecənin qurtarib, şöhrin açılacağı məni gözləməyə sobrim qalmamışdı.

Çal papağıni gözüm üstünə basmışdım, qapıya doğru yönəlmişdim, xalam xəbərdarlıq etməmişdi:

– Çox uzağa getmə, ha, elə burda öz küçümüzdə bir az gəz-dolan, sonra qayıt evə, yıxıl yat, yol yorğunusan, canına qəsd etmə.

Ürəyim səbisizliyi idimi, intizarın tükənişi idimi, sirli bir səsini çağırışı idimi, nə idisə, məni elə bir höyəcan içində şöhrin yuxarı başından aşağı başına qovmuşdu ki, elə bil o doniz bu saat otayını əlinə alıb qaçmağa başlayacaqdı və mən onun dalınca yüyürəcəkdim, amma çatmayacaqdım, sonra isə bütün ömrüm uzununu itirilmiş o mavi donizin sorağıyla diyarədiyər gözəcəkdim.

Sonra üzəsağı endikcə daha çıraqlan olan küçələrdə daha çox vurnuxmuşdum. Yolu gah düzünə, gah köndələnə gətmişdim, şöhrin axşam qaynarındakı izdiham içində çox sıxalanmışdım, çox çalxalanmışdım, böyük şöhr içində önmə çıxan kiçik bir şöhrin yuxarı başındakı qala qapılarında içəri girmişdim və burda ilişdiyim schrin olından qurtulmaq üçün çox çarpınmışdım, nohayot, qurtulub doniz konarına çıxarkən, sanki daşları faciəli əfsanəsindəki qara bir ehtirasın cəhənnəm dili ilə qarşılımsız qız qalasıni uca və qara heykəlinə yalnız bircə an baxa bilməmişdim.

Və burada denizkonan xıyabanda qaynarın izdihamı köndələnə yanib keçəndən sonra, sinəm daş hörgülü bir soddə dərindən o soddin çöpur və nomiş daşları üstə yaslanmışdım və ömrümün unudulmaz bir gecəsində ömrümdə ilk dəfə gecə donizi ilə üz-üzə qalmışdım.

Yaxının suları qaraltılda titrək işıqlar gəzinirdi, uzağın suları üstündə dağılmış qurultılar sürünürdü və o qaraltılar arasında o iki qırmızı nöqtə yeno növbələşərək gah alışı, gah söndürdü. Yuxarıda – göy qübbəsində iso üç-dörd gecelik aypara "Sineyvaz" qovunndan kosilmiş sarı bir çıra kimi ağ buludlar altında üzürdü.

Qalxmışdım, daş səddin üstündə üzüm donizo sarı oturmşdum. Və gözələrim açıq elə bil bir rəya ələminə qorq olmuşdum.

Bu rəyada gecə donizi çadraya bürünmüş bir qadın kimi yaşmağı altından baxan yaşıl gözələrinin cadugər cazibəsilə məni çəkib haraya isə sirli-sehirli bir dünyaya aparmışdı və orda qara bir qapı açılarkən mən o qapı arxasında bənövşəgözlü ağ soadotimi görmüşdüm.

Handan-hana o vaxt oyanmışdım ki, clo bil golib arxamda dayanmış bir səssizlik yavaşdan olını çiyinimə qoymuşdu. Dönmüşdüm arxama baxmışdım, donizkonarı xiyabanda qaynaşan izdiham yox olmuşdu və kimsosizləşmiş o xiyabanın axşamçağı ağ çiçokli işıqları indi bir az saralmış və solmuşdu.

Və bu vaxt bu səssizlik içində gecə donizinin çox uzaqlarda sinosindən qopan boğuş bir səsə köksünü ötürdüyünü eşitmişdim. Donub yermədə qalmışdım və gözləmişdim. Çox çökmömişdi və gecə dənizi clo bil ağrısını canından çıxarmaq istəyon canlı bir varlıq kimi bu dəfə daha dərinə və daha boğuş bir viyılı ilə yenidən köksünü ötürmüşdü.

Orda, o dağ kondindo evimizin dalındakı damı yırtıq, bir divan ucuq o köhnə samanlıqda gecənin hansı alomindəso öküzlərdən hansı isə cənibə bu cür, sinəsinin dərinindən qopan boğuş bir səsə köksünü ötürəndə bəzən mən yuxudan oyanardım və uzun-uzadı yərinim içində oyaq qalardım və mənə clo gəlirdi ki, bu topol öküzdür, yuxusunda qara-qura görüb o cür köksünü ötürür, yaxud bu, bütün günü ağır boyunduruq altında canına hopmuş o sonsuz yorğunluğun ağrısıdır ki, indi qolpə-qəlpə canından çıxır.

Və indi clo bil gecə dənizi də bütün günü canına hopan bir yorğunluğun ağrısını canından çıxarmaq üçün iki dəfə köksünü ötürmüşdü və mən bir donizin canına hopmuş o zaman yorğunluğu təsəvvürümə gətirmək istərkən, xəyalımda qurduğum bütün qurğuların sarsıldığını hiss etmişdim.

Ayağa qalxıb o gecə ilk dəfə üz-üzə gəldiyim və sahilində şehirləndiyim o gecə donizindən ürəyimə axıb dolmuş nə isə anlaşılmaz bir tolaş hissilə ayrılmışdım.

Küçələr homboşdu, bu kimsəsiz küçələrin birində dirək başındakı böyük bir elektrik saatının dəyirimi və ağ siferblatında qara oqrəblərin hansı rəqəmlər üstündə dayandıqlarını görərkən, gecənin bu vaxtına kimi nigaran qoyduğum yazıq və qoca bir qadın qarşısında duyduğum xocalət hissindən başımı aşağı salmışdım. İndi möhür çox tələsdiyim üçün daha tez əzmişdim, yolu daha çox uzatmışdım, dəfələrlə bu və ya digər bir dalan, yaxud bir döngənin sonunda ağzım divara dirənmişdi, geri dönmüşdüm.

Sonra golib dik yoxuşlu bir küçə başında içəriyə açılmış yaşıl rəngli bir qapı görmüşdüm və o açıq qapıdan çox böyük elektrik

lampasıyla işıqlandırılmış kiçik, yaraşığıl bir həyət görünmüşdü, həyətə üstünü örtən yaşıl talvən kəhrəba giləli üzüm salxımları altında yerə böyük bir palaz salınmışdı və o palaz üstündə halay vurub oturmış kişi moclisində iki nəfər bir-birilə meyxana yarışına çıxmışdı. İndi meyxana deyönlərə vagirlik cəyon bir dosto oğlanın qıyaya vuran sosləri göyö ucalmışdı:

Yanımda canan olsun gün batanda

Yerim Xırdalan olsun gün batanda!

Abşeron yanmadasının coğrafiyasını hələ mənimsəmişdim və düşündüm ki, görəsən hara imiş o Xırdalan ki, oranın günbatan çağında yanımda cananım görmək həsrətli sinədəflər olmuşdu bu oğlanlar?

Və elə bu vaxt, gecənin bu alomində bir dosto çadralı qadın o həyətə yaşıl rəngli qapısından küçəyə çıxmışdılar, qarşı sokidə mənə görərkən tez bərk-bərk çadralarına bürünmüşdülər və üzlemlərini mənə yana çevirmişdilər.

Lakin o qadınlardan on arxadakı başından sürüşmüş qara işıltılı liberti çadrasını başına çökmömişdi və o vaxt mən onu, o mənə tanıyırdım, hər ikimiz gözlemlərimizi döyərək bir an bir-birimizə baxıb baxıb qalmışdıq və sonra mən qeyri-ixtiyari bir addım irəliləyərək ona isə demək istərkən, qız tez şəhadət barmağını dodaqların üstünə qoymuşdu, sosisini çıxartmışdı mənə yasaq etmişdi. Dinməmişdim, amma qaşların çatılmışdı, dinməmişdim, amma şəhərli qızın bir mərtəbə yuxarıdakı qonşusuna qarşı göstördüyü bu kom iltifadın ürəyim sınımışdı, çünki o vaxt hələ bilmirdim ki, gecənin o alomində bir kişi xeyləğinin üzünü ondan gizləyən çadralı şəhər qadınlarına yaxınlaşması, bir uşağın pupquru barıtı yunan kibrit çöpü uzatması kimi çox təhlükəli bir oyundur və bəndə xəbərdar olduğum üçün üzümə də cür bir ifadə zahir olmuşdusa, qız pıçıldayıb olilo ağzını tutmuşdu, sonra başıyla işarə etmişdi ki, dinmə, danışma, amma dalırmızca gəl.

Sonralar mən təsadüf ilə təleyin gizlonpaç oyununu haqqında çox fikirləşəcəkdim, amma o gecə mənim üçün clo bir rüyaya çevrilmişdi ki, oğər arxasınca gətirdiyim o qara çadralı qız birdən-birə ağ bir göyörçinə dönsöydü və uçub gələrkən mənim çiyinimə qonşaydı, mən artıq buna heyret etməyəcəkdim.

Qadınlar ayaqlarındaki dabansız nuleyinlərin sürükləyərək, can üzün ağır yerişlərlə yayxana-yayxana uzaqlaşırıdılar, görünür toy, yaxud nişan moqlisindən qayıdırdılar və başları "ondamı yanmış Gülxar xanımın" qiybətinə elə qarışmışdı ki, nə arxalarınca gələn qızın hərdən bir dönüşü geri baxdığından, nə də tənha bir kölgənin o qızı izlədiyindən xəbərləri olmamışdı.

Sonra həyətdə, küçə qapısı dəhlizinin qaranlığında dayanıb gözləmişdim, qadınlar iki dəstəyə bölünüb, ah-ufra sağdakı, soldakı pilləkənlərlə yuxarı mərtəbələrə qalxıb yox olmuşdular və bu vaxt mənim üçün yol açılmağa yüyümüşdüm, ikinci mərtəbənin pilləkən meydançasına çatmışdım ki, birdən elə bil hardansa atılan gözügörünməz bir komədə ilişib bürümüşdüm, geri çevrilmişdim və aynabəndin açıq qapısı arasında dayanmış onu görmüşdüm – çadırı başından yerə düşmüşdü, yalnız bir ucunu sol əlində tutub saxlamışdı və üzündə elə bir ifadə vardı ki, elə bil nə isə demək istəmişdi, yadından çıxmışdı və indi yaxından üzümə baxdığı halda heç bir şey görməyən gözləri dumanlanmışdı.

Susduğu üçün susmuşdum və bu sükutun mənəgənəsindən qurtulmaq üçün:

- Dənizə getmişdim – deyə bilməmişdim.
- Nə vacib olmuşdu ki, dəniz qaçırıdı?
- Elə çağırıdı ki, dayana bilmədim.
- Kim?
- Dəniz.
- Nə deyirdi ki?
- İki dəfə köksünü ötürdü.

Birdən elə bil özünə gəlmişdi, gözlərində nə isə bir təlaş kölgəsi zahir olmuşdu.

- Bəlkə qoşş cəmisen orda, dəniz qırağında? Özündən xəbəri olmayıb?

- Görək mənim ürəyim gedəydi orda, dəniz qırağında?

- Bu yanda Bayıl tərəfdə batmış bir şəhər var, bir kitabda yazılıb ki, Səbəyeldir o şəhərin adı, o biri kitabda yazılıb ki, "şəhri yunan" imiş o şəhər... Amma haçan batıb şəhər, haçan su altında qalıb, heç qocalar da bunu bilmirlər... Hərdən gecə yarıdan sonra su altındakı o şəhərdən su pərisinin səsi gəlir, kim o səsi eşidirsə, o saat qoşş ələyir... Əgər qulağına səs gəlibsə, görək Tutu xala səni Nardarana aparsın!

Heç bir şey başa düşməmişdim və başa düşmədiyim üçün demişdim:

- Yox, mən əvvəlcə Xırdalanı görmək istəyirəm... Gün batan çağında...

Heç bir şey başa düşməmişdi, bir an qaşların düyünləmişdi və demişdi:

- Xırdalanda pır yoxdur, moxluq Nardarandakı pırə gedir.

Və elə bu vaxt arxasındakı qaranlıqdan, otaqlardan kimsə elə çıxmışdı ki, hor ikimiz səksənmişdik:

- Ağoz, Yaqut, harda batdın, gol gir yanıma, məni yuxu aparsın...

- Vaxsey, mome, səksəndim ki, görmürsən ki, qapı-bacam bağlayıram...

Və aynabəndin qapısını mənim üzümə bağlamışdı.

Artıq güncixan tərəfdə, Qarəşəhər üstündə göy əyrisi avazı-mışdı və şəhərli bir qızın bənövşəyi gözlərlə kiçik bir pəncərənin mənə göstərdiyi ozomətli bir gecə mənzərəsilo, daha sonra qaranlıqda köksünü ötürən bir dənizin sirlili nəfəsi ilə schrlənmiş bir gecəm, böyük şəhərdəki bu ilk gecəm, bir rəya kimi sona çatmışdı.

***

Havalar hələm çox isti idi və bürkülü gecələrdə bizim tərəflərdə, şəhərin yuxarı hissəsində evlərin qara asfaltlı yastı damlarının üstündə açıq havada özlərinə yer salıb yatan adamlarla dolu olurdu.

Və bir dəfə xalam mənə demişdi:

- Gecələr içəridə isti olur səno, çox çalıq yatırsan, istəyirsən səno də burda, pəncərə altında, dam üstündə yer salım, sərimdə yıxıl yat.

O gecə kiçik otağımın pəncərəsi altında bizim evə bitişik qonşu evin damında köhnə kilim üstündə salınmış yatağımda uzanıb çox oyaq qalmışdım və qollarımı başım altında çarpazlayıb göydəki o tanış ulduzlara baxmışdım ki, o ulduzlar bizim dağ kondinin gecə göylərində daha şəfəqli və daha işıqlı idilər, bir-birinə göz vururdular, bir-birini çağırırdılar, burda isə nədənsə tutqun sifət idilər, elə bil bir-birindən kəsib, bir-birindən üz çevirmişdilər.

İmtahanları vermişdim, Əlimürsəl kişi haqlı çıxmışdı, kondon golonları geri qaytarmamaq üçün müəllimlər moni çox bərko çəkmişdilər, digər tərəfdən ali təhsilin gələcək taleyimdə oynadı.

yacağı rola tamamilə laqeyd olduğum üçün, məhz bu laqeydliyim görə çox asanlıqla imtahanların öhdəsindən gəlmişdim, xalam çox sevinişdi. Əlimürsəl kişi məni təbrik eləmişdi və mən kəndə kağız yola salmışdım ki, imtahanları verib qurtarmışam.

Həmişəki kimi yuxu yenə hansı doğqonun hansı məchul sanı-yosində ildırım sürətilə şüurumu çalıb apardığından xəbərim olmamışdısa, amma sonra gecənin hansı alomindəso o yuxudan hövlənlək oyandıgımı və dik atılıb yerimdən qalxdığımı hələ də unutmamışam.

Üstümə örtüyüm nazik iplikli yorğan göydə uçurdu, başım yanımda kətil üstünə yıxdığım üst pal-paltarımdan təkə yaxası naxışlı köynəyim gözümə dəymişdi ki, o da dam üstündəki yaxın bacaya sarınıb hələlik salamat qalmışdı, çal papağım haraya isə düşmüşdü və indi bir top kimi diyirlənə-diyirlənə üstümə gəlirdi.

Ayağa qalxarkən küləyin şiddətindən səndələmişdim, nəfəsim tıxanmışdı, sinəmdə qalmışdı, amma yenə də özümü irəli atmışdım ki, təkə o çal papağımdan əlim üstülməsin və gecikmişdim, çünki küləyin növbəti burulğanı cüca üstünə şığıyan çalağan kimi o papağı bir anda caynağına alıb fir-fir fırladaraq göyə qaldırılmışdı, sonra oynəmli bir uçuşla və elə bir sürətlə səhər üstündən birbaşa dənizə doğru aparılmışdı ki, arxasınca baxa-baxa qalmışdım.

İndi hər tərəfdə bütün qonşu damlar üstündə də bərk çaxnaşma vardı, adamlar boğuş hənirtilərlə yataqlarını qamarlayıb, əllərinə keçən pal-paltarlarını büküb-bürmələyib damlar üstündən qaçırdılar, küçələrdəki çoxməfilli elektrik dirəkləri zil bir səslə vəhşicəsinə fit çalırıldı. yaxın həyətlərdə gah açılan, gah hara isə çırpılan küçə qapıları şaraq-şaraq saqqıldayırdı, yuxarı mərtəbələrədən qoparıb pəncərə şüşələri şarılı ilə küçələrin daş döşənməş qaldırımlarına tökülüb qumbara kimi partlayırdı.

Bütün səhər üstütləyən nəhəng bir tonqal kimi idi, axşamın ağ işıqları indi qum və toz boğanağı içində, gözünü kül örtən bir ocağın gözləri kimi tutqun qızartılarla göz qırırdı.

Və getdikcə şiddətlənən qasırgalı külək yaxındakı döngə və dalanlar arasında tələyə düşmüş bir yırtıcı kimi qorxunc ulanlarla başını hara gəldi çırırdı, qabağına nə çıxırdısa basmarlayırdı, eşləyirdi, qarışdırırdı, dağıdırdı, sonra sovunub göyə qaldırırdı və elə bil bütün şəhəri yerindən qopardıb dənizə atmağa gücü çatmadığı üçün qəzəbindən dəli olub müdhiş hıçqınlarla hönkürürdü.

Xalam isə bu vaxt təlaş dolu bir səslə pəncərəmdən elə həy məni çağırırdı.

– Bu nə məhşərdir belə, xalacan? – demişdim və pəncərəyə tərəf getmişdim.

– Dəli xəzridir, bala, elə ki, başladı, Bakının qiyaməti qopur, tez yır-yığış elə gir içəri...

Yır-yığış eləmək üçün bir şey qalmamışdı və mənim o geco dəli xəzri ilə tanışlığım nəinki həmişə gözüm üstünə basdığı o çal papağımla, eyni zamanda papaqla birdofolik vidalaşdığım bir tarix-çəyə çevrilib qaldı.

Səhər təzədən gecə növbəsindən qayıtmış Əlimürsəl kişi papaq ohvalatından xəber tutarkən, çal bığları altından qımışmışdı və demişdi:

– Dur ayağa, gedək sənsə bir furajka əlaq, tax başuva, sonra ali məktəbi qurtaranda özün bilərsən ya fetr şiyapalı olarsan, yaxud çiyi saçlılar tərəfasına qoşularsan, başaçıq, döşəciq gozməyi özünə adət eləyərsən.

Getmişdik, parusin bir furajka almışdıq, evə qayıdanda yazıq xalam yəqin xəyalında çal papaqla parusin furajkanı müqayisə eləyib yaşaran gözlərini silmişdi, amma “məbarəkdir” – demişdi. Yaquf isə saqqanaq çəkmişdi, axmışdı, özündən getmişdi:

– Vaxsey Tutu xala, – demişdi, – bu parusin şapka nədir ilin bu vaxtında. Elə ki bir çin yağışa düşdü, əskiyyə dönəcək başında.

Xalam dönmüşdü məzəmmətlə Əlimürsəl kişiyyə baxmışdı, yəni niyə qızırqalanmışın, tiffilə iraqətli bir papaq ala bilməzdin?

Əlimürsəl kişi də çiyinlərini çəkmişdi, yəni neynəyim, özü seçdi, özü bəyöndü.

Sonra mən bütün günü zaman-zaman aşağı mərtəbədən Yaqu-tun gümüşü cingiltilərlə çağlayan gülüşlərini eşitmişdim.

Və günlər keçdikcə Yaquf bənövşəyi gözlərlə, sədəf dişlərinin düzümü ilə, sınıq məxməri qaşları ilə, tez-tez saçından ayrılıb sol gözü üstünə düşən xurmayı tellorilə gözlərim qarşısına elə səhrlə bir pərdə çəkməyə başlamışdı ki, gözlərimi qapayırdım bu pərdə yox olmurdu, gözlərimi açırdım, dünya bu pərdə arxasında görünməz olurdu, başımı götürüb hara isə getmək istəyirdim, amma hələ qafıl idim, bilmirdim ki, sevgi kəməndinə düşmüş bir ürək üçün bu kəməndən qurtuluş yolu yoxdur.

Kiçik otağımın dam üstünə açılan pəncərəsi yanında qoyulmuş yazı stolu arxasında oturub bir saatdan çox idi ki, iki məchullu bir cəbr məsələsinin həlli ilə əlbəyaxa olmuşdum. Yazıb pozduğum və şagird dəflərindən qopardığım vərəqlər stol üstündə qalaqlanmışdı və o vaxt ikinci dəftərdən do bir vərəq qapqara qaralmışdı, nəhayət, işıq üzü görünmüşdü, kənək tənliyin kor dünyünü açılmışdı və dərhal fikrim qəfəsinin qapısı açılmış bir quş kimi uçmuşdu, harayasa getmişdi, ürəyim isə bir boşluq içində asılıb qalmışdı.

İçəri qaranlıqla dolmuşdu, amma ayağa qalxıb işığı yandıрмаq üçün yerimdən tərpənməmişdim, çənəmi qollarım üstünə qoymuşdum, axşam şəhərinin topa-topa alınan işıqlarına baxmışdım, hardasa veyillənən fikrimi hardansa geri qaytarmaq istəmişdim və bu vaxt birədən onu pəncərəm altındakı dam üstündə görmüşdüm.

Bəlkə çoxdan üzünü görmədiyimin, səsinə eşitmədiyimin xəyalı idi bu? Yox, özü idi, ağ quşum, ağ səadətini idi.

Ayağı altındakı təsədən götürdüylə kətan ağlarını, nazbalıx və yastıq üzlerini, qırmızı naxışlı ol-üz dösməllərini damın bacalarına sarmışdırək arasında iplərə sıxaqlarla bənd eləyirdi və o, iki cərgəli ağlar arasında qalaraq asfalt çığırla uzaqlaşmış gedirdi.

Dənizdən həzin bir külək esirdi, şəhərdə alınan işıqların sayı anbaan çoxalır, o isə əylirdi, qalxırdı, hordən dizlərini qucaqlayırdı, küləyin qabardıb yuxarı qaldırdığı donunun ötəyini aşağı salırdı, sonra yorğun halda bir an donurdu, hərəkətsiz qalırdı və bu vaxt doğulduğu şəhərin çıraqban axşamı ilə bil dönüb yalnız ona baxırdı və qız şəhərin o qızıl işıqları önündə sirlə bir rəqsə başlayırdı. Ağ bir xəyal kimi sordiyi ağlar arasında batıb-çıxırdı, dönüb əllərini iplər üstündə gözdirə-gözdirə yaxınlaşır və hordən yanakı və ani bir baxışla qaranlıq pəncərəmə baxarkən, qaşları çatılırdı. Küləyin üzünə dağıtdığı saçlarını sol olinin əsəbi hərəkətilə yuxarı atıb və işıqlanmayan pəncərəmin qaranlığından vəhməlonmuş kimi geri dönüb uzaqlaşmışdı. Mən də ayağa qalxıb olimi elektrik dünyəməsinə uzatmışdım – bərdən ilə bil bütün şəhər səksənmişdi, boğuş və heybətli bir nəriləti şəhər üstündən göyə ucalmışdı, hava çalxalanmışdı, pəncərə şüşələri cingildəmişdi və damın o biri başında qızın sinəsindən qopan kəşik bir çığırtıdan ürəyim qopmuşdu və bütün bunlar bir saniyənin başlanğıcından o saniyənin sonuna qədər sürən bir zaman müddətində bir-birini izləmişdi.

Özümü pəncərədən dam üstünə atmışdım, qızın dalınca yüyürmüşdüm və indi onun da geri dönüb qaça-qaça üstümə gəldiyini görmüşdüm, sonra o vaxt ki, bir-birimizə çatmışdıq, qorxmş, rəngi qaçmış ağ səadətini ilk dəfə bağrıma basmışdım.

Nə olmuşdu, nə baş vermişdi, göydən yerə yanar kometa düşmüşdü, yoxsa hardasa qayalar uçub dənizə tökülmüşdü, hələ heç bir şey başa düşməyərək yalnız qollarım arasında titrəyəni sakit etmək istəmişdim:

– Qorxma, – demişdim, – qorxma, nə idisə oldu, qurtardı.

– Qurtardı nodir, – demişdi, – ora bax, Bayıl tərəfə... Gör nə boyda alov göyə qalxıb...

Başımı çevirib baxmışdım və heç vaxt görmədiyim dəhşətli bir mənzərə qarşısında donub qalmışdım, günbatanda Bayıl təpələri arxasından fısqıran nəhəng bir alov sütunu qara-qırmızı dili ilə az qala göydəki buludları yalayır, gah burum-burum burulan qapqara tüstü layları içində boğulurdu, gah qaynayırdı, daşırdı, tüstü layları üstündən aşdı və yenidən göyə sıradıqca nərilisindən qulaq batırdı. Qız isə sinəmə sığınmış dayanmışdı və yanakı bir baxışla hordən alovu qaralan, tüstüsüz qızaran o məşum məşələ baxırdı və məni başa salırdı ki:

– Orda dənizdə bir yer var – Şıxlar köndünün o biri böyründə... gecələr qayıq ilə ordan keçənlər kibrit yandırb donizo atanda suyun üzü o saat od tutub yanır... İndi yaqın orda doniz partlayıb, su yarılib, bu əjdaha da başını ordan, yerin altından, dənizin dibindən çölə çıxarıb...

Gecə doğrudan da qorxunc bir nağıla oxşayırdı və qız qorxmş bir uşaq kimi xuyalında dənizi partladırısa, suyun altından, dənizin dibindən bu odlu əjdahanı çölə çıxarırdısa, bəlkə də haqlı idi.

İndi artıq hər tərəfdə bütün evlərin küçə balkonları və yastı damlarının üstü izdihamla dolmuşdu, topa-topa dayanmış o adamların arxasındakı qara çadralı qadınlar başlarını yuxarı qaldırıb əllərini göyə uzatmışdılar.

Bu zaman iki partlayışın qırmızı alovu yəno bir-birini izləmişdi və başını göyə dirəmiş o heybətli əjdaha hər tərəfi, aşağıda çox uzaqlara kimi dəniz sularını, yuxarıda göy təğbəndinə kimi ulduzlu fezanı, yuvalarına qayıdan bir cüt ağ göyərçini də titrək partılılı qızartmaq bir rəngə boyamışdı.

Handan-hana xalamın pəncərədən gələn sesini güclə eşitmişdim.

– Yunis, hardasan?

Yaqut diksinmişdi, qollarım arasından sıyrılmış istəmişdi, amma qollarımın çəmbərini qıra bilməmişdi və mən başım sinəmə üstə qoymuş ağ səadotimin ürəyini döyündürən həyəcanından dəyişilməmiş bir soslə xalama cavab vermişdim:

– Burdayam xalacan, – son bilən bu nədir belə?

– Bibiheybətdir, ora, yəqin buruq fantan vüranda daş-daşa deyib, od çıxıb, nüyüt alışıb... Kişi də hələ ordadır... səsine nə olub, vallah o çit şəpkədə timov olacaqsan axırda sən...

Gecə qara vəqiəli bir yuxuya oxşayırdı, amma xalam qorxub gözü dörd olmuş bir qız uşağı deyildi, qocaman bir buruq ustasının həyat yoldaşı idi və baş verən qorxunc hadisəni görünür o daha düzgün fəhm etməmişdi.

Əlimürsəl dayıdan nigarən qalma, xala, – demişdim, – gedərəm bir xəbər gətirəm!

Bu dəfə qollarım arasındakı sağ əlilə sinəmi çəngələmişdi və hiddətli bir pıçılı ilə demişdi:

– Hara gedəcəksən? Bu saat ora yəqin qoşun gedir ki, əvəz adamları yaxına buraxmasın, uşaq-muşaq əl-ayağa dolaşmasın... burax mənə, xalam bura baxır.

Xalam bizi tərəf baxmırdı, baxsaydı belə bu ağlar arasındakı mənim ağ göyörçünümü gözü seçə bilməzdi, amma ələ bu vaxt xalamın yanında peyda olan Yaqutun anasının çığırtılı səsini qulağımızda cingildəmişdi:

– Ağöz, Yaqut hardasan, yığışdır ağları düş əsağı, gecə göydon hiss yağar, pal-paltar zay olub gedər.

– Bu saat, anacan! – demişdi və qürmdən mənə əl bir şiddətlə gətirilmişdi ki, qollarındakı qüvvətə heyrət etməmişdim.

Sonra pəncərədən yəcnə anasının səsini gəlmişdi:

– Səsine nə olub, ağöz, yoxsa qorxmusan?

– Hər şeyləndim, məmo, lap ürəyim qopdu bayaq...

– Yaxşı, yığış gəl evə, ağanonoyu deyərəm, çildəyə aparar səni...

Və xalam ilə qızın anası pəncərədən çəkilib getmişdilər.

Apərtona məxsus xalq təbabəti növləri haqqında təsvivürüm yoxdu, ona görə əl bilməmişdim ki, Çildəy, yaxud Cehildəy yer adıdır və qızı nonəsi haraya isə aparacağından təşvişə düşərək yavaşdan demişdim:

– Nə üçün ağanonon səni Çildəyə aparmalıdır nə işin var sənin o kənddə, yaxud o dağda?

Pıçıldamışdı, amma tez əlilə ağzını tutmuşdu və demişdi:

– Tok mənə yox, səni də aparmaq lazımdır.

– Mənə niyə?

– Əsirdin bayaq... Çildəy ocağında əsmocoli adamların əndamına əl qəşəngə dağ çəkirlər ki, səhəri gün əsmocəsindən osor-ələmət belə qalmır.

Aha, demişdim öz-özümə, ağ səadotimin yaxşıca cırmaqlayan cırnaqları da varmış!

Sonra kömək etməmişdim, iplərdən asılmış ağları yığışdırmışdı və getmişdi, mən isə dam üstündə tok qalmışdım, göy üzündə tutqun miox rəngində idi: dan yerindəki ulduzlar zərin duman içində oriyib yox olmuşdu, günbatan tərəfdəkilər də əl bil pəron-pəron düşüb seyrəlmişdi. Ə aramsız və heybətli noriltinin səsini hələ də eşidilməkdəydi.

Çit şəpkəmi başıma keçirib küçüyə çıxanda xalama demişdim ki, gəlib-gedəndən bir xəbər bilib qayıdıram və burdan, şəhərin yuxarı məhəlləsindən birbaşə Bayıl topoləri arxasına gedən araba yolu ilə baş alıb getmişdim...

Bir saat yol gedəndən sonra gəlib Bayıl topolorinin günbatan tərəfləndəki yamaclarını izdihamla dolu görmüşdüm. Bu izdiham içində çoxlu oğlan uşaqlar vardı, sal daşların üstündə oyloşub dizlərinə qucaqlamış qocalar vardı, körpöləri qucaqlarında yatmış çadralı-çadrasız gənc qadınlar da gəlmişdilər. Onlar bu gecə vaxtı bura, bu dəhşətli monzərəyə yaxından tamaşaya gəlmişdilər, bəlkə hər birinin ödə, o əndə ojdaha ilə əlbəyaxa çarpışan bir yaxını, bir özini üçün duyduğu nigarənlik hissi çəkib bura gətirmişdi.

İzdiham içindən keçmişdim, yamac ilə üzünəsağı cənmişdim, burla, dəniz ilə dağotoyi arasındakı səhərdə salınmış yeni nəfəs modoninin buruqları arasıyla uzanan yola düşmüşdüm ki, qoluna qırmızı şilə-dən sarğı bağlamış bir oğlan qabağını kosmuşdu.

– Dayan, a yoldaş, hara belə?

Başım ilə yanın buruğa tərəf işarə etməmişdim:

– Ora, dayım ordadır, evdə nigarəndilər.

– Qayıt gətir və evdəkiləri sakit əl ki, insan tələfatı yoxdur.

– Yox, kişinin özünü görmək istəyirəm.

– Kındır axı o kişi və noçidir?

– Buruq ustadıdır, adı Əlimürsöldir, əsli omirhacıyanlıdır.

Əlimürsəl kişinin adı o saat öz təsirini göstərmişdi, çünki qocaman buruq ustası Abşeronda qazdığı on dərən neft quyuları ilə məşhur idi və iri, çalığı şokilləri tez-tez qəzetlərin birinci səhifələrində çap olunurdu.

Oğlan məni dalınca salıb bir az irəli apardı, yolun yarısında telefon aparatı olan otaqda başqa yoldaşla görüşüb nəso danışmışdı.

Burada o cəhənnəm məşəlinə hələ bir neçə yüz metr qaldığı halda donuzun yanğına yaxın suları elə bil qaynayırdı, hardansa havaya ağ buxar layları qalxırdı və qızmar hava dalğası adamın üz-gözünü qarşır, ciyərlərinin pörşələyirdi və aramsız heybətli nəritidən adamlar hamısı lal olmuşdular, ağzıların açırdılar, amma sosləri çsıdilmirdi, buna görə idi ki, ikinci oğlan nə demişdisə mono bağıraraq demişdi:

– Otur orda, bayırda, qapı ağzında, qabaqda ancaq qoşun hissəsi var, yangınsöndürənlərin maşınları var, qıraq adamları ora buraxmağa icazə yoxdur, otur orda gözle, xəbər göndərək ustaya, oğər macalı varsa özü gələr bura...

İkiadamlıq kiçik skamya üstündə çox oturub qalmışdım və üzümə vuran cəhənnəm istisindən, bir dəqiqədə qan-toro batmışdım, otaqda oturub telefon zənginin keşiyini çökən oğlan da iki-üç dəfə çölə çıxmışdı, yaylığı ilə alınının tərini silmişdi, bir yanğına tərəf baxmışdı başın bulamışdı, bir məno baxmışdı qaşların çatmışdı, sonra yenə içəri getmişdi. Çox gözəlmişdim, Əlimürsəl kişi gəlib çıxmamışdı, ayağa qalxıb qayıdıb getmək istəmişdim, amma tərəddüdündə qalmışdım, gah dönüb geri baxmışdım, gah otağa həyllənmişdim ki, bəlkə o sarı rəngli telefon zəng vuracaq və bu vaxt içərdəki oğlan ayağa sıçramışdı, otaqdan çıxıb demişdi:

– Soruşmaq cyib olmasın, hara belə?

– Kişi gəlib çıxmadı, qayıtmaq istəyirəm.

Diqqətlə başdan-ayağa məni gözden keçirmişdi və demişdi:

– Farağət otur yerində, otur görək dayın gəlib çıxanda heç tanıyacaqmı səni?

– Bu nə sözdür? Başa düşmədim.

– Başa düşmək lazımdır ki, gəco və gündüz kapitalizm ohatəsindəyik, hər tərəfdən...

– Cənım oğər o vulkandırsa...

– Vulkan nədir ada, – deyə oğlan sözümlü kəsmişdi, – qazılan buruq fantan vuranı qaz alırdı, dayın Əlimürsəl kişi, oğər o kişi doğrudan da dayın iso haqlı imiş, dənəndən narahat idi, qazılmış suxuru ovcunda qoxuladıqca deyirdi ki, torpaq çox qazlıdır və no lazımdırsa bütün chtiyyət tədbirləri görmüşdü, amma yenə də qəza baş verdi. Saçı-saqalını ağarmış qocaman buruq ustalarının belonçik azman yanğın gördükləri yadlamına gəlmir, qoroz otur yerində, xəbər göndərmişik o tərəfə, cavab gələr nə yaxşı, gəlmə no yaxşı...

Və oğlan yenə içəri keçmişdi – təhkim edildiyi telefon aparatı yanında kiçik stol dalında oturmuşdu.

Əlimürsəl kişinin qazılmış suxurundan ovcuna götürüb qoxuladığı gözlorim qarşısına getirəndə xatırlamışdım ki, orda bizim o dağ kəndindəki qoca Diyar kişi də öyilib ayağı altundan bir ovuc torpaq götürüb ovxarlayardı, qoxulayardı və o torpağın noy qadir olduğunu – hansı okın üçün daha olverişli və səfəli olduğunu həmişə sohvsiz toyın cləyərdi.

Və xoyalımın yenə kondimizə doğru bu növbəti uçusunda başım üstündə Əlimürsəl kişinin sosini eşitmişdim:

– Deyəcəksən ki, xalan göndərib səni gecənin bu ələmində bura?

– Yox evdən çıxanda xalama ancaq onu dedim ki, gəlib-gedəndən bir xəbər bilib qayıdıram.

– Elə iso nə vacib olmuşdu ki, oturub burda pörşələnirson?

– Əğər bilseydim ki, ilişib bu budka yanında osir olub qalacam...

– Qulaq as, çöllü balası, bu otuz ildə mən o yazıq arvadı gəccələr bu qodər nigran qoymamışam ki, son şöhorə gələli bu otuz gündə...

– Bu saat Əlimürsəl dayı yüyüroppo qayıdıram şöhorə!

– Oğlan, bu saat yüyüroppo qayıdacaq şöhorə, gəl min görək.

Dönüb baxmışdım, təkaltı, ikiqarxlı, Abşeronda qazılacaq adlanan bir araba dayanmışdı yolda və Əlimürsəl kişi ilə o qazılacaq minmişdik, sonra yolda Əlimürsəl kişi gözlorini hara iso məchul bir nöqtəyə zilləmişdi və öz-özünə təkrar cləmişdi:

– Oğlan bu saat yüyüroppo qayıdacaq şöhorə!

Olsun ki, bu saat Əlimürsəl kişi ağır fikirləri bir an başından qovmaq üçün ikinci dəfə mənim yerli şivənim bostanına daş atmışdı və mən bu böyük şöhorə tokobbürünə qarşı kiçik dağ kondinin tokobbürü ilə müqabilə cderək, öz növbəmdə Abşeron şivəsinin bostanına heç olmasa xırdaca bir daş atmaq istəyirdim ki, bu vaxt Əlimürsəl kişinin başı birdən sinosinə oyılmışdı – ciyinləri aşağı çökmüşdü və

dorından köksünü clo ötürmüşdü ki, mon kirimişdim, bir cür olmuş-
dum, çünkü o cohonnem ejdahası ilə çarpışmada bu qocanın canına
hopan bu yorğunluq mono o vaxt, o geco köksünü ötürən o geco
donuzinin yorğunluğunu xatırlamışdı.

Səhər hava işıqlananda qazalaqdan düşüb həyətə girmişdik və
bütün geconi yuxusuz qalmış iki qadından birinin yuxarı aynabənd-
o, birinin bir mortobo aşağı şüşəbənddən bizo dikilmiş baxışları
qarşısında qalmışdıq. Yuxarıdan baxan qoca qadın monim xalam
idi, Əlimürsol kişini sağ və salamat görəndə bir an gözlori işıqlan-
mışdı, sonra baxışlarını mono çevirəndə bütün geconi çoxdiyi
nigaranlıq üçün monim üzümü danlamağı ondan ibarət olmuşdu ki,
yazıq arvad sağ olinin iki barmağıyla öz üzünün sağ yanağından clo
bir çimdik qopartmışdı ki, mon başımı aşağı salmışdım və bir mor-
tobo aşağıdakı şüşəbənddən baxan gözlərdə himayo aramaq istər-
kon, o bənövşəyi gözlərdə clo bil dağ ildırımları çaxmışdı və
aynabənd pəncərəsi şaraqıllı ilə üzümə qapanmışdı.

Sonrakı günlər Qarəşəhər üfəqlorində günəş ucalarkən səhər
üstündəki göylərin mis qızırtıları solurdu, günəş şüalarıyla yuyul-
turdu, amma günbatandakı göy oynasında bir-birinin üstünə qalaq-
lanan tüstü layları nohong bir çötir kimi hər gün bir az daha artıq
qabanır və getdikcə daha geniş fozaları qara otokləri altına alırdı.

Əlimürsol kişi günlərlə evə gəlmirdi, amma gələn zaman bizo
dədiyi yalnız bundan ibarət olurdu ki:

– Zorba ejdahadır, xamula gəlmiş.

Və tam bir ay o ejdaha heç bir boyunduruc altına girməmişdi,
başına keçirilən dağ ağırlığındakı polad qapaqlar hər dofo göy
vızılatmışdı, bir an susmayan fasiləsiz nərtilisi ilə böyük bir səhə-
rin yuxusunu qaçırılmışdı, qırmızı xallı his püskürən cəhənnəm nəfə-
silo səhərin günbatandakı üfəqlorinə qara bir pərdə çəkmişdi.

O gecələr mon da üroyimdəki yalqızlıqdan qurtulmaq üçün son-
lan günbatandakı qırmızı üfəqlərə dirənən küçələrdə dolaşmışdım
dururdum, evə qayıdarkən uzun-uzadı pəncərəm qarşısında dayanırdım
və o qara asfaltlı dam üstü ki, hər dofo monim ağı suadotim orda
görünəndə, o dam üstü gözümə dəngəz bir lalozara çevrilirdi,
indiyə qədər aydan çoxdu ki, gecə və gündüz bomboşdu, hətta bir aydı
ki, Sottaların ağı göyörçinləri də gəlmiş o dam qırağına qonmurdu və
tam bir aydı ki, Bakının gecələri qırmızı idisə, monim yuxularını
qara-qara ilə dolu idi.

***

O axşam birdən, ansızın olaraq səhər üzünə clo bir sossizlik
çökmüşdü ki, clo bil bütün səhər bu dofo də bu naghani sossiz-
likdən səksənmişdi, hər halda bu sossizlik moni clo o doqiqə pəncə-
rəmdən dam üstünə atmışdı və o qıppırmızı üfəqlorin indi qızırtısı
sönmüşdü, ejdaha yeri sorulmuşdu, ağzından çıxan dili qapqara qaral-
mışdı, amma quyruğu hələ ölməmişdi və ölməmiş o quyruğuyla o
vaxta kimi yeri əşib göyö sovrmuşdu ki, nohayot, göydə bu axşam-
nın bu birinci ulduzu alışırmışdı və ölü gözlori bu ulduzu görürkən,
bütün canı bədənindən çıxmışdı.

Sonra o axşam bütün ulduzlar göyde tortomiz ağ bir işıqla parıl-
darmışdı, uzaqdan donizkonarı xiyabandan musiqi səsi gəlmişdi və
bu axşam qazalaqdan düşüb yuxarı qalxan Əlimürsol kişi yalnız
birco kolmo:

– Tamam, – demişdi və yıxılmışdı ölü kimi yatmışdı.

Bir mortobo aşağıda isə monim ağı suadotim də aynabəndlorinin
bütün pəncərəlorini açmışdı və o açıq pəncərəlorin birindən başını
çölə çıxarmışdı, balaca Sottaların uçurduğu ağı göyörçinlərə bax-
mışdı, sonra yavaşdan no iso oxumağa başlamışdı. Həzrin nəğməsi-
nin sözlərini ayırd ələy bilməmişdi, amma sos çəkmişdi moni
uşaqlıq illorindəki unudulmuş bir günə aparmışdı, o günə ki, mon
ayaqyalın, başaıaçıq yazın ağı yağışı altında dayanmışdım və amansız
bir intizar içinde bu saat, bu doqiqə no iso olacağını gözləmişdim,
amma no qodur gözləmişdimso heç bir şey olmamışdı və heç bir
mücüzə baş verməmişdi.

Amma indi, bir saat sonra olağın qaralıq ilə dolanda və mon
ayağa qalxıb işığı yandırmaq istəyəndə mücüzə baş vermişdi. Onu,
ağı suadotimi qara asfaltlı dam üstündə görmüşdüm.

Hər dofo pal-paltar sormok üçün dam üstünə çıxarkən başaıaçıq
oardı, xurmayı ağlar çiyinə dağılardı, yerçişinin naxışı, öllorinin
uçması, sordiyi sərasında yox oluşu sirlə bir ruqə çevrilirdi. İndi
iso clo bil hara iso getmək istəyirdi, tolosik mavi yelənli ağı kola-
ğayısını başına atıb, yolda çəş-baş qalmışdı, no edəcəyini bilmə-
mişdi, no geri dönmüşdü, no irəli getmişdi və özünə yer tapa bilmə-
diyi üçün uçmaq istəyən bir quş kimi damın qırağından aşağı
boylanmışdı, qayıtmışdı, geri dönmüşdü, pal-paltarı usdığı qoşa iplərə
iləşib dayanmışdı, başını qaldırıb göydəki ulduzlara baxmışdı, clo
bil gecəyən bir sohrada yol azmışdı və indi səmti təyin clomok üçün

o ulduzlar içində qütb ulduzunu axtarırdı və hər tərəf clo qaranlıq idi ki, nə yaxında, nə uzaqda bir işıq ucu, bir işarı görür bilmirdi. Bu vaxt şöhrin bir-birinin dalınca alınan topa-topa işıqları bütün ağ şüaları ilə ona doğru uçurdu və iki addımlığındakı poncoro arxasında döyünən bir ürok elə bil guppultu ilə bağlı bir qapını döyürdü.

Sonra birdən clo bil no isə eşitmişdi, üzü bəri dönmüşdü, qaranlıq poncoromə tərəf baxmışdı, dalından atlı qovurmuş kimi qaça-qaça gəlmişdi, qaranofos bir halda özünü poncoromə yetirmişdi və girdaba baxmış kimi gözlərini yumaraq ağ göyörçin ollorini otağım-dakı qaranlıq içinə uzatmışdı və demişdi:

– Hardasan, tez ol, tut olimdan kömək clo!

Özümü irəli atmışdım, qollarından tutub havaya qaldırmışdım və onu gətirib kiçik mizin üstünə qoymuşdum ki, işığı yandırdım.

Yandırdım, – demişdi, – clo burda qaranlıqda bir hovur oturmaq istəyirəm...

Sonra nə demişdisə sözləri kiçik otağımın qaranlığında qofoso düşmüş quşlar kimi çırpınmışdı, bir kor kimi onu axtara-axtara qalmışdım, çünki dilimiz bir-birini anlamayan iki yabançının dili idi ki, bu saat dünya dillərindən yetmiş ikisini bilən bir dilmanc belə bizi bir-birimizə tərcümə eləyər bilməzdi.

Hələ çox kiçik imiş və bir payız axşamı anası ona layla çalır-mış, amma o yatırmış, çünki atasının yolunu gözləyirmiş və aqronin atası o axşam Şağan bağlarından at üstündə Şüvələna qaçırdır-mış, cibində iki dəne darçını xallı, narıncı rəngli şamama varmış, balaca qızı üçün götürmüş, amma yolu yarı cılomomuş qaranlıqdan, meynələr arasından açılan bir namərd güllosilə at üstündən yero sənlmişdi, at ürküb qaçmamışdı, ölüncül yaralanmış sahibinin başı üstündə dayanmışdı və bütün gecəni kışnıomışdı.

Böyük əmisə şöhrədo faytonçu imiş və yenə faytonçudur, Şüvələnda başsız qalan anası ilə onu şöhrədo köçürmüşdü və himayəsi altına almışdı.

Bu gün axşamcaan düyü hövsəyib, kışmış artlamışdı, çünki böyük əmisə xəbər gəndorb ki, səbah axşam arvadı Gülxanımla onlara qonaq gələcəkdir.

Birdən başı clo ağrımışdı ki, ufuldamağa başlamışdı, anası gözün ağartmışdı ki, vaxt tapdı gic başın ağrımaya. – yaxçı, kəlağayını başına sal, çıx dam üstündə bir az hava al.

Burda dam üstündə üroyindən qoribo bir arzu keçmişdi, oğor Tutu xalanın qızı olsaymış, çıxacaqmış hər axşam bu dam üstünə və hər dofosında xalaoglunun, yəni mənim poncoromə xırdaca, fındıq boyda bir daş atacaqmış...

“Bəxtəvər başına sizin o dağ kondinin qızlarının ki, heç vaxt başlarına no qara, nə ağ çadra salmaytblar. Tutu xala bir dofo danı-sırdı ki, cavanlıqda bir dəsto qız idik, tumanımızı dizo qodor çırma-yıb ayağımızı bulaq altından axan suya sallamışdıq, saqqız çeyno-yirdik və at üstündə golib yanımdan keçən, özlərini bizə göstərən oğlanlara söz atırdıq...”

Vo mohz bütün bu dorodən-topodən dediklorilə içərimdə baş qaldıran tolaş hissi üroyimi clo bir mongono arasına almışdı ki:

– Yox! – demişdim.

– No yox, – demişdi, – istomozdin ki, son mənim xalam oğlu olasan, mən də sənin xalan qızı?

– Yox, heç yeddi arxa dönon uzaq qohum olmağımı belə istomozdim.

– No üçün, elim-günüm?

– Çünki sən mənim anamın ahugözlü golini olacaqsan!

O zongli saat ki, Əlimürsol kişi kooperativ mağazadan alıb mono bağışlamışdı və o saat ki, hər sohor qara-qışqırq salıb moni ağır yuxularımın dərinindən dartıb çıxardırdı, indi də aralığa çökən bu sossizlik və qaranlıq içində o saatın üroyi dolıcısına bir çapqılıtılı ilə döyünmoyo başlamışdı.

Vo handan-hana qaranlıqdan ağ soadotimin titrok və doyişilmış sosi golmişdi:

– Ah, sən hələ uşaqsan, gözüm işığı...

– Uşağam, yaxud qocayam, forqi yoxdur, – demişdim, – oğor uşağ olsaydım belə yalnız soni sevocokdim və qoca olsaydım, dalınca sürünüb özümü rüsvay edəcəkdim.

Axşamüstü üfük xəttində mis tava böyüklüyündə və o tava qır-mızılığında olan ay indi kiçilmişdi, ağarmışdı və çox yuxarıda kör-fozin gümüşü cıqrılı suları üstündə dayanmışdı. Kiçik poncorodən içəri düşən ay işığında indi u payızın ağ gülü kimi zorif, solğun və bir az da üşümüş kimi idi.

Başını qaldırmışdı və demişdi:

– Tutu xalanı kinoya apar, Yunis can, özün görürsən ki, Əlimürsəl dayımın başını qaşınmağa macalı yoxdur, deyirlər şöhrətdə “Forum” kino teatrında antiqo bir kino gedir, kim baxırsa, gözündə yaş durmur, son ovulca gedərsən üç bilec alarsan, sonra qapıda dayanıb göz-lö-yərsən, Tutu xala da çadrasın başına salar, düşər aşağı anamdan icazə alar, başıma çadra salıb moni özüylə aparar, orda üçümüz yan-yana oturub o kinoya baxarıq, mon ağlaram, ürəyimi boşaldaram, amma son dinməzsən, guya heç bizi tanımırsan.

Bu vaxt dam üstündən clo bil ayaq səsləri gəlmişdi və kim iso pəncərə dalından keçib getmişdi.

Bu böyük dünyada bu bir tiko qara asfaltlı orazi ki, bizim xol-votgahımız idi, bu gecə vaxtı bu kim ola bilirdi?

Qalxıb pəncərənin önünə keçmişdim, o da dalımcə gəlmişdi, arxadan kürəyimə qısılmışdı və nəfəsini udmuşdu.

Və biz dam üstündə balaca Sottarı görmüşdük.

Ay işığı ilə işıqlanmış dam üstündə pəncərədən konardakı baca yanında dayanmışdı, başını yuxarı qaldırıb göydəki ulduzlara baxırdı və o ulduzlar içində Yaqutu çağırırdı:

– Gülbacı, düş aşağı, anan çağırır.

• • •

O gün dərindən sonra toləbə komitosisinin hazırlıq kurslarında növbəti iclas olmuşdu, axşamüstü evə gecə qayıtmışdım və o axşam həyət qarısından üçüncü mərtəbəyə qalxanacan, böyük bir evin bütün mərtəbələri, o mərtəbələrin bütün aynabondləri və o aynabondlərin bütün pəncərələri, hətta balaca Sottarı üçüncü mərtəbənin damı üstündəki quşxanasında quruldayan ağ geyorçinləri də cərk çəkmişdilər ki, dünyanın gecə Yaqudun omisi qardaşı qızını böyük oğluna istəmişdir, Yaqudun omisi arvadı Gülxanım qızın barmağına nişan üzünü keçirmişdir.

Sonra da... sonrasına qulaq asa bilməmişdim, çünki ansızın beynimda osməyə başlayan xəzrinin ulayışından başqa heç bir şey eşitməmişdim.

Sonrakı axşamların birində xalam monim otağıma gəlmişdi, işığı özü yandırmışdı və demişdi:

– Elə bildim evdə yoxsan, niyə qaranlıqda oturmusan?

– Gözləyirəm ki, həyətdəki o səs-küy kəsilsin, sonra işığı yandırır işə başlayım..

– Elədir, axır günlər həyotimiz dönüb zəonə hamamına, çünki səbah qızı köçürülür, deyirlər otuz fayton dolusu adam gəlib qızı aparacaq.

– Hansı qızı, xalacan?

– Guya bilmirsən, hansı qız olacaq, o bədbəxti...

Otaqda mono hava çatmamışdı, qalxmışdım pəncərəni açmaq istəmişdim, pəncərə açıq imiş, pəncərə ağzında oturmuşdum, xalama qulaq asmışdım, xalam demişdi:

– Qonşuların hamısını toya çağırıblar, heç bilmirəm nəyiniyim, gedim yoxsa gətməyim?

– Niyə gətmirən ki, konddo qoca Diyar kişi deyirdi ki, oğər arvadlar çətsələr ki, göyde toy var, nördivan söykəyib göyə çıxarlar – indi ki, xoşbəxt olub, gedərsən son do xoşbəxt ol, deyərsən!

– Əgər görseydin ki, necə ağlayır, kiryərdin, belə söz deməzdin, nə olsun adaxlısı öz omisi oğludur, qıza zülm clədi anası, zəman verdi...

– Sirt-xudadır bu xalacan, – qara qarğa yanında geyorçin balası...

– Qulaq as, Yunis, istəyirsən bilec alım...

– Kinoya?

– Kino nədir odo, qatarla bilec alım, gət beş-on gün konddo gəzdolan, qoy dədən sənin üçün quzu kussın, anan səhərlər səno qaymaq yedirsən, görürəm dərslərin çox ağırdır, ayaq üstündə lap üzülməsən.

– Düən özüm bu ayın toqəüdünü almışam, xalacan, aparar moni konddo çıxardar, hələ xırım-xırdası da bir il orda cibimdo qalar.

– Bir il nədir odo, pəşman olduq səno bir söz dedik, bir il konddo qalib nəynoyocokson?

– Ovçuluğa başlayacağam, yaxud qoza mərkəzində kurs qurtaracam, qayıdıb kolxoz atlarına baxan fəldcər olacam.

Və xalam birinci dofo idi ki, özündən çıxmışdı:

– Yox, – demişdi, – birco onu görmiyocokson, özbaşına deyilsən, burda oxuyacağısan – burda ali məktəbi qurtaracağısan, sonra Qarəşəhərdəki o böyük zavodlardan birində müdir olacağısan!

Sonra yazıq arvad bilməmişdi ki, daha nə dəsən və ayağa qalxıb gedənə nə clədiyinin forqinə vərnamən, divardakı cləctrik düymə-sini burmuşdu və işıq sönmüşdü.

Və çox qoribədir ki, son zamanlar hor gecə səhəri dirigözlü açdığım halda, indi bir az dincəlmək istəyərək pal-paltarlı demir çar-payım üstündə uzanan kimi, clo o doiqco moni yuxu aparmışdı.

...Sonra gecənin hansı ələmində bir də oyanmışdım, qalxıb işığı yandırmaq, saata baxmaq və bir az yazıb-pozmaq istəmişdim, amma gözəlrimi açarkən yarı ay işığı ilə dolmuş otağımda carpayımın baş ucunda ağ bir xəyalın oturduğunu görmüşdüm, bir xəyal ki, əynində qara donu vardı, sol əlini yuxarı qaldırıb biləyini dodaqlarına sıxmışdı və qırpımsız baxışlarını yuxarıdan aşağıya üzümə zilləmişdi:

Bax, bir cə bu qalmışdı, ağ səadət mənə tək cəmlişdi, amma xəyalına qara bir libas geyindirib, mənə gecəni qonaq göndərmişdi.

Çox gözəl, indi, bu xəyal dil açıb mənə bir söz də desə, lap bəxtəvər olardıq, daha bu dünyada heç bir dərdimiz olmazdı və o xəyal doğrudan da dil açmışdı, dodaqlarını bir anlığa sol biləyindən qopartmışdı və demişdi:

– Bir tikə təmiz ağ olsaydı...

Qalmışdım, oturmışdım və korsayağı əlimi saçlarına çəkmişdim, üzünə çəkmişdim, sonra başımı dizləri üstə qoymuşdum və demişdim:

– Nə deyirsən de, təəccüb cəmliyəcəyəm, tək səsinə cəşdim.

Başım üstündən yenə çox sakit və çox yorğun səsi gəlmişdi:

– Qan kəsilir, bir cə tikə təmiz ağ lapıb gətirəydin...

Dəli kimi ayağa sıçramışdım:

– Nə qan? Nə ağ?

– Pəncərədən içəri girəndə şüşə idi, nə idisə biləyimi kəsdi... sənə nə olub, niyə pal-paltarlı yuxılıb yatmışdın?

– Bu saat, bu saat... yod lazımdır, Tutu xalada yod var.

– Oyatma arvadı, gör burda dolabçada təmiz bir yaylıq varmı?

– Oyatmam, yod və tənzif hardadı, bilərəm...

Qonşu otağa yüyürmüşdüm, taxcadan yod və tənzif götürmüşdüm və mənə cə gəlmişdi ki, xalam taxt üstündəki yatağında tərpenmişdi, amma səsinə çıxarmamışdı.

Qayıtmışdım, işığı yandırmaq istəmişdim, qoymamışdı.

– Yandırma, – demişdi, – ay işığı bəsdir.

Yaralanmış biləyinə yod tökmüşdüm, ufuldamışdı, sonra tən-ziflə biləyini sarımağa başlayanda demişdi:

– Bir saatdır, burda oturmuşam... ay işığında üzünə baxmışam, ağlamışam... Al bu yaylığı, qoy göz yaşların səndə yadigar qalsın.

– Dünən bir aylıq təqaüdümü almışam, – demişdim, – axırıncı dəfə yalvarıram, dur bu saat cə burdan vağzala, ya Tiflis, ya da Moskva qatarına... sonrasın vaqonda danışarıq...

– Uşaqlıq cəm, Yunis can.

– Tanrım, – əsil uşaq sənə və bir yaş da mondon kiçiksen...

– Mən qızam, – demişdi – və qız kimi həmişə öz yaşından böyüyəm, mən qızam və kim ki, anadan qız doğulub, sonra boynu zencirli kənz olub...

– Əgər bizim o dağ kəndinin çadrasız qızlarından olsaydın belə sözlərdənsə, mənə deyərdin ki...

Və bir an içində gözlori cə bir hiddotlə parıldamışdı ki, sözümlə ağzımda yanmışıq qalmışdı və yenə bir an içində alışıq özəl qadın qısqanclığı cə bil üzümə od püskürtmüşdü:

– Nə deyərdin ki? Ə, igid deyilsən? Götür qaç mənə, dayna...

Sonra cijimə cəmşəl alarsan, tasanı yatar, ulduzu bənşər sənə!

– Sakit ol, – demişdim, – sənədən sonra mən də baş götürüb gedəcəyəm və şəhərdən...

– Yox, – demişdi və sağ əlimi qamarlamışdı, – mən özüm deyəcəyəm ona ki, başqası var ürəyimdə – qoy cə birinci axşam qovsun mənə öz cvindən... Amma ata-ana cvinə qaytarılan bir qıza bilirsən, nə cür baxırlar? Görüm onda məxlucə gözündə rüsvay olmuş bir qıza yaxın düşəcəksənmi?

– Bir dəfə yox, yüz dəfə məxlucə gözündə rüsvay olsan, mən yenə sənədən, tərtemiz ağ göyərçinimdən üz çevirmərəm.

Kövrolmüşdi, ağlamışdı, sonra demişdi:

– Ömrümün axırına kimi bu sözü mənə bəsdir... İndi çıxart beş çəpik pul ver mənə.

Heç bir şey başa düşməmişdim, gözlorimi döymüşdüm.

Beş çəpiyin də yoxdur, cibində?

Niyə yoxdur, dedim ki, bir aylıq təqaüdümü almışam, amma başa düşməmişəm...

– Mən də bayaq dedim ki, ay işığında üzünə baxıb ağlamışam, budur bu yaylığı tək göz yaşla islatmışam, al qoy göz yaşım səndə yadigar qalsın, amma yaylıq bağışlamaq həmişəlik ayrılığa bəis olur, çıxart beş çəpik vcr, belə çıxsin ki, mən bu yaylığı sənə bağışlamamışam. sən pul verib bu yaylığı mənə almışam.

Dinməmişdim, qəhər mənə boğmuşdu, özü olini cibimə salmışdı və cibimdən beş çəpiklik mis bir pul tapıb çıxarmışdı.

Ayrılırdı mənədən, əmis qərsində duyduğu minnətdarlıq hissini özünü qurban verirdi və mənə ölümə acı bir ayrılığa məhkum

oldirdi, amma cını zamanda menden beş qəpik almışdı ki, mono yadigar verdiyi ol boyda bir yaylıq bizi bir-birimizdən ayırmasın!

Vo mon hələ bilmirdim ki, o gecə mon ilk dofo olaraq qadın montiqi deyilən bir müoməna ilə üz-üzə gəlmişəm.

Gecmişdi, yastığımı qaldırmışdım ki, öziz yadigarını yastığım altında gizlədirdim, homişo başımın altında olsun, amma yastıq olımda qalmışdı vo o həsrət, uzaqdakı dağlar qoynundakı bir kondin həsrəti ki, şöhrə gəldiyim gündən başımı qoyub yatdığım bu yastıq altında idi, indi elo bil birdən ayağa sıçrayıb üroyimo sarılmışdı...

Oturmuşdum, tolosik kiçik bir məkub yazıb qoymuşdum ki, səbah Əlimürsəl dəyi xalama oxusun vo hələ hava işıqlanmamış elo o gecə vəğzələ gəlmişdim.

Vo bu dofo bu qayıdış yolunda vəqon poncorosinə yaxın düşməmişdim, baxmaq, tamaşa etmək üçün fasilosiz olaraq bir-biri ardınca gözlorim önündən çapan səhnələrin hərcmərcliyi kifayət etməmişdi vo o vaxt ki, kiçik stansiyada vəqondan yerə düşmüşdüm, o stansiyadan bizim tərəflərə yük daşıyan şolosaqqal bir malakan – qoca bir kişi idi – qüvvətli yekə atlar qoşulmuş fərquonda mono yer vermişdi.

Vo qoca malakan bütün yolu bir dofo do olsun rusçaya keçməyərk, bizim kondlorin yaraşlıq şivəsində başına gələnlərdən, yadına düşünlərdən danışmışdı, mon qulaq asmışdım.

Kəndə axşamçağı çatmışdım vo kəşik nidalı həzin səsləri üçün qəribəsədiyim isaq-musaq quşlarının hər gecə bir-birini çağırən o əbədi çağırışlarına qulaq asmaq üçün, çöldə, evin artırımında yatmışdım, amma içəridə qaralıq otaqda atamla anamın söhbətlərini eşitməli olmuşdum.

– Səxdə papağımızı yerə, – deyirdi atam, – oxuya bilmədi, suyu süzülə-süzülə qayıtdı gəldi üstümüzə... papağın da oğlanın guya külək qapıb aparıb!.. Bişmiş toyuğun gülməyi gələrk.

– Elo demə, a kişi, yuxusunda qara-qura görüb, üroyi yuxadır, gəlib ki, bizə baş çəksin, yaxşı da eliyib.

– Deməli hər dofo yuxusunda qara-qura görəndə, yol ağardacaq, bizi də bir dəryə xərcə salacaq?

– Yaxşı oxuduğu üçün aylıq alır uşaq, vəqonun da, fərquonun da pulun öz cibindən verib, nə xələsinə, nə Əlimürsəl kişiyə bu vaxtaca bir dofo da olsun ağız açmayıb.

– Nə deyir axı, qayıdacaq, yoxsa qal olub qalacaq burda?

– Dedi çox yorulmuşam, ana, sonra bu barədə danışarıq.

– Yorulub oğlan! Daş daşıyıb orda, yoxsa Ənzəlindən gələnlər gəlmələrindən kişmiş, düyü tayları boşaldıb?

– Dorslori çox çətindir, uşaq gecə yatmır, başın sındır.

– Yaxşı, səbah durdu ayağa, avara-avara gəzəcək kondin içində?

– Umbay gəlmişdi, ova gedəcəklər.

– Nə ovuna?

– Qaban ovuna.

– Qaban oti salacaqsa qazana?

– Ətimi tökmə, a kişi.

– Gəldirdi cüyür ovuna gedəydi ki, axşam bir şaqqa ot gətirəydi evə.

– Yox and vermişəm ki, qabağına cüyür çıxsa atmasın.

– Niyə ki?

– Cüyürün ahı tutar əşığı.

– Qabanın canı yoxdur, yoxsa qabana güllə doyondə şadlıqdan şitlik eləyir vo yainki qan ovuzinə damarından su axır?

Vo anam çığırmışdı:

– Niyə çəş-baş salırsan moni, öz dördim özümə bəs deyil, görək indi qamışlıqda xortuldayan çöl donuzunun da dördin mon çöküm?

Anamı bu cür cin atına mənərdən sonra, atam homişo həssiyirdi vo indi də səsi xırpadan kəsilməmişdi.

Hava işıqlananda Umbay gəlmişdi vo mon doqqazın ağzında Umbay qarşılansmışdım, yastıdım idi Umbay, uşaqılıq yoldaşım idi vo indi mono xoş olsun deyə gətirdiyi iki tükəndən tokləloni özü götürmüşdü, dəyisının üçhalqa nişanlı, Zauer markalı, qoşalütösini, "sabahın xeyir"dən sonra monim çiyimə keçirmişdi.

O biri yoldaşlar Sarıqaya altında bizi gözləyirdilər, ordan başağı cənəcəkdik, içində kiçik nöuhurlar olan qalın qamışlıqda ova başlayıncadıq.

Amma kənddən çıxıb bostanlar arasındakı cığıra tözəcə ayaq basmışdıq ki, anac bir duvşanın ombasını yuxarı ata-ata qabağımızı düşüb qaçdığını görmüşdük.

– At, demişdi Umbay.

– Jakanla dovşana?

– Jakanlar patrondaşdadır, at, yoxla tufongini, gör əşığı səpələyir, yoxsa yuxarı vurur.

O vaxt ki, atmışdım, şöhrətli tufəng qırmaları nu aşağı sopolo-mışdı. Nə yuxarı vurmuşdu – və dovşan qulaqbatıran, tükrləri ürpor-dən bir çığırta ilə azı bir metr dikinə göyə sıçrayıb, sonra daş kimi yerə düşmüşdü.

Birinci dəfə deyildi ki, ovda idim, ara-sıra kənddən ova gedən-lərə qoşulub, cürbəcür heyvan və quş ovunda olmuşdum, amma bu vaxta kimi vurulan heç bir heyvanın və quşun canının ağrısından bir dənəcədə dəhşətli bir səslə çıxardığını və özünü bu ucalığa qədər göyə atdığını görməmişdim. Elə bil qulaqlarım batmışdı, boğazım qurumuşdu. Özümə nifrətdən ürəyim bulanmışdı, Umbay isə razı qalmışdı və demişdi:

- İnşallah ovumuz uğurlu olacaq, tufəngi bura ver, get götür.

Qollarım sustalmışdı, tufəng əlimdən yerə düşmüşdü, Umbay tez oylanmışdı, ovçu üçün qızıldan qiymətli olan tufəngi yerdən götür-müşdü, dikəlib narazı bir halda üzümə baxmışdı, pəncəyinin qolu ilə tufəngin lülələrinə silmişdi və demişdi:

- Nə olub sənə?

- Nəyə ki?

- Rəngin-urufun qaçıb.

- Qayıdıram kəndə.

- Boşla görək, amma doğrusu heç mən özüm də vurulan dovşan-ın nə belə çığırtdığını eşitmişdim, nə bu qədər bir adam boyu göyə sıçradığını görmüşdüm, get getir görək qurtma irtəməyin söküb, yoxsa urəyini?

Başımı bulamışdım, geri dönmüşdüm.

Umbay əlin atıb qolumdan tutmuşdu.

- Nə odabazlıq eləyirsən, ə?

- Burax, – demişdim və qolumu əlimdən qopartmışdım.

Umbayın qonur qırğı gözləri soyuq bir ışıltı ilə işıldamışdı:

- Bura bax, – demişdi, – onsuz da kənddə xəbər gəzirdi ki,

xorpuş vağzalda papağını qaçıranda yüyürmüşsən dalınca, amma pıçağın ucun göstərən kimi zohrın yanlıb, qalmısan dalınca baxa-haxa. Halbuki o papaq tək sənənin papağın deyildi və oğər üslü varsa bu sözün, elə fərz elə kəndimizin papağın yerə soxmusan!

Geri dönmüşdüm, Umbayı vurmuşdum və sağ əlimlə vurduğum o silindən Umbayın əl üzündə o saat qıpqırmızı bir ləkə əmələ gəlmişdi

Vo o saat öz üzüm xəcalətdən qızarmışdı, başım sinəmə oylan-mışdı, dayanıb gözləmişdim, sükur çox uzanmışdı, Umbaydan səs çıxmamışdı, başını qaldırmışdım və Umbayın qonur qırğı gözlərini dəyörək heyrotlə mənə baxdığını görmüşdüm.

- Hələ çox gözələyəcəyəm? – demişdim, – əlini pişik yeyib, niyə vurmursan mənə?

Umbay köksünü ötürmüşdü və çox sakit bir səslə demişdi:

- Sənə ora tamaşaya aparmırdıq ki, fikrin dağılsın, dedik bir az kömək eləyirsən bizə, orda o qamışıqda qaban çox üroyib-artıb, bildir vurduğumuz cəngə boyda qabanlar qanımızın arasına girdi, ot hazırlığı planı doldu... niyə vurmuram bunu? Sözo bir bax!

- Umbay, bağışla mənə! Çox xahiş eliyirəm, bağışla!

Umbay, diksinmişdi, elə bil bayaq yox, indi üzünə bir sillo vur-muşdum.

- Bağışla nədi o, xahiş eliyirəm nədi? Nə eliyiblər orda şöhordo sənə? Bundansa dübarə bir sillo də vuraydın sağ üzümə.

Vo üz çevirmişdi mənə, dönüb getmişdi, amma sonra birdən dayanmışdı, başını gəri çevirmişdi:

- Bura bax, – demişdi, – Oruc kişi bu axşam araba qoşub demir yoluna gedir, get danış onunla sənə də aparsın! Qayıt şöhorə! Orda adam çoxdur, orda tok qalsan da, tok qaldığını heç kim görməz, burda tok qalsan, kəndi narahət eliyorsən. O sözü də lbiş gəzdirdi kənddə, vurduq ağzına ki, başından böyük qolot elomosisin...

Axşam da atam xəbər tutanda ki, gedirəm, elə bil bir az sevindi, bir az təlaşa düşdü:

- Nə olmuşdu, od almağa gəlmişdin? Düzünü de, qovublar ordan səni oxuduğun yerdən?

- Canım, heç kəs mənə heç bir yerdən qovmayıb, – demişdim, – amma indi özüm qovmaq istiyirəm özümü hər yerdən.

- Elə isə qulaq aç, gör nə deyirəm – gör ha, nə isə demək istə-yirdim yadımdan çıxdı... Qəroz, xərcliyin varmı?

- Var.

- Toqadün qurtaranda kimdən borc alırsan, Əlimürsol kişidən, yoxsa xalandan?

- Əlimürsol kişi iki dəfə özünü toklif eləyib almamısan, lazım gəl-sə, bəlkə xaləmdən...

- Sən mənəndə o heç vaxt bir qara qopik istəməmişsən, həmişə anandı... Yaxşı, bir dəfə də mənəndə!

Qoltuq cibindən çıxardığı saralmış bir qozet parçasına bükülü bir neçə iri qırmızı otuzluqlar içində kiçik göy bir üçlüyü tapanacan, barmaqarandakı titrovış gözündən qaçmamışdı.

– Lazım deyil. – demişdim. – çox sağ ol. almayacağam.

Baxmışdı üzümə, dinmomişdi, bu vaxt anam gəlmişdi, başındakı cunasının ucuna düyünlənmiş ozinik bir onluğu çıxardıb mono uzatmışdı:

– Bildirki barama pulundan qalmışdı, – demişdi, – bilirəm azdır, bala, amma olanım budur (atamı göstərmişdi), hor dofo bu isteyəndə üzümü bozartmışdım. vermomişdim.

– Az niyə olur, anacan, bu pula “Tobriz” mehmanxanası ilə üzübüz. “Noybahar” restoranında bir ay hor gün fisincanplov yemək olar.

– Ye bala, qızırqalanma, halal xoşun olsun!

Sonra mən Oruc kişiylə yonalmışdım və arxada atamın anama dediyindən yalnız bunu eşitmişdim:

– Fikir verdin ona?

– Nəyinə? – demişdi anam.

Heybəsiz gəlirdi, heybəsiz getdi, çamadanla gəlsəydi deyirdim ki, şəhərli olub, amma çamadanı da yoxdu, deməli hələ nə şəhərli idi, nə də kəndli.

Anamın nə dediyini eşitməmişdim, ancaq ah çəkdiyini eşitmişdim.

• • •

Sottanın gəyörçinləri yumurtlamışdılar, kurt düşmüşdürlər, bala çıxartmışdılar, bala gəyörçinlər pörvaz olmuşdular, yuxarıdan bizim evin damı üstündəki quşxanadan aşağıya – monim pəncərəm önündəki damın üstünə tökülmüşdürlər, gah dam üstündə dar-dar cloyerek gəzmüşdülər, gah dam qırağından aşağıya, küçəyə boylanmışdılar, sonra dəşlərin qabardıb uçmuşdular və getdikcə şöhorüstü gəyələrin və çox dənnindən, yaxud şöhorü çevrələyən üfüqlərin çox uzaqlarından geri dönmüşdürlər, qara asfaltlı o dam qırağında ağ şoridli bir cərgəyə düzülmüşdürlər.

Xalam mənə axşam çayı gətirmişdi, stəkani stol üstünə qoymuşdu və bir an yubandığını görüb demişdim:

– Çur, xalacan, o qoltuğundakı nədir?

– Qozetlərdir bala, kişi toza qazdığı buruğu vədəsindən dörd gün qabaq qurtarıb, şöhorin üç qozetində şəkli çıxıb, hax, sonra aparıb sandığa qoyacam, o biri qozetlərin üstünə.

– Fotonun altındakı yazını oxuyum sono, xala?

– Höccələyö-höccələyö özüm oxumağa başlamışam bala, sabah kooperativo gedocoyom, kişiyo papiro alacağam, deyirəm sono do qara mahutdan bir şapqa alım, qabaqdan qış gəlir axı.

– Sağ ol, xalacan, gələndə anam cibimə xorçlik qoymuşdu, gedib özümə qulaqlı papaq alacağam, çöldə-bayırda hələ bu çit şapka ilə keçinə bilirdim, amma evdə bundan sonra gərək qulaqlı papaqdan oturam, çünki o arvad ki, hor dofo aşağı mortobədə o cür çıxır, Sottanın gəyörçinləri damın üstündə soksonib gəyö uçur, monim do başım bir yana dursun, dişimim ağrısı tutur o saat...

– Görüm onun üzün mürdəşir yusun, elə bil üroyi daşdır arvadın, hor dofo fağır qız or evindən qaçıb bunun üstünə gələndə elə bil arvadın başına daş düşür, alır olinə süpürgəni düşür qızın üstünə ki, çıx get öz xarabana, öz omoğlundur, zəhor do olsa yalayacaqsan.

– Ta indi ki, anası üz göstərmir, nə vacib olubmuş, niyə gəlir axı? – Danışsam omoğlu ərindən nolur çökür, üroyin qanı döner, bala, yaxşısı budur, danışmayım...

Və xalamın hələ danışmaq istəmədiyindən gözləri yaşarmışdı və qalxıb öz otağına getmişdi.

O axşam Abşeronun ən gözəl axşamlarından biri idi, uzaqda pəyız donizi gömgöy bir süfro kimi açılmışdı, doniz içində doğru uzanan iskələ körpüsünün sağında və solunda içi ağzınacan Corcu qovunu ilə dolu olan ağ yelkonlu türkmen barkasları bir-birinin yanına düzülmüşdü. Qız qalasının qara istivanosi üstündə qanad çalan iki ağ gəyörçin çiçək üstünə qonmaq istəyən, amına qona bilməyən kopənokləri andırırdı, sabah cümo idi, istirahət günü idi, adamlar dosto-dostu şöhorin dağüstü muhollosindən üzəuşağı, doniz qırağına axırdı. Orda doniz sahilində nofosli horhi orkestrin çaldığı adı şairinə valsın sodaları gah somtini tez-tez dəyişdirən xoff və sorsori bir küləyin qanadına ilişorok gəlirdi. Bizim torofloro çatırdı, gah şöhorin axşam uğultusuna qarşıaraq eşidilməz olurdu, bu uğultu içində isə külçələrdə aşıb-daşan izdihamın honiritsi, hardasa yaxındakı yastı bir dam üstündə dopu çalır roqs cloyon kiçik qızların gülüşləri, aşağıda sağ toroflodakı “Təzəpir” moscidinin minarəsindən ucalan axşam ozanının sosi, daha aşağıda sol torofdo “qızılı kilsə” adlanan Aleksandr kilsosinin zong qüllösindən qapan boğuş çan zanqılıtları vardı...

Ölümürsəl kişi halu mədəndən gəlib çıxmamışdı, xalam möt-bəxdə qutab üçün yağurduğu kiçik kündöləri oxlov altına salıb çıxara kimi nazik və həndəsi çevrə kimi yuvarlaq yuxalar yayırdı, evni zamanda başısağğı monim dalmıca deyirdi, amma elo bil mən yanında dayanmışdım və no deyirdisə üzümə deyirdi:

– Yoxsa elo bilirsən, təkə mon görürəm, mən içimi yeyirəm, mən deyirəm, yox kişi də görür, kişi də deyir ki, no olub a ona ki, adəm üzünə baxır, elo bil görmür, söz deyirsən elo bil çitmir.

Çünki ürəyimin gəco və gündüz eşitdiyi sossiz bir foryad vardı, ona görə başqa heç bir şey çitmirdim, gözlərimin qarşısını kosmiş qara bir divar vardı, ona görə başqa heç bir şey görmürdüm.

Əgər çiynlərində saz qürbət ellərə gedən haqq aşılqan nağılların dediyinə görə ilk dəfə yuxularında gördükləri obədi sevgilinin sorəği ilə domır çarq geyib dünyanın o başına yola düşürdülersə, mənə beş-on pille aşağı düşüb şüşələrinin çoxu qırılmış bir aynabəndin rəngi getmiş qapısını açmaq kifayət idi ki, onu, ağ səadətimni görüm..

Lakin indi o başqasının qadını idi və qadına qarşı bütün digər dirlərdən daha artıq amansız olan bir dinin yasağı ilə mono naməh-rəm idi və indi əgər biz hotta kimsosiz bir sohrada iki yol əzmiz kimi bir-birimizə rast gəlsəydik, o gərək dərhal çədrasını qara bir qalxan kimi üzünə qaldıraydı, mən iso o sohrada ayağım altındakı cücəyə, başım üstündəki günəşə baxa bildiyim halda yalnız onun, ağ səadətimin üzünü görməməli idim.

Təkə bu anı fikirdən elo bil divarlar yerindən qopub üstümə gəlmişdi, ayağa sıçramışdım və elo bu vaxt balaca Sottarı yenə pən-cərəm altındakı o dam üstündə görmüşdüm.

Əgər balaca Sottar o gəco də bu dam üstündə haman baca yanında dayanıb başını yuxarı qaldırmışdısa və ulduzlara baxaraq o ulduzlar içindən “Gülbacısını” çağırırdısa, indi də ayaqyalın və başıaçıq haman baca yanında dayanmışdı, amma başını aşağı salmışdı və sağ ayağının barmıqlarıyla damın qara əsfalı üstündə no iso yazıb-pozaraq, elo bil no iso müşkül bir məsələni həll etməyə çalışırdı.

No olmuşdu kiçik dostuma? Donizdə gənilər qorq olmuşdumu? Yoxsa axşamüstü uçurduğu geyorçinlərdən hansı iso əzmışdi və hələ geri dönməmişdi?

Çağırmışdım, başısağğı, bir ayaq-bir ayaq yaxına gəlmişdi.

Sottarın atası üç il əvvəl Pırşağı balıq votogosində işlədiyi vaxt donizdə batmışdı, uşaq anasının öhdəsində qalmışdı və anası indi üç nömrəli iki qırmızı vaxonlu tramvayda konduktor işləyirdi, Sottar iso məktəbdən qayıdan kimi bütün günü və axşamı anası evə gəlo-nocon geyorçinlərinin tolimi ilə başını qarışdırırdı və mən bu müddətdə anasından icazə alaraq Sottarı iki dəfə kinoya aparmışdım, yanaşı oturub “Tarzan” filminə baxmışdıq, bu o vaxt idi ki, kino hələ lal idi və şöhorin yeniyetmələrini dolı-divano çloyon o lal Tarzanın ovozinə bütün kinoteatrların salonlarında bir ağzından qıyyə vuran o yeniyetmələrin bağirtilərindən qulaq tutulurdu.

– No olub sənə, Sottar, no üçün belə bikişən?

Sottar başını qaldırmadan birməfəsə demişdi:

– Dedi mono ki, get mono bir qutu kibrit götür, bizimki qurtarıb, gətirm götürdüm, qacaqladı moni ki, səhən axşam, bax səhən axşam ha, bunu da ona verərsən...

– Kim dedi, Sottar, kimə ver dedi, Sottar, noyi ver dedi, Sottar?

– Gülbacı dedi... amma səhən cümərdi, səhən anan moni Kürdo-xaniya daydaygilo aparacaq... budur cibimdədir...

Amən verməmişdim, Sottarı qamurlamışdım, Sottar müqavimət göstərməmişdi və mən ölimi Sottarın dostı yamaqlı şalvarının cibinə salıb, ordan dördqat bükülmüş bir doziq vərəqi çıxartmışdım və şagird dostlarından qoparılmış o vərəqin sol tərəfində bir ağ gül çökilmişdi, amma elo bil bir uşaq oli çökünmüşdi o ağ gülü, sağ tərəfində boz bir bülbül çökilmişdi, amma elo bil bir uşaq oli çökünmüşdi o boz bülbülü və ağ gül ilə boz bülbül arasındakı ağ boşluqda iri, yumru uşaq xətti ilə yazılmışdı ki:

Gəlmişdin görəsən mənə,

Dormuşdın hərəsənə mənə,

Ölündə uçar olmağı

Bir acıb görəsən mənə.

Və daha aşağıda bir vəsiyyəti ki, məhz uşaq xətti ilə yazıldığı üçün daha dərşətli idi: “Bunu monim qəbrimin baş daşına yazdırarsan!”

Ürəyimin döyüntüsündən qulağın batdığı üçün, hundan-hunu Sottarın səsini eşitmişdim.

– Dadaş, sənonom, qorxuram mən...

– Nədən qorxursan? – demişdim və öz xırıltılı sosim üreyim-dəki qorxunu daha artıq bürüzə vermişdi.

– Kağızı mənə verəndə, məməsi o biri otaqdan əlində süpürge çığıra-çığıra gəldi: hələ də burdasan, canıyanmış, çıxıb getmiyə-cəksən öz xarabana... Üsreyin süpürge ilə döyürdü, amma Gülbacı dinnirdi, səsin çıxarmırdı.

Əlbəttə, dinməyəcək, Sottar, heç vaxt səsin çıxarmayacaq, heç kosi köməyə çağırmayacaq, nə deyirdin, Səttar, üsreyin yəni nə vaxt, haçan, ah srağagün – və indi ki, sən srağagün gördüyündən sarsılımsan və mən də avqustun o sonuncu çaharşənbə günündən dəlilik sərhədinə ayaq basmışam, onda elə birdəfəlik iradəsi öley-hinə gedərkə...

Və mənim üreyimdə başladığım sayıqlamanı Sottar tamamlamışdı:

– Əsitmirsən, dadaş, götürək qaçaq, indi ki, orda öz omisi oğlu, burda da əndamı yanmış öz anası bu qədar zülm ələyir öz qızına.

Səttarın gözlərinə baxaraq gözlərim dəymişdim, hər ikimiz dənizdə batarkən, saman çöpünü əl uzadandan kimmidik.

– Hara, Səttar, – demişdim. – hara? Tifliso, yoxsa Moskva?

– Yox, – demişdi Sottar, – dəniz qırağında körpüyə bağlanmış lodkalarından birini açaraq, Pirallahıdan bir yanda balaca bir ada var, bir dəfə atam ora qaşqaldaq ovuna getmişdi, mənə də aparmışdı, kimsə orda qənbərdən bir daxma tikib, amma içində heç kim ölmür, Gülbacı o daxmanı süpürüb səliqəyə salar, biz də balıq tutarıq, qaş-qaldaq ovlarıq, heç kəsin, dadaş, nə milisin, nə şeytanın da ağlına gəlməz ki, biz oradayıq...

Amma hər ikimiz gecikmişdik, Səttarın o adsız kiçik adası hardasa yəcnə boş və kimsəsiz qalacaqdı, mənə Tiflis qatarında milis axtarmayacaqdı, çünki elə bu vaxt həyətin o biri tərəfindən üçüncü mərtəbədən biryəşər qulun kimi çığıran kiçik bir qızın səsinədən damarlarımızda qan donmuşdu və hər ikimiz özümüzü dam üstündən daş pilləkənin yuxarı meydançasına atmışdıq.

Gözlər hədəqəsindən çıxmış bir qızcağaz üçüncü mərtəbənin qarşı tərəfdəki aynabəndindən aşağı baxırdı, balaca öllərilə başına döyürdü və hiçqırmırdı:

– Vaxsey, məmə, xala yandı...

Və bizim tərəfdəki daş pilləkənin ikinci mərtəbə meydançasından üzəşağı qaçan canlı bir meşəl vardı ki, o idi, Səttarın Gülbacısı

idi, mənəm ağ səadətim idi və indi o qara çadrası əvozinə qara tüş-tül qırmızıdıllı bir əlova bürünərək qovulduğu ana evindən baş götürüb gedirdi.

Hər ikimiz özümüzü arxasınca atmışdıq, Səttarın fəryadını eşidib bürümüşdü, bir an başını geri qanırılmışdı, bizi yaxında görüb əlini arxaya çırpılmışdı ki, yaxın gəlməyin və yəcnə pilləkənlə üzəşağı qaçmışdı.

Pilləkənin axırncı pilləsində özümüzü ona yetirmişdik, əlimi atıb qolundan tutub saxlamışdım, çırpınmışdı, mənə geri itələmişdi, qolunu əlimdən qopartmaq istəmişdi, bacarmamışdı.

Və sonra aramızda başlanan və cəmi bir-iki doqiqo çəkən o mübarizə, əhşəli bir mübarizə idi.

Mən onu əlovdan xilas etməyə üçün əynindəki paltarları didib tökürdüm, o isə mənə döşümdən geri itələyirdi ki, burax mənə, sən də əlişcaqsan və əlimdən çıxmaq üçün çapalayırdı və eyni zamanda tez-tez iki əllə üzünü tuturdu ki, əlov üzünü yandırb xarabələsin.

Tanırım! Özü-özünü müdhiş bir ölümün ağuşuna atmışdı və indi bir qadının əzəli və əbədi səvqi-təbiisi ilə yalnız üzünün hayında idi ki, üzü salamat qalsın!

Artıq bütün evin qadınları və qızları bütün mərtəbələrə çığıra-çığıra üzəşağı tökülmüşdürlər və görünür səhə istirahət günü olduğu üçün bu axşam bu evdə mənədən başqa başı papaqlı varmısa, o da haman dolisov qocaymış ki, o qoca bayquş da namohrom bir qadına yaxın düşməyi kişiliyinə rəva görməmişdi.

Bu vaxt mən artıq geri çökəlmişdim, Səttar yüyürüb hardansa bir vedrə su gətirmişdi və özünü mənə yetirən xalam tüştüləyən köynəyimi siyirib başımdan çıxarmışdı.

Yaqutun anası isə gəlmişdi, pilləkənin axırncı pilləsində oturmuşdu, əvvəlcə saçlarını yolub ulamışdı, sonra xalama üz tutub çığırmışdı ki, axı sonin o üstünə od olonmuşinin, o ağ günə qara gəlmişinin, dili ağzında kabab olmuşun, nə dördinə qalmışdı ki, xalxın namohrom ərvadını pəmçələyirdi, meğor bilmir ki, Ağagül xəbor tutanda üzəcəək onun boğazın cücə boğazı kimi?

Xalam da geri dönüb ona cavab qaytarmışdı ki:

– Az, az, qarğışın öz başını yesin, uşaq ol-ayağın yandırb, uşaq pörşölənib ki, fəqir qız tolof olmasın, hanı sonin vicdanın ki, ona bəddua ələyirsən, yox əgər o uşağın başından bir tük oskik olsa,

mən bu arvadlığımıla sənin o Ağagülünü öz ölimlə boğaram, qoyma-
ram heç Əlimürsəl bu işə ol bulağıdırın!

Höyətın qadınları Yaqutun oynındə nə qalmışdısa didib tök-
müşdülor, paltarlarının tüstüleyən tiko-paralarını söndürmüşdülor
və mon pilləkənle yuxarı qalxarkən bir anlığa başımı geri çevir-
mişdim və yarıçılpaq qızı qadınların qolları üstə görmüşdüm, üzünə
birincə mortəbənin aynabondındən işıq düşmüşdü, ələvə qarşılıq
üzü qaralmışdı, bənövşəyi gözləri qapanmışdı.

Bir az sonra xalam da yuxarı qalxmışdı və huşunu itirmiş Yaqutu
təcili yardım maşını gəlib aparmışdı.

Əllərimin dərisi qabarcıqlanmışdı, soyulmuşdu, xalam hər iki
əlimi qatıqla suvayib tonziflə bağlamışdı və qabağına salıb həkimə
aparmaq istəmişdi, amma mon getməmişdim.

Vo o gəccə mon təkəcə ancaq əllərimin gəymortisindən səhərəcən
yata bilməmişdimsə və bir yerdə otura bilməmişdimsə, indi ac bir
qurd kimi bütün vücudunu gəmirən o dözülməz ağrıları zorif bir
varlıq davam gətirə biləcəkdimi?

Kor ola bilərdi? Olsun – monim idi. Şikəst ola bilərdi? Olsun –
mənim idi. İftic olub bütün ömrü boyu yatağından qalxa bilməzdi?
Olsun – yənə mənim idi.

• • •

Xəstəxanada yatırdı. günəşin balaca Sottarla xəstəxananın kori-
dollarında tibb bacılarının ol-ayağına dolayırdı və ağızlarından
kəlbətinlə bir-iki söz qopardırdıq. Birinci günlər huşsuz yatmış, bir
həftə sonra gözlərimi açmışdır və saçlarına dən düşmüş baş həkim
xəstəni quşxana kimi kiçik bir otağa keçirmişdir və müalicədə şəx-
sən özü iştirak etməyə başlamışdır.

Sonra növbəti bir gəlişdə baş həkim bizi beş dəqiqəliyə içəri
buraxmışdı. Yaqutun üzü ağ tonziflə örtülmüşdü və həzin bir səsle
bizə nə isə demişdi, amma biz heç bir şey başa düşməmişdik.

Daha sonralar mon nə vaxt gəlmişdimsə, hər dəfə suallarınla baş
həkimə tongo gətirmişdim və nəhayət, o həkim də bir dəfə məndən
soruşmuşdu:

- Bağışlayın, Yaqut xanım sizin noyinizdir?
- Mənim?
- Hən, sizin!

- Bir mortobə aşağıdakı qonşumuzdur.

- Aha, çox gözəl... Bir mortobə aşağıdakı qonşunuz imiş!

Və həkim qalın qaşlarını ovvələcə yuxarı qaldırmışdı, sonra aşağı
salmışdı.

Sözlərin altı vardı, sözlərin üstü vardı və baş həkimin "aha, çox
gözəl" – sözlərinin altı monim üçün qaralıq qalmışdı və o gündən
ürəyimdə baş həkimə qarşı heç də gözəl olmayan bir hissə baş qal-
dırmağa başlamışdı.

Baş həkim isə həftələrlə pərvano kimi xəstənin başına dolan-
mışdı, Yaqutun bənövşəyi gözləri açılmışdı, gətdikcə səsə durul-
muşdu, amma hər dəfə mon onu görməyə gələndə, o bir dəfə də
olsun ağ tonzif rübəndini üzündən qaldırmamışdı və üzünü mono
göstərməmişdi.

Özü isə növbəti ziyarətlərin birində monim əllərimə baxmaq
istəmişdi və ağ əlini, üstündə azacıq yanığı qalmış sağ əlimin
üstünə qoymuşdu, sonra geri çəkmişdi.

Vo mən yənə xahiş etməmişdim:

- Qaldır bu tonzifi, – demişdim, – qoy mən də birçə dəfə göz-
lərinə baxım.

- Yox, – demişdi, – hələ üzüm adam arasına çıxarılası deyil...

O gülüyyə narları bazardan almışdın?

- Yox, bizim qoza morkozindən, kiçik bir şohordən mono pay
gəndormüşdilər.

- Kim?

- Dayımın o kiçik şohordo gözəl bir nar bağı var.

- Yaxşı narları... Öləydim qalaydım orda... o nar bağlarında...

Bu vaxt baş həkim içəri gəlmişdi və Yaqut demişdi:

- Tutu xala niyə moni görməyə gəlmiş? Gələndə səfər onu da gətir,
kənlimə düşüb, görmək istəyirəm onu...

Nədonso bu vaxt başımı çevirmişdim və baş həkimə baxmış-
dım, pəncərə qarşısında dayanmışdı, mən ona baxanda, o da qolun-
dakı qızıl saatına baxmışdı və yənə ovvələcə qalın qaşlarını yuxarı
qaldırmışdı, sonra aşağı salmışdı.

Bir həftə sonra xalam öz bəşirdiyi şorqoğalı ilə monim aldığı
bir bağlama Göyçay nan, bir bağlama Ağdaş heyvəsiylə gəlmişdi
Yaqutu görmüşdü və evə gələndə mono demişdi ki:

- Sənə soruşurdun, deyirdi ki, başı nə yaman qarışıqdır ki, bir
həftədir moni görməyə gəlmiş.

– Xalacan başını şişib qazana dönüb, çünki “Buxar qazanlarından” imtahan verirəm, məndə vaxt hanı?

– Ürəyi sınıqdır bala, anasında hikkəyə bax ki, bir döfə də olsun qıza baş çəkməyib, amma xəbor göndörüb ki, ordan çıxanda birbaş öz xarabasına getsin... Deyirlər orin də silistçi danışdır, bilmək istəyirlər ki, kim qızın canın boğazına yığıb ki, axırda fağır öz şirin canına qəsd eləyib.

– Özü necə... Bir şey deyirmi o barədə?

– Əlində bir qəzet vardı, mono də göstərdi, dedi bir bura bax, Tutu xala, qadınlar Əli Bayramov klubunda bir yerə yığılıb çadralarını yandırırıblar, amma mondo ağla bax ki, çadramı yandırmaq əvəzinə özümə od vurdum.

– Xalacan, oranın baş həkimi golib sənin də başının üstünü kəs-dirdimi?

– Gəlmişdi, Yaqut tanış elədi, deyirlər çox yaxşı həkimdir.

– Sən bilən, o qoca həkimin neçə yaşları olar?

Xalam heyratla üzümə baxmışdı:

– Hansı qoca həkimin?

– Onun, o çox yaxşı həkimin?

– Qoca niyə olur ki, o? Əlbəttə, sənin kimi nocavan deyil, amma o yaş kişi üçün ən yaxşı yaşdır.

– Hansı yaş kişi üçün yaxşı yaşdır, xalacan? Əlli beş?

– Əlli beş nədir, ədə, fağırın otuz beş-otuz altı yaş ancaq olar.

Qızın yanından çıxanda arvad həkimlərdən biri dedi ki, o baş doktor xəstəni Leninqrada aparacaq, dedi ki, orda elə həkimlər var ki, arvad xeylağının üzündəki yanığı yerlərini tərtemiz eləyirlər, heç xaşxaş boyda bir nöqtə də qalmır.

– Eloyşə tamam, xalacan, qurtardı.

– Nə tamam, nə qurtardı?

– Bağlandı bizim kitabımız, arasına ulföçin qoyduq, yaxud rusca desək pesenka naşa speta.

– Dilinə qurban olum sənin, gör nə tez urusiyca danışmağı öyrənmisən.

– Mən indi fransızca da sayıqlaya bilərəm, xala və sən görək töəcəüb cləmiyəsən.

Xalam başını aşağı salmışdı və yalnız qadınlara məxsus olan sirlə bir təbəssümlə gülümsəmişdi.

***

Çox həftələr, aylar keçmişdi və xalam Yaqutun uzaq Leninqrada müalicə olunub, üzünün tərtemiz sağaldığını, heç bir yanığı yeri qalmadığını və Bakıya qayıtdığını mənə xəbor vermişdi və bir neçə aydan sonra da ən gözəl və ən oxşəbəxt kişi yaşında olan o baş həkimdən mono bir məktub gəlmişdi və o uzun məktubda sevginin sübh çağında çox erkən qurulan ailələrdə çox erkən başlanan aşşamlar haqqında statistik rəqəmlər cədvəli əsasında clə mülahizələr vardı ki, mən o çox ağıllı və çox soyuq mülahizələrin ancaq yansıni oxumuşdum, qalan yansıni cırx barmışdım.

***

Üç il keçmişdi və indi mən ali məktəbin üçüncü kursunda, vaxtilə Əlimürsöl kişinin dediyi o çiyişaçlıqlar içində başıaçıq, döşüaçıq gözəməyi özümə adət cləmişdim.

Və indi bir həfte idi ki, qəzetlər ölkənin adı-sanlı gənc bir qadından elə bir dastan açmışdılar ki, bənövşəyi gözül, meşin kombinezonlu o gənc qadının şoklini gənc qızlar qəzetlərdən kəşib otaqlarının divarlarına sancmışdılar, balaca uşaqlar iso hələ də çadralı gəzən analarına göstərirdilər, qoca aşıqlar ona gənclik ilhamı ilə dolu söz qoşub saz çalırdılar.

Və bu aşşam xalam həyəcanlı bir halda mətbəxdən mənə otağıma gəlmişdi, istidən qanadlarını qabardan qoyunlar kimi, xamırlı əllərini yana açıb özündən gən tutmuşdu və demişdi:

– Yunis, bu deyilənlər doğrudur?

– Hansı deyilənlər, xalacan?

– Yaqut oyırıqları sürür, göydo uçur.

– Sən töəcəüb cləyirsən, xalacan?

– Bəs sən cləmirsən, bala?

– Mən ancaq ona töəcəüb cləyirəm ki, bir hekayə yerdə başlanmışdı, bir nağıl kimi göydo qurtardı.

– Biləydim nə demək istəyirsən, ay oğul, nə barədə danışsın?

– Bakı gecələrinin hekayəsi barədə danışsın xala, bir də o nağıldan danışsın ki, bir ağ quş vardı, evvəl qaranlıq bir qofesdə çox qırıncırdı, sonra Zümrüd quşu kimi odda yanib yenidən dirildi və qanad çalıb ağ ulduzlara doğru uçdu...

Və bu vaxt açıq pəncərədən içəriyə bir gurultu dolmuşdu, şöhrin gəccə göylərində nərildəyən bir təyyarə elə bil gəlmişdi, düz

pəncərəm altındakı o bir olco asfaltlı, yastı dam üstündə dövrə vurmağa başlamışdı və hər ikimiz açıq pəncərədən başımızı çıxarıb göyə baxmışdıq.

Aşağıdan dənizdəki gəmilərdən fısqıran iki ağ işıq zolağı qılinc kimi fəzanı yarıb göyü çarpazlaşmışdı və təyyarəni qayçıyı ağzına alanda, o təyyarə, çıraq işığına ilişmiş pərvanə kimi çırpınırdı, bir an işıq kəməndindən qurtulmuşdu, görünməz olmuşdu, sonra buludlar altında gah alısan, gah sənən uçar bir ulduza çevrilmişdi.

Və handan-hana mən demişdim:

– Kim bilir, xalacan, bəlkə bu uçar ulduz elo odur...

– Yaqu! Allah sən saxla, qıza bax a, – demişdi xalam, – gecənin bu vaxtında göyün yeddi qatında... nağıl nodi, bala bu ki, möcüzədir...

Və sonra yazıq xalam birdən dıksınmışdı, çünki balaca Səttar dam üstündəki qaranlıqdan çıxıb bizə doğru gəlmişdi – xalama salam verəndən sonra əlindəki mavi rəngli bir zərflə mono uzatmışdı.

Məktubu açmışdım və uşaq xəttinə oxşar o tanış xotti görəkən yənə əllərim titrəmişdi.

Xalam isə düşmüşdü balaca Səttarın üstünə ki, balam, bu qonşu damının üstünü niyə karvan yoluna döndərmisiniz, bəgom monim evimin qapısı-bacası yoxdurmu, bəgom o qapı üstündə elektrik zənginin qıpqırmızı düyməsi yoxdurmu? Sonra xalam çıxıb getmək istərkən mən demişdim:

– Dayan, xalacan. Axı məktub almışsın.

– Kimdendir ki? – demişdi xalam.

– O təyyarəçi qızdan... Sənə çoxlu salam göndərir, mən də təyyarəsində uçmağa çağırır.

Xalam diqqətlə üzümə baxmışdı, baxışlarından nə isə bir kölgə keçmişdi, elə bil nəyi isə özü üçün aydınlaşdırmaq istəmişdi, amma aydınlaşdırma bilməmişdi, cəmi zamanda mən özüm də kənardan üzümə baxmışdım və heç bir şey başa düşməyərək, yalnız onu demişdim ki:

– Bir dəqiqə dayan, Səttar, bu saat cavab yazıram.

– Məndən də ona salam yaz – demişdi xalam və mətbəxə getmişdi, Səttar isə dam üstündə dayanıb gözləmişdi.

Səttar arxasında oturmuşdum, məktubuna cavab yazmışdım. Mənə göyə qaldırmaq istədiyi üçün minnətdarlığımı bildirmişdim, amma hər gün institutdakı müəzirlərdən sonra vəqzal yanındakı "Səldat

bazan" adlanan tozlu-torpaqlı meydana gedib orda kirayə ilə verilən velosipedlərdə məşq edəyimi bohana götürmüşdüm və toyyarodə uçmağa macal tapmayacağım üçün üzr istəmişdim.

Səttar məktubu almışdı və elə bil içində nə yazıldığını oxuması kimi diqqətlə üzümə baxmışdı, köksünü ötürmüşdü və dönüb getmişdi.

Sonra elə haman gecənin hansı aləmində, saatların dıksınorək dayandıqları o sirli zamansızlıq anlarının birində yuxu ilə oyanıqlıq arasındakı o titrək sorhəddə birdən qələməmə səs gəlmişdi, pəncərə arxasından yağışın şırıltısı içindən, o qara asfaltlı yastı dam üstündə ağ sədotimin mənə çağırıldığını çitmişdim, amma hələ tamamilə oyanmamış mono yəqin olmuşdu ki, bu bir aldanışdır, orda yağış altında o dam üstünə heç kəs yoxdur, amma buna baxmayaraq ağır mavi rəngli axşam çağırışından boyun qaçırılmışdım, indi mövcud olmayan gecə çağırışında ayağa qalxmışdım, pəncərəmi açmışdım, ovvəl dam üstündə, sonra işıqları yağışda yuyulan şohor gecəsinə baxaraq uzun-uzadı pəncərəm önündə dayanmışdım, ta o vaxta qədər ki, yağış ara vermişdi, göyü buludlar parçalanmışdı, ay buludlar arxasından çıxmışdı, tozcuq asfalt salınmış damın üstü qara marmor kimi parıldamışdı. Mən bu dəfə kənardan özümə baxanda gülümsəmişdim, sonra pəncərəni qapamışdım və başımı yənə o yastıq üstünə qoyub yatmışdım ki, uzaqda qalan dumanlı dağların həsrəti yənə o yastığım altında idi.

Və daha sonralar çox şey olmuşdu, çox hadisələr baş vermişdi, günlərlə yarma aşısı yemişdim, yarısı su olmuşdu, divar qəzeti üçün çəkdiyim şəkildə yazın əvvəlində Ağsu qovaqlarının başında hacı-leyloklar yuva tikmişdi, ömür çayı isə gah daşmışdı, gah ləl axmışdı və o ilk sevgi çoxdan görülmüş bir rüyaya çevrilmişdi, amma ürək o rüyada mono görənə o ağ sədoti heç vaxt unuda bilməmişdi.

Baki, 1935

İLYAS ƏFƏNDİYEV

(1914-1996)

Azərbaycan hədi nəsrinin inkişaf tarixində özünəxas fordi üslubi, yazıçılıq ədəbi ilə seçilən İlyas Əfəndiyev qədim türk yurdu Qarabağda - Qarabəygin (indiki Füzuli) şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. Burada ikinci dərəcəli məktəb bitirmiş. 1934-38-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya fakültəsinin qiyubi şöbəsində təhsil almışdır.

Əmək fəaliyyətinə 1930-cu ildə başlamış, orta məktəblərdə Azərbaycan dili, ədəbiyyat və coğrafiya fənlərini tədris etmişdir (1930-1938). 1938-ci ildə Bakıda köçmüş. "Yeni yul", "Kommunist" qəzetlərinin redaksiyalarında ədəbi işçi. "Ədəbiyyat qəzeti"ndə tənqid şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Radio Komitəsində ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi, Azərbaycan ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında nəsr şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyində nəsr üzrə məsləhətçi, məsul katib vəzifələrində çalışmışdır. 1961-ci ildən ömrünün sonuna qədər hədi yaradıcılıqla məşğul olmuş. 1979-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. Görkəmli yazıçı 1996-cı ildə vəfat etmiş. Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Milli ədəbiyyatın tarixində qüdrətli nəsir və dramaturq kimi şəərəli yer tutan İlyas Əfəndiyev hədi fəaliyyəti XX əsrin 30-cu illərində başlamışdır. Onun "Kənddən məktublar" adlı ilk hekayələr kitabı 1939-cu ildə nəşr edilmişdir. "Söylədi arx" "Körpüsənlər", "Dağlar arxasında üç dəst", "Sarıkəyənklə Valehin nağılı", "Geriya baxma, qoca", "Üçatılan" kimi romanları vəzifəçilik nəsiəlik istedadının görümlü nümunələridir.

Darülfünunda dərslərin başlandığının dördüncü günü idi. Foyedo gənc bir oğlanla yaşlı bir qadın dayanmışdı. Hamı maraqla onlara baxırdı. Ucaboylu, enliküroyi olan bu qadın qara yun parçadan uzun tuman, otokli arxalıq geymişdi. Qara, sürməli gözlori sükutla baxır, günsədon yanımış üzü soyuq bir qayğı ifadə edirdi. O, kimsəyə baxmadan nə haqqında iso düşünür və çubuq çökirdi. Yanındakı uca-boylu oğlan olduqca sux geyinmişdi, lakin son dərəcə çirkin idi. Üzü çopur, burunun ortası yohor kimi yastı idi. Dodaqları qaba surətdə irəliyə doğru uzanmışdı. Cod və bozumtul kimi görünən saçları altında bir bucaq toşkil edir və az qala buruna qədor uzanırdı. Xidmətçilərin biri onlara yaxınlaşaraq:

– Direktor goldi, – dedi.

• • •

– İmtahanlar qurtanb, yerimiz dolub, xala, – deyo direktor qadına baxdı.

– Birtəhor clo, ağrın alim... rayonumuz çox uzaqdır. Onu görö gecikmişik, – deyo qadın quru, bir az da amirano səsle cavab verdi.

Qadının üzü tutuldu. Uzun, enli qara qaşları çatıldı. Çubuğunu dorindən sümürək fikro getdi. Poncoronin qabağında dayanmış oğlan soyuq baxışlarla çölo baxırdı.

O, hamıda toocəüb oyadan bir moharotlo imtahan verib riyaziyyat fakültəsinə daxil oldu. Özünü olduqca sakit və ciddi aparmasına baxmayaraq, az zaman içərisində fəvqolado istedadı ilo hamımızı heyran etdi. Ən güclü riyaziyyaçı, on yaxşı radist idi. Qırx nofor yaxşı şahmatçı ilo eyni zamanda oynayar və homişo do qalib golordi. Bütün müəllimlərimiz ondakı solis, axıcı natiqlik moharotino qibto edərdilər. Onun moharoti bunlarla bitmirdi. O, on gözöl snayperlərdən hesab oluna bilirdi. Həmişo birinci mükafatı o qazanardı. O, az zaman içərisində bizim aramızda təsovvüro gəlməz bir hörmət qazandı. O, hamıdan gözöl geyinir, başını dik və moğrur tutaraq gozir, homişo teatrlarda birinci sırada otururdu. Pul xorclomoye onda düşgünlük hesab olunacaq dərəcədə şiddətli bir arzu vardı. Onunla aşxanaya, teatra və qeyri yerləro gedən adam olini cibino salıb pul xorclomək istədikdo, o, dilxor olar və "monim hesabımadır!" səzləlorini o qədor şəon və hovoslo səyloyordi ki, adam onun diloyini

pözmaq istəməzdi. İnsan on sıxıntılı vaxtında belo, onun yanında özünü sorbəst və şən hiss edirdi. Ondakı bu tükənməz forəh bir çox-larını təəcübəndirirdi. Sanki öz taleyinin hökmünə tabe olaraq, o, güzgüyə baxıb heç bir zaman gülməməli imiş...

***

Darülfünunda yuxarı sinif tələbələrindən tutmuş professorlara, hərbi müəllimlərə qədər hamı ona etimad bəsləyir və hörmət edir-dilər. Lakin ona yalnız bir adamın münasibəti qoribə idi. Bu, bizim sinifdə oxuyan Gülarə adlı bir qız idi. Həsənə nə qədər çirkin idisə, Gülarə o qədər gözəl idi. İri, qara gözləri tükənməz bir cəsarətlə yanırıdı. qəşəng cizgili nazik dodaqları vardı. Üzündən gülüş oskik olmazdı. Özünü şax tutaraq, kimsəyə məhəl qoymadın gələn zaman bütün tələbələr arxasınca baxardılar. Hər işdə birinci olmaq üçün bu qızda qarşılaşılınmaz bir hověs var idi. Bilmədiyini bir şeyi başqası üzəh etdikdə və ya verilmiş bir məsələni sinifdə hamıdan qabaq Həsən həll edib verdikdə, qız utanar, qızarar, bəzən də özünü saxlaya bil-məyərək, uşaq kimi ağlamaq dərəcəsinə gələrdi. O, heç bir vaxtla Həsənin itifakirli və qabaqcıl olmasına dözü bilmirdi. Etiraf edim ki, bizim içərimizdə bu qızla rəqabət edə biləcəyə yalnız Həsən idi. Gülnarın böyük bir həvəslə birincilik qazanmaq istədiyini bir işi Həsən heç bir güc sərf etmədən asanlıqla həll edir və hamını ötüb keçirdi.

Xatirindədir: bir dəfə yaz imtahanlarından birində Gülarənin yanını saat alləşərək həll edə bilmədiyini bir məsələni Həsən beş dəqiqənin içində həll etdi. Bu zaman qız, Həsənə kin və qəzəb dolu amansız bir nəzər salaraq, təbəşiri özib yeri tökdü. Çox vaxt Gülarə haradansa elə çətin məsələlər tapırdı ki, bizim başımız təqıldə-yirdi. Lakin Həsən soyuqqanlıqla məsələnin cavabını çıxarırdı, qız dərindən köksünü ötürür, alt dodağını dişləyərək heç kəsin üzünə baxmadan çıxıb gedərdi.

Mühazirədə oturduğumuz zaman mənə hiss edirdim ki, onun xoşalı mədəmizdən çox Həsənin ətrafında dolayır. Əlini çənəsinə çöykə-yərək, oğrun baxışlarla onun hər bir hərəkətini, geyimini, qalstu-kunu, saçlarının quruluşunu nəzərdən keçirirdi. Lakin mən bir dəfə də olsun, Həsənin Gülarənin üzünə dik baxdığını görməmişdim. Şən və zarafatlı olmasına baxmayaraq, o, heç bir zaman bu qız haqqında danışmaz, onun tikanlı zarafatlarına heç bir cavab ver-məzdi. Bəzən bu qızın gözəlliyi haqqında söhbət düşdükdə, onun

üzü birdən-birə tutular, qəti bir hərəkətlə dərhal söhbəti dəyiş-dirərdi. Bir dəfə hərbi təlim zamanı Gülarə olli mümkün xaldan qırxdördünü toplayaraq, birinci yeri namizəd oldu. Onun bu müvəf-fəqiyyəti cavab oğlanları heyretləndirdi. Bu vaxt haradansa Həsən gəlib çıxdı. Bayağı küçə susqunluq gurultulu bir canlanmaya çevrildi.

– Birçə Həsən qalıb... görək də... Həsən tufəngi al! – deyə tələbələr oradan-buradan səsləndilər.

Uşaqlar Gülarəyə işarə ilə bir-birilərinə göz vururdular. Gülarə qızğın bir təbəssümlə Həsənə baxırdı. Həsən tufəngi götürüb hər dəfə nişan alarkən, Gülarənin dodaqları xəfifcə tərpənir, üroyinin döyündüyü nazik paltarla örtülmüş döşünün tez-tez qalxıb-ənmo-sindən biliniirdi. Həsən dördüncü güllüdə otuz beş xal yığdı. Araya dərindən bir süket çökdü. Tələbələrindən bəziləri yavaşca sivişdilər. Ehtimal ki, onun qırxdörd xal keçəcəyini ümid etmədilər. Güla-rənin üzünü bir az açıldı, gözləri şən bir həyəcanla parladı. O, bir yerdə dayanma bilmir, gah o yana, gah bu yana keçirdi. Doğrusu, burada mən də Həsənə ürok verdim. Bu, deyərsən, ona bir az toxundu. Mülayim bir nəzərlə mənə baxdı. Anı bir nişanla güllünü atdı.

– Ura!!! – deyə hamı birdən qışqırdı.

Gülle tam "10" rəqəminin üstündən döymüşdü. Qoribə burasıdır ki, Həsənin Gülarə üzərindəki qələbəsi sanki hamının üroyindən imiş. Şadlıq hamını bürüdü. Gülarə bu istehlalı gurultunu hiss etmə-yirmiş kimi qoribə bir təbəssümlə Həsənə baxırdı. Heç bir zaman xatirəmdən çıxmayacaq bu baxış o qədər dərindən mənə, şofqətlə, inco duyğular səyləyirdi ki, onları sözlə anlatmaq deyəli, hiss etmək lazım idi... Mən, gözəl qızın bu həzin və inco təbəssümündə, yaşla dolmuş gözlərində birinci dəfə olaraq qüruru qırılmış bəkiro bir qız könlünün pərişan, özgin həyəcanını duydu. Qürurlu bir gəncin məğlubiyətinin nə demək olduğunu hiss etdim. Hamı gənc qıza, onun məğlubiyətindən mülayimləşmiş zərif təbəssümünə kin və istehlə ilə baxırdı. Sanki "hə, indi necəsən?" demək istəyirdilər. Guya ki, Həsənin çirkinliyində bu yazıq günəhkar imiş. Mən, gözəl qızın o unudulmaz baxışında, birinci dəfə olaraq, çirkin dostuma qarşı mərhəmətim, yanlıqlığı, sevgimi, bilmiyəm... inco, çox bir şeyin titrədiyini və bunun xəfif bir əhla qurtardığını sezdim... Bu duyğu mənə həm çox gəldi, həm də nə üçünsə izzəti-nəfəsimə toxundu. O, "bolkə də bu qəhrəman, lakin çirkin oğlanın yerində gözəl bir gənc görmək istəyirdi. Yoxsa, bunun belo olmadığına

təssüf edirdi... Kim bilir, bəlkə də onun möglüb könlündə cəlvəlon aydın, şirin duyğular üzünə çirkinliyin qara buludu çökürdü... Bəlkə də gənc qız bu soyuq, eybəcər buludu könlündən qovmaq özabı çökür" – deyə düşündürdüm.

Hoson ona yaxınlaşaraq, üzünə baxmadan:

– Pərt olmayın, Gülara. – dedi, – bu tamamilə təsadüfi bir işdir.

Gülara boynunu azca sola oyarok, səfəqət qarışıq, bir növ, istehzalı təbəssümlə "doğrudanmı?" deyə kolmonı xüsusi bir əda ilə uzadı. Hoson heç bir cavab vermədən sakitcə uzaqlaşdı.

• • •

Bu hadisə biz üçüncü kursda oxuduğumuz ilin baharında oldu.

Bundan sonra Hosonin hürəkətlərində koskin bir dəyişiklik omele gəldi. O, birdən-birə soyuq, sakit və fikirli oldu. Hiss edilmədən gəlib yerində oyoşır, dərəcə qurtaran kimi də hara işə gedirdi. Demək olar ki, kimsə ilə danışmırdı.

Gülara da son zamanlarda büsbütün dəyişmişdi. Gözlorində kodor qarışıq mülayim bir ifadə yaranmışdı. Fikri dağınmışdı, artıq birincilik üçün atılıb-düşməyən sakit bir qız olmuşdu.

Mən hiss edirdim ki, Hosonin homişə ondan qaçmasına baxmayaraq, Gülara hər bir fürsətdən istifadə edib, onunla danışmaq istəyir, bəzən çox ehtimal ki, özünün də holl edə biləcəyi bir məsələni "çətindir" deyə Hosonə holl etdirir, məzəli sözlərlə onu güldürməyə çalışırdı...

Bütün bunlar bizə qərribə gəlirdi. Təəccüblə bir-birimizdən "bu nə işdir" deyə soruşurduq. Bəzən hamımızın aciz qaldığı bir sualı Hoson öz sakit, şirin sözləri ilə aydın bir şəkildə izah etdikdə, Güların arın gözlori parlayır, müəllimin razılığı onun dodaqlarında ısı bir təbəssümə səbəb olurdu... Əvvəllərdə yaraşlıq gənclərə qarşı o qədər da laqəyd olmayan Gülara, indi demək olar ki, kimsə ilə yaxınlıq etmirdi.

Bir dəfə idman təlimi zamanı beş kilometrə hamıdan tez qaçıb, birinci dəfə lenti qıran Hosonə baxan Gülara öz-özü ilə danışmış kimi, "bax, əsil kişi buna deyirlər" deyə pıçıldadı. Eyni zamanda, Hosonun qızarıb tərliyi üzünə, qəbarmış saçlarına baxaraq, təntənəmli bir hərəkətlə üzünü çevirdi. Əlində tutduğu çəpəyi dirmaqları ilə didib yerə təkəldi. Mənsə elə gəldi ki, o, indicə hönkürtü ilə ağlayacaq...

Mən, "çirkinlik buludu" deyə düşündüm.

• • •

Bir gün bərbərxanadan çıxdığımız zaman Hoson güzgüyə ötürü bir nəzər salaraq:

– Ay Bahadır! – dedi. – Görəsən, niyə mən bu qədər çirkin olmuşam?

Onun səsi boğazında titrədi.

Mən, birinci dəfə olaraq, onun varlığında müdhisə bir özab duyduğum: çirkinlik özabı! Nə üroyinə məlik olan bu cavanın belə bir duyğunun möngönosində inləməsi üroyimi dağladı. Uzun zaman heç nə söyləyə bilmədim. Nəhayət:

– Nə boş şeylər haqqında düşünürsən, Hoson! – dedim.

O gülümsədi... Ah, bu təbəssümdəki dərəcə, ümitsiz kədərini duysaydınız...

– Nə etməli, ay Bahadır... Mən də insanam... Məndə də könlü var, – dedi.

Mən, bu sözlərdən tüklorimə biz-biz durduğunu hiss etdim.

– Gedək bizə, – dedi. – Üroyim qısıılır, bir az oturaq.

Gətdik. Açıq pəncərədən yaşıl bağlar, bürkük içində mürgüləyən topələr görünürdü. Söyləyə qovaq ağaclarının açıq-yaşıl, yüngül yarpaqları aramsızlıqla titrəyir, lokosiz güy qübbəsi qürbə yaxınlaşmış günəşin zəif şüalarını udur, havada xoş bir sörinlik duyulurdu.

Hoson yanığını şüşəyə söykəyərək çöle baxırdı. Üzünün çirkin cizgiləri solğun, holim bir möyüsləq ifadə edirdi. Bu hal yarpaqların sörin kölgələri ilə birləşir, obodi və təbii görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, onun könlündə dibsiz bir kodor dənizi var...

– Niyə son zamanlarda belə olmusan, Hoson? – dedim.

Üzü qüssə saçdı. Nəzorlori gözlərə gətdi.

– Sonco, bəs, nə cür olmalıyam? – dedi.

– Əvvəlki kimi, şən ... – dedim.

O, təəccüblə mənə baxdı. Gözləri kinlə parladı.

– Doğrudanmı, belə düşünürsən? – dedi, – indiyə qədər haqqım olmadığı halda şənlik etdiyim bəs deyilmə? Arsızlıq noyoy lazımdır?

– Nə danışsən, Hoson, – dedim. – Son lap xarab olmusan. Bu sözlər heç sənə yaraşarmı?

– Çox təəssüf ki, belədir. Bu bədbinlik dəyil dostum, hoqiqətdir!

O, əli ilə çəlləri göstərərək:

– Baxırsanmı? – dedi. – Bu dünyada hər şey öz gözəlliyindən bəhs edir. Hər bir canlı öz zahiri gözəlliyini nümayiş etdirir. Qori-

bədir... budaga qonmuş o quşa bir bax! Gör bir döşünü necə qabartmışdır. Sanki: "Bir baxın... görün mənim necə əlvan döşüm var..." demək istəyir.

– Nə olsun ki? – dedim.

O, dərin bir nəfəs alaraq güzgüyə baxdı. Dodaqlarını nifrətlə öydü:

– Onu demək istəyirəm ki, bu çirkinliklə mən dünyada kimo lazımam?

– Nə. sən həyatı, məgər, gözəl simalardamı görürsən?

– Yo-o-ox... – deyə uzadaraq fikrə getdi.

Axşamın sərin yelci üzümlü oxşayır, uzaqdan bizə doğru ağ bir bulud parçası üzür, yaşıq budaqlar yavaş-yavaş yırgalanır, insan, könlündə xoş bir rahatlıq hiss edirdi.

– Səadətə yalnız üz gözəlliklərində olmadığını bilirəm, – deyə o, arxayın bir ifadə ilə davam etdi. – Ancaq nə edəsən ki, insan insandır. Bu canlı vücud da sevib-sevilmək istəyir. İrədən dağ kimi də olsa, yənə görürsən və tələblər səni sarsıdır. Çünki bu tələblərin təmini həyatın mənası, gələcəyin yoludur. Ancaq onda yazıq olursan ki, bu yola addım basmaq üçün sən özünü haqlı bilmirsən... O zaman sən özünü həyatın bir küncünə qısılmış, monasız surətdə o yan-bu yana əl-qol atan kimi görürsən... Dostum, sən, bəlkə də burada moni tənqid edəcəksən... İctimai səadətədən danışıcaqsan. Bu, əlbəttə, doğrudur. Lakin bir düşün, könlün təbii ehtiraslarını kim inkar edə bilər? Əgər, bunu inkar etmək mümkün olsaydı... Bu qədər çirkin bir sima ilə hasarlanmış könlü heç nə ilə hesablaşmaq istəmir. Mən ona qandır bilmirəm ki, bir düşün, özizim, bir təsəvvür et ki, xarici görünüşün Viktor Hüqonun Qvazimodasından da cybəcərdir. Sakit ol! Lakin kimo deyirsən... Hiss edirsən ki, sənin yazıq könlün də sevgiyə susayır. O da çəşub-deşməyə istəyir... Sən isə, öz murdar simana baxıb, qəlbin bu gülünc tələbindən utanırsan.

O, müdhiş bir tobossümlə gülümsədi. Nozörələri yarpaqlarda dolaşdı. Günəş sönmürdü. Bağlar tünd işıqlı bir görünüş alır, səməkdəki bulud parçası getdikcə qaralırdı. Mən dedim:

– Bilirəm bunlar haradan başına doldu? Sən əvvəllərdə o qədər sən idin ki...

– Çünki məni təhqir etdilər. İzzəti-nəfsimi yaraladılar. Könlümü boş ümidlərlə təlatümə gətirdilər.

Bu sözlərdən sonra o, mənim qarşıma kiçik bir zərf atdı.

– Məno vicdanla söz ver ki, bu barədə kimsəyə bir sözlə söyləməyəcəksən, – deyə əsəbi surətdə gözlərimin içinə baxdı.

– Arxayın ola bilərsən, – dedim.

Zərfi açdım, incə bir xotlo belə yazılmışdı: "Həsən! Bu məktubu öz-özümə uzun mübarizədən sonra yazıram. Sizin geniş, nəcib qəlbiniz qarşısında tab gətirə bilmədim, heç olmazsa, məni qınamayacağınızla təsəlli tapa bilərəm. Əgər, azca da olsa, iradəm çatsaydı, bəlkə də yazmazdım. Birinci dəfə könlümdə duyduğum narahatlıq əvvəllərdə məni qorxutdu... Bunun nə demək olduğunu uzun zaman anlaya bilmədim... Bunun sevgiyə bənzər şey olduğunu öz-özümə belə təkrar etməyə xeyli zaman cəsarət etmədim. Geniş qəlbiniz şirin bir yuxu kimi məni cəzb etdiyi zamanlar dımaqlarımla sinəmi didərək, hönkür-hönkür ağıladım. Zənn edirəm ki, mən sizə bağlayan hissələr haqqında çox da düşünməyəcəksiniz... Üroyinizə başqa heç nə gəlməyəcəyinə əminəm. Sizdəki yüksək qəlb mənim üçün dünyada hər şeydən qiymətlidir. Onu mənəndən osirəməyiniz!" Məktubun axırında əsəbiliklə yazılmış "Gülarə" imzasını gördükdə, mən gözlərimə inana bilmədim. Öz heyrotimi gizlətməyə çalışırdım:

– Yaxşı da... daha burada nə təhqir var ki? – dedim.

Üzümə acı tobossümlə bir nəzər saldı:

– Sanki anlamırsan? – dedi.

– Nə olsun ki, mən də qız olsaydım, sənin kimi qəhrəman bir gəncdən keçməzdim, – dedim.

– Paho... qəhrəmanlıq Bəs, bu sir-sifəti hara qoya... yox! Mən bunun necə sevgi olduğunu anlayıram. O, öz hədəfində yanılmadı. Ən yaralı yerimdən vurdu! Görürsənmi "məni sizə bağlayan hissələr haqqında çox da düşünməyəcəksiniz" deyir... Bunun nöyə işarə olduğunu anlamırsanmı? Yox! O, öz gözəlliyinin qalibiyətə təntənəsini görmək istəyir. O, mənim qırx altı xalımə qarşı əlli xal vurmaq istəyir... Sən necə düşünürsən? O, məni necə sevmə bilər? İnsafına danış, hansı bir qız ıyrənmədən mənə baxa bilər. Ah, insanın təbiəti... sən nə qorubəson... ənsuz da şikəst olan bir oğlana belə istehza etmək, üroyindən yaralamaq onun nöyinə lazım olmuş?

Onun səsi həyəcanlı akkordlardan sonra birdən-birə tıtrəyib incələn musiqi kimi ötüb susdu. Məno clo gəldi ki, Həsən öz şübhələrində bir az haqlıdır. Doğrudan da, Gülarə kimi bir qızın Həsənə vurulması bir qədər toəccüblü görüno bilərdi. Gülarənin əvvəlki məğrurluğunu da nəzərə aldıqda, bu şübhə daha da qüvvətlənirdi.

Lakin qadın könlünün sirlərini kim olduğu kimi anlaya bilərdi?
- Əziz dostum! - deyə əlavə etdi. - Sən məni bədbinlikdə təq-
sirləndirmə. Lap uşaqlıqdan hər cürə ah-zara nifrət edərdim. Beş
yaşında ikon gözümün qabağında altı qardaşımı, bir atamı xongel
kimi doğradılar. İllər boyu bir tiko çörək üçün anamın onun-bunun
qapısında paltar yuduğunu gördüm. Səkkiz yaşında bir uşaq ikon
ayaqyalın, soyuqda, boranda başqalarına quzu otardım. Aclığın nə
olduğunu gördüm. Lakin üroyimə olom girmədi, dörd çıkmədim..
İndi isə... İndi isə, üroyimdo qaymayan kədərini qarşısında durmağa
iradəm çatmır... Eh...

O, başını bulayaraq, söyüd ağacının yırgalanan budağına baxdı.
- İstəsəydim, Həsən, - dedim, - mən bu barədə o qızla bir
danışardım.

O, fikrə dalaraq, heç bir cavab vermədi.

• • •

Foyədə Gülaraya rast gəldim, salamlaşdıq. Söhbəti horləyərək,
Həsənin məsələsi üzərində dayandım. O, maraqla:

- Nə demək istəyirsiniz? - dedi.

- Bilmək istəyirəm, siz, doğrudanmı onu sevirsiniz?

Onun üzü ciddi bir hal aldı:

- Özüno söyləmişəm, siz də bilmək istəyirsinizsə, bəli, sevirəm,
- dedi.

- Demək, bu, ürokdendir?

- Qəribə sualdır? Yəni, ürokdən olmayan sevgi də var?

- Bəlkə burada... Nə bilim... Siz.. bir nəv.

O, səbirsiz bir hərəkətlə mənim sözümlə kəsdi:

- Rica edərdim, heç nə düşünməyin. Şübhələrinizin hərənə döy-
düyünü bilirəm. Guya ki, məhəbbət üçün ancaq qara gözlər lazım imiş...
Onun dodaqları istehza ilə büzüldü.

- Məne nə gəlir ki, - dedim, - bunu bir fədakarlıq kimi də düşün-
mək olar...

O təntimmiş, ağlar bir halda:

- Axı niyə belə düşünürsünüz? - dedi. - Fədakarlıq hər nə qədər
nəcib bir duyğu olmuş olsa da, unutmayın ki, könlü xudposəndliyini də
inkar etməz. Lazımsız bir fədakarlığı onun şəninə necə yaraş-
dırmaq olar. Yox, belə bir romantika nə ona, nə də mənə lazım olardı...

Sözünün axırını öz-özü ilə danışmış kimi, fikri dağımış bir
halda qurtardı. Bu vaxt gözəl bir gəncə Hosən qapıda göründülər.
Qızın baxışları soyuqluq və laqeydliliklə gözəl gəncdən çevrilərək
uzun zaman Həsəno zilləndi. Bu baxışda novaziş və məhəbbət
qarıışıq, nə isə, üçüncü bir duyğu da sezilirdi. Bunun nodon ibarət
olduğunu təyin etmək çətindir. Lakin bəzən acımaq və təəssüf
duygularını ilə taqətdən düşmüş sevgi bəlo bir baxışla şofəqlənir. Onun
üzü qürub edən günəş kimi solğun və holim görünür. Bəzən şikəst
oğluna baxan ananın da gözləri, dodaqları bəloco bir ifadə orz edir,
könlünün dərinliklərində ahestə-ahestə yanib lüstülənən bu duy-
ğu, bəlkə də o gənc qız öz dili ilə söyləməyə cəsarət etməzdi...

• • •

Həsən yəne də ona inanmadı. Özüno inanmazlıq duyğusunun bu
qədər hökmə malik olduğunu heç təsəvvür etməzdim... O, əsəbi hərəkət-
lərlə otaqda o yan-bu yana gəzirdi, tez-tez saçlarını ovuşduraraq:
- Yalan deyir... yalan... axı o gözəl qız nə üçün bəlo bir dramla
oylənir... Nə üçün?

• • •

Bir neçə gündən sonra yay tətəlinə buraxıldıq. Ayrıldığımız
zaman onun gözləri yaşardı:
- Məni unutma, - dedi.

• • •

Özümüzlə gələn il Hosən gəlmədi... Sonralar onun Moskva dərül-
fünuna dəyişilmiş olduğunu öyrəndik. Gülarə hiss ediləcək dərəcədə
arıqlamış, sakit, eyni zamanda, əsəbi olmuşdu. Biz, demək olar ki, heç
danışmırdıq. Nədənə, bir-birimizdən çəkinirdik. Mən buraxılış
imtahanından sonra onu bir daha görmədim.

• • •

Dərülfünunu bitirəndən təxminən 4 il sonra bir gün Bakıda küçə
ilə gətdiyim zaman birisi qolumdan yapışdı. Donub qaldım.
- Hosən! - deyə qışqırdım.

Qucaqlaşdıq. O daha da böyümüş, kökolmiş, pəhləvan kimi bir
oğlan olmuşdu. Siması indi əvvəlki qədər də çirkin görünmürdü.
Adəti üzrə, yəne də çox şiş geyinmişdi.

– Gedək bizə, – deddi.

Yol uzununu onun indi darülfünunda riyaziyyat dosenti olduğunu öyrəndim. Qapını açan yaxşı geyinmiş bir az yaşlı rus qadını oldu. Təxminən üç-dörd yaşında gözəl qaragöz bir oğlan uşağı sürətlə yüyürək "ata" deyərək Həsənin dizlərini qucaqladı. Mən uşağı görərək:

– Demək, sənin belə bir igidin də varmış, – dedim.

O biri otaqdan Həsənin anası gəldi. "Xoşgəldin" etdi. Bütün bu illərdə onun əzəmətli siması demək olar ki, heç dəyişməmişdi. Yalnız geyimində bir az dəyişiklik vardı. İndi ovvəlki kimi döşlüyü yox idi. Çubuq əvəzində əlində uzun papiros vardı.

– Buradadı olursan, xala? – dedim.

– Yox, – dedi. – Uşaqları görməyə gəlmişəm.

Nevəsini yanına çağıraraq, günəşdən yanmış iri sümüklü əli ilə saçlarını oxşadı. Üzündə mehriban bir təbəssüm vardı.

Maraq və intizar qarışıq bir həyəcan bütün duyğularını bürüdü. Həsənin həyat yoldaşını görəyim fikri, bilmirəm nə üçünsə, mənə, bir növ, ürəkə, utancaq bir hiss təlqin edirdi... Qəribədir... Mənə elə gəlirdi ki, onun həyat yoldaşını görəyimdən Həsən utanacaqdı. Bir an tez çıxıb getmək istədim... Lakin bu dəqiqədə zəng vuruldu. Uşaq, "anam gəldi" deyərək sürətlə mənə yüyürdü. Ucaboynu, dolğun gerdənli, ağbəniz, gözəl gənc bir qadın gülümsəyərək mənə yaxınlaşdı.

Bu gənc qadın Güllərə idi.

1939

QIZBƏS XALA

Gecə saat on birdə kolxozun iclası qurtardı. Kolxoz sədri "ay Qızbəş" deyərək çağırırdı. Qırx beş-əlli yaşlarında orta boylu, balaca, diri gözlü bir qadın "hey" deyərək cavab verdi.

– Bizdə azarlı var, apar bu yoldaşı bu gecə sizdə rahat olsun.

– Niyə aparmıram! Gözüümün üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş. Getdik.

Kərpicdən tikilmiş təzə və balaca bir otağa girdik. Peçin kənarında balaca bir oğlan uşağı oturmuşdu. Qızbəş xala peçin böyrünə qalın bir döşəkçə salaraq:

– Əyləş, – dedi, – qadan alım, yaqın ki, bərk üşümüsən.

Mən paltomu çıxarıb oturdum. Peç çitirtili ilə yanırıdı. Otağın içində hər şey təmiz və səliqəli idi. Divarlar diqqətlə ağardılmışdı. Evin yuxarı tərəfində, üstündə ağ və tıkməli örtük olan iri bir çarpayı qoyulmuşdu. Çarpayının yanına bir xalça vurulmuşdu. Bu xalçanın üzərində əlvan rənglərlə atlı bir oğlan təsvir edilmişdi. Çarpayının sağ tərəfindəki böyük stolun üstündə cürbəcür şüşə qablar, balaca bir güzgü və bir portret var idi. Otağın ayaq tərəfindən iki böyük xaral qoyulmuşdu. Onların üstündə böyük və təzə bir cecim çəkilmişdi.

Divarda bir saat çiqıldayırdı. Onluq lampanın işığında otaq rahat, yıxcam və son dərəcə təmiz görünürdü.

– Qonağımız kimdi, mənə? – deyərək uşağı səsləndi.

Onun iri gözlərindəki boz ağılıq mənə təəssüf qarışıq, bulanıq bir duyğu oyatdı. O, kor idi.

Qızbəş xala uşağa cavab verdi:

– Təhkimçidir... Başına dönüm, rayondan gəlib...

Qızbəş xala söykənmək üçün mənə yastıq, mitekcə qoyub, çay tedarikünə başladı.

– Təklük belədi dayna... İndi evdə gəlinim olsaydı, gəlib hor şeyi hazır görürdik.

Onun sözləri, bir qədər kədərli də olsa, ahəngcə şən idi.

– Nə olar, gəlinisiz də yola getmək olar...

– Bəs nədir? Eh, sənin canın üçün heç vecimə də deyil. Mənə nə olub? Beş gəlinin işini görürəm.

Mən hiss edirdim ki, Qızbəş xalının nə isə bir gileyi var... Son sözləri, o, çox hirsli dedi... Sanki öz gücünü, bacarığını qəzəblə kimsəyə göstərmək istəyirdi...

Məsələnin açılması üçün:

– Qızbəş xala, bundan başqa oğlun yoxdurmu? – dedim.

O, peçin qabağında əyləşib samovara od salırdı. Alovun ziyası balaca və iti gözələrində oks edirdi. Qaşları çatılmışdı.

– Nə gəlib, bundan başqa ikisi var. Ancaq çox da var, mənə nə...

– Necə sənə nə? Deyəsən onları istəmirsən...

– Pah, istəmirsən? Eh, nə qoyub, nə axtarırsan? Odey biri oturub qaynanasının dizinin dibində. Biri də orda-burda cahillik edir. Başına dönüm, oğul-uşaq da quş balası kimi bir şeymiş. Nə qədər ki, ötcəydilər, analarını görəndə dimdiklərini açıb "cik-cik" ələyirdi-

lər. Anaları da onları qanadı altına alıb böyütdürdü. İsti-soyuqdan qoruyurdu, elə ki, tükəndilər, dimdikləri bərkidi, uçub getdilər. Neynək. Canları sağ olsun, təkı yaxşı olsunlar. Xoşbəxt dolansınlar. Mən yola gedərəm. Qoy kefləri nə cür istəyir, elə eləsinlər.

Peçin istisi məni xoşalladırdı. Samovar dızıldayırdı.

– Niyə qaynanasıgile getdi?

– Nə bilim, keyfi elə istədi.

– Bəlkə gəlini yola verməmişən?

– Niyə? Heç qoyurdum gəlinin ayağı quru yerə də dəysin.

– Qarıbə işdir.

– Nə qarıbəliyi var? Qaynanası bəcdahat bir arvaddı. Gədəni dilə-fələ basıb, yoldan çıxartdı.

Balaca oğlunun simasında sakit bir kədər vardı. Bizi diqqətlə dinləyirdi. Çiçək xəstəliyi onun gənc və sevimli üzünə amansız bir divan tutmuşdu. Bütün üzü şadara kimi deşik-deşik idi. Qızbəs xala təzə inək yağı ilə qayğanaq bişirdi. Süfrəyə təzə qatıq, motal pendiri və buğda çörəyi qoydu.

– Bağışla, – dedi, – yaxşı olmadı. Vaxtsız qonaq öz kisəsindən yeyər.

– Çoxdur, ay xala, – dedim. – Tay bundan artıq nə istəyirsən?

– Yox, mən görək sənə cücə-zad kəsəydim. Neynək, keçib, səhərə qalsın.

Üçümüz də şirin bir iştaha ilə yeməyə başladıq. Yeməyi qurtarıqdan sonra Qızbəs xala hərəyə bir stəkan çay töküb, papiros çəkməyə başladı. Mən də bir papiros yandırdım. Bir neçə saniyə süktula keçdi. Qızbəs xalanın üzünə indi mən daha diqqətlə baxa bilirdim. Onun balaca gözleri son dərəcə diri, çəvik bir oynaqılıqla parıldayırdı. Üzündən və əllərindən günəşdən yanımış dərisi qayış kimi möhkəm idi. Saçları yarıya qədər ağarmışdı. Paltarları sadə və təmiz idi.

Mən yenə də söhbəti "gəlin" məsələsi üstünə hərləmək məqsədilə:

– Bəs, kiçik oğlun indi haradadır? – dedim.

– Şəhərə gedib.

– Böyük oğlun səni tək qoymağda yaxşı iş görməyib.

– Eh, qoy getsinlər. Sənin dövlətindən yenə onlar mənə əl açır.

Mənim heç onlara bir çət də ehtiyacım yoxdur. Bir də görürsən gəlib deyirlər: ay ana, gör bir az pulun varmı?

– Sən də verirsənmi?

– Bəs nə edim?

– Vermə!

– Eh, neyləyim, yenə nə qədər olsa, oğuldur, ana ürəyidir, dözmür.

– Neçə ildir səndən ayrılb?

– İndi bəş il olar. Ataları öləndə, bu çağa, onlar da lap balacaydılar. O zamanlarda cvimə də od düşüb yandı. Bir dayım oğlu vardı. Onların yanında bir dam tikdim. Cavan idim. Gözəlliyim də vardı. Məni hər tərəfdən istəməyə başladılar. Gətmədim. Oturub uşaqlarımı böyütdəcəyəm dedim. Qonum-qonşu, arvadlar məni məzəmmət elədilər. Dedilər, cavan canını niyə çürüdürsən, yetimləri at omlərinin üstünə, çıx get birinə. Dedim, yox, üç iyidin anası da ərddən ötrü uşaqlarını atarmı? Saxlayıb onları böyütsəm, mənə bəddi. Gözümün ağı-qarası birçə inəyim vardı. Bir təlli-fəllinə uşaqları girməyə başladım. Gecələri xana toxudum, gündüzləri məktəbdə quryerlik etdim. Yorulmaq bilmədim. Eh, dedim, oğlanların canları sağ olsun, təkı böyüsunlər. Hər şey yoluna düşəcəkdir...

Dişə qulaq külek vıyıdayır, peçin ağzından çıxan işiq samovarda əks edirdi. Oğlan sandığa söykənərək mürgüleyirdi. Onun üzündə xoş, rahat bir ifadə vardı. Mən qurtum-qurtum çay içir və Qızbəs xalanı dinləyirdim. Onun üzü keçmiş xatirələrin kədərləri ilə kölgələnirdi. Gözlərində o günlərin ümidi, sevinci titəyirdi. Birdən dedi:

– Eh, onların hər birisinə öz canımı min dəfə qurban verməyə hazır idim. Razi idim hər nə olur mənə olsun, təkı onların başı da ağrmasın. İkisini də məktəbə qoydum, "qurban olum, müəllim, dedim, mən məktəbə nə təhər can yandırmırsa, sən də onlardan elə muğayat ol!". Onların böyüdüklərini gördükçə, bütün zəhmətlərimi unudurdum. Cavanlığımın onlara qurban gətməsi heç ağılıma da gəlmirdi. Elə bilirdim ki, dünyada məndən xoşbəxt adam yoxdur. Gün o gün oldu ki, böyük oğlum yekə, biğıburma cahıl oldu. Qonşuda bir qız sevdi. Evdə kürlük eləməyə başladı. Qonum-qonşu məni danladı, ay arvad, dedilər, görmürsən, gədo ərğonlik davası çəyir! Niyə evləndirmirsən? Mən belə evlənməyini istəməirdim. Evim-eşiyim pisdir, deyirdim, qoy özümlüə babat güzəran düzəldərək, sonra aduma layiq bir toy elərim. Ancaq günlərin birində oğlan qızı qaçırdı, yenə arıma gəldi, ayın-oyundan satıb, bir toy elədim. Evimdə gəlin görəndə, az qalardım uçam ey, nə deyim, nə eşidəson.

Aylar keçdi, gəlin kürlük eləməyə başladı. Dedi, mən belə yerdə otura bilmirəm. Oğlan da qaşqabağını salladı. Baxıb gördüm ki, xeyir. İşin o yeri deyil. İkisinin də moni görməyə gözləri yoxdur.

– Axı niyə?

– Bilmirdim. Əlimdən gələn yaxşılığı eləyirdim. Əlimə düşən tikəni onlara verirdim. Eh, nə başını ağrıdı. Bir gün də gəlib gördüm ki, el köçüb, yurdu qalıb. Bir həsirdi – bir də Məmmədnoşir.

– Hara getdilər?

– Qaynanasıgələ. Evdə də hər nə var, hamısını yığıb aparıblar.

– Şikayət eləmədinmi?

– Ürəyim gəlmədi. Utandığımdan heç kimin üzünə baxa bilmədim. Fikir edirdim ki, camaat deyəcək Qızbəs pisdı, çəngidi, golini yola verməyib. Gecə-gündüz işlədim, kolxoza girdiyimin ikinci ili kərpic kəsərdim, uşaqlar, dedim, özümüza bir yuva tikək, bəsdı nə sınıq damda çürüdüyümüz. Ev tikdim. At, inək aldım. Eh, başına dönüm, indi sənin sağlığını heç nədən korluğum yoxdur. Pislik onlara qaldı. Dünyada birco dərdim var...

Siması tutuldu, gözləri yaşardı. Dərindən bir nəfəs aldı.

– Kaş, – dedi, – mənim sağlam gözlərim bu gədədə olaydı.

O bu sözləri o qədər yanıqlı bir səsle dedi ki, tüklərim ürperdi. Təsəvvürə gəlməyəcək dərəcədə incə, mehriban bir ana şəfqətilə əlini kor oğlunun başına çəkdi. Uşaq şirin-şirin yuxulayırdı. Onun balaca və gözəl dodaqları gülümsəyirmiş kimi büzülmüşdü.

Uşaq yuxuda gərməşdi, gülümsədi və o biri böyrü üstə çevrildi. Qızbəs xala öyilərək onun alınından öpdü. Sinəsi ağır-ağır qalxıb endi. Mənə elə gəldi ki, bu dəqiqədə onun qırx min canı olsaydı, hamısını oğlunun bir gözünün sağalmağına verməkdən çəkinməzdilər...

Bu görüşdən təxminən üç il sonra, qışın orta ayında Bakıdan Tbilisiyə gedirdim.

Kupədə uzanıb qəzet oxuyurdum.

– Saat neçə olar, bağışlayın.

Başımı qaldırdım. Sualı verən bir qadın idi. Mənimlə üzbəüzdə öyüşmüşdi. Böyründəki kor oğlanı dərhal tanıdım.

– Pah, salam. Qızbəs xala! – dedim.

Qızbəs xala bir-iki saniyə mənə diqqətlə baxaraq:

– Bıy, – dedi, – salam. Əli! Xoş gördük, kefin necədir?

– Sağ olun. Qızbəs xala, hara belə?

– Kurorta gedirik.

– Bu vaxt niyə?

– Pambıq yığımını bir az bundan əvvəl qurtardıq. Bir az da rayon staxanovçular yığınağında ləngidim. Ancaq ki, indi vaxt tapa bilməmişəm. Eh, nə tofavutü var? İstirahət olsun. Canımız üçün heç getmək istomirdim. Katib əl çəkmədi. Çox zohmət çəkdim, get bir az dincəl dedi. Mən də sözünü sındırmadım...

Bu üç il müddətində Qızbəs xala, demək olar ki, heç dəyişilməmişdi. Fəqət onun geyimində fərq vardı. İndi qara nazik şiviyotdan belı büzməli uzun don geymişdi. Çiyində boynu xəzli, təzə palto vardı.

Oğlan xeyli böyümüşdü. Ayaqlarınba boğazlı çəkme, oynıno qalın mahuddan fərc və qalife şalvar vardı. Ağ gözləri daima horlonırdı. Onun üzündə hoyocan qarışıq bir şadlıq vardı. Tez-tez başını o yan-bu yana çevirirdi.

– Ana, bu inişil bizə gələn təhkımcıdi?

– Hə, ağrınn alım, yadına düşdü?

– O saat səşındən tanıdım.

– Qızbəs xala, o biri oğlanların necədirlər?

– Yaxşıdılar. Kəfləri kökdü. Balacası da evlənib. Şoherdə bir müəllimə alıb.

– Heç sənın yanına gəlirlərmi?

– Niyə? Gəlirlər! Canları sağ olsun. Sağlıqları mənə bəsdı. Budey, o yatırı görürsən? Novəmdı. Böyük oğlumun qızıdı. Onu da özümə aparıram.

Mən, Qızbəs xalamın göstərdiyi tərəfə baxdım.

Kupədə beş-altı yaşlarında gözəl bir qız uşağı yatmışdı.

– Yoqın, nəvəni çox istəyirsən?

Qızbəs xala boynunu öyərək nəvosinə baxdı. Gülümsödi.

– Çox istəyirəm, – dedi, – onsuz bir dəqiqə dura bilmirəm. O da mənı istəyir. Nəvə şirin şeydi.

Qatar fit verərək dayandı.

Bələdçi:

– Tbilisi vağzalı! – deyə xəbər verdi.

Mən Qızbəs xala ilə görüşüb ayrıldım.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

Məmməd Səid Ordubadi

Qırq dənə baqqal 20
Şahqulubəyin novəsi 24

Seyid Hüseyn

Həzrin bir xətirə 37
Zərmişan 53

Qantamir

Buğda quyusu 57
İntelligeni 64

Təği Şahbazi Simürğ

Həqsizliq dünyasında 71
Zənfər 80

Hacıbaba Nazarlı

Nişanlı gözün 94
Qaratel 100

Böyükcağa Talihli

Dıraq 109

Əvaz Sadiq

Kəndə dönüş 150
Xuşqadam 163

Əli Vallyev

Nanomin cahrosi 168
Altı qadın 176

Əbülhəsən Əlnəkbarzadə

Boşandı 180
Xanondo 192

Mir Cəlal

Tozə toyun nozakot qaydaları 199
Bostan oğrusu 207

Mehdi Hüseyn

Kin 217

Səbi Rəhman

Vofasız 282

Mirza İbrahimov

Zəhra 331
Mələk 342

Ənvər Məmmədşanlı

Bakı gecələri 356

İlyas Əfəndiyev

Güzlənməyən sevgi 399
Qızbəs xala 408

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tarixatçı-rossam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter sahifələyicisi:	<i>Rəvan Mürsalov</i>
Korrektorlar:	<i>Tutu Məmmədova</i> <i>Leyla Hüseynova</i>

Yığılmağa verilmişdir 03.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 151.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.